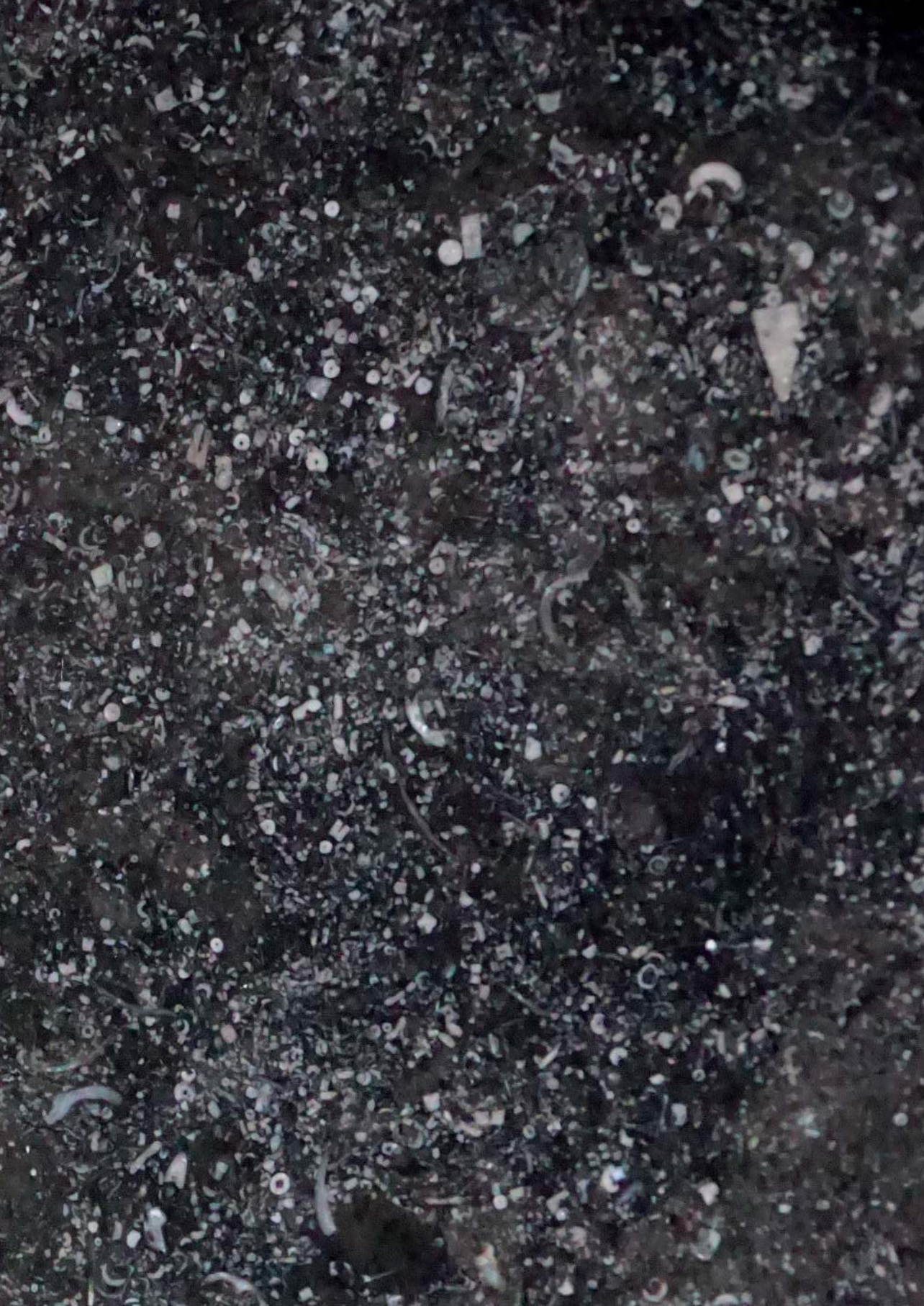

Propaganda in steen

Een reconstructief onderzoek naar de
commemoratieve en politiek-dynastieke
boodschap van de grafmonumenten van het
grafelijk Henegouwse Huis 1280-1356

SANNE FREQUIN

Propaganda in steen
Een reconstructief onderzoek naar de commemoratieve en politiek-dynastieke boodschap van
de grafmonumenten van het grafelijk Henegouwse Huis 1280-1356

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. ir. K.I.J. Maex
ten overstaan van een door het College voor Promoties ingestelde commissie,
in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op woensdag 8 december 2021, te 14.00 uur

door Sanne Frequin
geboren te Gouda

Promotiecommissie

<i>Promotor:</i>	prof. dr. F.T. Scholten	Universiteit van Amsterdam
<i>Copromotores:</i>	prof. dr. C.A. Chavannes-Mazel	Universiteit van Amsterdam
	dr. W.A.W. van Welie-Vink	Universiteit van Amsterdam
<i>Overige leden:</i>	prof. dr. H.T. van der Velden	Universiteit van Amsterdam
	prof. dr. A.F.W. Bosman	Universiteit van Amsterdam
	prof. dr. W. van Anrooij	Universiteit Leiden
	dr. M.J.M. Damen	Universiteit van Amsterdam
	dr. G. van Bueren	Universiteit Utrecht

Faculteit der Geesteswetenschappen

Het hier beschreven onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door steun van de zeventig donateurs van de crowdfundingactie 'Geef deze tombe weer kleur'. De namen van deze donateurs zijn opgenomen in Bijlage 3.

INHOUD

INLEIDING	7
Corpus en historiografie	11
Theoretisch kader	15
Methode: reconstructie	22
Opzet en bronnen	27
 PROLOOG	 33
Voorspel	35
Strijd	38
Finale	41
Toegift	43
 HOOFDSTUK 1 INVENTARISATIE	 47
Grafmonumenten in Flines	49
Grafmonumenten in Valenciennes	55
Het grafmonument van Philippa, een negentiende-eeuwse reconstructie	88
een verloren corpus	94
 HOOFDSTUK 2 VERSTEENDE RITUELEN	 97
Methode: Rekeningen en reconstructie	100
Grafelijke rekeningen als bron	101
Executeurs, tussenpersonen en ambachtslieden	110
Materiële reconstructie van de tombe	116
 HOOFDSTUK 3 EPISCOPALE NAGEDACHTENIS	 143
Gwijde van Avesnes: leven, dood en nagedachtenis	147
De genese van het grafmonument	152
<i>Kinship</i> -pleurants op een bisschopstombe, een reconstructie	168
Pleurant I, een virtuele reconstructie	175
Een bisschopstombe met een politieke boodschap	183
 HOOFDSTUK 4 PHILIPPA VAN HENEGOUWEN: EEN FRANCO-HENEGOUWSE TOMBE IN ENGELAND	 193
Genese van het grafmonument, opdrachtgever en kunstenaars	199
Materiaal: witte en zwarte steen	205
Philippa's pleurants	210
Het graf van Margaretha van Avesnes	212

HOOFDSTUK 5 HERALDISCHE RECONSTRUCTIE	217
Verwantschap op tombes – bronnen voor reconstructie	221
Heraldiek en genealogie: methodologie	227
Analyse van de Avesnesheraldiek	228
HOOFDSTUK 6 <i>LIGNAGE</i> EN <i>PARAGE</i> OP AVESNESGRAFMONUMENTEN	235
Verwantschapstombes	237
Verwantschap: <i>lignage</i> en <i>parage</i>	240
Verbeelding van <i>lignage</i> – het grafmonument van Jan II en Philippa	249
Verbeelding van <i>parage</i>	253
Duurzame boodschap	254
HOOFDSTUK 7 PUBLIEK EN PROPAGANDA	257
Propaganda versus representatie	259
Zender	261
Boodschap	266
Publiek	271
CONCLUSIE	281
SAMENVATTING	287
PRIMAIRE BRONNEN	303
LITERATUUR	309
DANKWOORD	359
TABELLEN & BIJLAGEN - ONLINE -	

INLEIDING

Toen graaf Jan [Jan II van Avesnes] tot de opvolging kwam, voerde hij een handeling uit die de moeite van het onthouden waard is: het was op zijn bevel dat er, gedurende drie maanden, op elke toren van de kerken in Henegouwen zowel overdag als 's nachts twee fakkels werden ontstoken. Tussen deze fakkels stonden aan de ene zijde het wapenschild van de Avesnes en aan de andere zijde het wapenschild van Vlaanderen en Henegouwen. [...] Hij groef het lichaam van zijn vader op, dat rustte in de collegiale kerk van Leuze, en hij ging met dit genoemde lichaam door heel Henegouwen en Valenciennes om zijn domeinen in bezit te nemen.¹

Deze beschrijving van de opmerkelijke actie van de kersverse graaf van Henegouwen Jan II van Avesnes – het opgraven van het lijk van zijn vader (Jan I van Avesnes) en de parade die hij ermee ondernam alvorens hem te herbegraven – is van de hand van de chroniqueur François Vinchant.² Zijn kroniek dateert uit de vroege zeventiende eeuw, zo'n vierhonderd jaar nadat deze gebeurtenis zou moeten hebben plaatsgevonden. Toch lijkt deze betrouwbaar te zijn, hij is vermoedelijk gebaseerd op oudere (verloren gegane) kronieken.³ Waarom meende Jan II van Avesnes de grafrust van zijn vader te moeten verstoren? Het jaar 1280, waarin deze episode zich afspeelde, was een hoogtepunt in de strijd die vanaf 1236 woedde tussen de vader en later zoon Avesnes enerzijds en hun stieffamilie, de Dampierres, anderzijds. Beide kanten probeerden zeggenschap te verkrijgen over de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen, de erfenis van hun moeder en grootmoeder gravin Margaretha II van Vlaanderen.⁴

-
- 1 'Ce comte Jean venant à la succession fit un acte digne de mémoire: c'est après qu'il eut ordonné que, durant l'espace de trois mois, ont eu fait ardre à chacune tour des églises de Haynaut deux flambeaux, jour et nuict, au milieu desquels estoient les armoirs d'Avesnes d'un costé, et d'autre celles de Flandre et de Haynaut [...]. Il retira le corps de son père, qui estoit encore lors gisant en l'église collegiale de Leuze, et il alla avec ledit corps de part et d'autre parmy Haynaut et Valenciennes prendre possession de ses domaines [...]' Vinchant 1849, 3:7, 8. Zijn kroniek uit 1648 werd gepubliceerd en voortgezet door Antoine Ruteau in 1849. De achttiende-eeuwse historici Delewarde en Hossart maken ook melding van de gebeurtenis in hun Henegouwse kronieken. Delewarde 1719, 33, 34. Hossart 1792a, 2:31, 32. De vertelling werd iets gewijzigd, zo brandden volgens Delewarde niet drie maanden, maar drie dagen toortsen op de torenspitsen van de Henegouwse kerken en worden op deze spitsen alleen de wapens van Vlaanderen en van de Avesnes geplaatst. Verder meende Delewarde dat er een kist (cercueil) met het lichaam van Jan van Avesnes werd opgegraven. Tot slot vermeldde Delewarde dat Aleida van Holland, de vrouw van Jan van Avesnes, in 1283 in dezelfde marmeren tombe werd begraven. Hossart voegde toe dat deze exercitie door Jan II wordt uitgevoerd om de legitimiteit van zijn vader te doen herleven en zo de aanspraken die hij heeft op Rijksvlaanderen te doen herleven. Zie voor deze achttiende-eeuwse auteurs Verschaffel 1998, 217.
 - 2 Hoewel het gebruikelijk was om een lichaam op verschillende plaatsen te begraven (bijvoorbeeld het hart en het lichaam gescheiden), is het opnieuw opgraven en herbegraven van een lijk minder gangbaar. Dit kwam volgens Gaudé-Ferragu enkel voor wanneer de laatste wensen van de overledene niet konden worden gerespecteerd. Gaudé-Ferragu 2005, 283–284.
 - 3 Zoals eerder opgemerkt door De Waha en Dugnoille 2006, 475. Zie ook Maliet 1995, 58. Vovelle 1983, 160, 163. De laatste publicatie bevat een interessante bespiegeling over de vraag of het lijk van Jan I van Avesnes al dan niet in een kist werd vervoerd. Het gebruik van een kist lijkt waarschijnlijk in het licht van de *chapelle ardente*, de tijdelijke begrafenisarchitectuur.
 - 4 Margaretha II van Vlaanderen was de dochter van graaf Boudewijn IX van Vlaanderen, die in 1204 tot keizer werd verkozen van het Latijnse keizerrijk Constantinopel.

Als nageslacht uit het eerste, ongeldig verklaarde huwelijk van Margaretha II van Vlaanderen waren de Avesnes tot bastaards bestempeld.⁵ Zij verkeerden in strijd met hun halfbroers, het wettige nageslacht uit het tweede huwelijk van de gravin met Willem van Dampierre († 1231). Deze politieke episode wordt in de op deze inleiding volgende Proloog verder uit de doeken gedaan. Van belang is hier om op te merken dat de Avesnes de Henegouwse troon niet zonder slag of stoot in handen kregen en dat de stamboom van de Avesnes niet onomstreden was. De herbegravenis van Jan I van Avesnes in de dominicanenkerk te Valenciennes kan tegen deze achtergrond worden gezien. De kersverse graaf herdacht zijn overleden vader en schonk hem zijn zegetocht als graaf van Henegouwen. Een triomf die hij – door zijn vroege overlijden in 1256 – bij leven nooit heeft kunnen meemaken. De episode illustreert de nauwe verwevenheid tussen enerzijds de nagedachtenis van de overleden graaf en anderzijds het politieke geschil dat zich afspeelde tussen de Avesnes en de Dampierres. De tekstuele overlevering is echter niet de enige plaats waar de politieke idealen aan het nageslacht overgebracht werden. In dit proefschrift zal worden betoogd dat deze boodschap ook op grafmonumenten van de grafelijke familie van Henegouwen, Holland en Zeeland versteende tot monumentaal politiek pamflet.

Voor de middeleeuwse adel was het hebben van de juiste stamboom van fundamenteel belang. Het sociale (en daarmee wettelijke) privilege van deze groep was diepgeworteld in afkomst en overerving.⁶ Legitieme afkomst was verder essentieel voor Gods zegen. Ernst Kantorowicz omschrijft de koning als *gemina persona*: ‘human by nature and divine by grace.’⁷ Deze goddelijke zegen over het koningschap was onlosmakelijk verbonden met de bloedlijn.⁸ Ook voor de adel gold dat de voorouders, bloedverwanten (*consanguinei*), hun nobele eigenschappen aan de nakomelingen doorgaven via hun bloed.⁹ Het grafmonument was bij uitstek de manier om deze stamboom voor het voetlicht te brengen. Door afstamming te benadrukken kon het worden ingezet als een bestendiging van de positie van de overledenen. Van groter belang is dat grafmonumenten van voorouders ook een zichtbare legitimatie vormde voor de nieuwe generatie, door de monumenten zelf (een heraldisch programma op verwantschapstombes),¹⁰ de rituelen die zich eromheen afspeelden (het noemen van namen

5 Duvivier 1894, I, 102 en II, 71. Dit gebeurde wellicht op instigatie van Johanna en Margaretha. Noirfalise 2009, 156 en noot 445.

6 Reuter bracht een onderscheid aan tussen adel en aristocratie (*nobility* en *aristocracy*). De eerste groep kende sociaal privilege waarvan de status wettelijk werd bepaald. De aristocratie was een dominante groep die zijn belang ontleedde aan sociaal en economisch overwicht. Juist voor *nobility* is stamboom van groot belang. Reuter 1997, 178–80.

7 Kantorowicz 2016, 87.

8 Zie voor de veranderingen in sacraal koningschap in de twaalfde eeuw Dale 2019. Zie ook Boureau 2006, 28–30. Michalsky besteedt aandacht aan de *beata stirps*, de heilige bloedlijn, van de koningen van Anjou. Michalsky 1998. Adrian Hoch analyseert de *beata stirps* en de Sint-Elisabethkapel te Assisi. Hoch 1992.

9 Carron en Gaussin 1989. Zie ook Croenen 2003, 247.

10 Morganstern 2000b.

van voorouders ter nagedachtenis),¹¹ of door de samenhang van een groep monumenten in dezelfde kerk of stad (bijvoorbeeld de graven van het Franse koningshuis in de kathedraal van Saint-Denis).¹² De Avesnes zijn voor wat betreft de verbeelding van hun aristocratische identiteit mijns inziens een interessante casus. De vraag is hoe de leden van deze familie – gebrouilleerd met hun stammoeder en in oorlog met de naaste verwanten – deze betwiste boodschap van legitieme afstamming vormgaven. Hebben de politieke conflicten waarin de Avesnes waren verwickeld hun weg gevonden naar de nagedachtenis van het geslacht, in de vorm van hun grafmonumenten?

De premisse die in dit proefschrift wordt voorgesteld is dat de grafmonumenten van de dertiende- en veertiende-eeuwse graven van Henegouwen en van hun naaste verwanten, naast hun traditionele functie als tekens van religieuze *memoria*, mogen worden beschouwd als instrumenten voor het uitdrukken van hun politieke idealen. De monumenten, zowel individueel als in onderlinge relatie, hebben gefunctioneerd als een politiek propagandamiddel waardoor een boodschap van dynastieke continuïteit en van verwantschap binnen en buiten Henegouwen kon worden verspreid. Daarmee veronderstel ik een actievere vormgeving van de politieke boodschap dan wordt gesuggereerd door het vaak gebruikte begrip representatie.¹³ Verder benadrukten niet alleen de tombes van de overleden graven en gravinnen zelf, maar ook die van hun familieleden de legitimiteit van de positie van de Avesnes als graven van Henegouwen en alsook van hun politieke allianties, bestendigd door hun huwelijken. Tot slot moet worden opgemerkt dat het grafmonument bij uitstek een intergenerationeel object is, de boodschap van de Avesnesgrafmonumenten was een duurzame boodschap, die zich kon uitstrekken over meerdere generaties.

CORPUS EN HISTORIOGRAFIE

Startpunt voor het onderzoek is 1280, het jaar dat Jan II van Avesnes aantrad als de eerste Avesnesgraaf van Henegouwen én waarin de postume blijde intrede van zijn vader Jan I van Avesnes plaatsvond. Het grafmonument van stamvader Jan I en zijn echtgenote Aleida van Holland († 1284) dateert vermoedelijk van na de machtswisseling tussen Margaretha en haar kleinzoon Jan II. Het is het eerste grafmonument van de dynastie in de Henegouwse stad Valenciennes en vormt daarom het eerste onderzochte monument in het corpus (Hoofdstuk 1). Het eindpunt van dit onderzoek vormen de tombes voor Margaretha van Henegouwen († 1356), de laatste gravin van Henegouwen uit het Avesnesgeslacht, gehuwd met Rooms-koning Lodewijk de Beier, en haar zuster Philippa van Henegouwen († 1369), gehuwd met koning Edward III van Engeland († 1377). Het graf van Margaretha is het laatste Avesnesgraf

11 Zoals beschreven door Morganstern 2000a.

12 Holladay 2019, met name hoofdstuk 4.

13 Zie bijvoorbeeld Michalsky 2000, 18.

in Valenciennes. Na haar dood gingen de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland over in handen van het Beierse huis, in eerste instantie via haar zoon Willem V van Beieren († 1389) en na zijn geestelijke stooris in die van zijn broer, Albrecht van Beieren († 1404). De Beierse graven kozen een andere locatie als dynastieke begraafplaats, namelijk de hofkapel in Den Haag.¹⁴ Het grafmonument van Philippa is aan het corpus toegevoegd omdat het een van de weinige bewaard gebleven Avesnesmonumenten is. Het bevindt zich in Westminster Abbey.

In de onderzochte periode vonden – naast pretendent Jan I van Avesnes – drie Avesnes-graven en één gravin van Henegouwen hun laatste rustplaats in Valenciennes. Deze groep van vijf grafmonumenten bevond zich in twee Valencijnse kerken, de dominicanen- en de franciscanenkerk. Naast dit vijftal maken ook de grafmonumenten van de broers en zusters van de graven deel uit van dit onderzoek (zie hiervoor Tabel 2). De toevoeging van deze monumenten aan het corpus heeft twee redenen. De eerste overweging is methodologisch van aard. Zoals uit dit proefschrift zal blijken hebben de politieke idealen van de familie niet alleen hun weg gevonden naar de grafmonumenten van de heersers. De broers en zusters uit het grafelijk huis hadden weliswaar niet altijd dezelfde belangen als de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland; toch blijkt uit dit onderzoek dat in enkele gevallen de boodschap op grafmonumenten van familieleden niet los gezien kan worden van hun positie als telg uit de Avesnesdynastie (Hoofdstuk 3 en 4). De tweede overweging is praktisch van aard: de hoeveelheid overgeleverd materiaal is zeer schaars. De ironie wil dat in het geval van de Avesnes juist de tombes buiten het graafschap, van een broer van graaf Jan II en een zuster van gravin Margaretha, het beste bewaard zijn gebleven.

Met deze tombes van broers en zusters meegerekend bestaat het te onderzoeken corpus uit eenendertig grafmonumenten. Dat lijkt een prachtig en luxe aantal, maar helaas is de werkelijkheid weerbarstiger. Van de eenendertig zijn slechts twee grafmonumenten op de oorspronkelijke locatie, in redelijk originele staat overgeleverd. Dit betreft het grafmonument van bisschop Gwijde van Avesnes in de Domkerk te Utrecht en het graf van Philippa van Henegouwen, koningin van Engeland, in Westminster Abbey te Londen. Voor de negenentwintig verdwenen monumenten geldt dat er (in het beste geval) fragmenten werden gevonden tijdens archeologische opgravingen (Hoofdstuk 1). Een deel van de monumenten is daarnaast opgetekend in vroegmoderne bronnen, waardoor locatie en soms een indicatie van materiaal en heraldiek herleid konden worden (Hoofdstuk 5). Van het grafmonument van Jan II van Avesnes en zijn echtgenote Philippa van Luxemburg konden aan de hand van contemporair rekeningmateriaal de ontstaansgeschiedenis, de gebruikte materialen en de verschijningsvorm worden gereconstrueerd. De combinatie van deze overgeleverde bron-

14 Willem V van Beieren werd nog wel bijgezet in Valenciennes (met twee van zijn familieleden). Zijn grafmonument wordt genoemd door Simon le Boucq maar is te minimaal beschreven om te kunnen worden gereconstrueerd. Margaretha van Liegnitz-Brieg is de eerste Beierse vorstin die in de hofkapel werd begraven. Recentelijk verschenen twee publicaties met afbeeldingen van het graf van Margaretha. Vermet 2019a; 2019b.

nen maakt dat er een glimp kan worden opgevangen van de oorspronkelijke luister van de tombes van de graven en hun familie. Voor zeven grafmonumenten geldt dat er geen bronnen zijn aangetroffen die tot een identificatie van hun locatie hebben geleid.

Dat deze groep grafmonumenten de tand des tijds zo slecht heeft doorstaan, kan een verklaring zijn voor het gebrek aan aandacht dat zij, tot op heden, in de literatuur hebben ontvangen. In dit proefschrift zal aandacht worden besteed aan de *fortuna mala* van de monumenten (Hoofdstuk 1). Als groep zijn de Avesnesgrafmonumenten in slechts twee publicaties beschreven. In 1988 werden in de dominicanenkerk te Valenciennes archeologische opgravingen uitgevoerd. Naar aanleiding van deze opgravingen werd de tentoonstelling 'Richesses des anciennes églises de Valenciennes' georganiseerd in het Musée des Beaux-Arts te Valenciennes.¹⁵ Daarnaast werden de vondsten nader geanalyseerd en in de context geplaatst van de ontwikkeling van het dominicanenklooster.¹⁶ In 2006 verscheen het eerste overzicht van de grafelijke monumenten die zich ooit in beide kerken (de dominicanen- en de franciscanenkerk) te Valenciennes bevonden, van de hand van Michel de Waha en Jean Dugnoille.¹⁷ De basis voor hun overzicht waren de vroegmoderne beschrijvingen van de Valencijnse antiquairs Simon le Boucq en Henri d'Oultreman.¹⁸ De auteurs van de publicatie gingen vooral in op de 'géographie funéraire', dat wil zeggen: de vraag waarom de Avesnesgrafmonumenten over de twee kerken in de stad verspreid zijn geraakt.¹⁹

Voor wat betreft de afzonderlijke monumenten zijn slechts het grafmonument van Jan II van Avesnes in de franciscanenkerk te Valenciennes, het monument voor Gwijde van Avesnes in de Domkerk te Utrecht en het grafmonument van Philippa van Henegouwen in Westminster Abbey eerder uitgebreid beschreven. Het monument voor graaf Jan II van Avesnes werd voor het eerst gereconstrueerd door Anne McGee Morganstern in haar boek 'Gothic Tombs of Kinship' (2000). Ze reconstrueerde het heraldische programma op het grafmonument van Jan II en zijn echtgenote aan de hand van de bovengenoemde vroegmoderne beschrijvingen en probeerde aan te tonen dat het genealogisch programma op de tombe de problematische familiegeschiedenis van de Avesnes reflecteerde.²⁰ Morganstern was daarmee de eerste en tot dusver enige die het grafmonument in de context van de Vlaams-Henegouwse opvolgingsstrijd plaatste.²¹ Het hier gepresenteerde onderzoek zet een stap verder op de door haar ingeslagen weg.

15 Beussart en Nys 1987.

16 Maliet 1995. Zie ook Hoofdstuk 1.

17 De Waha en Dugnoille 2006.

18 Zie voor deze auteurs paragraaf *Opzet en bronnen* in deze inleiding.

19 De Waha en Dugnoille 2006, 489.

20 'The program of the tomb of Jean II and Philippine reflected to some degree the family's troubled history.' Morganstern 2000b, 59.

21 Morganstern 2000b, 57–61. Daarnaast werden de grafmonumenten opgetekend in enkele vroegmoderne bronnen, daarover onderstaand meer.

Het grafmonument van Gwijde kon zich op meer wetenschappelijke aandacht verheugen. Het grafmonument werd in de zestiende eeuw opgenomen in de *Monumenta* van de Utrechtse historicus Aernout van Buchel.²² In de vorige eeuw werd de tombe voornamelijk beschreven in overzichtswerken. Zo besteedde Paul Bloys van Treslong Prins aandacht aan de inscriptie op het monument.²³ Ruim een eeuw later is de aandacht verschoven van genealogie naar de kunsthistorische waarde van het monument binnen de Domkerk.²⁴ Daarbij moet de publicatie van Arie de Groot afzonderlijk worden genoemd. In zijn reconstructie van het zestiende-eeuwse kerkinterieur bracht De Groot een groep primaire bronnen bij elkaar die voor de analyse van het grafmonument in dit proefschrift van grote waarde waren.²⁵ De Groot besteedde bijvoorbeeld aandacht aan de moord op Gwijdes voorganger Willem van Berthout en de politieke strubbelingen die ten grondslag lagen aan de stichting van het grafmonument. Vooruitlopend op het voorliggend proefschrift is tot slot in 2014 een artikel van mijn hand verschenen waarin de eerste bevindingen van het technisch onderzoek naar het grafmonument van Gwijde zijn gepresenteerd.²⁶

Het grafmonument van Philippa van Henegouwen is vooral beschouwd als een ‘Engels’ grafmonument door Engelse onderzoekers. De heraldiek ervan,²⁷ het opdrachtgeverschap,²⁸ en de verbeelding van de positie van Philippa op de tombe waren onderwerp van onderzoek.²⁹ Al deze elementen werden met haar positie als echtgenote van de Engelse vorst Edward III in verband gebracht. Een voorbeeld van deze Engelse blik is de vergelijking tussen de nagedachtenis van Isabella van Frankrijk, de schoonmoeder van Philippa, en die van de vorstin zelf. De in dit proefschrift uitgelichte relatie tussen Philippa, haar grafmonument en haar geboortegrond Henegouwen, is in de literatuur tot nu toe onderbelicht gebleven.³⁰

De groep Avesnestombes is, zoals blijkt uit bovenstaande opsomming, geen totale onbekende in de wetenschappelijke literatuur. De eerdere analyses van de grafmonumenten en van de locaties van begraven zullen in de komende hoofdstukken nader worden beschouwd. Nu volstaat de opmerking dat er eerder verbanden zijn gelegd tussen de grafmonumenten van de Avesnes en hun politieke idealen, bijvoorbeeld door de reconstructie van het heraldische programma van het graf van Jan II en door de relatie die werd gelegd tussen de *géographie funéraire* en het grafelijk huis. Toch was tot nu toe slechts een klein deel van dit corpus ontsloten en bestond er geen consensus en samenhangend beeld over hoe deze grafmonumenten de politieke idealen hebben uitgedrukt. Aan een bredere analyse van de monumenten van

22 Utrecht XXVII L 1, fol. 16v.

23 Bloys van Treslong Prins 1919, 211, nr. 63.

24 Haslinghuis 1965, 367–68, Borst 1997, 25–26, 65–66. Zie ook Memo 2019, MeMO memorial object ID 2941 (geraadpleegd in december 2019).

25 De Groot 2011, 117, 276, 395, 397.

26 Frequin 2014a.

27 Morganstern 2000b, 95–101.

28 Ormrod 2010.

29 Sekules 2000.

30 Schmidt, 94, 95.

dit corpus als medium voor politieke propaganda, zowel individueel als in onderlinge relatie, ontbrak het tot op heden, een omissie die met dit proefschrift wordt goedge maakt.

THEORETISCH KADER

De aanleiding voor dit proefschrift is de eerdergenoemde publicatie ‘Gothic Tombs of Kinship’, van de hand van Ann McGee Morganstern. Zij behandelt in haar studie enkele grafmonumenten uit het hier onderzochte corpus. Van groter belang is echter de premisse van de auteur, dat door de verbeelding van verwantschap op een grafmonument een politieke boodschap kon worden uitdragen. Deze verwantschap werd volgens haar uitgebeeld door de zogenaamde *kinship*-pleurants, beelden op het grafmonument van rouwende personen die verwanten en bondgenoten van de overledene representeerden. In haar boek bespreekt Morganstern op chronologische wijze tombes uit Frankrijk, de Nederlanden en Engeland. De laatste tombes worden het meest uitgebreid geanalyseerd. Naast het boek verscheen er van haar hand een essay over verwantschapstombes.³¹ Materiaal uit het artikel komt in beknoptere vorm terug in haar boek.

De uitgebreide analyse van dit iconografisch motief op de monumenten uit dit corpus komt in Hoofdstuk 6 van dit proefschrift aan bod. In deze inleiding zal ik aandacht besteden aan de hypothese van haar studie. De waarde van de publicatie van Morganstern is de identificatie en analyse van het genre verwantschapstombes. Tijdens het negende *Conseil international des Musées* (Dijon, 1971)³² werd voor het eerst de dichotomie opgemerkt tussen enerzijds de anonieme pleurants die deel uitmaken van de cortège en rouw tentoonspreiden door hun rouwmantels en, anderzijds, de verwantschapspleurants die familieleden van de dode verbeelden. Morganstern is tot op heden echter de enige auteur die dit iconografische motief uitgebreid onderzocht en in (socio-politieke) context plaatste. Daarbij doet ze een interessante observatie die ook voor dit onderzoek relevant is gebleken. Verwantschapstombes werden volgens haar opgericht in tijden van nood (regentschap voor een minderjarige, discussie over opvolging of over territoria).³³ Daaruit kan worden geconcludeerd dat deze in crisistijd als een effectief propagandamiddel (over de term propaganda onderstaand meer) werden beschouwd. Deze opmerking van Morganstern is de aanleiding geweest voor de keuze van het in deze studie onderzochte corpus. Voor de Avesnes gold immers dat hun

31 Morganstern 2000a.

32 Quarré 1971 5-8. Bij deze conferentie werd de tentoonstelling *Les Pleurants dans l'art du Moyen Age en Europe* georganiseerd. Zie voor een recensie van de tentoonstelling Morand 1971, 623. Zie ook Morganstern 2000b, 7.

33 Zoals ook opgemerkt door Holladay 2003, 447. Een voorbeeld is het grafmonument van Thibaud III van Champagne. Hij liet na zijn dood een minderjarige zoon achter. Op het grafmonument werden, naast zijn echtgenote en zijn kinderen ook de verwanten van zijn echtgenote Blanche van Navarra verbeeld. De verbeelding van deze koningen benadrukte volgens Morganstern hun adellijke status en relaties. Morganstern 2000b, 14-16.

afkomst (letterlijk de stamboom op basis waarvan zij hun aanspraken deden) werd betwist en dat zij met hun moeder en stiefbroers in oorlog waren over de territoria waarop zij recht dachten te hebben.

Bij de hypothese van Morganstern moet echter wel een kanttekening worden geplaatst, die dit verdere onderzoek mede rechtvaardigt. Hoewel haar werk vooral steunt op de aanname dat de verwantschapstombes een heraldische verbeelding van genealogie zijn en dat *kinship* (verwantschap) hierin een belangrijke rol speelt, ontbreekt in haar studie een analyse van de rol van de genealogie in de dertiende en veertiende eeuw en een duidelijke definitie van 'kinship'.³⁴ Ze merkt in haar inleiding slechts op dat op grafmonumenten de *lignage* wordt verbeeld (hoewel ze die specifieke term niet bezigt): bij mannen de dynastie ('dynastic implications') en bij vrouwen de familierelaties ('family connections').³⁵ Op basis waarvan deze distinctie gemaakt kan worden, hoe dit precies werd vormgegeven en hoe dit dan zit met grafmonumenten waarop zowel de man als zijn vrouw(en) zijn gerepresenteerd, wordt in het midden gelaten. Hier lag dus ruimte voor verder onderzoek.

In dit proefschrift zal het basisidee van Morganstern over de verspreiding van een politieke boodschap door de verbeelding van verwantschap op grafmonumenten worden getoetst en gepreciseerd. In Hoofdstuk 6 betoog ik dat de verbeelding van *lignage* (verticale familiebanden) en *parage* (horizontale familiebanden) daarbij een belangrijke rol spelen. Daarnaast moet er mijns inziens verder worden gekeken dan enkel de pleurants op grafmonumenten. Zoals uit dit onderzoek zal blijken kan ook de analyse van het materiaal, de locatie en de samenhang van het grafmonument met andere monumenten van familieleden meer duidelijkheid bieden over de politieke boodschap van het monument.

Het werk van Morganstern is schatplichtig aan het vroegere onderzoek naar de iconografische betekenis van grafmonumenten. Ze verwijst voor de eerdere identificatie van de pleurants die in haar boek zo'n prominente rol spelen naar de klassieke publicatie 'Tomb Sculpture' van Panofsky.³⁶ Hij legde met deze studie uit 1964 het fundament voor de traditie van het onderzoek naar funeraire sculptuur. Het boek telt maar liefst 446 afbeeldingen en is daarmee een waardevol naslagwerk. Panofsky vond zijn studie zelf een 'rather superficial text' en was (terecht) zeer ontevreden over het register en de fouten in de bijschriften.³⁷ De reden voor de geringe diepgang in de tekst is evident, het boek is de publicatie van een serie van vier lezingen, verzorgd aan het Institute of Fine Arts (IFA) in New York in het najaar van 1956.³⁸ Hoewel het boek dus qua diepgang en accuraatheid niet te vergelijken is met het

34 Binski 2002, 146, 147.

35 Morganstern 2000b, 6.

36 Hoewel Panofsky geen onderscheid maakt tussen de ceremoniële pleurants als onderdeel van de cortège van rouw en de *kinship*-pleurants. Morganstern 2000b, 7. Panofsky 1964. Zie ook s'Jacob 1950.

37 Nash, S. 2016, 17.

38 Fehl merkt op dat de keuze voor deze werkwijze weliswaar de lezer de uitgebreide voetnoten die Panofsky normaliter bood onthoudt, maar dat in deze vorm wel de eloquentie en de charme van Panofsky's lezingen doorschijnt. Fehl 1967, 261.

andere werk van Panofsky, is het wel degelijk een van de meest invloedrijke publicaties over grafsculptuur gebleken en blijft het ook voor de voorliggende studie relevant.³⁹ De auteur muntte termen als *gisant* (ligbeeld), *pleurant* (rouwende figuur, weergegeven op de zijkant van een tombe) en *enfeu* (gotische nis waarin een grafmonument kon worden geplaatst), die ook in dit onderzoek regelmatig worden toegepast. Door zijn identificatie van de verschillende elementen die van belang zijn voor het onderzoek van de grafsculptuur en door de vaststelling van het jargon kwam het onderzoek naar grafmonumenten definitief tot wasdom.⁴⁰

Panofsky probeerde in zijn boek, in navolging van zijn eerdere studie over iconologie, de grafmonumenten te decoderen.⁴¹ Door het gebruik van specifieke terminologie schetste hij ontwikkelingen in de grafsculptuur. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is de ontwikkeling van de 'prospectieve' en de 'retrospectieve' boodschap op het grafmonument. Daarbij is een prospectieve boodschap die van hoop op verlossing na de dood, de retrospectieve boodschap kijkt terug naar de daden van de overledene.⁴² Panofsky was een van de eersten die deze differentiatie aanbracht in de aard van de boodschap van het monument.⁴³ En hoewel er terecht kanttekeningen zijn geplaatst bij deze wat gesimplificeerde voorstelling van een semilineaire ontwikkeling van de boodschap van het grafmonument, is het voorliggende onderzoek schatplichtig aan deze observatie.⁴⁴ Dat deze nog steeds relevant is, blijkt uit de publicatie van Robert Marcoux in de bundel die verscheen om het vijftigjarig jubileum van *Tomb Sculpture* te memoreren.⁴⁵ In dit artikel onderzocht Marcoux Panofsky's methode en probeerde deze te nuanceren en te operationaliseren.⁴⁶ In Hoofdstuk 7 van dit proefschrift maak ik gebruik van de bevindingen van Panofsky en Marcoux. Als theoretisch kader blijkt het bijzonder bruikbaar voor de analyse van de boodschap van de Avesnesgrafmonumenten. Ook dit onderzoek is dus gebouwd op het fundament, dat ruim vijftig jaar geleden door Panofsky werd gelegd.

Wanneer Panofsky's werk wordt beschouwd als het fundament van dit onderzoek, dan kunnen de publicaties met betrekking tot de middeleeuwse *memoria* worden gezien als de mortel tussen de stenen. In 1984 verscheen in Duitsland de bundel *Memoria: der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, naar aanleiding van een congres dat vier jaar eerder plaatsvond. Voor de eerste maal werd de herinnering aan de doden, de *memoria*,

39 Nash 2016, 16–28.

40 Nash 2016, 26.

41 Białostocki 1967, 261; Nash 2016, 26.

42 Panofsky 1964, 21, 22.

43 Samen met s'Jacob 1950. Panofsky kende deze publicatie, maar meldde in zijn voorwoord dat hij deze pas na samenstelling van zijn boek in het bezit kreeg.

44 Zie voor commentaar op deze classificatie Klein 1970, 234.

45 Marcoux 2014.

46 Onder andere door gebruik te maken van de theorie van Michel Lauwers, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen de nagedachtenis van een gemeenschap en die van een individu. Beide sluiten elkaar niet uit, maar er vindt wel een verschuiving plaats van het zwaartepunt naar een meer individuele nagedachtenis. Lauwers 1996; Marcoux 2016, 50, 51.

geïdentificeerd als de ruggengraat van de middeleeuwse samenleving.⁴⁷ Het onderzoek naar middeleeuwse grafmonumenten werd zo van een theoretisch kader voorzien dat vandaag de dag nog relevant is. *Memoria* of nagedachtenis werd omschreven als het ontstaan en het functioneren van een samenleving van de levenden en de doden, waarbij zij waakten voor elkaars belang en zo zorgden voor toegang tot het hemelparadijs. De basis voor de definitie van dit begrip werd gelegd door Otto Gerhard Oexle in het artikel ‘Gegenwart der Toten’ uit 1983. Hij beschouwde de doden als ‘Rechtssubjekte’ (rechtspersonen),⁴⁸ waarmee hij benadrukte dat zij participeerden in de samenleving van de levenden en daar zelfs hun recht konden claimen.⁴⁹ Die participatie bleek onder meer uit het noemen van de namen van de overledenen ter nagedachtenis en hun aanwezigheid op grafmonumenten en memorietafels. Hierdoor werden zij gerepresenteerd onder de levenden.⁵⁰ Oexle beschrijft in de bundel van 1984 *memoria* als een ‘totales soziales Phänomen’, dat zich manifesteerde op vele vlakken (economisch, politiek, juridisch, religieus).⁵¹ Het fundament onder deze zorg voor het eigen zielenheil en dat van de zielen in het vagevuur was de liturgische commemoratie, maar daarnaast had deze ook politieke, juridische en economische componenten. De onlosmakelijke verbondenheid van *memoria* met (de wederkerigheid van) schenkingen aan kerken en kloosters is hiervan een illustratie.⁵²

Naast het brede idee over *memoria* in de middeleeuwse samenleving was er in de bundel ook specifieke aandacht voor grafmonumenten. Renate Kroos probeerde een antwoord te vinden op de vraag hoe de kerkelijke rituelen als de begrafenis, de begrafenisstoet, de dodenmis en de nagedachtenis zich verhouden tot de grafkunst (grafstenen, monumenten, baardoeken, etc.).⁵³ Zij plaatste de grafmonumenten voor het eerst nadrukkelijk in de context van de eefmere cultuur en haar onderzoek vormde onder andere de basis voor de ideeën over de *hughe*, een semipermanente constructie over het grafmonument, de rituelen die daarbij hoorden (Hoofdstuk 2) en voor de relatie tussen het grafmonument en het publiek (Hoofdstuk 7).

47 Op het congres werd gesproken over het liturgisch gedenken van de overledenen, aan de hand van een breed corpus aan bronnen (een greep uit het aanbod: *liber vitae*, liturgische kalenders, vernaculaire literatuur, rituelen en uiteraard grafmonumenten). Zie voor een recensie en de onderkenning van het belang van de studie bijvoorbeeld Geary 1987. Het onderzoek naar de rol van *memoria* was al gaande sinds de jaren '70 van de vorige eeuw. Van Bueren, Ragetli en Bijsterveld 2011, 186.

48 Oexle 1983, 22.

49 Uit testamentenonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat lang overleden voorouders die land doneerden juridische claims op de zorg voor hun zielenheil konden hebben. Mol 1994, 197–99. Zoals opgemerkt in Van Bueren, Ragetli en Bijsterveld 2011, 186, noot 12.

50 Oexle 1983, 33.

51 Oexle 1984, 394.

52 *Memoria* is nauw verbonden met de *gift giving*-theorieën van Marcel Mauss. Die verbondenheid blijkt uit de keuze van Oexle om *memoria* te beschrijven als ‘totaal sociaal fenomeen’. Zie hiervoor Mauss 1990; Bijsterveld 2007, 17–19.

53 Kroos 1984.

De *memoria* is onlosmakelijk verbonden met de middeleeuwse grafmonumenten.⁵⁴ Om het belang hiervan voor deze studie te kunnen inschatten moet eerst kort worden stilgestaan bij het lot van de middeleeuwse onsterfelijke ziel. Deze ziel wachtte, na het overlijden, een eerste berechting, in afwachting van het Laatste Oordeel. Slechte zielen gingen direct naar de hel, goede zielen (de heiligen) mochten meteen naar de hemel. Voor het overgrote deel gold echter dat de bij het leven begane zonden moesten worden uitgeboet in het vagevuur. Door deze tijd van boete in dit louterend vuur kon de zo felbegeerde plaats in de hemel worden verkregen.⁵⁵ Niet alleen na de dood konden de zonden in het vagevuur worden uitgeboet. Ook tijdens het leven hadden de middeleeuwse christenen invloed op het zielenheil: door goed te leven volgens de tien geboden, religieuze stichtingen te doen en door religieuze gemeenschappen te steunen, in ruil voor hun gebeden. Met die gebeden kon een brug worden geslagen tussen de levenden en de overledene. Dit wederkerige principe van gift en tegenprestatie (*do ut des*) werd op de grafmonumenten soms zeer expliciet verwoord.⁵⁶ Johannes van Warenne († 1304), graaf van Surrey, bood bijvoorbeeld op zijn grafmonument drieduizend dagen verkorting van het vagevuur aan passanten die voor zijn zielenheil zouden bidden.⁵⁷ Door deze afhankelijkheid tussen de levenden en de doden ontstond in de Middeleeuwen een ‘economie van nagedachtenis’.⁵⁸ Deze ‘economische’ en ‘eschatologische’ afhankelijkheid, maar ook de politieke verbondenheid kan worden gevangen in het begrip *memoria*.⁵⁹

Een voorbeeld binnen deze studie, waaruit blijkt dat de politieke en eschatologische nagedachtenis elkaar niet uit hoeven te sluiten en zelfs kunnen versterken, zijn de schenkingen die Johanna en Margaretha deden aan de kloosters binnen Vlaanderen en Henegouwen.⁶⁰ In Hoofdstuk 1 zal worden aangetoond dat deze schenkingen, naast de zorg voor het zielenheil, ook de politieke agenda van de beide gravinnen ondersteunde. De bronnen waarin derge-

54 Michalsky 2000, 18–21.

55 De klassieke publicatie voor wat betreft het ontstaan van het vagevuur is uiteraard Le Goff 1991. Zie voor een recenter overzicht Bernstein 2009; Cuchet 2012, 38.

56 Zie voor ‘Do ut Des’ Bijsterveld 2007, 17–40.

57 ‘Vous que passez ou bouche close/ Pries pur cely ke cy repose/ En vie come vous estatis jadis fu/ Et voir tiel serietz come je su/ Sir Johan cont de Gareyn gyst icy/ Dieu da salme est mercy/ Ky pur sa alme priera/ Troiz mille jours de pardon avera.

Wie hier passeert met gesloten mond/ Bid voor hem, die hier ligt/ Eens in leven was ik zoals jij/ En jij zal worden wat ik ben/ Sir John, graaf van Gareyn ligt hier/ God hebbe medelijden met zijn ziel/ Wie er bidt voor zijn ziel/ Zal drieduizend dagen pardon ontvangen. Cohen 1973, 69. Vertaling door auteur.

58 Zo worden de cisterciënzers in de twaalfde eeuw door William van Malesburt ‘the surest way to heaven’ genoemd. Daniell 2005, 179. Zie voor nagedachtenisrituelen in Frankrijk Molinier 1890.

59 Zie voor *memoria* vooral Oexle 1983, 19–77; Van Bueren 2005, 21–24. Voor een kraakheldere historiografie en bibliografie van het *memoria*-onderzoek verwijs ik graag naar het volgende researchartikel en dan met name Part I. Van Bueren, Ragetli en Bijsterveld 2011. Voor een volledige bibliografie verwijs ik graag naar de website <https://mmr.sites.uu.nl/archives/publications/> (geraadpleegd op 15-08-2019) waar een tot 2018 bijgewerkte bibliografie van *memoria*-onderzoek te vinden is.

60 Jordan betoogt dat de schenkingen van Johanna en Margaretha een manier waren om een buffer van geneutraliseerd ‘religieus’ land in het bezit van kloosters aan te leggen tussen hun gebieden en die van de Franse koning. Jordan 2006b.

lijke donaties en hun bijbehorende tegenprestatie zijn opgenomen (de memorieregisters) en de objecten die zijn gesticht ter nagedachtenis van de overledenen zijn de bronnen voor het *memoria*-onderzoek.⁶¹ In algemenere zin werden tombes door Truus van Bueren, Arnoud-Jan van Bijsterveld en Kim Ragetli geïdentificeerd als een van de twee belangrijke onderzoeksgroepen voor *memoria*-onderzoekers (de andere zijn memorievoorstellingen, zoals geschilderde altaarstukken). Volgens Tanja Michalsky bestendigde de nagedachtenis – in de vorm van het grafmonument – de identiteit van de overledene, door de rituelen, het noemen van de namen en het monument zelf.⁶²

Graftombes kunnen worden onderzocht als op zichzelfstaand monument, maar ook als onderdeel van een grotere groep, van een opvolgingsreeks, binnen een aaneengesloten reeks van *memoria*-handelingen.⁶³ De grafmonumenten van de graven in Valenciennes, uitgebreid met het graf van koningin Philippa in Westminster Abbey en de tombe van Gwijde in Utrecht, kunnen worden beschouwd als zo'n opvolgingsreeks, een driedimensionale verbeelding van een dynastie door de levensechte gisants. Over de relatie tussen opvolgingsreeksen (denk hierbij bijvoorbeeld aan opvolgende series van schilderijen, beelden, maar ook aan getekende stambomen en grafmonumenten) en *memoria* publiceerden Oexle en Van Bueren in 2005 een verkennend onderzoek. Daarin tonen zij aan dat drie aspecten bij de totstandkoming van dergelijke reeksen een belangrijke rol spelen: traditie, successie en *memoria*. Daantje Meuwissen werkte deze 'trits' uit tot een methode om de portretserie van de landscommandeurs in het Duitse Huis in Utrecht te analyseren.⁶⁴ Traditie kan worden gedefinieerd in de breedste zin van het woord, als gewoonte of gebruik van generatie op generatie doorgegeven (zoals het maken van een portret voor de landscommandeur). Daarnaast voegt Meuwissen toe dat onder traditie ook het collectieve sociale erfgoed (de Balije van Utrecht) én het *depositum*, dat wil zeggen de zorg voor dergelijk goed kan worden verstaan.⁶⁵ Door het weergeven van successie – in de vorm van de serie portretten van landscommandeurs – werd het visuele bewijs geleverd voor de authenticiteit van de traditie. Oexle en Van Bueren voegen daaraan toe dat, hoe langer deze reeks is, hoe meer het beeld wordt benadrukt dat de situatie altijd al zo is geweest en dus altijd zo moet blijven.⁶⁶ *Memoria*, de nagedachtenis of herinnering, is tot slot de voedingsbodem voor de traditie (en na verloop van tijd ook *vice versa*) en de verbeelding van successie.

61 Een kleine opsomming van enkele sleutelpublicaties met betrekking tot grafmonumenten en memorieonderzoek. Gardner 1992; Tummers 1992; Morganstern 2000b; Michalsky 2000; Bergmans 2005; Dectot 2004; Margue 2006; Brine 2015. Andere invalshoeken voor memorieonderzoek zijn het onderzoek naar de rituelen binnen de middeleeuwse religieuze gemeenschappen (bijvoorbeeld Weijert 2015); de impact van *memoria* in de bredere samenleving (bijvoorbeeld voor bezit en nagedachtenis in Siena: Cohn 1988); nagedachtenis en de pest (Cohn 1997). Voor een overzicht zie Van Bueren, Ragetli en Bijsterveld 2011, 192–97.

62 Michalsky 2000, 18–22.

63 Frequin 2014b.

64 Van Bueren en Oexle 2005; Meuwissen 2011, 60–64. Meuwissens analyse vormt de basis voor deze alinea.

65 Meuwissen 2011, 63.

66 Van Bueren en Oexle 2005, 68, 69.

Hoe valt deze trits in te passen in dit onderzoek naar de relatie tussen de politieke geschiedenis en de funeraire cultuur van de Avesnes? Hoewel het gescheiden begraven van verschillende lichaamsdelen of organen (bijvoorbeeld het hart) vrij gebruikelijk was, merkt Murielle Gaudé-Ferragu op dat het opgraven en herbegraven van een overledene veel ongebruikelijker was.⁶⁷ In deze inleiding werd eerder gesteld dat Jan II van Avesnes met de macabere processie met het lijk van zijn vader, diens memorie (als totaal sociaal fenomeen, dus zowel religieus als politiek) vormgaf. Successie, de vader en de zoon als de twee jongste loten van de dynastieke boom van de graven van Vlaanderen en Henegouwen, werd verbeeld binnen de traditie van de begrafenisprocessie van de overleden vorst. Deze processies waren publieke momenten, die bij uitstek geschikt waren om de rijkdom en status van een adellijk huis te tonen.⁶⁸ Eenzelfde formule lijkt Jan II te hebben ingezet voor wat betreft zijn eigen nagedachtenis. Hij stichtte het familiemausoleum in de franciscanenkerk te Valenciennes. Daar werd successie verbeeld door het grafmonument van hemzelf en die van zijn opvolgers die ook in deze kerk werden begraven. Ook deze opvolgingsreeks kon Jan II en zijn nazaten helpen bij de bestending van de positie van zijn nageslacht.⁶⁹ Hij volgde de traditie: zijn grootmoeder Margaretha had het klooster *Honor Beatae Marie* te Orchies gesticht, als grafkerk voor haar en haar nakomelingen.⁷⁰

Concluderend is de basis voor het voorliggende onderzoek naar de boodschap van de Avesnesgrafmonumenten het werk van Panofsky. Het onderzoek naar *memoria* ligt ten grondslag aan de ideeën over de aard van deze boodschap, de verbondenheid van de eschatologische, economische en politieke elementen hiervan. De toevoeging van dit onderzoek is – in navolging van onder meer Michalsky, Morganstern en Marcoux – het operationaliseren van de analyse hiervan. Door de identificatie van de actoren die bij een vermeend propagandistische boodschap een rol spelen, kunnen preciezere uitspraken worden gedaan over de aard van de boodschap van de Avesnesgrafmonumenten. Om deze zo nauwkeurig mogelijk in beeld te kunnen krijgen zullen de verdwenen grafmonumenten van de Avesnes echter eerst moeten worden gereconstrueerd.

67 Gaudé-Ferragu 2005, 283–284. Zie voor gescheiden begraven Brown 1990a.

68 Vale 1981, 88.

69 Net als Oexle en Van Bueren dat betogen over de grafmonumenten van de graven van Holland in de hofkapel en het klooster te Egmond en de grafmonumenten van de graven van Vlaanderen in abdij Ter Duin en de gravenkapel te Kortrijk. Van Bueren en Oexle 2005, 66. Zie ook de inleiding van Michalsky 2000, 17–40.

70 Het stichten van kerken als mausolea was een breed verspreid middeleeuws gebruik. Johanna stichtte de abdij Marquette als haar grafkerk. Zie voor haar grafmonument Chauvin en Delepierre 2006.

METHODE: RECONSTRUCTIE

Het antwoord op de vragen over de politieke boodschap van de Avesnesmonumenten ligt besloten in de reconstructie van dit verloren corpus. Veel van de grafmonumenten van de Avesnes zijn verdwenen kunstwerken, in de zin dat ze volledig of gedeeltelijk verloren zijn gegaan en er van hun bestaan en hun oorspronkelijke verschijningsvorm enkel nog indirect bewijs rest. De reconstructie van deze objecten, het ‘herstellen of nabootsen in zijn oorspronkelijke vorm’, loopt daarom als een rode draad door dit proefschrift.⁷¹ In deze woordenboekdefinitie zitten twee betekenissen van reconstrueren besloten, enerzijds het herstellen en anderzijds het nabootsen. Beide zijn voor onderzoek naar grafmonumenten relevant, omdat de specifieke methode (herstel of nabootsing) nauw verbonden is met het doel van de reconstructie.

De discussie over het herstellen van objecten die door recente oorlogen of natuurgeweld beschadigd of verloren zijn geraakt speelt binnen het erfgoedonderzoek. Hoewel in dit proefschrift de grafmonumenten niet vanuit erfgoedperspectief zullen worden benaderd, wil ik toch kort uitweiden over de betekenis van reconstructie vanuit deze optiek. De belangrijkste aanjager van het debat over de reconstructie van verloren monumenten is UNESCO (Organisatie der Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur), met als centrale vraag: ‘To reconstruct or not to reconstruct?’.⁷² Tot 2012 stond UNESCO negatief tegenover het herstellen van erfgoed. De moedwillige vernietiging in dat jaar van Sufi tombes in Mali door Islamitische extremisten zorgde echter voor een verandering van visie,⁷³ met als gevolg dat de organisatie na deze vernietiging zelf het initiatief nam tot reconstructie van de grafmonumenten.⁷⁴ De afweging om deze verloren monumenten te herstellen was onlosmakelijk verbonden met de idee van erfgoed als dragers van culturele identiteit.⁷⁵ Volgens UNESCO kan de reconstructie van een verloren monument bijdragen aan het behoud van de culturele identiteit. Dat het hier in het geval van de Sufi tombes een reconstructie van funeraire monumenten betrof, is nauwelijks een verrassing te noemen. Een grafmonument, als de markering van de laatste rustplaats van de overledene, is immers bedoeld om tot in de eeuwigheid de verbondenheid van deze persoon met de locatie te verbeelden. De vernietiging van de Sufi-grafmonumenten was daarom een moderne vorm van *damnatio memoriae*.⁷⁶ Hoewel de reconstructie in de vorm van herstel na deze moedwillige destructie wellicht voor de hand lijkt te liggen, brengt deze ook een dilemma met zich mee. Reconstructie kan in deze gevallen bijdragen aan herstel van culturele identiteit, maar ook tekortdoen aan de

71 Lemma ‘reconstructie’ Van Dale *Van Dale online woordenboeken*. 2013.

72 Kruhl, Adhikari, en Dorka 2017. Voor UNESCO zie Cameron 2017.

73 O’Dell 2013, 62, 63, 71.

74 Meskell 2018, 205–11.

75 Voor UNESCO en ‘cultural identity’ zie Donders 2008. Voor de Sufi tombes en culturele identiteit zie Meskell 2018, 208, 209.

76 Varner 2004, 2.

nagedachtenis van de omstandigheden die ten grondslag lagen aan de vernielingen. In 2018 werd naar aanleiding van deze discussie door UNESCO de Warschau Verklaring uitgegeven, met daarin aanbevelingen voor het behoud en de reconstructie van erfgoed.⁷⁷

Deze moderne discussie heeft haar wortels stevig in het verleden. Een driedimensionale reconstructie van het grafmonument van Philippa van Henegouwen is hiervan een treffend voorbeeld. Het model werd gemaakt in 1850, ten tijde van de renovatie van Westminster Abbey.⁷⁸ De reconstructie, een model van een zijde van het graf, werd gemaakt door de architect George Gilbert Scott (1811-1878) en bevindt zich in het Victoria and Albert Museum in Londen (Afb. 1). Het stuk meet 110 x 159 centimeter en werd gemaakt van Belgische hardsteen (zie Bijlage 1), gecombineerd met beschilderd en verguld albast. De pleurants op het model werden vervaardigd door John Birnie Philip, de hardstenen achtergrond en

Afb. 1 – *Model voor de restauratie van het grafmonument van Philippa van Henegouwen*, 1850, George Gilbert Scott. Verguld albast en Belgische hardsteen (110 x 159 cm). Londen, Victoria and Albert Museum, A.15-1973.

77 UNESCO World Heritage Centre z.d.. Zie bijvoorbeeld aanbeveling 7 waarin vernietigd erfgoed wordt beschouwd als een middel voor verzoening: 'the recovery of the cultural heritage lost or damaged as a result of armed conflict offers unique opportunities, notably within the context of stabilization processes, to foster mutual recognition, promote dialogue and lay the ground for reconciliation among all components of society, particularly in areas characterized by a strong cultural diversity and/or hosting important numbers of refugees and/or internally displaced people, which will lead to new approaches to recovery and reconstruction in the future.'

78 Victoria and Albert Museum 1971, cat. nr. F1, 56.

de nissen van albast door Samuel Cundy en de polychromie door Thomas Willement, een werkverdeling die overeenkomsten vertoonde met de gang van zaken in een middeleeuws beeldhouwersatelier.⁷⁹ Dit model werd tentoongesteld in het Crystal Palace tijdens de *Great Exhibition* in Londen in 1851 en één jaar later tijdens de *Architectural Exhibition*. Het wordt verder besproken in Hoofdstuk 4.

De reconstructie van het graf en presentatie ervan zijn nauw verbonden met de stijgende aandacht voor middeleeuwse kunst in de negentiende eeuw. Met het groeiende idee van nationaliteit, gedeelde geschiedenis en gedeeld erfgoed, ontstond in Europa de wens de ooggetuigen van dit erfdeel in ere te herstellen.⁸⁰ De bekendste telg uit deze beweging was de architect Eugène Viollet-le-Duc.⁸¹ Deze Fransman streefde bij het herstel van middeleeuwse architectuur naar een eenheid van stijl. Dit streven hield in dat hij het gebouw niet conserveerde, maar probeerde het naar een zo compleet mogelijke, ideale staat terug te reconstrueren, zelfs als het gebouw die staat oorspronkelijk nooit bezat.⁸² Het werk van Viollet-le-Duc werd bekritiseerd door tijdgenoten, met als bekendste criticaster John Ruskin, die conservering van de authentieke staat van het monument betoogde en elke wijziging (restauratie) afwees.⁸³ Camillo Boito, professor architectuurgeschiedenis in Milaan, legde in 1883 met de *Prima Carta del Restauro* de basis voor de huidige praktijk van conservering en reconstructie. In de vorm van een socratische dialoog betoogde hij een synthese tussen enerzijds authenticiteit (bijvoorbeeld door keuze van authentieke materialen) en anderzijds wetenschappelijke werkwijze.⁸⁴ Aan deze synthese kan dus, zoals in het begin van deze paragraaf werd opgemerkt, de recente discussie over het belang van identiteit bij reconstructie en restauratie worden toegevoegd.

Buiten de erfgoedsector wordt reconstructie vooral beschouwd als onderzoeksmethode in de vorm van de nabootsing van het object of van een proces. Het reconstrueren van een oorspronkelijke verschijningsvorm, al dan niet met oorspronkelijke technieken, wordt

79 Nash merkt op dat in een omschrijving van beeldhouwer Michel Colombe van de werkverdeling voor een grafmonument aan zijn opdrachtgeefster Margaretha van Oostenrijk Guillaume Regnault (*ymaginer*) de beelden maakte, Bastien François verantwoordelijk was voor de architectuur en François Colombe (een neef van Michel) een model van het grafmonument tekende en de tombe beschilderde. Nash 2007, 60, 61.

80 Eastlake 1872, 1–4. Voor architectuur en regionalisme in de negentiende eeuw zie Robert 2008. Voor de victoriaanse restauratie van de Westminster Abbey zie Jordan 1980, 60. Jordan brengt deze restauratie door Surveyor Scott verder in verband met de victoriaanse opleving van religie. Penny merkt verder op dat Birnie ook neogotische grafmonumenten maakte. De gotische *canopies* werden al in de achttiende eeuw bestudeerd door Horace Walpole, als voorbeelden voor zijn schoorsteenmantels in Strawberry Hill. Penny 1977, 108–35.

81 Viollet-le-Duc 1977.

82 Petti, Trillo, en Di Mauro 2018, 102.

83 Ook de Nederlandse restauratiearchitect Pierre Cuypers werd verweten niet-historisch te restaureren. Vromen 2014, 34. Zie voor de discussie tussen Ruskin en Viollet-le-Duc Spurr 2012.

84 Birignani 2009, 70, 71; Boito 1893.

gebruikt om het verleden onder andere zichtbaar, hoorbaar en tastbaar te maken.⁸⁵ Deze benadering van een object of proces is onderdeel van de technische kunstgeschiedenis, een tak van onderzoek met de wortels in het klassieke connoisseurschap van de negentiende eeuw.⁸⁶ Maryan Ainsworth gaat zelfs zo ver technische kunstgeschiedenis te beschrijven als een verbeterde, meer wetenschappelijke vorm ervan.⁸⁷

Naast het technisch onderzoek naar de verschijningsvorm, is er binnen de technische kunstgeschiedenis ook aandacht voor de reconstructie van het maakproces (op basis van ‘art technical sources’).⁸⁸ Erma Hermens stelt dat een van de vroegste voorbeelden van dit type onderzoek de discussie is over de ontdekking van de olieverf. Al in de achttiende eeuw hield Vasari’s claim, dat Jan van Eyck beschouwd kon worden als uitvinder van de olieverf, de gemoederen flink bezig; het leidde tot de publicatie van traktaten van onder andere Theophilus en Heraclius.⁸⁹ Een recenter (en praktischer) voorbeeld van dergelijk onderzoek is het project ‘*Making and Knowing*’ van kunsthistorica Pamela H. Smith. Smith en haar lab maken een wetenschappelijke editie van een zestiende-eeuws Frans manuscript, dat bestaat uit een verzameling recepten van uiteenlopende aard (Parijs 640).⁹⁰ De tekst van het manuscript wordt getranscribeerd en vertaald. Daarnaast wordt de tekst voorzien van een *apparatus* met glossarium en een analyse van de gebruikte technieken en materialen.⁹¹ Een belangrijk onderdeel van het onderzoek naar het manuscript is de daadwerkelijke reconstructie (het namaken) van recepten in het manuscript. Ook voor sculptuur geldt dat het maakproces door middel van reconstructies wordt geanalyseerd. Recent verscheen de dissertatie van R. van Langh, waarin van tweeënvijftig Renaissance bronzen het maakproces werd gereconstrueerd aan de hand van technisch onderzoek en de resultaten hiervan werden vergeleken met kunstenaarstraktaten van onder andere Vasari (ca. 1550), en Cellini (ca. 1568).⁹²

De reconstructie van een object of een maakproces hoeft volgens Hjalmar Fors, Lawrence Principe en Otto Sibum overigens geen exacte replicatie van het proces of object

85 Een voorbeeld van het laatste is het onderzoek naar de akoestiek van de Hagia Sophia. Met behulp van het ‘traditionele’ archivalische materiaal, gecombineerd met akoestisch onderzoek naar het geluid van klappende ballonnen werd de zintuiglijke ervaring van het zesde-eeuwse kerkritueel onderzocht. Pentcheva 2011. Een onderzoeksproject waarbij vooral het maakproces een belangrijk onderdeel vormde van de resultaten is de reconstructie van de kleding uit het *Kleidungsbüchlein* van Matthäus Schwarz (1530). Voor deze reconstructie werd samengewerkt met de School of Historical Dress in Londen. Op basis van dit *Kleidungsbüchlein* werd een van de opgetekende kostuums gereconstrueerd met, waar mogelijk, het gebruik van de originele vroegmoderne technieken. Rublack, Hayward en Tiramani 2015.

86 Zie voor een historiografie en een betoog om Giovanni Morelli (vanwege zijn gebruik van de comparatieve anatomie als onderzoeksmethode) tot aartsvader van de technische kunstgeschiedenis te bestempelen Cardinali 2017, 223–24.

87 Ainsworth 2005, 10; Hermens 2012, 156.

88 Hermens 2012, 160.

89 Ibid. Zie bijvoorbeeld Raspe 1781.

90 Naar manuscripten wordt in dit proefschrift met een verkorte verwijzing gerefereerd. Zie Bronnen achterin voor de volledige signatures.

91 Smith, Meyers en Cook 2017.

92 Van Langh 2012.

te betekenen.⁹³ Zij merken op dat een reconstructie moet worden aangepast aan het doel van het onderzoek. In dit proefschrift worden reconstructies gebruikt om de hypothese van dit onderzoek, het grafmonument als politiek propagandamiddel, te testen. Het is dus geenszins de bedoeling om het corpus van de verdwenen grafmonumenten van de Avesnes exact te repliceren. In de vier casus worden vier verschillende typen reconstructies gebruikt om specifieke aannames te testen (zie volgende paragraaf). Per hoofdstuk zal er steeds stil worden gestaan bij de aard van het bronnenmateriaal en de gebruikte methode van reconstructie, omdat elk type bron zich leent voor een eigen reconstructie. Tot slot moet worden opgemerkt dat bij reconstructies in het oog moet worden gehouden dat enkel een *l'art pour l'art* toepassing nooit het doel kan zijn. Een onderzoek moet verder gaan dan de vraag: Hoe heeft het object er oorspronkelijk uitgezien? Hierop wordt verder gereflecteerd in Hoofdstuk 3.

Nast de reconstructie van een individueel grafmonument, zijn ook groepen grafmonumenten onderwerp geweest van reconstructie. Een voorbeeld daarvan is het wetenschappelijk onderzoek naar de grafmonumenten in de abdijkerk van Saint-Denis.⁹⁴ Tijdens de Franse Revolutie werden de grafmonumenten van het Franse vorstenhuis verwijderd uit de kerk. Zij vonden een tijdelijke verblijfplaats in het *Musée des Monuments Français* van Alexandre Lenoir.⁹⁵ Een reconstructie van de oorspronkelijke enscenering van de groep koningstombes ten tijde van de stichting van de grafmonumenten in 1264 werd door Georgia Sommers-Wright gebruikt om de opdrachtgever voor de serie aan te wijzen.⁹⁶ Hoewel traditioneel Lodewijk de Heilige als opdrachtgever van de grafmonumenten werd beschouwd, bleek uit de analyse van Sommers-Wright dat de monniken van Saint-Denis een voor de hand liggender kandidaat voor het patronaat van de tombes zijn. De grafmonumenten werden door haar in de context geplaatst van de bedreiging van de rechten van de abdij, onder meer door de stichting van het klooster Royaumont.⁹⁷ De these van Sommers-Wright is recentelijk genuanceerd door Eva Leistenschneider, die op overtuigende wijze een samenwerking tussen de geestelijkheid van Saint-Denis en Lodewijk IX suggereert.⁹⁸

Michalsky en Xavier Dectot reconstrueerden de grafmonumenten van respectievelijk het huis Anjou en de graven van Champagne (1151-1284).⁹⁹ Uit deze onderzoeken blijken twee belangrijke methodologische *good practices* voor dergelijk reconstructieonderzoek te destilleren te zijn. Allereerst blijkt uit het onderzoek van Dectot de waarde van vroegmodern

93 Fors, Principe en Sibum 2016, 89, 93.

94 Brown 1990a, 807-13; Sommers-Wright 1974.

95 Bresc-Bautier en Chancel-Bardelot 2016.

96 Sommers-Wright 1974, 242, 243.

97 In Royaumont werden vier familieleden van Lodewijk IX begraven: zijn kinderen Blanche van Frankrijk († 1243) en Jean († 1248) en erfgenaam Lodewijk († 1260) en zijn broer Philip Dagobert († 1235). Sommers-Wright 1974, 225, 226.

98 Leistenschneider 2008, 33-59. Zij baseerde zich hiervoor op een kroniek van Willem van Nangis, een Franse kroniekschrijver en monnik in de abdij van Saint-Denis uit de dertiende eeuw.

99 Michalsky 2000; Dectot 2004.

bronnenmateriaal.¹⁰⁰ Hij maakte gebruik van vroegmoderne tekeningen om de grafmonumenten van de graven van Champagne te reconstrueren en te duiden als politiek manifest. Zowel de zestiende- en zeventiende-eeuwse beschrijvingen, als tekeningen van de hand van de Franse oudheidkundige François Roger de Gaignières werden hiervoor door hem gebruikt.¹⁰¹

Verder toont het onderzoek van Michalsky het belang van een zo divers mogelijk corpus aan bronnen voor reconstructie. In de catalogus die het tweede deel van haar boek vormt, worden beschrijvingen, betalingen voor rituelen ter nagedachtenis en testamenten samengebracht. Juist de combinatie van dit diverse bronnenmateriaal maakt dat een betrouwbare reconstructie mogelijk wordt. Michalsky beantwoordt aan de hand van haar bronnenmateriaal vragen over de stijl, de totstandkoming en de onderliggende ideeën over *beata stirps*, de heilige bloedlijn, die van belang was voor de koningen van Anjou. Methodologisch van belang is de definitie van Michalsky van de tombe als middel voor enerzijds *memoria* en anderzijds middel voor representatie.¹⁰² Daarmee benadrukt ze dat verschillende functies in een middeleeuws grafmonument verenigd kunnen zijn. Zoals eerder opgemerkt in het theoretisch kader, zal deze studie het grafmonument echter niet als een representatie van de overledene worden beschouwd, maar als een propagandamiddel.

OPZET EN BRONNEN

Deze studie start met de Proloog, een schets van de historische achtergrond van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland, met name van het politieke conflict met hun stiefbroers. Omdat in het proefschrift de grafmonumenten worden beschouwd als propagandamiddel, een stem in de politieke strijd, is deze schets noodzakelijk. Na de historische context wordt in Hoofdstuk 1 de *fortuna mala* van de grafmonumenten in en buiten Henegouwen besproken. Hierin wordt geïnventariseerd en geanalyseerd wat er rest van het corpus grafmonumenten van de Avesnes. Na dit hoofdstuk volgen vier casus waarin (delen) van grafmonumenten zullen worden gereconstrueerd op basis van vier verschillende typen bronnenmateriaal: archivalische bronnen (rekeningen), de grafmonumenten zelf – in de vorm van technisch onderzoek naar polychromie en een reconstructie van de architectuur (Gwijde van Avesnes) en een analyse van de gebruikte materialen en totstandkomingsgeschiedenis (Philippa van

100 Dectot 2004, 18–22.

101 De collectie Gaignières is gepubliceerd in Adhémar en Dordor 1974; 1976. Tegenwoordig is hij ook via de website van de Bibliothèque Nationale te doorzoeken: www.collecta.fr (geraadpleegd op 09-03-2020). De meest recente en uitgebreide publicatie over de tekeningen en de grafmonumenten is het proefschrift van Robert Marcoux (Marcoux 2013).

102 'Grundlegend ist jedoch zunächst, daß das Grabmal selbst als stellvertretendes Zeichen (Repräsentation) des Verstorbenen und seines Geschlechts fungiert und so einen bedeutenden Teil der Memoria ausmacht.' Michalsky 2000, 17.

Henegouwen) – en de vroegmoderne handschriften waarin de heraldiek op de grafmonumenten stond opgetekend. Elk type bronnenmateriaal leent zich voor een eigen type reconstructie.

De rekeningen die in Hoofdstuk 2 worden onderzocht bieden de mogelijkheid om het gebruikte materiaal en de werkzaamheden aan het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg te reconstrueren. De betalingen aan de werklieden en de aangekochte materialen die hierin werden opgetekend schetsen een helder beeld van het uiterlijk van de tombe. Niet alleen kunnen er uitspraken worden gedaan over de gebruikte grondstoffen (steen, pigmenten, edelmetaal en textiel) en de werklui; ook kan een verloren gegane constructie op de tombe (de *hughe*) worden gereconstrueerd. Deze reconstructie maakt het op haar beurt weer mogelijk uitspraken te doen over rituelen die zich rondom de tombe afspeelden. Beperking bij de analyse van deze rekeningen is het gebrek aan context. Hoewel in Hoofdstuk 2 de plaats van de serie rekeningen in de administratie van de Henegouwse graven wordt beredeneerd, maakt het feit dat deze serie een op zichzelf staande administratie voor het grafmonument lijkt te zijn een vergelijking van dit materiaal binnen de administratie van de graven helaas onmogelijk.

Naast de reconstructie van een grafmonument op basis van rekeningposten, zal in Hoofdstuk 3 de iconografie van het object zelf – de tombe van Gwijde van Avesnes – als middel voor reconstructie dienen. Door technisch onderzoek kan informatie worden verkregen over de oorspronkelijke vorm en uitmontering van het monument. In dit proefschrift wordt door middel van XRF (röntgenfluorescentie) onderzocht in hoeverre er ooit polychromie op het monument werd aangebracht. De ontwikkelingen in de röntgenfluorescentie, en dan met name de komst van draagbare scanners, hebben er in de eerste decennia van deze eeuw voor gezorgd dat deze techniek zich uit de laboratoria, naar het veld heeft verplaatst. De komst van de nieuwe techniek brengt logischerwijs ook problemen met zich mee. De auteurs van een bundel uit 2015, waarin verschillende toepassingen van XRF kritisch onder de loep worden genomen, merken op dat de XRF op zijn best kan dienen als een preliminaire of aanvullende onderzoeksmethode.¹⁰³ In dit onderzoek is de *handheld XRF* als zodanig gebruikt; het vermoeden van gebruik van pigment op het grafmonument van Gwijde werd door deze XRF-meting bevestigd. Behalve het analyseren van de oorspronkelijke verschijningsvorm van het grafmonument, zijn digitale middelen ingezet om het grafmonument in deze oorspronkelijke vorm te laten zien, dus driedimensionaal te reconstrueren.

In Hoofdstuk 4 staat het grafmonument van Philippa van Henegouwen centraal. Bij de analyse van het grafmonument wordt de relatie van het materiaal van de tombe met de geboortestreek van Philippa onderzocht. Door de reconstructie van het totstandkomingsproces van het grafmonument, met daarbij ook aandacht voor de kunstenaars, blijkt dat het grafmonument niet enkel moet worden beschouwd als Frans, zoals in literatuur eerder werd

103 Shugar en Mass 2012.

gesteld. Het monument is te plaatsen in een Henegouwse traditie, zo blijkt bijvoorbeeld uit de vergelijking met de miniatuur waarop het grafmonument van haar zuster Margaretha van Henegouwen is weergegeven. Het grafmonument van Philippa kan worden beschouwd als een visuele weergave van haar taken als koningin. Ze was een ambassadeur, zowel voor haar echtgenoot Edward III als voor haar vader Willem I van Avesnes.

Hoofdstuk 5 en 6 zijn twee hoofdstukken die met elkaar verbonden zijn. Zoals eerder opgemerkt vormde de opmerking van Morganstern over het politieke programma van het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg de aanleiding voor dit onderzoek. In Hoofdstuk 5 wordt allereerst voortgeborduurd op haar werk. De belangrijkste bron voor de reconstructie van de heraldiek op dit grafmonument is een groep van vier vroegmoderne handschriften (zie Tabel 8). Zij stammen gedeeltelijk uit een traditie van herauten en gedeeltelijk uit een traditie van vroegmoderne chroniqueurs. Deze historische handschriften vormen (met enige kanttekeningen) de basis voor de reconstructie van het heraldisch programma. In haar onderzoek naar het heraldisch programma op de grafmonumenten maakt Morganstern gebruik van het jongste manuscript Valenciennes 673, de omschrijving van de wapenschilden van de hand van Simon le Boucq.¹⁰⁴ Aan deze bron worden in dit proefschrift dus nog drie oudere manuscripten toegevoegd, die behalve een omschrijving ook de tekening van de desbetreffende wapenschilden bevatten. Deze nieuwe bronnen vragen om een kritische analyse van de opgetekende heraldiek en hun bruikbaarheid voor het onderzoek. De reconstructie in Hoofdstuk 5 maakt het mogelijk om van meer Avesnesmonumenten het heraldisch programma te reconstrueren.

In hoofdstuk 6 wordt vervolgens het gereconstrueerde genealogisch programma in de context geplaatst van genealogieën in een contemporain handschrift (een familiekroniek). Hier wordt de analyse van de *kinship*-pleurants door Morganstern gepreciseerd en uitgebreid. In dit hoofdstuk blijkt dat de genealogie op grafmonumenten de stambomen uit deze kronieken volgt. Er is geen sprake van een directe parallel, wel is er een overeenkomst in de nadruk op enerzijds de verbeelding van *lignage* en anderzijds de weergave van *parage* in kronieken en op grafmonumenten. De analyse in Hoofdstuk 6 leidt tot aanpassingen aan de reconstructie van Morganstern van het monument van Jan II en Philippa van Luxemburg en maakt het mogelijk dit graf in de context van de programma's van de graven van familieleden te plaatsen.

Door de vier casestudies, elk een reconstructie gebaseerd op een ander type bron, kan de boodschap op de grafmonumenten van de Avesnes worden gekarakteriseerd. Wat deze vier reconstructies gemeen hebben is dat ze aantonen hoe de grafmonumenten van de Avesnes een stem zijn uit het graf, een verbeelding van de politieke idealen van de familie. Alle grafmonumenten, ook degene die zich buiten het graafschap bevonden, getuigen van de onlosmakelijke verbondenheid van de Avesnes met het graafschap. Niet alleen zijn hun

104 Morganstern 2000b, 164–66.

voorouders – aan wie zij hun nobele eigenschappen te danken hadden – prominent op de grafmonumenten aanwezig. De verbeelding van hun stamboom en van de duurzame allianties die door de familie werden aangegaan en bezegeld door een huwelijk, vormden een zichtbare legitimatie voor de familie. In hoofdstuk 7 wordt deze boodschap in de context van politieke propaganda geanalyseerd. Daarbij wordt in een bredere context gereflecteerd op de drie actoren die bij de verspreiding van een propagandistische boodschap van belang zijn, namelijk de zender, de boodschap en de ontvanger.

A large, bold, white capital letter 'P' is centered on the page. The background is a dark, textured surface, possibly soil or a mix of small stones and organic matter, with some lighter-colored, irregular shapes scattered throughout. The letter 'P' is the primary focus, with its white color contrasting sharply against the dark, grainy background.

P

PROLOOG

De feestelijke verplaatsing van het lichaam van Jan I van Avesnes door zijn zoon, graaf Jan II illustreert hoe de nagedachtenis van de overleden vader door zijn zoon werd ingezet als propagandamiddel in het politieke geschil dat zich afspeelde tussen de Avesnes en de Dampierres. Jan I werd herdacht als de graaf, die hij bij leven nooit geweest was. Om de versteende idealen van de graven van Henegouwen te kunnen doorgronden is enig begrip van wat er zich van 1212 (het stiekeme huwelijk tussen Margaretha II van Vlaanderen en Burchard van Avesnes) tot 1322 (het verdrag van Doornik, tussen Willem I van Avesnes en de Dampierres) heeft afgespeeld onontbeerlijk.¹⁰⁵ Ter inleiding van de komende hoofdstukken, waarin de grafmonumenten van de Avesnes zullen worden onderzocht als uitingen van de funeraire cultuur, is het van belang het politieke speelveld – de opvolgingsstrijd tussen de Avesnes en de Dampierres – te schetsen.

VOORSPEL

Een geheim huwelijk tussen de jonge Margaretha en haar voogd, Burchard van Avesnes, legde de basis voor de roerige geschiedenis van de graven van Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende en veertiende eeuw.¹⁰⁶ Margaretha en haar oudere zuster Johanna waren op jonge leeftijd wees geworden. Hun beide ouders, de graaf en de gravin van Vlaanderen en Henegouwen, verlieten hun gebieden om deel te nemen aan de Vierde Kruistocht. Boudewijn IX van Vlaanderen, hun vader, werd op 9 mei 1204 verkozen tot keizer van Constantinopel. Marie de Champagne, de moeder van de meisjes, reisde haar echtgenoot in 1204 achterna. Zij stierf op 29 augustus van dat jaar aan de pest. Boudewijn werd in 1205 gevangengenomen door de Vlacho-Bulgaarse tsaar Kalojan en overleed in hetzelfde jaar in

105 Willem I van Henegouwen is ook bekend als Willem III van Holland. In dit proefschrift zal, om verwarring te voorkomen en vanwege de Henegouwse focus, de nummering van het graafschap Henegouwen worden gehanteerd.

106 De belangrijkste bron voor de Avesnes-Dampierre familiestrijd is Duvivier 1894. Duvivier heeft de basis gelegd voor het onderzoek naar de Vlaams-Henegouwse successieoorlog. In zijn publicatie zijn verschillende bronnen geprint opgenomen. Toch bevat zijn werk enkele fouten die onder andere zijn gecorrigeerd door Theo Luyx. Luyx 1946b; 1946a; 1950. In dit opzicht moet ook de publicatie *Wi Florens* worden genoemd, met daarin bijdragen van Cordfunke en De Hemptinne; De Boer, Cordfunke en Sarfatij 1996. Ook in de bundel 1299 van dezelfde redacteurs zijn belangrijke bijdragen opgenomen, ik noem specifiek De Waha en Dugnoille 2000a; De Waha en Dugnoille 2000b; De Hemptinne 2000; Van der Meulen 2000. Voor de geschiedenis en dan met name die van het religieus patronaat van Margaretha en Johanna kan het werk van Erin Jordan worden geraadpleegd; Jordan 2006b. Tot slot geeft het proefschrift van Noirfalise (dat uitgebreid zal worden besproken in Hoofdstuk 6) de meest up-to-date stand van wetenschap voor wat betreft deze familiegeschiedenis vanuit het perspectief van Boudewijn van Beaumont, de broer van Jan I van Avesnes; Noirfalise 2009. Ik heb voor deze paragraaf voornamelijk gebruik gemaakt van Duvivier, Noirfalise en de publicaties uit de bundel 1299. Ik verwijs in deze proloog steeds naar de relevante passages in Duvivier 1894.

gevangenschap.¹⁰⁷ De dood van haar ouders betekende voor Johanna van Vlaanderen dat zij de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen erfde (en daarmee werd zij een van de meest gewilde huwelijkskandidates van dat moment).

De oom van de zusjes, Filips I van Namen, werd regent over de graafschappen voor de minderjarige Johanna.¹⁰⁸ In die hoedanigheid verkreeg hij ook de voogdij over Margaretha. Hij stuurde de meisjes in 1208 naar Parijs, om op te groeien aan het hof van Filips II van Frankrijk. Voor Filips II, de Franse koning, was het – als leenheer van Vlaanderen en een deel van Henegouwen – van belang een goed huwelijk te sluiten tussen Johanna en een echtgenoot die hem gunstig gezind was. Ferrand van Portugal leek de ideale kandidaat.¹⁰⁹ In 1212 traden de jonge Johanna en Ferrand in het huwelijk en zij regeerden hierna als graaf en gravin over Henegouwen en Vlaanderen.¹¹⁰

Margaretha was op dit moment ongeveer tien jaar oud. Graaf Ferrand besloot om haar aan de zorg van de jongste (ongetrouwde) zoon uit het belangrijkste huis van het graafschap Henegouwen toe te vertrouwen, Burchard van Avesnes († 1244).¹¹¹ Een perfecte kandidaat, zo scheen het, om Margaretha op te leiden. Burchard had een mooie carrière als geestelijke. In 1205 was hij cantor in de kerk van Laon en in die hoedanigheid wellicht ook de subdiaken (*subdiaconus*) van het kapittel.¹¹² Deze buitenkans heeft Burchard echter van zijn geplande carrière pad doen afwijken.¹¹³ Hij huwde in 1212 zijn jonge pupil in Le Quesnoy.

Hoewel de graaf en de gravin in eerste instantie met het huwelijk lijken te hebben ingestemd (Burchard was immers vertegenwoordiger van het belangrijke huis Avesnes), verzocht Johanna enige tijd later toch paus Innocentius III de legitimiteit van het huwelijk

107 Hoewel hij begin dertiende eeuw wel op miraculeuze wijze uit de dood leek opgestaan. Het betrof hier echter een bedrieger, de 'faux Bauduin'. Hier is door historici de hand van Burchard van Avesnes in vermoed. Zie Wolff 1952; Lecuppre 2009. Zie voor de geschiedenis van het Latijnse keizerrijk Jacoby en Abulafia 1999, 529. Kalojan wierp zich in eerste instantie op als een bondgenoot van de kruisvaarders, een aanbod dat door Boudewijn van de hand werd gewezen. Nicol 1993, 15. Treadgold 1997, 713.

108 De Waha 1994, 135.

109 Hoewel Ferrand enige jaren later in de slag bij Bouvines tegen Filips II zou strijden.

110 Het huwelijk en de nieuwe positie van Johanna van Vlaanderen werd gereflecteerd door haar zegel. Op het ovale zegel van de ongehuwde Johanna werden haar lichaamsvormen (onder andere door een hand geplaatst op de heup) en haar lange losse haar benadrukt. Voor haar nieuwe zegel als gravin van Vlaanderen koos de gravin voor een rond ruiterszegel. Ook bij Margaretha werd de iconografie van het zegel gewijzigd. Het belang van zegels voor de beeldvorming van de gravinnen wordt onderstreept door de oorkonde die werd opgemaakt toen Margaretha trouw zwoer aan de koning van Frankrijk te Pontoise, in 1245. Het zegel van de oorkonde vermeldde Margaretha als 'Dame de Dampierre'. In een tweede akte, opgemaakt op dezelfde dag, sprak Margaretha de intentie uit om de akte te bevestigen, zodra haar nieuwe zegel klaar was. E. Jordan 2015, 231–33, 237.

111 In de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* wordt Burchard de tweede zoon genoemd. Noirfalise betoogt dat het hier om een geval van verschuiving in de genealogie gaat, om de persoon in een beter daglicht te stellen. Noirfalise 2009, 151 en noot 410 Duvivier 1894, I, 56.

112 Duvivier 1894, II, 3; Luykx 1946b, 5:200, 209.

113 Zie voor de middeleeuwse adellijke gezinspolitiek Janse 2009, 1:212–29, met name 223.

te onderzoeken.¹¹⁴ Na de slag bij Bouvines in 1214 groeide de invloed van de Franse koning aan het Vlaamse hof. Ferrand van Portugal, die de Franse vorst minder goed gezind bleek te zijn dan verwacht en het hier zelfs tegen hem opnam, werd bij deze slag gevangen genomen. Johanna heerste hierna alleen over Vlaanderen. Ook Burchard streed mee aan de zijde van de Franse vijand, de Vlamingen. Daarnaast maakte hij herhaaldelijk aanspraak op het apanage (het bezit dat in levensonderhoud voorziet) van zijn echtgenote, wat hem tot een ongewenste partner voor Margaretha maakte.

Het oordeel van de paus volgde in 1216: het huwelijk tussen Margaretha en Burchard was niet legaal. De echtelieden weigerden zich echter bij dit oordeel neer te leggen en vluchtten naar Houffalize. In de jaren dat zij daar samen verbleven kreeg Margaretha drie kinderen. Haar oudste zoon, Jan I van Avesnes, werd geboren in april 1218, de tweede zoon Boudewijn in september 1219 en een derde kind stierf op jonge leeftijd.¹¹⁵ Voor de twee broers gold dat zij – gezien de pauselijke uitspraak – geboren waren buiten het huwelijk en dus onwettig waren.¹¹⁶

Omdat de pauselijke uitspraak weinig effect had op de echtelieden, moest Johanna het heft in handen nemen en zij wist haar zwager uiteindelijk zelf gevangen te nemen in 1219.¹¹⁷ Twee jaar bracht hij door in gevangenschap, terwijl Margaretha bij haar schoonzuster Adelheid van Avesnes verbleef in Rosoy. Uiteindelijk stemde Margaretha in 1221 in met een scheiding van Burchard (zij was toen circa negentien jaar oud). Twee jaar later, in 1223, huwde ze haar tweede echtgenoot, Willem van Dampierre.¹¹⁸ Met hem kreeg Margaretha vijf kinderen: Johanna, Willem, Gwijde, Jan en Maria.¹¹⁹

Na de dood van Willem van Dampierre in 1231, werd in 1235 een oorkonde opgesteld waarin werd afgesproken dat de nalatenschap van Margaretha eerlijk zou worden verdeeld over haar zeven kinderen.¹²⁰ Deze overeenkomst werd in eerste instantie door alle partijen aangenomen. Niets wees er op dat moment op dat Margaretha de troon van haar zuster zou overnemen. De onverwachte dood van de enige dochter (en dus beoogd erfgenaam) van Johanna, in 1236 veranderde de situatie.¹²¹ Margaretha werd, als zuster van de gravin, de erfgenaam van beide graafschappen, Vlaanderen en Henegouwen. Daarom stond er nu

114 Duvivier 1894, I, 50–55 en II, 225–51; Noïrfalise 2009, 152. Zie voor Johanna en haar relatie met de Franse koning Jordan 2006b. Duvivier 1894, I, 50–55; Luykx 1950, 68. Op 20 februari 1215 gaf paus Innocentius III opdracht tot dit onderzoek.

115 Duvivier 1894, II, 162–63.

116 Duvivier 1894, I, 68. Sarah McDougall merkt op dat pas in de late twaalfde, vroege dertiende eeuw bastaards geboren buiten het huwelijk werden uitgesloten voor opvolging. Hoewel de illegitieme geboorte dan een rol gaat spelen, blijft de juiste *lignage* van beide ouders toch van groot belang. Zie voor de Avesnesbastaarden McDougall 2017, 252–53. Zie voor *lignage* Hoofdstuk 6, paragraaf *Vervantschap – lignage en parage*.

117 Duvivier 1894, I, 78–83.

118 Luykx 1946b, 5:203; Noïrfalise 2009, 153. Zie ook Jordan 2006b. De oudste kinderen werden na haar tweede huwelijk bij Archambaud van Bourbon ondergebracht. Duvivier 1894, I, 94–95. Dit is ook de periode waarin de ‘faux Baudouin’ opdook. Zie noot 107.

119 Luykx 1950, 66–77.

120 Duvivier 1894, II, 51–55.

121 Duvivier 1894, I, 109–10. Johanna was op dit moment nog in leven. Zij stierf in 1243.

voor wat betreft de erfenis veel meer op het spel. Deze prijs vormde de aanleiding voor de opvolgingsstrijd die Vlaanderen en Henegouwen decennialang in haar greep zou houden.

STRIJD

In het conflict dat ontstond, streden de kinderen uit de twee huwelijken tegen elkaar om de zeggenschap over de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen: Jan I van Avesnes en Boudewijn van Beaumont (ook wel Boudewijn van Avesnes) aan de ene kant, Margaretha en haar Dampierrezoons Willem III, Gwijde III en Jan van Dampierre aan de andere kant. Deze ruzie speelde zich af op het hoogste politieke niveau: paus Gregorius verklaarde de Avesneszonen (op verzoek van Margaretha) nogmaals onwettig.¹²² De Duitse keizer Frederik II Barbarossa kwam (op verzoek van Jan I en Boudewijn) met een tegengesteld oordeel en verklaarde hen tot wettige erfgenamen van de gravin.¹²³

Vredesbesprekingen in 1242 leverden niets op en met het overlijden van Johanna van Vlaanderen in 1243 kwamen de twee partijen lijnrecht tegenover elkaar te staan. De enige oplossing die dit conflict tot een goed einde kon brengen, leek een scheidsrechterlijke uitspraak van de Franse koning Lodewijk IX en van de pauselijk legaat en kardinaal Odo van Chateauroux († 1273).¹²⁴ In juli 1246 werd door hen besloten dat Henegouwen de Avesneskinderen zou toekomen en Vlaanderen de Dampierrenakomelingen.¹²⁵ De Dampierres gingen akkoord met dit voorstel (zij erfden immers het rijke graafschap Vlaanderen). Jan I van Avesnes en Boudewijn kregen met Henegouwen het minste deel van de erfenis en waren daarmee uiteraard bijzonder ontevreden.

De volgende zet van de Avesnes was het zoeken naar een bondgenoot in hun strijd.¹²⁶ Die werd gevonden in de persoon van Willem II graaf van Holland († 1256, Roomskoning vanaf 1247). Willem II had, net als de Avesnes, een dispuut met gravin Margaretha. Deze twist ging over het gebied Zeeland Bewestenshelde, een stuk land op de grens van Vlaanderen en Zeeland (Afb. 2).¹²⁷ Zijn alliantie met Jan I van Avesnes bood hem de mogelijkheid om een extra front te openen en Vlaanderen vanuit Henegouwen en Holland met een tangbeweging in te sluiten.¹²⁸

122 Duvivier 1894, I, 102 en II, 71. Wellicht op instigatie van Johanna en Margaretha. Noirfalise 2009, 156 en noot 445.

123 Duvivier 1894, I, 113–18 en II, 93–94.

124 Duvivier 1894, I, 140–41.

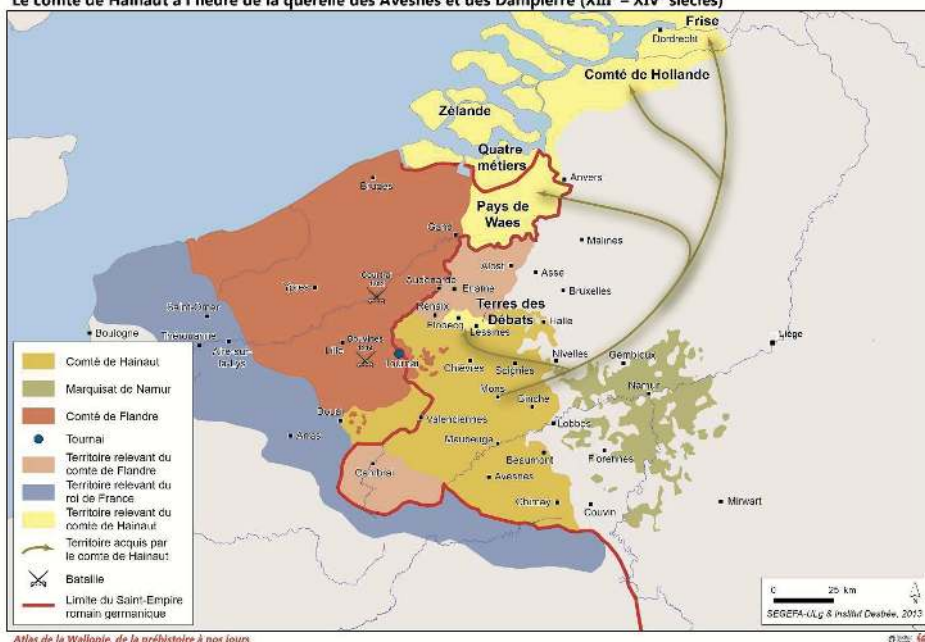
125 Van Werveke merkt op dat dit een slimme zet was van de Franse koning. Hij verdeelde zo de machtsbasis van een sterke buurman (of in dit geval buurvrouw). Van Werveke 1949, 307; Noirfalise 2009, 155.

126 De Waha en Dugnoille 2000a, 25.

127 De Waha en Dugnoille 2000a, 28.

128 Zoals opgemerkt door Dugnoille en Waha 2000a, 26. Noirfalise schrijft dat de door keizer Willem II gevalideerde aanspraken van Jan I van Avesnes op de keizerlijke territoria (Henegouwen, Namen, Rijksvlaanderen) in dit opzicht moeten worden gezien. Noirfalise 2009, 156.

Le comté de Hainaut à l'heure de la querelle des Avesnes et des Dampierre (XIIIe – XIVe siècles)

Afb. 2 – Kaart van het graafschap Henegouwen ten tijde van de Vlaams-Henegouwse successiestrijd. Atlas de Wallonie, de la préhistoire à nos jours. <http://connaitrelawallonie.wallonie.be/fr/histoire/atlas> (geraadpleegd op 12-03-2020).

Dit verbond tussen Jan I en de Roomskoning werd bezegeld met een huwelijk (1246) tussen de zuster van Willem II, Aleida van Holland († 1284) en Jan I van Avesnes.¹²⁹ Toch mocht deze steun van Willem II in eerste instantie niet baten. Jan I van Avesnes zag zich in 1248 gedwongen de scheidsrechterlijke uitspraak van Lodewijk IX te accepteren. In ruil daarvoor zegde Margaretha toe de wettigverklaring van Jan en Boudewijn gunstig te laten verlopen.¹³⁰

129 De Waha en Dugnoille stellen dat Jan I op het moment van dit huwelijk in 1246 een onwettige zoon was, en dus in feite ook niet in staat om op eigen gezag een huwelijk aan te gaan. De Waha en Dugnoille 2000a, 25. Zie voor Aleida ook haar lemma in het digitaal vrouwenlexicon: Florence W.J. Koorn, *Aleid van Holland*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/AleidvanHolland> (geraadpleegd op 12-12-2019).

130 De Waha en Dugnoille 2000a, 26; Duvivier 1894, I, 171–84, 203–4, 206–8.

OPLAAIENDE STRIJD IN HENEGOUWEN

In 1252 laaide de strijd tussen de Dampierres en Avesnes om Vlaanderen en Henegouwen weer op. Hiervoor zijn drie redenen aan te wijzen.¹³¹ Ten eerste werden, na onderzoek van de bisschop van Châlons en de abt van Liessies in november 1249, Jan en Boudewijn inderdaad tot de wettelijke erfgenamen van Margaretha verklaard. Paus Innocentius IV bekrachtigde in 1251 dit oordeel, evenals de bisschop van Cambrai.¹³² De Avesnes voelden zich zo in hun aanspraken gesterkt. Ten tweede stierf de oudste Dampierretelg Willem III onverwachts tijdens een toernooi in Trazegnies, in juni 1252. Het gerucht ging dat de Avesnes verantwoordelijk waren voor zijn dood.¹³³ Tot slot zat Roomskoning Willem II vijf jaar na zijn verkiezing politiek een stuk steviger in het zadel.

In juni 1252 sprak de Rijksdag in Frankfurt (de vergadering van de Duitse vorsten, keurvorsten en steden, bijeengeroepen door de keizer) een vonnis uit over gravin Margaretha II van Vlaanderen. Aanleiding was de beschuldiging van Margaretha van ambtsmisdaad: zij voldeed niet aan haar plichten als leenvrouw. Haar lenen werden vervolgens aan Jan I van Avesnes toegewezen.¹³⁴ Wederom werd dit besluit bekrachtigd door paus Innocentius IV.¹³⁵ Deze spanningen leidden ruim een jaar later tot de gewapende strijd bij West-Capelle (1253) waar de Dampierres smadelijk het onderspit dolven.¹³⁶ Gwijde van Dampierre en zijn broer Jan van Dampierre werden door de Avesnes gevangengenomen.

Het zag er slecht uit voor de Dampierres en Margaretha besloot tot een wanhoopsdaad. Ze riep de hulp in van de broer van de Franse koning, Karel van Anjou, en schonk hem het graafschap Henegouwen.¹³⁷ Deze trok vervolgens op naar Valenciennes en nam de stad in 1254 in. Jan riep op zijn beurt de hulp in van de Roomskoning, die uiteraard niet gediend was van deze Franse inmenging in zijn lenen. Willem II heroverde in juli 1254 Brussel en Le Quesnoy. De Roomskoning en de koning van Frankrijk wilden deze lokale onenigheid echter niet laten uitlopen op een groter conflict tussen Frankrijk en het Duitse Keizerrijk en forceerden een wapenstilstand.¹³⁸ Ook stierf paus Innocentius IV, de belangrijke bondgenoot van Jan I en Willem II, in december 1254.¹³⁹

In januari 1256 overleed ook Jans andere steunpilaar, keizer Willem II, tijdens de veldtocht in Friesland. Nu zijn machtige (militaire) bondgenoten van het toneel waren verdwenen,

131 Noirfalise 2009, 153.

132 Duvivier 1894, II 253-54, 262-63 en 281.

133 Duvivier 1894, I, 203-5.

134 Duvivier 1894, I, 201, 202, 208, 209 ; Dugnoille en Waha 2000, 26.

135 Duvivier 1894, II, 297-98.

136 Hiervan wordt verslag gedaan in de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*. Noirfalise 2009, 154.

137 Duvivier 1894, I, 246-64.

138 De Waha en Dugnoille 2000a, 27.

139 Noirfalise 2009, 158.

leek de politieke rol van Jan I van Avesnes uitgespeeld.¹⁴⁰ In 1256 vaardigde Lodewijk IX het zogenaamde *Dit de Péronne* uit, een oorkonde die zijn oordeel uit 1246 vrijwel volledig bevestigde. Jan en Gwijde van Dampierre werden bevrijd uit hun Avesnesgevangenschap en de schulden werden over en weer voldaan.¹⁴¹ Uiteindelijk stierf Jan I van Avesnes in 1257. Omdat zijn moeder Margaretha hem ruim drieëntwintig jaar overleefde, bekleedde hij nooit de zo door hem begeerde positie graaf van Henegouwen. Zijn broer Boudewijn verzoende zich met Margaretha.¹⁴² De politieke rol van de Avesnes leek voorlopig uitgespeeld.

FINALE

Na de dood van Willem II en later Jan I van Avesnes vond er een kentering plaats in de machtsstrijd. Zowel in Henegouwen, waar de aanspraken van de Avesnes gezien de jeugdige leeftijd van Jan II werden bevroren, als in Holland verschoven de stukken op het schaakbord. Aleida, weduwe van Jan, trok naar Holland, waar ze als lid van de grafelijke familie verschillende gebieden bezat.¹⁴³ Daar verbleef zij in ieder geval van 1261 tot 1262 in Schiedam, waar ze veel bezittingen had en verschillende oorkonden uitvaardigde.¹⁴⁴ In Holland was door de dood van Willem II de heerschappij over het graafschap overgegaan in handen van de minderjarige Floris V. Zijn oom, Floris de Voogd, trad vanaf 1256 op als regent.

Floris en Margaretha legden het oude dispuut over Zeeland Bewestenshelde bij. Het *condominium* (de gedeelde soevereiniteit) van Vlaanderen en Henegouwen over Zeeland werd opgeheven. De helft van de inkomsten die naar de gravin van Vlaanderen gingen vielen nu toe aan Floris de Voogd. Ook zou Floris trouwen met de oudste dochter van Gwijde van Dampierre († 1305). Doel van dit verdrag was Zeeland Bewestenshelde los te weken van Holland en als buffer tussen Holland en Vlaanderen te houden, bestuurd door de zijtak van het Hollandse huis waar een dochter van het huis Vlaanderen was ingetrouwd.¹⁴⁵ De vroegtijdige dood van Floris de Voogd tijdens een toernooi in Antwerpen in 1258 gooide echter roet in het eten. Zijn zuster Aleida nam het regentschap over Holland en de voogdij over Floris V van haar overleden broer over, waarmee de kansen op een akkoord tussen Vlaanderen en Zeeland voorlopig verkeken waren.¹⁴⁶

140 Duvivier 1894, 258–64. Zie ook de opmerkingen van De Waha en Dugnoille over de verdeling binnen het bondgenootschap. De militaire kracht was vooral te danken aan keizer Willem II. De Waha en Dugnoille 2000, 28.

141 Noïrfalise 2009, 159. De gebieden Arleux, Bouchain en Ostrevant (die oorspronkelijk onder Henegouwse jurisdictie vielen) werden nu aan de graven van Vlaanderen geschonken.

142 Zie hiervoor de biografie van Boudewijn. Noïrfalise 2009, 150–71.

143 De Waha en Dugnoille 2000a, 30.

144 Cordfunke 1996; OHZ III, nr. 1340; Van der Meulen 2000, 50, 51.

145 Cordfunke en Maat 2013, 38; OHZ III, nrs. 1103, 1107, 1108.

146 Zie voor Aleida en de opvoeding van Floris V Van der Meulen 2000, 53.

Na de dood van Jan I werden de aanspraken van de Avesnes, de kleinkinderen van Margaretha, gehonoreerd. De oom van Jan, Boudewijn van Beaumont, bleef in Henegouwen en nam daar al snel een diplomatieke sleutelpositie in aan het hof van Margaretha.¹⁴⁷ Hij onderhield banden met Aleida en hij verzocht Margaretha bijvoorbeeld de donatie van de gebieden aan de kinderen van Jan I van Avesnes te bevestigen.¹⁴⁸ Vanaf 1265 werd Jan II van Avesnes, de oudste zoon van Jan I en Aleida, daadwerkelijk betrokken bij het bestuur van het graafschap.¹⁴⁹ Onduidelijk is overigens waar Jan, destijds circa achttien jaar oud, verbleef: wellicht aan het hof van zijn grootmoeder, of bij zijn oom, Boudewijn van Beaumont.¹⁵⁰

We naderen de episode waarmee dit hoofdstuk begon, namelijk de dood van Margaretha II van Vlaanderen. In 1280 stierf zij, na zevenendertig jaar over Henegouwen en vijfendertig jaar over Vlaanderen te hebben geregeerd. Jan II van Avesnes nam als graaf van Henegouwen de scepter van haar over. Als jonge graaf was zijn politieke positie sterker dan ooit. Zowel de nieuwe Roomskoning, Rudolf van Habsburg († 1291), als de bisschop van Luik, Johannes van Edingen († 1280), waren hem gunstig gezind.

Met deze machtswisseling ontwaakten daarom de oude aanspraken van de Avesnes op de lenen van de Roomskoning in Henegouwen en Vlaanderen. Jan II wist al voor de dood van Margaretha, in 1279, zijn claim op Rijksvlaanderen (een leen van de Duitse keizer) nieuw leven in te blazen.¹⁵¹ Dit gebied bevond zich in Vlaanderen, op de westoever van de Schelde, en was van groot strategisch belang als territoriale verbinding tussen de graafschappen Holland en Henegouwen, net als het eerdergenoemde Zeeland Bewestenschelde.

Deze situatie veranderde echter al snel (in 1281), met het aantreden van de nieuwe bisschop van Luik, Jan van Vlaanderen, de broer van de graaf van Vlaanderen (Gwijde van Dampierre). Dit was een forse tegenvaller voor Jan II, want ook zijn eigen broer, Gwijde van Avesnes, was kandidaat voor deze bisschopszetel.¹⁵² Jan van Avesnes kreeg zo een ongewenste buurman die uiterst loyaal was aan de politiek van de graven van Vlaanderen. Niet alleen Luik vormde een politiek probleem voor Jan II. De problemen met de Dampierres speelden ook zuidelijker, in het naburige graafschap Namen. Ook hier had Jan II van Avesnes de graaf van Vlaanderen letterlijk in zijn achtertuin. De graaf van Vlaanderen was theoretisch zijn leenman, maar ook zijn vijand in het opvolgingsconflict.¹⁵³

Ook in Holland was het onrustig. In 1296 werd graaf Floris V vermoord door een factie van edelen die (gesteund door de koning van Engeland) liever zijn zoon Jan op de troon

147 Noirfalise 2009, 150–71.

148 Duvivier 1894, II, 284–85.

149 De Hemptinne 1996, 76.

150 Van der Meulen 2000, 53.

151 Duvivier 1894, I, 319; De Waha en Dugnoille 2000a, 31.

152 Zie Van den Hoven van Genderen 2000, 77, 78. Voor Gwijde van Avesnes zie Hoofdstuk 3 in dit proefschrift.

153 Zie noot 132.

zagen.¹⁵⁴ De heerschappij over het graafschap Holland ging over in de handen van de minderjarige Jan I van Holland. De jonge graaf droeg op 27 oktober 1299 het regentschap van Holland voor vier jaar over aan Jan II van Avesnes.¹⁵⁵ Toen Jan I van Holland een maand later stierf, verkreeg Jan II van Avesnes zijn titel 'graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland' en was de personele unie van de drie graafschappen een feit.¹⁵⁶

TOEGIFT

Het eerste deel van de regeerperiode van Jan II in Holland was er een van voortdurend binnen- en buitenlands gevaar.¹⁵⁷ In de nasleep van de moord op de oude graaf Floris V kwam vrijwel de volledige Zeeuwse adel tegen Jan II in opstand.¹⁵⁸ Hij wist de opstand in 1301 neer te slaan, maar het gevaar bleef, toen zijn tegenstanders naar Vlaanderen uitweken en zich daar bij Gwijde van Dampierre aansloten. In 1303 vielen de Vlamingen (geholpen door Brabant) Zeeland binnen. Bij deze slag werd de broer van de Hollandse graaf, Gwijde van Avesnes, gevangengenomen. Uiteindelijk werden de Vlamingen en Gwijde van Dampierre bij het beleg van Zierikzee in 1304 voorgoed verslagen en keerde de rust weder.¹⁵⁹

Toen Jan II van Avesnes in 1304 overleed, liet hij bij testament al zijn bezittingen na aan zijn oudste zoon Willem I. Zijn jongere zoon Jan van Beaumont ontving slechts de renten.¹⁶⁰ Jan II van Avesnes wenste dus de zwaarbevochten personele unie in Henegouwen, Holland en Zeeland in stand te houden.¹⁶¹ Graaf Willem I speelde tijdens zijn regeerperiode van 1304-1337 een sleutelrol op het Europese politieke toneel. Hij was de schoonvader van de koning van Engeland (door het huwelijk van zijn dochter Philippa met Edward III van Engeland), van de Duitse keizer (door het huwelijk van zijn dochter Margaretha met Lodewijk de Beier) én gelieerd aan het Franse koningshuis (Willem I trouwde met Johanna van Valois, dochter van de Franse prins Karel I van Valois, † 1325).¹⁶² Hij wist, gezien zijn

154 De bespreking van dit conflict valt buiten de grenzen van dit proefschrift. Ik verwijs graag naar het proefschrift van Godfried Croenen, Croenen 1996; De Boer, Cordfunke en Sarfatij 1996; voor een overzicht van deze strijd en verdere literatuur.

155 De bundel 1299 besteedt uitgebreide aandacht aan de gebeurtenissen vóór en na de eenwording in 1299. Zie met name de inleiding, Cordfunke 2000, 20, 21.

156 Zie voor de samenvoeging van de kanselarij van de graven De Hemptinne 2000. De bundel 1299 (bovenstaand al enkele keren geciteerd) staat volledig in het teken van de samenvoeging van deze gebieden. De Boer en Cordfunke 2000.

157 Burgers 2000, 107; Zie ook Burgers 1997b.

158 Zie voor de moord op Floris V, Cordfunke 2011.

159 De Graaf 1996, 48:178-200. Zie verder voor de vermeende 'slag bij het Manpad' door Witte van Haamstede, de bastaard van Floris V (1304), als onderdeel van deze strijd, Hugenholtz 1954.

160 Maar hij speelde politiek wel een rol van betekenis. Zie voor zijn carrière het proefschrift Waller Zeper 1914.

161 De Hemptinne 2000, 39.

162 Zie voor Johanna van Valois in Holland Mulder-Bakker 1996.

connecties, uiteindelijk in 1322 met het verdrag van Doornik voorgoed een einde te maken aan de strijd tussen de Dampierres en de Avesnes.¹⁶³

163 Zoals geciteerd in De Hemptinne, 41, noot 9; Prevenier en Smit 1987, 201–2:797, nr. 41a: ‘Verdrag tussen Lodewijk, graaf van Vlaanderen en Nevers en Willem (III) graaf van Henegouwen en Holland, waarbij eerstgenoemde afstand doet van zijn rechten op Zeeland en laatstgenoemde van zijn rechten op de landen van Waas en Aalst, de Vier Ambachten en Geraardsbergen’.

1

HOOFDSTUK 1 INVENTARISATIE

Wie op zoek gaat naar de grafmonumenten van de Avesnes moet zich, zoals al werd gesteld in de Inleiding, voorbereiden op een teleurstelling. De tand des tijds heeft de locaties waar de graven en hun naasten werden begraven niet gespaard. De tombes uit de franciscanenkerk van Valenciennes zijn vrijwel volledig verloren gegaan.¹⁶⁴ Slechts enkele zwaar beschadigde fragmenten uit de dominicanenkerk in dezelfde stad laten ons een glimp opvangen van de pracht en praal die deze plaatsen van nagedachtenis ooit hebben opgeluisterd. Door toeval of misschien beter gezegd, geluk, zijn er buiten Henegouwen wel twee monumenten van Avesnestelgen in min of meer redelijke staat bewaard gebleven. Voordat in de volgende hoofdstukken kan worden begonnen met de drie casestudies op basis van reconstructie van het verdwenen erfgoed, wordt eerst stilgestaan bij wat er vandaag de dag nog rest en waarom er zoveel is verdwenen. De *fortuna mala* van de monumenten en van de kerken waarin zij ooit stonden zal hier worden besproken. Deze inventarisatie betreft de kerken van de Dominicanen en het franciscanenklooster te Valenciennes en het klooster te Flines, gesticht door Margaretha II van Vlaanderen.¹⁶⁵ Daarnaast is er aandacht voor de negentiende-eeuwse reconstructie van het grafmonument van Philippa van Henegouwen. Het monument zelf en dat van Gwijde van Avesnes worden later in dit proefschrift (Hoofdstuk 3 en 4) besproken.

GRAFMONUMENTEN IN FLINES

In 1234, drie jaar na de dood van haar tweede echtgenoot Willem I van Dampierre, stichtte Margaretha II van Vlaanderen, stammoeder van de Avesnes, een dynastiek mausoleum in de vorm van het cisterciënzer vrouwenklooster *Honor Beatae Marie* in Orchies.¹⁶⁶ In de stichtingsoorkonde uit hetzelfde jaar vermeldde Margaretha het klooster te stichten ‘pour le salut de mon âme et de celles de Guillaume de Dampierre, mon défunt époux et de tous mes ancestres’.¹⁶⁷ Aan de stichting was volgens de akte een jaarlijkse schenking van honderd ponden verbonden, te ontvangen uit de belastingen (*tonlieu*) geheven op de markt te Lille. Daarnaast schonk Margaretha de opbrengsten van de landerijen van Auchy, Coutiches en Orchies aan het klooster. Een jaar later werd het lichaam van Willem I van Dampierre in het gebouw (her)begraven.

164 De Waha en Dugnoille 2006, 479.

165 De tombes buiten Valenciennes zullen in Hoofdstuk 3 en 4 worden geanalyseerd.

166 Ik kies ervoor om voor de gezamenlijke begraafplaats van de Avesnes de term mausoleum te gebruiken, als de vertaling van de in de Franse literatuur veelgebruikte term *néropole*. Een rechtstreekse vertaling naar necropool wekt mijns inziens te veel verwarring op met de gangbare betekenis van de necropool als dodenstad. Zie voor de stichting van dit klooster Hautcoeur 1909; Hautcoeur 1873.

167 ‘voor de redding van mijn ziel, die van mijn overleden echtgenoot Willem van Dampierre en van al mijn voorouders’. Transcriptie Hautcoeur 1909, 18. De gift werd bevestigd door Wouter van Marvis, bisschop van Doornik. Deze formulering is standaard voor stichtingsakten. Een variatie hierop is de stichtingsakte van het cisterciënzer vrouwenklooster Las Huelgas uit 1187. Zie hiervoor Berman 2002, 18–21.

Op het eerste gezicht lijkt de stichting van het klooster op een devote schenking van de gravin ter nagedachtenis van haar echtgenoot en voorouders. Thérèse de Hemptinne stelt dat het klooster werd gesticht voor de dochter van Margaretha, Maria van Dampierre (geb. 1230/1231) die er non werd.¹⁶⁸ Maria trad inderdaad in als non, in ieder geval voor 1245.¹⁶⁹ Maar dat dit de enige redenen waren voor de stichting van het klooster lijkt mij onwaarschijnlijk. Zowel Margaretha als haar oudere zuster Johanna stichtten kloosters namelijk niet alleen als spirituele verzekering voor het hiernamaals. Met dergelijke religieuze stichtingen werden vaak twee vliegen in een klap geslagen, naast de spirituele baten hadden deze ook politiek voordeel.¹⁷⁰ *Honor Beatae Marie* is binnen de religieuze stichtingen van Margaretha een uitzonderlijk klooster. Hiervoor zijn twee aanwijzingen. Het kan vanwege de gekozen locatie en een latere verhuizing worden beschouwd als een instrument voor de machtspolitiek van de gravin, een religieus verdedigingswerk.¹⁷¹ Verder valt, zoals uit het onderstaande zal blijken, uit de opmerkelijke plattegrond van het in 1253 herbouwde klooster op te maken dat Margaretha het klooster gebruikte om betwist gebied te consolideren voor haar grafelijk geslacht. Een slimme politieke zet, gehuld in een mantel van devotie.

Allereerst ondersteunt de keuze voor de locatie van het klooster en een verhuizing van de instelling de gedachte van een politieke boodschap, vervat in deze stichting. De magistrale kloosterkerk, waar Margaretha en haar familie eeuwigdurend werden herdacht, bevond zich namelijk letterlijk op het kruispunt van Vlaanderen, Henegouwen en Frankrijk (Afb. 2, Afb. 3). In 1234 stichtte Margaretha haar klooster als 'Dame de Dampierre'. Ze stond toen nog op goede voet met al haar kinderen en er was nog geen sprake van eventuele opvolging van haar zuster, gravin Johanna, omdat diens erfgenaam (dochter Marie) op dat moment nog in leven was. Politieke motieven in relatie tot de erfstrijd zullen, gezien deze situatie, daarom geen rol van betekenis hebben gespeeld bij de stichting van het klooster te Orchies. Er zijn wel andere politieke motieven die aan deze stichting ten grondslag kunnen hebben gelegen.

In het midden van de dertiende eeuw wist de Vlaamse en Henegouwse adel niet mee te profiteren van de economische voordelen van de opkomende wolhandel en textielproductie. Gevolg was dat zij, om inkomsten te genereren, afstand deden van hun landerijen, door verkoop aan kloosters of niet-adellijke personen. De gravinnen Johanna en Margaretha stonden over het algemeen niet positief tegenover deze landverkopen, omdat zij vreesden voor hun positie als leenvrouwen.¹⁷² Jordan merkt echter op dat enkele cisterciënzerkloosters hierop

168 De Hemptinne 1996, 72. Zie voor de geboortedatum van Maria, Luykx 1950, 76.

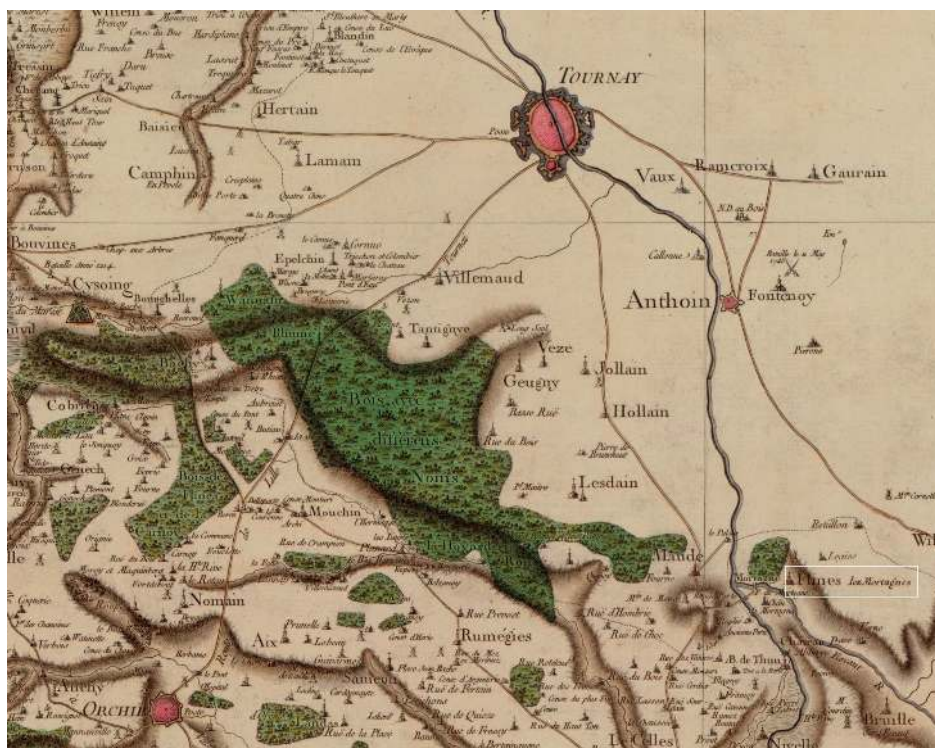
169 Hautcoeur 1873, vols. 1, 52; Hautcoeur 1909, 52–60.

170 Jordan 2006b, 63.

171 Jordan 2006b, 66.

172 In een akte uit 1244 beschrijft Margaretha de deplorabele staat van de Vlaamse adel en de daaruit voortvloeiende verkoop van land als een plaag die over het land raast. Jordan 2006b, 64 met name noot 10.

een uitzondering vormden.¹⁷³ Door stichting van deze kloosters en de donaties en verkoopen van land consolideerden de gravinnen volgens Jordan het Vlaams-Franse grensgebied zonder de koning van Frankrijk tegen zich in het harnas te jagen. De hoeveelheid abdijen aan de zuidelijke grensstreek met Frankrijk is uitzonderlijk hoog, dankzij deze uitgekiende stichtingspolitiek van de gravinnen. Deze kloosters vormden als het ware een religieuze verdedigingslinie, ter vervanging van de forten die gravin Johanna in navolging van het Verdrag van Parijs (1214) moest neerhalen.¹⁷⁴ Ook het klooster te Orchies kan tot deze linie worden gerekend.

Afh. 3 – **Klooster Honneur-Notre-Dame, Flines-lez-Raches.** Uitsnede Carte de Cassini, achttiende eeuw, Bibliothèque Nationale de France. <http://cassini.ehess.fr/cassini/fr/html/index.htm> (geraadpleegd in juni 2020).

173 Jordan 2006b, 65. Het betreft de kloosters Épinlieu, 1216; Woestine, 1217; Notre-Dame-les-Près, 1218; Vivier, 1219; Bonham, 1223; Marquette, 1224; Verger, 1227; Beauprés-sur-la-lys, 1233. Margaretha en Johanna zijn niet de enigen die door religieuze stichtingen land neutraliseerden. Patrick Geary toonde een vergelijkbare situatie aan voor de donaties van Hugo van Arles en ook in Yorkshire werden volgens hem op deze wijze politiek betwiste gebieden geneutraliseerd. Geary 1996, 141–44; Burton 2009, 123.

174 Voor Flines gold bijvoorbeeld dat vrijwel alle donaties en verkoopen van land zich ten zuiden van de stad Lille, aan de grens met Frankrijk, bevonden. Jordan 2006b, 66, 67.

Minder dan twintig jaar na Margaretha's stichting werd door haar besloten om het klooster te Orchies (dioceses van Doornik) te verplaatsen naar Flines (dioceses van Atrecht).¹⁷⁵ Er was in die tijd onrust rondom het klooster. De abdis verzocht paus Innocentius IV zich tegen deze ongeregelde heden uit te spreken. Dit verzoek leidde op 21 augustus 1245 tot een pauselijke bul, waarin elk geweld tegen de nonnen werd bestraft met excommunicatie.¹⁷⁶ Het tumult werd veroorzaakt door het kapittel van Doornik. De plaatsing van het klooster kostte het kapittel inkomsten die eerder aan deze instelling waren toegekomen, onder andere het tiendrecht in Orchies. Hoewel er bemiddeld werd, kwam men niet tot een oplossing en besloot Margaretha tot de verplaatsing van het klooster naar het dioceses van Atrecht.¹⁷⁷

Het nieuwe klooster verrees slechts acht kilometer naar het zuidoosten, op een moerassig stuk land tussen Flines en Raches waar zich al enkele simpele nederzettingen in het bezit van het klooster bevonden.¹⁷⁸ De nieuwe locatie plaatste het klooster dicht bij het kruispunt van de drie graafschappen. Het verplaatsen van het door onlusten geplaagde klooster naar een op het oog nog onrustiger gebied (dat op de grens lag van de door de broedertwist geplaagde graafschappen Vlaanderen en Henegouwen en naast Artesië, onder de invloedssfeer van de koning van Frankrijk) lijkt in eerste instantie een irrationele zet. In de bovengenoemde context van de andere stichtingen van Margaretha en haar zuster Johanna als religieuze verdedigingswerken, past deze verplaatsing echter in het patroon van het gebruik van mecenaat van de gravin Margaretha als machtsmiddel.¹⁷⁹ Het betrof nu echter niet de linie met Frankrijk, maar een knooppunt van graafschappen.

Ten tijde van de verhuizing en de bouw van het tweede klooster in 1253 was de politieke situatie beduidend veranderd. Inmiddels was Margaretha, na de dood van Johanna en nichtje Marie, gravin van Vlaanderen en Henegouwen geworden. De strijd om haar opvolging was in volle gang. Een jaar eerder was haar oudste Dampierrezoen, Willem van Dampierre, tijdens het toernooi van Trazegnies overleden. Haar twee andere Dampierrezoons werden op 4 juli 1253 tijdens de smadelijke nederlaag bij West-Capelle door hun rivaal Jan I van Avesnes gevangengenomen.¹⁸⁰ We kunnen dus wel spreken van een *annus horribilis* voor Margaretha. Mijns inziens mogen deze politieke gebeurtenissen niet los worden gezien van de herbouw van Margaretha's klooster, aangezien zij haar religieuze stichtingen niet alleen

175 In 1400 wordt in de bronnen Orchies genoemd als onderdeel van het bisdom Douai. Vleeschouwers-Van Melkebeek 1993, 195.

176 De tekst van de bul is terug te lezen in Hautcoeur 1909, 35. Hij spreekt van 'pesterijen, vervolging en geweld'. In de bul wordt verder melding gemaakt van onderdrukking en angst.

177 Hautcoeur 1909, 38.

178 Margaretha bevestigde de rechten en bezittingen van het klooster in een akte van 1253. Het duurt volgens Hautcoeur echter tot 1257 voordat het klooster van Orchies volledig door de nonnen is verlaten. Volgens Hautcoeur wordt het klooster een hospitaal, de nonnen krijgen een compensatie van 1500 *livres* voor het achterlaten van hun gebouwen (inclusief een huis wat Margaretha op het terrein heeft laten bouwen). Hautcoeur 1909, 38, 39; Hautcoeur 1873, 100.

179 Jordan 2000; Jordan 2008. Jordan 2006b, 63–65 en 85.

180 Zie voor de politieke geschiedenis de Proloog van dit proefschrift.

voor devote, maar ook voor politieke doeleinden inzette. Daaraan kan worden toegevoegd dat deze verplaatsing van het klooster naar Flines niet enkel een consolidatie van grensgebied beoogde, zoals het geval was bij de eerdergenoemde kloosterstichtingen na de slag bij Bouvines. Het klooster *Honor Beatae Marie* was namelijk verre van een neutraal terrein. De aanwezigheid van familieleden (in het geval van Margaretha waren zowel haar dochter als haar kleindochter abdis) zorgden voor een stevige grafelijke vinger in de pap in het bestuur van deze stichtingen.¹⁸¹ Hierdoor werd zeker gesteld dat de belangen van de gravin ook binnen de kloostermuren werden behartigd.

Niet alleen de levenden, ook de doden drukten hun stempel op het door Margaretha gestichte klooster. De plattegrond van de kloosterkerk te Flines komt niet overeen met de eenvoudige plattegrond die bij een cisterciënzer vrouwenkerk kan worden verwacht. Het kon zich – overigens net als het cisterciënzer vrouwenklooster Marquette (gelegen bij het Noord-Franse dorpje Marquette-les-Lille op zo'n veertig kilometer van Flines), dat tussen 1228 en 1230 door haar zuster Johanna van Vlaanderen was gesticht – meten met de abdijen die voor de mannelijke cisterciënzer gemeenschappen werden gesticht.¹⁸² Op het hoogtepunt van haar macht, in 1270, huisvestte het klooster maar liefst honderd nonnen en achttien conversen.¹⁸³ Uit het grondplan – de kerk zelf en de rest van het klooster zijn tijdens de Franse Revolutie vernietigd – kan worden opgemaakt dat de tweede kloosterkerk uitdrukkelijk bestemd was als mausoleum voor de dynastie van de gravin. Het gebouw was ongeveer zesenzeftig meter lang, met een transept, een viering en een schip met acht traveeën en twee zijbeuken. Verder waren er een koor met een ambulatorium met vijf straalkapellen. Door deze straalkapellen bood het koor van Flines meer mogelijkheden voor de plaatsing van grafmonumenten en bijbehorende vicarieën, die het altaar omringden.¹⁸⁴ De straalkapellen in het klooster te Flines waren een inventie in cisterciënzer vrouwenkloosters. Het andere cisterciënzer vrouwenklooster Marquette, dat door Johanna werd gesticht, bezat deze bijvoorbeeld niet.¹⁸⁵

De stichtingsdatum van Marquette is 1228, dus voor de dood van Johanna's enige dochter Marie in 1236.¹⁸⁶ Dit is van belang omdat er ten tijde van de stichting dus geen reden was voor gravin Johanna om aan te nemen dat de dynastieke lijn niet door haar dochter zou kunnen worden voortgezet. Toch is in Marquette de plattegrond niet aangepast om extra ruimte te maken voor een beoogde serie monumenten. Dat dit bij de kerk in Flines wel

181 Jordan 2006b, 66. Zie voor de positie van deze cisterciënzer nonnen Jordan 2012. Zij betoogt hier dat de kloostermuren van deze kloosters permeabel waren en dat de kluistering in hun kloosters eerder van symbolische aard was. De namen van cisterciënzer nonnen verschijnen bijvoorbeeld op charters gesloten buiten de kloostermuren.

182 Bolly, Lefèvre en Misonne 1990, 216–18.

183 Jordan 2006b, 153, noot 7; Hautcoeur 1873, 184–86.

184 Zoals eerder opgemerkt in Coomans 2005, 1–4.

185 Gubellini 2006, fig. 25.

186 Zie hiervoor de Proloog van dit proefschrift.

is gebeurd, betekent dat er aan de architectuur een ander voorbeeld ten grondslag moet hebben gelegen. Een voor de hand liggende kandidaat is het cisterciënzer mannenklooster te Royaumont (1228–1235).¹⁸⁷ Dit klooster, gesticht door Lodewijk IX de Heilige (de oude voogd van Margaretha), diende als begraafplaats voor zijn kinderen en bezat maar liefst zeven straalkapellen.¹⁸⁸

De aanwezigheid van voorouders en nageslacht, in de vorm van grafmonumenten, die *Honor Beatae Maria* als plaats van nagedachtenis markeerden en waarvoor de straalkapellen als architectonisch *novum* voor een vrouwenklooster een uitgekierende plaats boden, is in mijn opinie van groot belang. Deze monumenten verbeeldden vervolgens letterlijk de dynastie van de graven van Vlaanderen en Henegouwen, enerzijds door de weergave van de opvolgingsreeks van de verschillende overleden familieleden als gisants op de tombes – onder andere haar dochter Maria van Dampierre werd er begraven, haar zoon Willem van Dampierre, en Blanche van Sicilië, haar aangetrouwde kleindochter – anderzijds door het iconografisch programma op de monumenten.¹⁸⁹ De tombes in Flines waren zogenaamde verwantschapstombes, waarop door beelden en wapenschilden familieleden van de overledene werden verbeeld.¹⁹⁰ Door de grafmonumenten en gebeden ter nagedachtenis verzekerde Margaretha zich van de eeuwigdurende aanwezigheid van haar geslacht op deze strategische plaats.

Er is overigens geopperd dat slechts één pleurantbeeld uit het klooster bewaard is gebleven, dat deel zou kunnen hebben uitgemaakt van de tombe van Blanche van Sicilië in het klooster. Dit werd door Morganstern geïdentificeerd, aan de hand van de zeventiende-eeuwse tekeningen van de oudheidkundige Antoine de Succa van de tombe van Blanche (Afb. 4).¹⁹¹ Bij vergelijking tussen de tekening van De Succa en het pleurantbeeld blijkt echter dat deze identificatie onjuist is. Allereerst is de vermeende pleurante op de tekening horizontaal gespiegeld weergegeven. Verder houdt ze op de tekening de linkerarm over de buik, terwijl bij het beeldje de linkerarm gestrekt is en de hand de punt van de mantel vasthoudt. Alleen het hoofddekseel van de pleurante en de figuur op de tekening van De Succa komen overeen. Die hoofdtooi was echter geenszins uniek, de gisants van Felicitas van Coucy en Aleida van Holland werden beide met eenzelfde *barbette* met *fillet* en daaroverheen een sluier afgebeeld.¹⁹² Op basis van deze gegevens moet dan ook worden geconcludeerd dat het hier om verschillende beeldjes gaat. Ook vergelijking met de andere tekeningen levert geen overeenkomst op. Het beeld is daarom vermoedelijk onderdeel geweest van een ander grafmonument, dat niet door De Succa is opgetekend.

187 Coomans 2004, 88, noot 24. Hij verwijst onder andere naar Chauvin 2001. Zie voor Royaumont en de familiemausolea van het Franse koningshuis de Inleiding van dit proefschrift.

188 Voor Royaumont als mausoleum zie Sommers-Wright 1974, 225–26; Leitschneider 2008, 33–59.

189 Zie voor een overzicht Morganstern 2000b, fig. 27.

190 Voor de verbeelding van verwantschap door middel van heraldiek op grafmonumenten zie Hoofdstuk 6.

191 Morganstern 2000b, 49–51. Zie voor De Succa, Comblen-Sonkes en Bergen-Pantens 1977.

192 Zie hiervoor de paragraaf *Valenciennes* van dit hoofdstuk.

Afb. 4 – *Tekening tombe Blanche van Sicilië (abdijkerk Honneur-Notre-Dame, Flines)*. Brussel 1862 fol. 15r.
Beeldje van een vrouw (pleurant?). Moulins, Musée Anne de Beaujeu. Morganstern 2000b, fig. 26.

Door de familietwisten, die vanaf 1237 de relatie tussen Margaretha en haar Avesnesnazen danig bekoelden, was er voor de kersverse graven van Henegouwen een probleem ontstaan. De jonge grafelijke tak had dringend behoefte aan een andere grafkerk. De kerk te Flines was door het conflict en de ligging in Margaretha's territorium uitgesloten als optie. Jan I van Avesnes werd na zijn onverwachte dood in 1257 niet in de kloosterkerk te Flines, maar in Leuze, de leen van zijn vader Jacob van Avesnes, begraven.¹⁹³ Zijn nakomelingen lieten zich, als graven van Henegouwen, wel in het hart van hun graafschap te Valenciennes begraven.

GRAFMONUMENTEN IN VALENCIENNES

De positie van de stad Valenciennes was in de dertiende en de veertiende eeuw vergelijkbaar met die van de belangrijke Vlaamse en Brabantse steden. Economisch profiteerde de stad van haar gunstige ligging aan waterwegen en al vroeg, met de Vrede van Valenciennes (1114),

193 Académie Royale 1886, 291-293. Vanderkindere 1902, T I, 176, T II, 93. Zie ook noot 1.

wist ze haar stedelijke privileges binnen het graafschap te verwerven.¹⁹⁴ Deze privileges – onder andere het bezit van een eigen stadsleger en het recht wetgevende documenten uit te vaardigen – waren weinig voordelig voor de graven van Henegouwen en de relatie van de stad met de gravin en later de graaf was, aldus Dugnoille en De Waha, dan ook grillig te noemen.¹⁹⁵ Een dieptepunt in de verhouding tussen Jan I van Avesnes en Valenciennes werd bereikt toen de stad de kant van zijn moeder Margaretha en haar bondgenoot René van Anjou koos in de Vlaams-Henegouwse opvolgingsstrijd.¹⁹⁶ Ook zijn zoon Jan II van Avesnes belandde in gewapend conflict met de stad, van 1290-1297. Dat de wrok ver teruggaat blijkt uit een oorkonde uit 1295, waarin de graaf meende de stad te moeten herinneren aan het slechte advies dat zijn grootmoeder van enkele burgers had ontvangen.¹⁹⁷ Toch zijn er redenen om aan te nemen dat de band tussen Valenciennes en de Avesnes niet uitsluitend problematisch was. Aanleiding voor dit vermoeden is de keuze voor het mausoleum van de grafelijke dynastie in de stad.¹⁹⁸

Dit familiemausoleum in de franciscanenkerk (nu bekend als de parochiekerk Saint-Géry/Sint-Gorik), wordt door De Waha en Dugnoille, in parallel met de Franse koninklijke grafkerk, omschreven als de ‘Saint-Denis’ voor de Avesnesgraven van Henegouwen.¹⁹⁹ De jonge dynastie trad daarmee in de voetsporen van de andere koninklijke en adellijke huizen. Voor de graven van Holland fungeerde bijvoorbeeld het klooster te Egmond als eigenklooster. In eerste instantie werd dit gesticht als nonnenklooster, nabij de resten van de heilige Adelbert door graaf Dirk I van Holland († 939?). De graaf en zijn echtgenote Geva († ?) werden er begraven. In opdracht van Dirk II en zijn echtgenote Hildegard van Vlaanderen († 990) werd er een stenen kloosterkerk gebouwd en werden de nonnen vervangen door monniken. Ook deze graaf en gravin werden begraven in het klooster dat tot 1200 het mausoleum van het grafelijk geslacht zou blijven.²⁰⁰ De traditie om als dynastie in een eigen klooster begraven te worden was al eeuwenoud. Ook de Franse koningen en de geslachten Champagne, Brabant en Vlaanderen kozen voor een gezamenlijke dynastieke begraafplaats.²⁰¹

194 Zie hiervoor Platelle 1982, 23–82; Godding en Pycke 1981; Cauchies 1996. De Waha en Dugnoille vergelijken dit ‘vredekeur’ met de situatie in de Hollandse en Zeeuwse steden. Zie voor de vredekeur Kruisheer 1998, en noot 199.

195 Duvivier 1894, II, 563, 564. Zoals geciteerd in De Waha en Dugnoille 2000b, 154, noot 24.

196 Cauchies 1996, 70; Delcambre 1930, 34, 35. Het *Dit de Péronne* maakte een einde aan deze situatie. Zie hiervoor Proloog.

197 Bespreking van dit conflict valt buiten de ruimte van dit proefschrift. Ik verwijs hiervoor graag naar Wauters 1875; Delcambre 1930, 13–14; Cauchies 1996; De Waha en Dugnoille 2000b, 156–59.

198 Zoals eerder opgemerkt door Cauchies 1996, 67–70. Ook De Waha en Dugnoille 2006, 489.

199 De Waha en Dugnoille 2006, 479.

200 Mostert 1993, 16, 17. Na 1200 werd de functie van het klooster als mausoleum overgenomen door Rijsenburg, onder het mecenaat van gravin Petronella.

201 Voor Vlaanderen zie Viaene 1973. Voor de graven van Brabant zie Van Dijk–Mulier 1992, en voor Champagne zie Dectot 2004. Voor Gelre is geen specifieke begraafplaats aan te wijzen, zie Tummers 2003, 64.

Het grafmonument van Jan II van Avesnes en zijn vrouw Philippa van Luxemburg bevond zich in het koor van de franciscanenkerk.²⁰² Ook zijn zoon Willem I werd in een vrijstaande tombe in het koor van de kerk begraven. In totaal vonden negen leden van de grafelijke familie die deel uitmaken van het hier onderzochte corpus hun laatste rustplaats in de franciscanenkerk (zie voor een overzicht Tabel 2).

De relatie tussen deze locatie en de graven van Henegouwen gaat terug tot in de twaalfde eeuw. Oorspronkelijk stond op de plek van de franciscanenkerk een donjon. Met de bouw van de Salle-le-Comte door Boudewijn IV, verloor deze toren zijn functie voor de graven.²⁰³ In 1226 schonken Ferrand en Johanna van Vlaanderen de donjon aan de Franciscanen.²⁰⁴ In eerste instantie weigerden de Franciscanen naar hun nieuwe 'luxe' onderkomen te vertrekken, omdat het niet overeenstemde met de idealen van hun bedelorde; er was zelfs tussenkomst van de paus voor nodig om ze te dwingen te vertrekken.²⁰⁵ De franciscanenkerk was dus nauw verbonden met het grafelijk huis: hij werd gebouwd op de plaats van de oude machtsbasis van de graven in de stad en was (hoewel tegen wil en dank) gesticht door gravin Johanna.

In dit licht is het niet vreemd dat Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg deze locatie kozen als laatste rustplaats voor henzelf en hun nazaten. Naast de historische relatie tussen de graven van Henegouwen en de plek, was deze verder door de religieuze betekenis nauw verbonden met de stad. De franciscanenkloosters konden worden beschouwd als 'weefdraad' in het sociale netwerk van de steden waar zij zich bevonden.²⁰⁶ De keuze voor het mausoleum op dit knooppunt van sociale verbanden maakte het mausoleum zichtbaar en verbond de graven eeuwigdurend met deze plek. Het vormt wat dat betreft een vergelijkbare consolidatie van macht in een betwist gebied, zoals Margaretha dat bewerkstelligde in Flines. Nu echter niet van territorium dat werd geclaimd door de Franse vorst, maar van het sociaal-strategische knooppunt van verbanden binnen stad en graafschap.

202 Het graf van Jan II en Philippa van Luxemburg wordt geanalyseerd in Hoofdstuk 2.

203 Zie voor deze Salle-le-Comte, Salamaigne 2010. De symbolische betekenis van de donjon bleef volgens Dugnoille en Waha behouden, onder andere omdat deze onlosmakelijk verbonden is aan de episode van de 'faux Bauduin'. De Waha en Dugnoille 2006, 485, 486.

204 De vroegste Franciscanen vestigden zich in 1215 in Valenciennes, in een kleine nederzetting bij de Porte Cambrésienne. De stichtingsakte van de nieuwe kerk dateert uit 1226. De oude gemeenschap van de Porte Cambrésienne was zogezegd niet gecharmeerd van deze nieuwe kerk. Deze paste niet bij de strenge eisen van de orde. Dit conflict liep hoog op, met als resultaat dat er een nieuwe gemeenschap Franciscanen werd ingebracht om de nieuwe kerk te bevolken. Zo waren er korte tijd twee franciscaner gemeenschappen in Valenciennes te vinden. Zie voor deze affaire vooral, Serbat 1926, 145, 148, noot 3. Johanna voelde zich verbonden met de Franciscanen omdat naar verluidt haar echtgenoot Ferrand van Portugal in zijn gevangenis in Parijs elke dag door een Franciscaan werd bezocht. Jordan 2006b, 94.

205 Zie voor de weigering Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844, 108.

206 '...les couvents étaient vécus comme la représentation architecturale des expériences spirituelles et socio-religieuses collectives de la fin du Moyen-Âge.' Stedelijke kloosters waren volgens Volti de architectonische representaties van de collectieve religieuze en socio-religieuze ervaringen. Zij onderstreept hierbij dat gelovigen werden uitgenodigd te participeren bij het ritueel. Volti 2003, 221.

Franciscanenkerk

De relatie tussen gravin Johanna en de Franciscanen was dus getroebleerd. De latere geschiedenis van de franciscanenkerk is helaas niet minder problematisch te noemen. Er resteert nog zeer weinig van het oorspronkelijk middeleeuwse gebouw en interieur.²⁰⁷ De oorspronkelijke kerk, gebouwd onder auspiciën van Johanna, werd door Jacques de Guise († 1399), een monnik van het klooster, in zijn *Annales* als een kerk van 160 voet (ruim 50 meter) lang en 70 voet (ruim 23 meter) breed beschreven.²⁰⁸ Het was een hallenkerk, met twee zijbeuken, gescheiden van het middenschip door in totaal twaalf zuilen. Het gebouw werd aan de oostzijde afgesloten door een rechte muur (dus geen apsis). Het oude koor bevond zich vermoedelijk tussen de laatste twee traveeën en werd geflankeerd door twee zijkapellen.²⁰⁹ In dit koor bevond zich het hoofdaltaar en een tweede altaar. In de twee zijkapellen bevond zich elk één altaar.²¹⁰

De plattegrond werd aangepast in 1257, door de uitbreiding van het koor met een aanbouw van maar liefst zesentwintig meter (Afb. 5). De werkzaamheden werden vermoedelijk afgerond in 1272.²¹¹ Deze uitbreiding schiep ruimte voor de tombes van de graven van Henegouwen, maar de vraag is of de bestemming tot mausoleum ook de drijfveer achter de verbouwing was.²¹² Het is op basis van archiefstukken niet te reconstrueren wie deze uitbreiding heeft gefinancierd. De meest voor de hand liggende kandidaat, Jan I van Avesnes, overleed in 1256, één jaar voor de start van de werkzaamheden. Zijn echtgenote Aleida vertrok daarna met haar jonge kinderen naar haar gebieden in Holland. Jan II was toen circa tien jaar oud, dus komt niet als kandidaat voor de schenking in aanmerking. In 1256 schonk Jan I geld aan de dominicanenkerk te Valenciennes. Het is goed mogelijk dat een (niet in de bronnen overgeleverde) tweede schenking door hem, bij testament, aan de Franciscanen de werkzaamheden aan de kerk van deze tweede bedelorde in de stad mogelijk heeft gemaakt.²¹³ Eigenlijk is het feit dat zowel Jan II als Willem I in het koor van de kerk werden begraven al voldoende grond voor het vermoeden dat een van de Avesnestelgen de kerk van een aanzienlijke financiële donatie moet hebben voorzien. Deze belangrijke plaats bij het hoofd-

207 Verwarrend is dat er in de Middeleeuwen ook een (andere) Saint-Géry kerk was in Valenciennes. Om verwarring tussen de nieuwe en de oude Saint-Géry te voorkomen zal ik vanaf nu spreken over de franciscanenkerk.

208 Guise, L. XXI hfd. 19, 297, zoals geciteerd in Serbat 1926, 156, noot 1. Zie voor De Guise, Rouzet 1982.

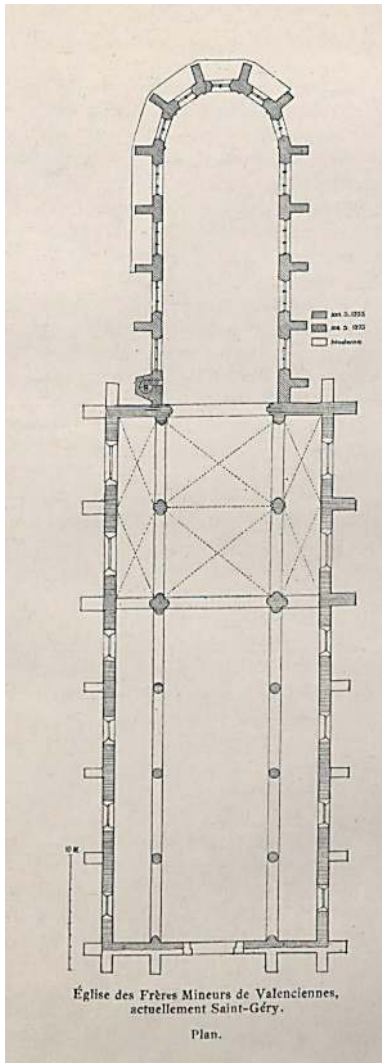
209 Serbat 1926, 157, 161.

210 Serbat 1926, 164, 165.

211 Het moment dat de graven van de heren van Roisin naar het nieuwe koor worden verhuisd. Serbat 1926, 169. Valenciennes 1026 fol. 25r.

212 Le Boucq spreekt van de verplaatsing van graven van het 'oude' naar het 'nieuwe' koor. Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844, 116.

213 Naast de Franciscanen hadden ook de Dominicanen een klooster in de stad. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk bleek, werd Jan I begraven in de collegiale kerk van Leuze en later herbegraven bij de Dominicanen. Er is bij mijn weten geen testament van Jan I van Avesnes overgeleverd.

Afb. 5 – *Reconstructie plattegrond Saint-Géry*. Serbat 1926.

altaar – *ad sanctos* – was immers over het algemeen voorbehouden aan stichters of belangrijke schenkers van een kerk.²¹⁴

Na de uitbreiding van het koor werden door nazaten van Jan I van Avesnes twee grote zijkapellen gebouwd, de Blois- en de Artoiskapel. Het nieuwe koor werd aan de zuidzijde geflankeerd door de Chapelle d'Artois, waar de grafmonumenten van het huis Artois zich

214 De relatie tussen kerk en (stichters)mausoleum is terug te voeren tot het vroege christendom. Zie voor een uitgebreide historiografie Borgolte 2012, 154–66.

bevonden. Aan de noordzijde bevond zich de kapel van de Blois (Afb. 6).²¹⁵ Uit de beschrijving van Le Boucq kan worden opgemaakt dat de Blois- en de Artoiskapel een aanzienlijke afmeting hebben gehad. Hij merkt op dat de Artoiskapel een ‘grande et belle structure’ was en enige jaren heeft gediend als de sacristie. Zij werd in 1617 afgebroken. Twee plattegronden bieden meer informatie over de plaatsing van deze twee kapellen. De jongste tekening werd gemaakt naar aanleiding van een bezoek van de *Cercle Archéologique et Historique de Valenciennes*.²¹⁶ Deze is vermoedelijk gebaseerd op een plattegrond van Legros en Dumont (1767, Afb. 7).²¹⁷ Op beide plattegronden is enkel nog de aansluiting van de Artoiskapel op de hoofdkerk zichtbaar. Eenzelfde aansluiting is te zien aan de andere zijde van de kerk, bij de Bloiskapel. Het is goed mogelijk dat de Artoiskapel ooit op vergelijkbare wijze langs het koor was geplaatst. Deze kapel kan ook dienen als verklaring van de uitstekende muur die te zien is op de tekening van de kerk van de hand van Simon le Boucq (Afb. 8). Op deze tekening staat een muur tussen het koor en het schip, die geen functie lijkt te hebben.

Op de plattegrond lijken deze twee kapellen aangesloten te zijn op het schip van de kerk. Dit deel was voor de uitbreiding van 1257 het oude koor. Op de plattegrond van Serbat is het (vanaf de aanbouw gezien twee traveeën naar beneden) herkenbaar aan de ingetekende

Afb. 6 – *Plattegrond Saint-Géry 1767*. Cercle Archéologique et Historique de Valenciennes. (Foto auteur, ingevouwen in Serbat 1926).

215 Deze laatste kapel werd gesticht door Gwijde van Châtillon, kleinzoon van graaf Willem I. Serbat 1926, 175, noot 1.

216 Deze plattegrond was ingevouwen in de *Revue Franciscaine*, waar ik ook handgeschreven notities over de opgraving aantrof. Zie hiervoor ook noot 249.

217 De kaart is geprint in Cappliez 1891.

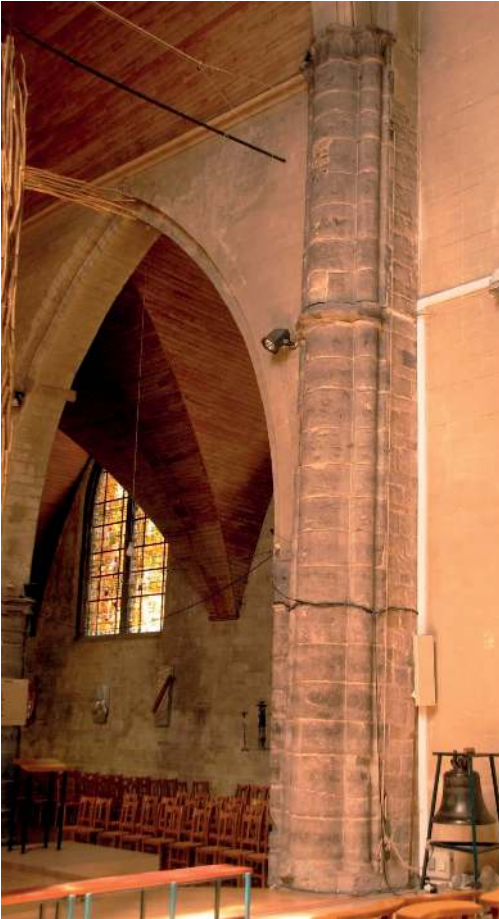

Afb. 9 – Zicht op de Saint-Géry vanaf het koor. De pijler van het oude koor staat het meest rechts op deze foto. (Foto auteur)

kruisgewelven en de pijlers (in plaats van ronde zuilen). Deze zijn vandaag de dag nog zichtbaar in de kerk zelf (Afb. 9). Het is de vraag in hoeverre er een volledige verschuiving heeft plaatsgevonden van het koor naar het nieuw aangebouwde gedeelte, of dat de nieuwbouw van het koor het oude koor verving. Voor de eerste optie pleit de verplaatsing van grafmonumenten die zich in het oude koor bevonden naar het nieuwe koor. Ook zijn er in de zuilen die op de grens van het oude en het nieuwe koor staan ijzeren haken en bakstenen reparaties zichtbaar, die onderdeel zouden kunnen zijn geweest van de bevestiging van een koorscherp (Afb. 10).²¹⁸ Voor de tweede optie pleit de differentiatie die binnen de franciscaner architectuur werd aangebracht tussen koor en schip.²¹⁹ Voor het koor werden in de plafonds kruisgewelven gebruikt, voor het schip een houten overkapping. Serbat tekende in zijn plattegrond de kruisgewelven in boven het oude koor. Omdat het onwaarschijnlijk lijkt dat het belang van architectonische differentiatie tussen koor en schip zo ver ging dat men bestaande kruisgewelven zou afbreken en er geen andere verklaring is voor de verplaatsing van grafmonumenten dan een verplaatsing van het koor lijkt mij de eerste optie

²¹⁸ Zie voor het koorscherp Hoofdstuk 7 in dit proefschrift.

²¹⁹ Zie hiervoor Mersch 2009, 153. Zie voor de theologische betekenis van deze verschillende bouwtypen Hoofdstuk 7 van dit proefschrift.

Afb. 10 – Overgang tussen het koor en het schip van de Saint-Géry in Valenciennes. In het bovenste segment van de pijler zijn twee grote bakstenen reparaties van de zuil zichtbaar. (Foto auteur)

het meest waarschijnlijk. Dit betekent dat de toegang tot de kerk vanuit het klooster zich na de uitbreiding van 1257 in het schip bevond.²²⁰

In het nieuwe koor bevond zich het hoogaltaar. De locatie van dit altaar is belangrijk vanwege de positionering van de grafmonumenten ten opzichte van dit altaar. Oorspronkelijk heeft het hoofdaltaar van de kerk zich vermoedelijk aan de oostelijke zijde van het koor bevonden.²²¹ Ten tijde van de beschrijving van de kerk door Simon le Boucq (1650) is de kans groot dat het altaar zich aan de westelijke zijde van het koor bevond. Met het Concilie van Trente (1454-1563) werd immers besloten dat gelovigen de mis aan het hoofdaltaar zo goed mogelijk zouden moeten kunnen zien. Marcia Hall heeft aangetoond dat de bevindingen van het Concilie resulteerden in de afbraak van koorschermen en de verplaatsing van altaren

220 Overigens is dit niet ongebruikelijk. De franciscaner kerk te Salzwedel heeft bijvoorbeeld een vergelijkbare ingang. Zie voor de plattegrond Bruzelius 2012, 384; Todenhöfer 2010, 133.

221 Zie bijvoorbeeld Schleif 2005, 225.

naar de voorzijde van het koor.²²² Uitgaande van een hoofdaltaar dat zich in de zeventiende eeuw aan de westelijke zijde van het koor bevond, is een reconstructie van de locatie van de grafmonumenten op basis van de beschrijving van Simon le Boucq mogelijk.

Vanuit het altaar gezien aan de kant van de Bloiskapel noemt Le Boucq drie *enfes-tombes*, van Margaretha van Henegouwen, Boudewijn van Beaumont en Jan van Beaumont. De volgorde die hij beschrijft is, vanaf het altaar in de noordelijke wand, de *enfes-tombe* van Boudewijn (zoon van Jan I van Avesnes en Aleida), de tombe van Jan van Beaumont (zoon van Boudewijn van Beaumont en Felicitas van Coucy) en tot slot die van Margaretha van Henegouwen. Dit laatste grafmonument brengt een probleem met zich mee. Volgens Le Boucq bevindt het grafmonument van Margaretha zich naast de ingang van de sacristie en de Bloiskapel.²²³ Op de plattegrond is aan de bovenzijde een iets dikkere lijn te zien tussen het koor en de Bloiskapel. Wellicht is dit een tweede doorgang, waarnaar door hem wordt verwezen. Bij het graf van Margaretha bevond zich volgens Le Boucq ook het koorgestoelte van het klooster. De vrijstaande tombe die zich het dichtste bij het altaar bevond, is die van Willem I van Avesnes, aan de oostelijke zijde van zijn grafmonument bevond zich het graf van zijn ouders, Jan II en Philippa. De Avesnesmonumenten waren dus geconcentreerd aan de noordzijde van het koor, de kant waar zich de kloostergebouwen bevonden en daarmee ook de zijde van waaruit de franciscaner monniken de kerk betraden (vermoedelijk vanuit het schip). Vandaag de dag grenst deze muur aan een park, dat de contouren van de oude kloostergebouwen volgt.²²⁴

Vanaf de zestiende eeuw viel het gebouw meerdere malen ten prooi aan ernstig vandalisme. De eerste golf van vernieling waarvan de franciscanenkirk (en de andere religieuze gebouwen in de stad) slachtoffer was, vond een kleine driehonderd jaar na de stichting plaats, tijdens de godsdiensttwisten in de zestiende eeuw.²²⁵ In 1527 vestigden de eerste protestanten zich in Valenciennes en in het zo roerige jaar 1566 kwam het tot een geweldsuitbarsting.²²⁶ Chroniqueur Simon le Boucq meldt dat de tombes van de graven van Henegouwen en hun naasten in de franciscanenkirk doelwit waren van systematische destructie.²²⁷ Toch is het

222 Hall 1974, 157, 158

223 Le Boucq, 115. 'En approchant les formes des religieux y at une troisième arcature tenant à l'entrée de la sacristie et chapelle de Blois [...].'

224 In Hoofdstuk 7 worden deze monumenten als groep verder geanalyseerd.

225 Contemporaine bronnen voor deze twisten zijn de kroniek van Jacques le Boucq en een brief van Doudelet. Zie voor Jacques le Boucq ook Hoofdstuk 6. De geschriften van Doudelet werden (onder eigen naam) uitgegeven door Pierre-Joseph le Boucq. Zie hiervoor De Keyzer 1992, 19. Zoals eerder opgemerkt door Machelart 1996, 90, noot 5. De publicatie van Machelart dient als basis voor deze paragraaf.

226 Voor de beeldenstorm verwijs ik graag naar het themanummer van de *BMGN - Low Countries Historical Review*. In de introductie van dit nummer is een kaart opgenomen, waarop te zien is dat Valenciennes tot de door de beeldenstormers zwaar getroffen regio's behoort. Bruaene, Jonckheere en Suykerbuyk 2016, Kaart 'The Beeldenstorm in 1566'.

227 Zie voor Simon le Boucq de Inleiding van dit proefschrift. Boucq, Dinaux en Macaire 1844, 113; Machelart 1996, 93. Dat is logisch, wanneer men bedenkt dat de tombes van de zeer harde Doornikse steen waren vervaardigd. Om deze tombes te beschadigen was serieus gereedschap nodig en dit vereiste dus enige planning.

opmerkelijk dat de grafmonumenten in Valenciennes getroffen werden door de vernielingen. Over het algemeen had het iconoclasmie in Vlaanderen en Henegouwen namelijk een sterk conservatief-politiek karakter. Zo werden stadhuizen en paleizen grotendeels gespaard.²²⁸ Daarbij was er een zekere sensitiviteit voor de beelden van de aristocratie en de magistratuur. Marcus van Vaernewijck, een contemporaine kroniekschrijver, noteerde dat de beeldenstormers meer respect leken te hebben voor de beelden van de wereldlijk heersers, dan voor die van de Verlosser.²²⁹ Toch werden graven van de aristocratie wel degelijk door de beeldenstormers vernield. Margaretha van Oostenrijk berichtte Filips II van Spanje in een brief over de aanval op de grafmonumenten van de graven en gravinnen van Vlaanderen.²³⁰ Ook de Henegouwse tombes werden niet gespaard. Naast de besproken vernielingen in Valenciennes werden bijvoorbeeld tijdens de tweede iconoclastische golf van 1567 de (graf)beelden van Johanna van Valois en Anna van Beieren in het klooster Fontenelles vernield.²³¹ Het lijkt er niettemin op dat de beeldenstormers zich, wanneer zij objecten vernielden, vooral richtten op de privé-symbolen van aristocratische autoriteit.²³² Deze bevonden zich in de brandhaarden van hun afkeur, de kerken, de symbolen van de rooms-katholieke autoriteit.²³³ De leider van de vernielingen te Valenciennes, Jean Vasseur (destijds gewapend met een haakbus), werd voor zijn misdaden veroordeeld tot onthoofding.²³⁴

Eveneens tijdens de Contrareformatie, toen de paters recollecten in de zeventiende eeuw de franciscanenkerk betrokken, vielen kerk en monumenten ten prooi aan vernielingen. Zij besloten, tot afschuw van Le Boucq, in 1617 de Chapelle d'Artois, aan de zuidzijde van het koor af te breken om plaats te maken voor een tuin.²³⁵ Le Boucq zelf werd, als oudheidkundige, ingezet om de lichamen in de kapel te identificeren.²³⁶ Tijdens de Franse Revolutie in 1789 werd de franciscanenkerk, als een van de vele religieuze gebouwen, tot

228 Arnade 2018, 116. Ook in Doornik werd melding gemaakt van de vernielingen van grafmonumenten. Jan Ruyant, slager vernielde enkele grafmonumenten van seneschalken, naar eigen zeggen omdat deze rijk versierd waren met ketterse afbeeldingen. Desmette 2018, 40.

229 Arnade 2018, 116, noot 108.

230 Margarete en Philipp 1942, vols. 2, 325–26. Geciteerd in Arnade 2018, 118, noot 114.

231 Arnade 2018, 118. De opmerking van Arnade dat de Saint-François de kerk zou zijn van de Salle-le-Comte en zou dienen als de begraafplaats van de graven van Henegouwen is niet correct. Hij verwacht hier de kerk van de Salle-le-Comte met de franciscanenkerk.

232 Arnade stelt dat er selectief geweld werd gebruikt tegen symbolen van seculiere autoriteit in de kerken. Voorbeelden hiervan zijn de banieren en *insignia* van het Gulden Vlies, ex voto en andere giften van heersers. Hij merkt daarbij op dat grafmonumenten vaker het slachtoffer lijken te zijn. Arnade 2018, 119.

233 Er is geen sprake van een eenduidige lijn, in tegenstelling tot monumenten in Fontenelles en Valenciennes, werd het grafmonument van de zuster van Karel V, Isabella van Habsburg († 1525) in de Sint-Pietersabdij te Gent gespaard, vermoedelijk om de woede van de vorst niet verder aan te wakkeren. Arnade 2018, 120.

234 Machelart 1996, 93.

235 Een analyse van de kroniek van Simon le Boucq is overigens opgenomen in de Inleiding en de heraldiek in het manuscript wordt besproken in Hoofdstuk 6. Boucq, Dinaux en Macaire 1844, 115.

236 Aan het einde van de achttiende eeuw werd ook het dak, dat eerst op verschillende hoogten de zijbeuken en het schip overspande, vervangen voor een dak dat alles op gelijke hoogte overspande (het is niet duidelijk of hierbij de zijbeuken werden opgehoogd, of het schip verlaagd) en er werd een neoklassieke gevel aangebracht. Machelart 1996, 94.

eigendom van de Franse staat verklaard.²³⁷ De kerk stond tijdens de Eerste Coalitieoorlog in 1793 bloot aan een twee maanden durend bombardement door onder andere Nederlands-Oostenrijkse troepen. Uiteindelijk duurde het tot het Concordaat van 1801 voordat de rust tijdelijk weerkeerde en de katholieke cultus in de stad kon worden hersteld.²³⁸ Illustratief voor de staat van het middeleeuwse religieuze erfgoed is het onderstaande citaat van Hécart uit 1825: ‘Valenciennes, autrefois riche en Monuments, n’a plus à offrir à la curiosité des étrangers qu’un petit nombre d’édifices de quelque importance; dont trois contribuent à l’embellissement de la place d’armes.’²³⁹ De drie gebouwen die volgens Hécart de moeite van het bezoeken waard waren, zijn de façade van het Hôtel-de-Ville (1612), het Belfort (1237) en de Salle de Spectacles (1781). Om de tragedie compleet te maken zou het Belfort, de laatste middeleeuwse toren, twintig jaar later op dramatische wijze instorten.²⁴⁰

De volgende klap voor het schaarse middeleeuwse erfgoed dat nog in de stad resteerde, kwam met de Tweede Wereldoorlog. In 1940 werd het centrum van de stad in de as gelegd door een brand en de bombardementen van het offensief van mei 1944 vernietigden de franciscanenkerk.²⁴¹ In een brief, gericht aan de minister van Cultuur en gedateerd 26 augustus 1944, spraken onder andere Adolphe Lefrancq (conservator Musée des Beaux-Arts), André Doutriaux en Adrien Carlier (beiden archeoloog en in 1926 onder de oprichters van de eerdergenoemde *Cercle Archéologique et Historique* van Valenciennes) hun afschuw uit over het bombardement van 9 mei 1944 (‘Les sousaigués [...] émus par les destructions’) en uitten zij de wens dat de kerk weer in oorspronkelijke staat (‘son état primitif’) zou worden opgebouwd, hetgeen ook gebeurde (Afb. 11).

Machelart merkt niet zonder ironie op dat de meeste schade aan het middeleeuwse erfgoed in de stad werd toegebracht tijdens de wederopbouw na de oorlog. Het zogenaamde *Plan Laprade* werd gepresenteerd, waarbij een tweeëntwintig meter brede route door de stad moest worden aangelegd, aan beide zijden voorzien van een trambaan.²⁴² Er kwam stevige kritiek op dit plan, Henri Lemaître verzuchtte: ‘Il ne faut faire table rase de ce qui existait autrefois.’²⁴³ Het gaat te ver om deze boeiende discussie rondom de herbouw van Valenciennes hier te bespreken.²⁴⁴ Het volstaat te vermelden dat bij de wederopbouw van de stad uiteindelijk amper rekening werd gehouden met het middeleeuwse stratenplan, dat hierdoor jammerlijk verloren is gegaan. De herbouw van de franciscanenkerk, inmiddels een parochiekerk gewijd aan de heilige Gorik, duurde tot 1965. Een plaquette in de kerk

237 Machelart 1996, 96, 97. De inventaris van de inbeslaggenomen eigendommen die ten tijde van de inbeslagname werd opgemaakt, is helaas zeer incompleet.

238 Zie voor het Concordaat Ardura 2001.

239 Hécart en Desfontaines de Preux 1825, 19, zoals geciteerd in Machelart 1996, 99.

240 Ibid.

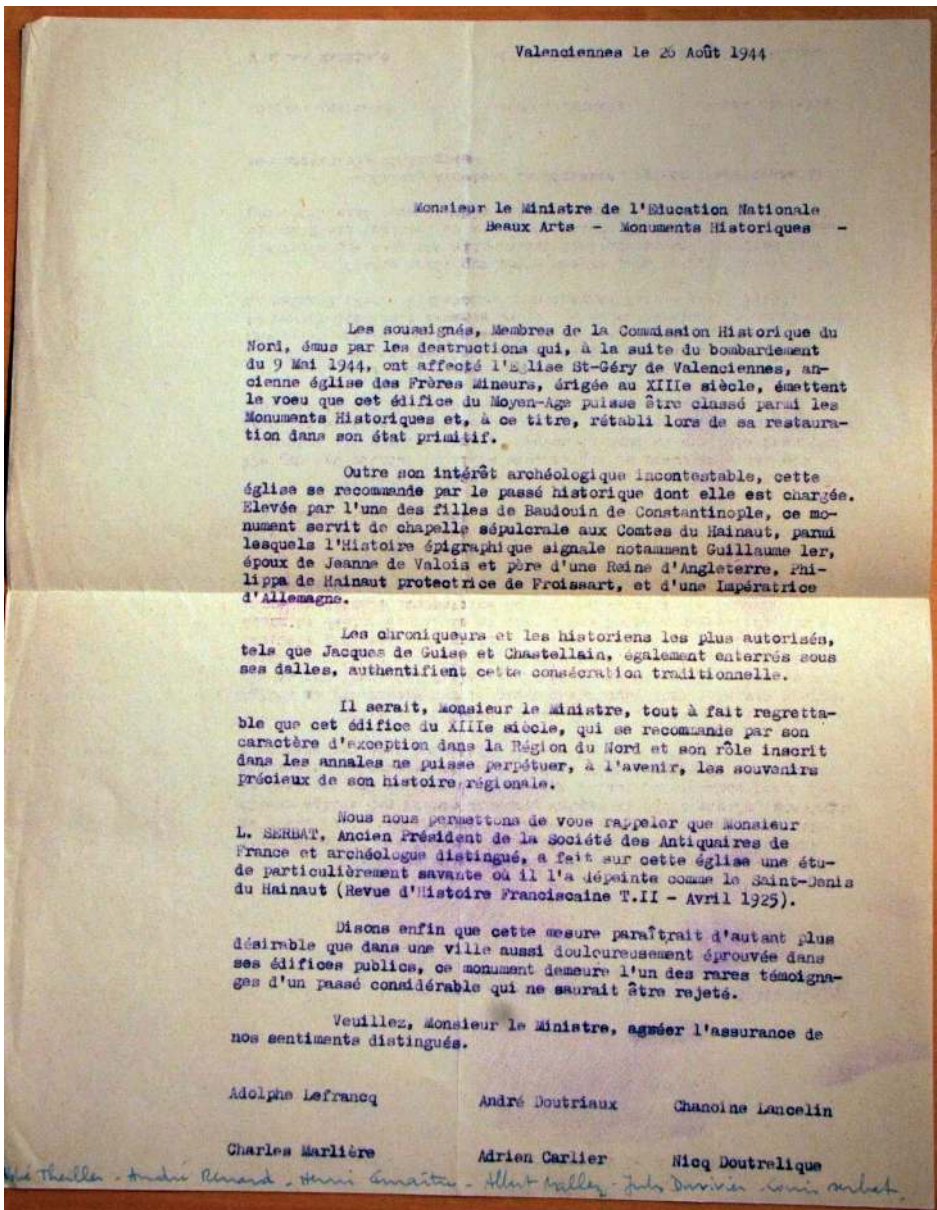
241 Zie voor een kaart waarop de verwoesting van de stad bij de brand in 1940 is weergegeven Richez 1997, 688. De Saint-Géry bevond zich aan de rand van de brandhaard, aan de noordzijde.

242 Richez beschrijft uitgebreid het *Plan Laprade* en de weerstand hiertegen. Richez 1997, 694–701.

243 Richez 1997, 697.

244 Ibid.

herinnert nog aan het moment dat de cultus kon worden hersteld. Van het oorspronkelijke gebouw is na alle hierboven beschreven ontberingen die het door de eeuwen heen heeft moeten doorstaan weinig meer over gebleven en het is niet moeilijk voor te stellen dat er na de bovenstaand beschreven rampen in de kerk geen grafmonumenten zijn overgeleverd.

Afb. 11 – Brief naar aanleiding van de deplorabele staat van de Saint-Gery (het oude franciscanenklooster) te Valenciennes. (Foto auteur, ingevouwen in Serbat 1926).

Fragmenten in Valenciennes

Naast de vrijwel volledige vernietiging van de architectuur van de franciscanenkerk, is er wat betreft het interieur helaas ook weinig oorspronkelijk materiaal bewaard gebleven.²⁴⁵ Bij archeologische opgravingen in 1944 (na de bombardementen in de Tweede Wereldoorlog) werden er vier sleuven gegraven in het koor en de zijbeuken.²⁴⁶ Er werden restanten van vloertegels gevonden en verder een zwaar beschadigd wit beeld, een ondefinieerbaar stuk zwarte steen, een buste met het opschrift 'Gilles' en een *piscine*.²⁴⁷ Daarnaast werden er enkele grafkelders en de fundamenteën van vermoedelijk de oude donjon gevonden. De bombardementen legden onder meer een stuk oude muur bloot, waarop zich een epitaaf bevond met een Maria met kind.²⁴⁸ Deze kon worden gedateerd in de tweede helft van de vijftiende eeuw en bevindt zich nu in het Musée des Beaux-Arts te Valenciennes (Afb. 12). Verder is er in de kerk in een van de (moderne) straalkapellen in het koor nu nog een wandplaat te zien van een grafmonument, die in de zijwand van de kapel is ingemetseld (Afb. 13). In de plaat zijn nissen gegraveerd. Het is onlogisch om op een tombe lege nissen aan te brengen. De meest voor de hand liggende opvulling van de wanden zijn geschilderde pleurants (zie voor pleurants Hoofdstuk 3). De plaat wordt niet genoemd in de opgravingsverslagen en moet dus later zijn gevonden. Helaas is er geen aanvullende informatie beschikbaar. Het is daarom onmogelijk om deze aan een specifiek grafmonument toe te schrijven. Tot slot resteert er een tekening van de hand van Louis Cellier van een fragment dat werd aangetroffen tijdens het graven van de fundamenteën van de nieuwe sacristie van de kerk (Afb. 14). Op de tekening zijn twee wierook zwaaiende engelen te zien en een gedeeltelijke inscriptie. Uit deze inscriptie is niet op te maken voor wie het grafmonument was en er zijn helaas geen overgeleverde fragmenten die aan deze tekening gekoppeld kunnen worden.

Andere familieleden uit het Avesnesgeslacht werden begraven in de dominicanenkerk te Valenciennes. De opmerkelijke begrafenis van de vader van Jan II, Jan I van Avesnes, in deze kerk passeerde in de Inleiding van deze studie al de revue. Behalve Jan I vonden zijn broer, Boudewijn en diens zoon Jan hun laatste rustplaats in de kerk.

245 Ik trof in de *Revue Franciscaine* waarin zich het artikel bevindt van Serbat in het bezit van de bibliotheek te Valenciennes een anonieme, handgeschreven notitie over de opgravingen in Valenciennes aan. In deze notitie stond geen aanvullende informatie over de opgegraven objecten. Wel bevat het onder andere gegevens over de aangetroffen grafkelder. Foto's van de notities zijn bij mij opvraagbaar. De notitie is weer teruggeplaatst in de publicatie. Serbat 1926.

246 Zie voor een overzicht van de archeologische opgravingen in Valenciennes Beaussart en Maliet 1999. Dit is de tentoonstellingscatalogus van de vondsten van het archeologisch onderzoek in Valenciennes van 1989-1999. Voor de franciscanenkerk zie verder Beaussart 1981, 41.

247 De locatie van deze objecten is onbekend. Ze zijn destijds niet gefotografeerd en vandaag de dag niet meer traceerbaar in de museumcollectie. Overigens is het zeer onwaarschijnlijk dat ze, gezien de slechte staat waarover bij de opgraving wordt gerept, nog zouden kunnen worden toegeschreven aan een grafmonument. De locatie, aan de linkerzijde van de kerk, suggereert in ieder geval dat het hier niet om de tombes van Jan II en zijn vrouw of Willem I gaat. Deze bevonden zich bij het hoofdaltaar. In de sleuf die in het koor werd gegraven werden enkel vloertegels aangetroffen.

248 Voor deze epitaaf zie Beaussart 1985, Planche II, 111. De locatie van het witte beeld is mij, ondanks onderzoek in het museum, helaas onbekend gebleven.

Afb. 12 – *Epitaaf Jackemart Roinert, Église des Frères mineurs* – veertiende eeuw, Collection du Musée de Valenciennes. (Afbeelding Maliet 1999, Cliché V).

Afb. 13 – *De ingemetselde grafplaat in het koor van de franciscanenkerk, Saint-Géry, Valenciennes*. Datering onbekend. (Foto auteur).

Afb. 14 – Tekening aangetroffen fragmenten sacristie franciscanenkerk Saint-Géry, Valenciennes. Louis Cellier (1827-1877) 20,3 x 15,8 cm, Valenciennes 1229 0137.

Dominicanenkerk

De Avesnes waren verbonden met het klooster van de Dominicanen door de eerdergenoemde devote schenking van Jan I van Avesnes in het jaar 1256 (het jaar van het *Dit de Péronne*).²⁴⁹ Jan I stierf in hetzelfde jaar maar werd, zoals we zagen, in eerste instantie in de kapittelkerk te Leuze begraven. De gift van Jan I van Avesnes kan bestemd zijn geweest voor de vergroting van het koor van de dominicanenkerk. Met deze uitbreiding werd gestart in 1272. Boudewijn

249 De Waha en Dugnoille 2006, 482. Zij merken op dat deze gift bevestigd moest worden door zijn moeder, Margaretha.

van Beaumont, de broer van Jan I, komt ook in aanmerking als schenker die deze uitbreiding mogelijk heeft gemaakt, maar, gezien het feit dat Jan I van Avesnes en zijn echtgenote Aleida van Holland midden in het koor werden begraven, zijn zij in mijn opinie toch de meest waarschijnlijke kandidaten voor de financiering van deze werkzaamheden.²⁵⁰ Wanneer Jan I de financier voor de werkzaamheden aan het koor was, een vergroting die ruimte schiep voor grafmonumenten, dan kan er worden gesteld dat hij wellicht de dominicanenkerk op het oog had als mausoleum voor zijn geslacht. Hoe het ook zij, zijn vroegtijdige dood in 1257 gooide roet in het eten. Zijn zoon, graaf Jan II van Avesnes, besloot het lichaam van zijn vader vanuit Leuze over te brengen naar de Dominicanen te Valenciennes. Ondanks dit initiatief, dat ongetwijfeld bedoeld was om recht te doen aan zijn vaders oorspronkelijke intenties, koos hij er niet voor van de dominicanenkerk een mausoleum te maken. Hij stichtte zijn eigen graf in de franciscanenkerk, die zich daardoor uiteindelijk tot grafelijk mausoleum ontwikkelde.²⁵¹ De rol van de franciscanenkerk als ‘sociaal knooppunt in de stad’ en de historische verbintenis van de locatie met de graven van Henegouwen zullen hieraan hebben bijgedragen. De fragmenten die bij de archeologische opgravingen ter hoogte van het koor van de dominicanenkerk werden aangetroffen, maakten deel uit van een drietal monumenten dat zich hier bevond. Naar aanleiding van de vondsten bij die opgraving is een omvangrijke monografie over het klooster verschenen.²⁵²

Jan de Tweede

De tombe die in deze kerk het best bewaard is gebleven, is het grafmonument van Jan de Tweede († 1283, de zoon van Boudewijn van Beaumont en Felicitas van Coucy) en zijn vrouw Agnes van Valence († ca. 1275?).²⁵³ Hoewel het monument eigenlijk buiten de afbakening van mijn corpus valt omdat het hier geen broer of zus van een graaf of gravin betreft, zal er hier toch kort bij worden stilgestaan. De overgebleven fragmenten kunnen namelijk een idee bieden van de verschijningsvorm van de andere tombes van familieleden in de dominicanenkerk, zowel qua materiaal (gepolychromeerde arduin ofwel Namense steen),²⁵⁴ als qua iconografie (familieleden op de zijden van de tombe, gerepresenteerd door

250 Maliet betoogt dat Boudewijn de stichter is. Maliet 1995, 52–55. Het opdrachtgeverschap van Jan I werd eerder opgemerkt door De Waha en Dugnoille 2006, 483. Het is mijns inziens onlogisch om als stichter van een uitbreiding genoegen te nemen met een B-locatie, langs de zijwanden van het koor: de locatie van het graf van Boudewijn. Zie voor *enfeu-tombes*, Morganstern 2004 en Hoofdstuk 3, paragraaf *De genese van het grafmonument*.

251 In Hoofdstuk 2 wordt betoogd dat Jan II vermoedelijk zelf bij de totstandkoming van zijn grafmonument betrokken was.

252 Maliet 1995. Voor de ontstaansgeschiedenis van dit klooster verwijs ik graag naar Maliet.

253 Deze neef van Jan II wordt in de literatuur *Jean Second du nom* genoemd. In dit proefschrift volg ik deze benaming, ik zal hem vanaf nu als *Jan de Tweede* aanduiden. Het monument heeft vermoedelijk geen gisant van Agnes gehad, maar enkel een voor Jan de Tweede.

254 Slinger 1982, 51, 52. De Namense steen wordt ook wel maasteen genoemd. Dit type steen bestaat uit meer dan 90% calciumcarbonaat. Hij is egaal van structuur en men onderscheidt twee tinten: blauwzwart-leikleurig en blauw-bruingrijs. Beide tinten kunnen in één blok voorkomen. De steen werd gewonnen in groeven ten westen van Namen, ten noorden van Hoey en ten zuid-oosten van Luik.

wapenschilden). Daarnaast is de heraldiek op het grafmonument ook opgetekend in het zestiende-eeuwse handschrift Parijs 25665, waardoor een vergelijking tussen monument en schriftelijke bron mogelijk is.²⁵⁵

De restanten die bij de bovengenoemde opgraving werden aangetroffen zijn delen van de gisant en een deel van het basement. Van de gisant zijn de romp en een stuk van de benen overgeleverd (Afb. 15). Het hoofd is verloren gegaan. De overledene is afgebeeld in een maliënkolder met daaroverheen een tuniek. Er is een deel van een riem zichtbaar, die wordt dichtgehouden door een gesp. Hieraan heeft vermoedelijk een wapenschild of een zwaard bevestigd gezeten. Hoewel de onderbenen van het beeld zijn verdwenen, zijn nog wel de klauwen van de leeuw die zich aan zijn voeten heeft bevonden zichtbaar.

Afb. 15 – Fragment grafmonument Jan de Tiveede († 1283), gisant. Dominicanenkerk, Valenciennes. (Foto Maliet 1995, 68).

Naast dit ligbeeld is zoals gezegd van deze tombe ook een deel van het basement bewaard gebleven (Afb. 16). Het fragment meet 98 bij 60 centimeter en is gevuld met drie nissen waarin wapendragers zijn afgebeeld.²⁵⁶ De meest linker figuur verkeert in de beste staat. Hij is gekleed in een korte tuniek, draagt een helm en heeft in zijn linkerhand een wapenschild. De middelste schilddrager is vrijwel helemaal verdwenen en aan de rechterzijde heeft de figuur zijn hoofd verloren. De nissen waarin de drie beelden staan, zijn bekroond met een driepasboog boven het hoofd. In de zwikken van de nissen zijn wapenschilden aangebracht. De bogen worden aan de bovenzijde afgesloten door een rij met kantelen, weergegeven in laagrelief. Het meest in het oog springende aspect van dit fragment is echter de polychromie die nog altijd op het grafmonument zichtbaar is.²⁵⁷ De achterzijde van de nissen is voorzien

255 Zie Hoofdstuk 5, paragraaf *Verwantschap op tombes*. Een overzicht van de volledige signatures van genoemde handschriften is opgenomen in *Primaire bronnen*.

256 Deze figuren zijn geen pleurants in de traditionele zin van het woord, dat wil zeggen rouwenden. In Hoofdstuk 3, paragraaf *Verwantschapspleurants op een bisschopstombe* wordt uitgelegd dat pleurants niet perse rouwende figuren hoeven te zijn, maar ook familieleden en verwanten kunnen representeren. De schilddragers op het graf van Jan de Tweede hebben eenzelfde functie. Vandaar dat ze in dit proefschrift pleurants zullen worden genoemd.

257 Helaas is deze polychromie snel aan het verbleken. De kleuren zijn al flink vervaagd in vergelijking met het moment dat de restanten uit de grond werden gehaald. Mondelinge expertise van de collectiebeheerder van het Musée des Beaux-Arts te Valenciennes.

van een floraal motief in keel (rood) en or (goud), beide kleuren zijn onderdeel van het wapen van de Avesnes. De kleding van de figuren was gedecoreerd met een ruitpatroon van azuur (blauw) en or. Andere onderdelen van dit fragment waren vermoedelijk ook gepolychromeerd, hoewel dit nu met het blote oog niet meer zichtbaar is. In de nissen werden de namen van de figuren die de schilddrager representeerden weergegeven. De meest rechter inscriptie noemt: “ROBIER : CONTE : DE : DREUX”. De linker inscriptie luidt: “(...) E : BRETAGNE”, en die boven de middelste figuur is: “ENGERANS : SIRE : DE : COUCY”. Op basis van deze inschriften en de heraldiek identificeerde Maliet de figuren als graaf Robert II van Dreux, zijn zoon Peter I, hertog van Bretagne en Enguerrand III, een voorvader van Jans’ moeder, Felicitas van Coucy.²⁵⁸

Afb. 16 – Fragment grafmonument Jan de Tweede († 1283), pleurants. Dominicanenkerk, Valenciennes. (Foto auteur).

Maliet heeft, op basis van de gevonden gisant, het fragment van de zijwand van de tombe en de omschrijving van de tombe in een manuscript uit de zeventiende eeuw, het monument van Jan de Tweede gereconstrueerd.²⁵⁹ Op een tekening van het fragment van de zijwand van de tombe zijn de kleuren, zoals ze bij de opgraving werden aangetroffen, aangegeven (Afb. 17). Verder werden de fragmenten samengevoegd tot een mogelijk aanzicht van de tombe (Afb. 18). Op dit aanzicht is de tombe weergegeven als een zogenaamd *enfeu*-grafmonument, een tombe geplaatst tegen de wand in een gotische nis.²⁶⁰ Op de tombe is de gisant afgebeeld met een geschuind wapenschild. Aan zijn voeten ligt een leeuw. Het ligbeeld wordt bekroond door een baldakijn. Aan de lange zijde van de tombe zijn in de wand negen

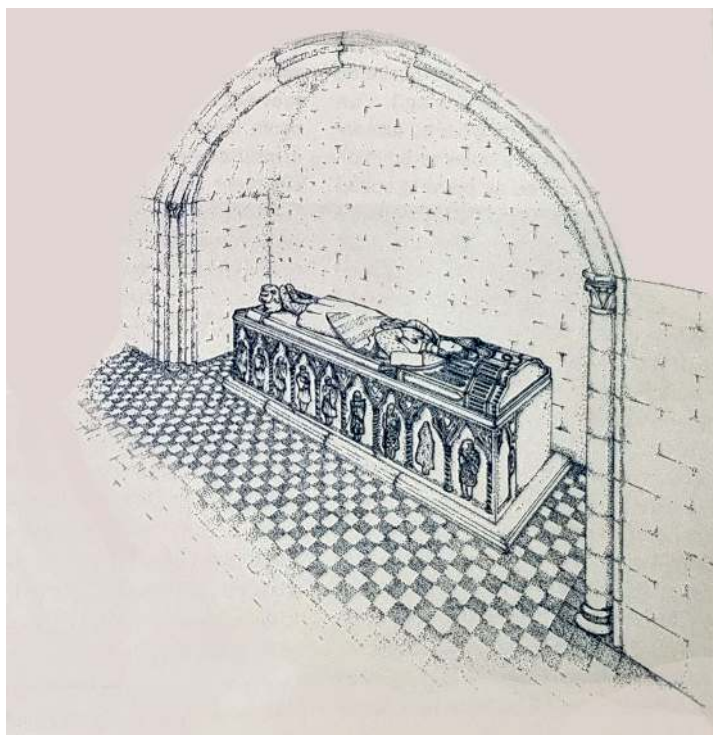
258 Maliet 1995, 71.

259 Het betreft manuscript Cambrai 1031, fol. 99v. Dit manuscript is van de hand van Jean de Pitpan de Montauban (1581-1641). Zie voor de transcriptie van dit foliant Maliet 1995, 72. Dit manuscript dateert later (zeventiende eeuw) dan manuscript Parijs 25665 (1540-50), waarin ook de wapenschilden op de tombe zijn opgenomen. Parijs 25665, of een vergelijkbaar manuscript, heeft vermoedelijk tot voorbeeld gediend voor het door Maliet gebruikte manuscript van De Pitpan de Montauban. In Hoofdstuk 6 zal verder op het heraldisch programma worden ingegaan.

260 Zie voor *enfeu*-tombs Hoofdstuk 3, paragraaf *De genese van het grafmonument*.

Afb. 17 – *Kleurreconstructie grafmonument Jan de Tweede*. (Maliet 1995, 72).

Afb. 18 – *Reconstructie aanzicht grafmonument Jan de Tweede († 1283)*. (Maliet 1995, 72).

pleurants afgebeeld. De eventuele figuren aan het hoofdeinde zijn niet bewaard gebleven, en dus niet getekend. Het aanzicht van Maliet kan op twee vlakken worden aangescherpt: de positionering van de *enfeu*-nis en de reconstructie van de heraldiek.

Allereerst de positie van de tombe: in de hypothese van Maliet staat de tombe aan beide zijden los van de wanden van de *enfeu*-nis, iets wat in de typologie van de in dit proefschrift onderzochte *enfeu*-tombs niet voorkomt. Ik meen dat het waarschijnlijker is

Afb. 19 – *Miniatuur grafmonument Margaretha van Avesnes, franciscanenkerk Valenciennes*. Recueil des antiquités de Valenciennes, Louis de la Fontaine, Hubert Cailleau, 1551-1554. Douai 1183, t. II, fol. 119r.

dat het grafmonument van Jan de Tweede op de beide zijwanden van de nis aangesloten is geweest, hetgeen meer een standaardoplossing was. Er is in dat geval slechts één lange rij wapendragers zichtbaar geweest, uitsluitend aan de voorzijde van de tombe. Vergelijkbare *enfou*-graven die de volle lengte van de nis beslaan zijn die van Margaretha van Henegouwen, zoals weergegeven op een zestiende-eeuwse miniatuur (Afb. 19) en de overgeleverde monumenten uit Cambron-Casteau en uit Doornik (Afb. 20 en Afb. 21) die in Hoofdstuk 3 verder zullen worden besproken. Wanneer het opgegraven basement nader wordt bekeken, valt op dat het fragment aan de rechterzijde een hoek bevat en dat aan de korte zijde van de tombe een smallere nis is weergegeven (Afb. 22). Deze nis is niet voorzien van een wapendrager, maar glad afgewerkt en aanzienlijk smaller dan de nissen aan de lange zijde van de tombe.²⁶¹ Hij wordt niet afgesloten door twee zuilen (zoals op de lange zijde het geval is) maar door een half torentje met een smalle langgerekte gotische nis erin. Deze nis impliceert dat de

261 Zoals ook werd opgemerkt door Maliet 1995, 72.

Afb. 20 – Grafmonument Marie van Rethel († 1316), Cambron-Casteau. (Foto auteur).

tombe aan de voorzijde niet gelijk liep met de wanden van de *enfou*-nis, maar tenminste met de breedte van die vlakke nis uitstak. Er zijn in de zeventiende-eeuwse collectie Gaignières tekeningen opgenomen die aantonen dat een dergelijke positionering van grafmonumenten in een *enfou*-nis vaker voor kwam. Een voorbeeld hiervan is de tombe van een onbekende man in de kerk van Saint-Georges de Vendôme (Afb. 23).²⁶²

Het tweede element van de reconstructie van Maliet dat kan worden aangescherpt, is het heraldisch programma. Allereerst bevonden zich aan de lange zijde van de tombe vermoedelijk geen negen maar minstens tien wapendragers. Aanwijzing hiervoor is de opsomming van de personen door heraut Jacques le Boucq in manuscript NAF 25665: Uiterst rechts, dus aan de hoofdzijde ('au chef') van de tombe is volgens Le Boucq Boudewijn van Constantinopel afgebeeld, voor Margaretha II van Vlaanderen, zijn dochter. Vervolgens worden Jan van Avesnes (grootvader), Boudewijn van Beaumont (vader), Gwijde van Vlaanderen (neef uit zijn stieffamilie), diens broer Jan van Dampierre (neef uit zijn stieffamilie) en Thomas II van Coucy (grootvader van moederszijde) genoemd. Uiterst links, 'au pied', dus aan de voeten-zijde van de tombe, noemt Le Boucq de drie mannen die ook op het overgeleverde fragment staan: graaf Robert van Dreux, zijn zoon Peter I, hertog van Bretagne, en Enguerrand III, allen voorvader van Jans' moeder Felicitas van Coucy. In manuscript Cambrai 1031, dat werd gebruikt door Maliet voor zijn reconstructie en dat minstens vijftig jaar na manuscript Parijs 25665 moet worden gedateerd, ontbreekt de naam Jan van Dampierre; hij wordt in Cambrai 1031 aangeduid als 'son frère seigneur de Dampierre'. Het is goed mogelijk dat door deze

262 Zie voor de collectie Gaignières noot 101. Andere voorbeelden zijn het grafmonument van Eudes van Bourgondië te Cîteaux (Parijs, Bibliothèque Nationale de France, RESERVE PE-11C-FOL fol. 42) en het grafmonument van Philippe van Vienne en zijn echtgenote Jeanne, in de abdij van Cîteaux.

Afb. 21 – *Grafmonument Jacques Castaigne († 1327)*, Saint-Quentin, Doornik (Foto © Europeana).

aanduiding Maliet de wapendragers van de broers Gwijde en Jan voor een en dezelfde persoon heeft aangezien.

Naast de tekstuele opsomming van wapenschilden door Le Boucq, tekende hij deze ook. Er zijn twee getekende wapenschilden die niet in zijn begeleidende tekst zijn opgenomen: ten eerste staat in de bovenste rij op fol. 197r het wapen van Avesnes met barensteel, dat moet worden geïdentificeerd als van Burchard van Avesnes.²⁶³ Ten tweede is er een ruitwapen getekend, een vrouwenwapen, voor de echtgenote van Jan de Tweede, Agnes van Valence († 1310). Ter vergelijking is een negentiende-eeuwse ets van het grafmonument van de vader

263 Op Parijs 25665, fol. 196v staat het als zodanig omschreven.

Afb. 22 – *Fragment grafmonument Jan de Tweede († 1283), zijaanzicht*. Dominicanenkerk, Valenciennes. (Foto auteur).

van Agnes, Willem van Valence, de eerste graaf van Pembroke († 1296) opgenomen (Afb. 24). Op het kussen van zijn grafmonument zijn de drie Engelse leeuwen zichtbaar en dit wapen wordt ook op de sinisterzijde van haar wapenschild weergegeven.²⁶⁴ Wanneer ook voor deze twee personen een wapendrager op de tombe zichtbaar was, wat waarschijnlijk is, komt het totale aantal wapendragers op twaalf.

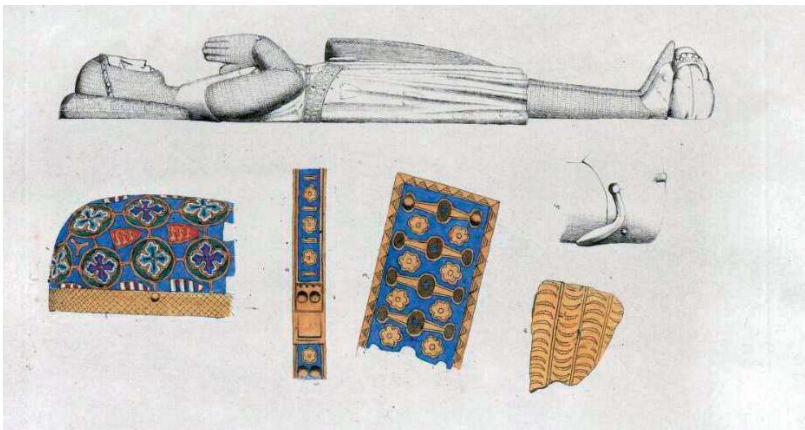
Er rest voor wat betreft de reconstructie van het grafmonument van Jan de Tweede een laatste heraldisch probleem. Ervan uitgaande dat het grafmonument zich in de zuidelijke muur van het koor van de dominicanenkerk heeft bevonden, is de gisant op het grafmonument van Jan de Tweede oorspronkelijk met het hoofd richting de westzijde en de voeten richting de oostelijke zijde van de kerk geplaatst geweest.²⁶⁵ De toeschouwer keek dus tegen de linkerzijde van het ligbeeld aan. Dit betekent dat – de bovenstaande hypothese van een *enfou*-tombe die iets uit de nis stak in ogenschouw genomen – het overgeleverde fragment zich op de lange zijde aan de kant van het hoofdeinde van het monument moet hebben

264 Sinister staat Avesnes, dexter zijn drie gaande leeuwen van or op een veld van keel met een schildzoom in argent.

265 En volgde dus de algemene conventie voor begraven. Bij de opgraving in 1989 werden aan die zijde de fragmenten van het grafmonument aangetroffen en zowel in manuscript Cambrai 1031, als in manuscript Parijs 25665 wordt gesproken van de dexterzijde van het koor. Maliet 1995, 67; Cambrai 1031, fol. 99v; Parijs 25665, fol. 197 v. 'A la dextre dudict coeur est soubz une arche en la muraille une tombe de marbre eslevée a ung personnage haubergions.' Aan de dexterzijde van dit koor is, onder een boog in de muur een marmeren tombe met een personage in harnas. Na deze inscriptie volgt een opsomming van de heraldiek van het grafmonument.

Afb. 23 – **Tombe in de kerk van Saint-Georges de Vendôme**, Gough drawings Gaignières 9, fol. 96. Louis Boudan (1670-1715) Oxford: Bodleian Library.

Afb. 24 – **Het grafmonument van Willem van Valence, earl of Pembroke**. Ingekleurde ets, Charles Alfred Stothard, 1811. Welsh Portrait Collection at the National Library of Wales.

bevonden. Dit wijkt af van de heraldische beschrijving van het graf door Jacques le Boucq. Zoals bovenstaand al opgemerkt beschrijft hij de pleurants van het hoofdeinde ('au chef') naar het voeteneinde ('au pied'). Le Boucq vermeldde aan het hoofdeinde onder andere Boudewijn van Constantinopel en Margaretha van Vlaanderen, belangrijke voorouders van Jan de Tweede. Deze omschrijving van Le Boucq correspondeert echter niet met het overgeleverde fragment. Omdat de hoek van dit fragment zich aan de rechterzijde bevindt, moet dit zich aan het hoofdeind van de tombe hebben bevonden en stonden niet Boudewijn en Margaretha, maar graaf Robert II van Dreux, zijn zoon Peter I, hertog van Bretagne, en Enguerrand III van Coucy aan het hoofdeinde van het basement. Het is mogelijk dat de gisant andersom (voeten naar de westelijke kant van de kerk) was geplaatst. Maar dit zou wel erg afwijken van de conventie van het positioneren van gisants met de voeten naar het oosten. Een andere, voordehandliggender verklaring ligt besloten in de betekenis van het heraldisch programma.

In Bijlage 9 is een overzicht opgenomen van de personen die op het grafmonument van Jan de Tweede door wapendragers werden gerepresenteerd. Daarbij ben ik uitgegaan van de beschrijving en tekeningen in manuscript Parijs 25665. Opvallend is dat de figuren aan de hoofdzijde van de tombe familieleden zijn van moederskant (Felicitas van Coucy) van Jan de Tweede. De figuren aan de oostzijde (aan de kant van de voeten) zijn familieleden van de kant van Boudewijn van Beaumont (de vader van Jan de Tweede). Hoewel het logisch lijkt dat een keizer (Jan zijn oudvader Boudewijn van Constantinopel) aan het hoofdeinde zou worden afgebeeld (en dit is vermoedelijk ook de reden dat Jacques le Boucq zijn opsomming met hem begint), doet het fragment toch sterk vermoeden dat de Coucy-tak van de familie deze prominente plaats in nam. Een mogelijke verklaring daarvoor ligt besloten in het opdrachtgeverschap van de tombe. Zowel de vader van Jan de Tweede, Boudewijn, als zijn moeder Felicitas overleefden hun zoon en zijn de meest waarschijnlijke opdrachtgevers voor deze tombe (hun graf bevond zich in dezelfde kerk recht tegenover het graf van Jan de Tweede). Zoals zal blijken in Hoofdstuk 6, waren zij ook de stichters van een genealogisch manuscript (de *Chronique de Baudouin d'Avesnes*) waarin een belangrijke rol voor de Coucy-tak van de familie was weggelegd. In dat licht is het te verklaren dat op de tombe van hun zoon de meest prominente positie door deze familieleden wordt ingenomen.

Boudewijn van Beaumont en Felicitas van Coucy

Het tweede grafmonument waarvan fragmenten werden aangetroffen tijdens de opgravingen eind vorige eeuw, is het graf van de ouders van Jan de Tweede, Boudewijn van Beaumont en Felicitas van Coucy († 1307). Bij een kelder met een dubbelgraf, grenzend aan de noordmuur van het koor, stuitte men dichtbij het altaar op twee hoofden van gisants. Op basis van de locatie waar de fragmenten werden gevonden, kunnen deze worden geïdentificeerd als

Afb. 25 – **Boudewijn van Beaumont**. Musée des Beaux-Arts Valenciennes. (Foto auteur).

koppen van de ligbeelden van Boudewijn en Felicitas.²⁶⁶ In bronnen wordt melding gemaakt van het graf van Boudewijn, gelokaliseerd aan de noordmuur van de kerk ('à senestre du grand autel').²⁶⁷

Er werd een mannenhoofd opgegraven, voorzien van een haarband (Afb. 25). Er zijn verschillende beschadigingen zichtbaar, bij de neus, op een deel van de kin en op het haar, en het beeld is afgebroken bij de nek. Desondanks is nog te zien dat de ogen van het beeld zijn geopend. Naast dit hoofd van het grafbeeld van Boudewijn werd ook het hoofd van een vrouwelijke gisant gevonden (Afb. 26). Dit fragment is zwaar beschadigd, de gelaatstrekken zijn niet meer zichtbaar. De hoofdbedekking van het fragment (een *barbette* met *fillet* en daaroverheen een sluier) is vergelijkbaar met die van de gisant van Aleida en onderstreept nog eens hoe weinig specifiek dergelijke hofdracht was, waardoor deze zich dus niet leent voor identificatie (Afb. 27).²⁶⁸

Voorts troffen de archeologen twee kleine mannenkopjes aan (Afb. 28 en Afb. 29). Deze behoorden vermoedelijk toe aan de pleurants die de zijwanden van de tombe van Boudewijn en Felicitas sierden. Het eerste draagt een gepunte hoed met daaromheen een kroon met pinakels. Het tweede kopje is niet gekroond, hij draagt zijn haren in de typische krul –

266 Maliet 1995, 62, 66.

267 Maliet 1995, 62. Hij identificeert de gisant onder andere op basis van de beschrijving van d'Oultreman (links van het altaar). D'Oultreman 1975, 456.

268 Wellicht zijn de gisant van Felicitas en de gisant van Aleida contemporain, gezien de overeenkomsten tussen de kleding. Toch moet bij datering aan de hand van kleding een slag om de arm worden gehouden. De middeleeuwse grafsculptuur volgde zeker niet de laatste mode. Zie verder voor de ontwikkeling van de verbeelding van kleding in de grafsculptuur en de (on)mogelijkheden tot datering Stone 1955, 250-I noot 14; Tummers 1980, 53, 54.

waarbij het haar in een s-vorm langs het hoofd valt eindigend in een cirkel en waarbij het oor achter het haar verborgen blijft – die ook bij het andere kopje en het hoofd van de gisant van Boudewijn te zien zijn.²⁶⁹ Dit fragment was, net als de andere fragmenten van deze tombe, vervaardigd van Namense steen (zie Bijlage 1) en bij nadere inspectie in het museum bleek op dit hoofd bij de haarlijn nog een restant van bladgoud zichtbaar. Dit vormt een duidelijke aanwijzing voor de aanwezigheid van (oorspronkelijke?) polychromie op deze tombe.

Afb. 26 – *Felicitas van Coucy (?)*. Musée des Beaux-Arts Valenciennes. (Foto Maliet 1995, 66).

Afb. 27– *Gisant Aleida van Holland*, ca. 1280. Musée des Beaux-Arts Valenciennes. (Foto auteur).

269 Maliet 1995, 65.

Afb. 28 – *Boudewijn van Beaumont – pleurant I*. Musée des Beaux-Arts Valenciennes. (Foto auteur).

In manuscript Parijs 25665 staat tot slot opgetekend dat Margaretha, de moeder van Boudewijn, met haar twee echtgenoten op het grafmonument staat afgebeeld.²⁷⁰ Dit is in overeenstemming met de positie van Boudewijn van Beaumont aan het hof van Margaretha. Na de dood van zijn broer Jan I van Avesnes verzoende Boudewijn zich met zijn moeder. Hij bekleedde een belangrijke positie aan haar hof, maar verloor daarbij ook de belangen van zijn Avesnesaanverwanten niet uit het oog. In Hoofdstuk 5 zal verder op deze positie worden ingegaan. Voor nu is het interessant op te merken dat Willem van Dampierre geen bloedverwant is van Boudewijn, maar zijn stiefvader. Desondanks koos hij (of kozen zijn nazaten) ervoor om deze persoon op zijn grafmonument op te nemen. Willem van Dampierre

270 Parijs 25665, fol. 197r.

Afb. 29 – *Boudewijn van Beaumont – pleurant II*. Musée des Beaux-Arts Valenciennes. (Foto auteur).

stierf in 1231, Boudewijn was toen elf jaar oud. Een persoonlijke band met zijn stiefvader had hij daarom vermoedelijk niet. De reden om ook Willem van Dampierre op het monument op te nemen kan Boudewijns verzoenende rol binnen het conflict zijn geweest. Ook op het monument van zijn zoon Jan de Tweede waren telgen uit de stieffamilie opgenomen. In Hoofdstuk 6 zal er verder worden ingegaan op de politieke betekenis van dergelijke genealogie op grafmonumenten.

Jan I van Avesnes en Aleida van Holland

Van de tombe van Jan I van Avesnes en Aleida van Holland zijn delen van de gisants bewaard gebleven. Dit monument dateert van na de eerdergenoemde herbegravenis van Jan in de kerk van de Dominicanen.²⁷¹ De fragmenten van de gisant van Aleida zijn vervaardigd van Doornikse steen (zie Bijlage 1). De gisant van Jan I van Avesnes is gedeeltelijk overgeleverd

271 Het is onwaarschijnlijk dat het werd gemaakt na de dood van Jan I (zie voor de politieke omstandigheden Proloog) en is verplaatst vanuit Leuze.

Afb. 30 – **Gisant Jan I van Avesnes**. Musée des Beaux-Arts Valenciennes.
(Foto (C) RMN-Grand Palais / René-Gabriel Ojéda).

(Afb. 30).²⁷² Deze was niet *in situ* te onderzoeken, maar omdat het een dubbelgraf betrof, is het zeer aannemelijk dat ook deze van Doornikse steen was vervaardigd. Het graf bevond zich nabij de zuidmuur van de kerk. De mannelijke gisant bestaat uit een deel van het onderlijf (de bovenbenen). De rok van de tuniek is zichtbaar en het onderste gedeelte van het wapenschild dat de man aan de linkerarm droeg. De poten van de geklauwde klimmende leeuw zijn hierop nog te zien. Op basis van de heraldiek, de klimmende leeuw, wordt dit fragment door Maliet geïdentificeerd als restant van de gisant van Jan I van Avesnes. Wanneer het schild op de tombe met het zegel van Jan I van Avesnes wordt vergeleken, dan blijkt dat hij op zijn zegel de klimmende Vlaamse leeuw voerde (Afb. 31), waardoor deze identificatie kan worden bevestigd; het wapen van Henegouwen was een gekeperd wapen, dat van de

272 Maliet 1995, 59–60. Het is helaas niet mogelijk geweest om dit fragment *in situ* te onderzoeken, het beeld is op dit moment niet toegankelijk omdat het in het museum geplaatst is in een kist onder een ander ligbeeld. Dit beeld was, gezien het formaat en gewicht niet handmatig te verplaatsen.

Avesnes geschuind.²⁷³ De gisant van een vrouw, die ook werd gevonden aan de zuidzijde van het koor in de buurt van de gisant van Jan I van Avesnes, werd door Maliet geïdentificeerd als het grafbeeld van diens echtgenote, Aleida van Holland (Afb. 27).²⁷⁴ Er zijn op het fragment zelf echter geen aanwijzingen te vinden voor de identificatie van de vrouw. De reden voor Maliet om aan te nemen dat het hier Aleida betreft is, behalve de vindplaats van het fragment, de opmerking van Simon le Boucq dat de tombe van Jan I en Aleida een tombe met twee *personages* (gisants) was.²⁷⁵

Afb. 31 – *Zegel Jan I van Avesnes*. 1256, Mélanges Colbert, cart. 344 et suivants – Index 14. (Foto Sigilla.org, <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/33750>, geraadpleegd op 17-7-2019).

Jan I stierf in 1257, dus ruim voor de werkzaamheden aan het nieuwe koor startten (1263-1272). Dit doet, zoals al werd gemeld, vermoeden dat het grafmonument voor Jan I en Aleida later gedateerd moet worden dan de sterfdatum van Jan I. Deze aanname wordt bevestigd door de kroniek van François Vinchant, de bron voor de in de Inleiding besproken

273 Een afdruk van het zegel kan worden bekeken via <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sigillant/32324> (geraadpleegd op 17-7-2019). Zie hiervoor verder Hoofdstuk 6.

274 Maliet 1995, 60-62.

275 Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844, 231, 214.

herbegrafenis van Jan I.²⁷⁶ Vinchant wijst de zoon, Jan II, aan als opdrachtgever voor de herbegrafenis van zijn vader. Maar ook zijn moeder, Aleida van Holland, zou goed bij deze episode betrokken kunnen zijn geweest en dan wellicht als verantwoordelijke voor de stichting van de tombe voor haar echtgenoot en haarzelf. Melis Stoke vermeldde in zijn rijmkroniek dat Aleida van Holland, als zuster van de overleden Floris de Voogd én *tutrix Hollandie*, in 1258 de zorg droeg voor de begrafenis van haar broer in Middelburg.²⁷⁷ In Hoofdstuk 2 zal verder worden betoogd dat gravin Philippa van Luxemburg verantwoordelijk was voor werkzaamheden aan het monument van haar echtgenoot en zichzelf. Hoewel een direct verband tussen Aleida en het grafmonument niet kan worden aangetoond, moet haar mogelijke optreden als opdrachtgeefster en regisseur van de rituelen zeker niet worden uitgesloten.

Ondanks de slechte staat waarin de fragmenten van de grafmonumenten in de dominicanenkerk zijn overgeleverd, valt er in een vergelijking toch een tweetal overeenkomsten op te merken. Alle tombes werden volledig vervaardigd van – wat Janse, Slinger en Berends definiëren als – ‘donkere Belgische steen’ (waaronder de verschillende typen zoals opgesomd in Bijlage 1 vallen) en waren voorzien van polychromie.²⁷⁸ Op de zijwanden van de tombes van Jan de Tweede en Agnes van Valence en van Boudewijn en Felicitas waren pleurants geplaatst. Er zijn geen bronnen overgeleverd die suggereren dat dit op de tombe van Jan I van Avesnes en Aleida ook het geval was. Dit zou betekenen dat dit de enige tombe in Valenciennes was zonder genealogisch programma. Hoewel die mogelijkheid niet kan worden uitgesloten, lijkt het toch waarschijnlijk dat ook deze tombe een verwantschapstombe was, maar dat het programma hiervan niet is overgeleverd.²⁷⁹

276 Ook Maliet maakt melding van deze gebeurtenis. Maliet 1995, 58. Hij verwijst naar Hossart 1792, 31, als bron voor deze gebeurtenissen. De beschrijving van Vinchant kan bijna 200 jaar vroeger worden gedateerd. Vinchant stierf in 1635, zijn geschiedenis van Henegouwen werd in 1648 in druk uitgegeven. Wind 1835, 417; Vinchant 1848.

277 Zie voor de begrafenis van Jan I de Inleiding van dit proefschrift. Melis Stoke, *Rijmkroniek* (IV 45): ‘4483–4486: Dese florens van hoghen gheslachte, Leget in middelborch begrauen, Die zijn zuster met groter hauen, Ende met eren ter eerden dede, Van henegouwen was si graefnede.’ Melis Stoke en Huyens KNAW, “Rijmkroniek”, geraadpleegd op 04-04-2016, http://www.dbnl.org/tekst/stok001wgbr01_01/stok001wgbr01_01.pdf. Zie ook OHZ ep. 1205, 3.205–07, brief van Aleida, gedateerd 22 februari 1259.

278 Zie voor deze steen Bijlage 1. Janse e.a. 1980, 47.

279 In Parijs 25665 zijn geen referenties naar een genealogisch programma op deze tombe opgenomen. Het enige andere grafmonument dat kon worden gereconstrueerd in het onderzochte corpus en dat geen genealogisch programma bevatte, is het graf van Johanna van Valois († 1342, de echtgenote van Willem I) in het klooster Fontenelles. Na de dood van haar echtgenoot trad zij in het klooster in als non. Op haar tombe stonden geen personen met wapenschilden (‘sans armoires’) maar beelden van apostelen en profeten. Het feit dat expliciet wordt vermeld dat er geen wapenschilden op het graf staan, kan worden beschouwd als een aanwijzing voor de uitzonderingspositie van dit grafmonument. Zie hiervoor Musée 526, fol. 18v–19r. Een reden hiervoor is wellicht haar bijzondere deemoedigheid en devotie. In de epitaaf bij het graf wordt bijvoorbeeld expliciet opgemerkt dat ze niet hechtte aan bezit: ‘ne retenant point dargent et son coffre’.

HET GRAFMONUMENT VAN PHILIPPA, EEN NEGENTIENDE-EEUWSE RECONSTRUCTIE

Naast de overgeleverde grafmonumenten binnen Valenciennes hebben ook twee tombes buiten Henegouwen de tand des tijds min of meer doorstaan. De grafmonumenten van Gwijde van Avesnes (Domkerk Utrecht) en Philippa van Henegouwen (Westminster Abbey) zullen in Hoofdstuk 3 en 4 uitgebreid worden geanalyseerd. In deze inventarisatie zal kort worden stilgestaan bij de negentiende-eeuwse reconstructie van het grafmonument van Philippa van Henegouwen en bij de bruikbaarheid van het model voor dit onderzoek.

Het object dat zich in het depot van het Victoria and Albert Museum bevindt, betreft een reconstructie van de hand van de architect en restaurator van de Westminster Abbey, Gilbert Scott. Het negentiende-eeuwse fragment past in de traditie van hernieuwde aandacht voor de gotiek, in Engeland gevangen onder de noemer *Gothic Revival*. Scott werd in 1849 aangesteld als Surveyor van Westminster. Hij was daarnaast verantwoordelijk voor de restauratie van in totaal ruim driehonderd gotische kerken in Engeland.²⁸⁰ Scott hanteerde een wetenschappelijke methode, in de zin dat hij actief op zoek ging naar fragmenten en ander contemporair materiaal als basis voor zijn reconstructie.²⁸¹ Ook stelde hij paal en perk aan de hoeveelheid moderne grafmonumenten die de abdij langzaam vulden.²⁸² Aanvankelijk probeerde Scott de kerk weer in de oorspronkelijk gotische staat te herstellen, hij weigerde bijvoorbeeld latere toevoegingen zoals achttiende-eeuwse elementen te restaureren. Hoewel hij later dit standpunt matigde, lijkt een zoektocht naar oorspronkelijkheid Scott te hebben geleid bij zijn restauratie en ook bij de reconstructie van de tombe van Philippa.²⁸³ Het model moest dienen als de basis voor de restauratie van het monument:

As the beauty of this monument depended wholly in the alabaster tabernacle work which surrounded it, and as sufficient remains of this have been found to give full authority for its reproduction I should not hesitate in recommending its restoration – a portion was reproduced and exhibited in 1851 by Mr Cundy the Abbey Mason which with some little correction might be used in the restoration – there is extant a list of the statuettes which surrounded it, two of which I have discovered still to exist, their armorial bearings are also well known since copies were made before they were stolen [...] and I would think

280 Zie voor Scott de tentoonstellingscatalogus van de tentoonstelling die in 1978 gewijd werd aan zijn werk. Scott e.a. 1978; Jordan 1980, 60.

281 De receptie van de restauraties door Scott is wisselend geweest. Vooral van tijdgenoten zoals Ruskin kreeg hij kritiek. Zie hiervoor Jordan 1980, 60. Scott publiceerde zelf een traktaat over zijn restauratie-ethiek, Scott 1850.

282 Over het achttiende-eeuwse beeldhouwwerk schreef hij: 'architecturally they are simply worthless.' Cocke en Buttress 1995, 72–74. Zie ook Barringer en Droth 2014, 162–64.

283 Interessant daarbij is op te merken dat in de bundel *Sculpture Victorious* werd betoogd dat een levensgroot gipsafgietsel van de originele tombe in 1854 werd opgesteld in Crystal Palace. In een commentaar op die opstelling werd betoogd dat het restaureren in oude glorie geaccepteerd was in zo'n kunstmatige omgeving als Crystal Palace, maar niet bij de oorspronkelijke situatie in Westminster Abbey, omdat het daar het karakter van het originele werk zou vernietigen. Jones 2014, 162–164 (cat.nr. 45).

in this instance I would go beyond the rule I have generally proposed and make a perfect restoration of the Altar part of the tomb which would be so exquisite a work as to excuse an exception being made in its favour – every ancient fragment should however be left untouched to speak for itself.²⁸⁴

Scott stelt voor het monument te restaureren, een verregaander ingreep dan dat hij in andere gevallen voorstond. Aan de reconstructie die als basis voor de restauratie moest dienen ging, zoals Scott opmerkte, het nodige speurwerk naar restanten vooraf.²⁸⁵ Drie jaar na de wereldtentoonstelling in 1851 werd door het Engelse parlement een bedrag van £4,500 beschikbaar gesteld voor de renovatie van de grafmonumenten in Westminster. Deze geplande restauratie heeft uiteindelijk nooit plaatsgevonden. Scott heeft de monumenten (en de andere oppervlakten in de kerk) enkel geconserveerd door gebruik van een schellak, maar geen constructieve aanpassingen en aanvullingen aan de tombes uitgevoerd.²⁸⁶

De reconstructie bestaat uit een kist uitgevoerd in donker steen, de zogenaamde Belgische hardsteen (zie Bijlage 1), met daaromheen een arcade uitgevoerd in lichte albast, met in de nissen pleurants. Deze beelden staan elk op een sokkel die werd geplaatst boven een wapenschild dat diende ter identificatie van de figuren. De gisant op de tombe en het baldakijn dat de tombe overhuidde zijn niet in de reconstructie opgenomen.

Scott vermeldt in zijn memoires dat hij het model van Philippa's tombe maakte door het origineel nauwkeurig te bestuderen.²⁸⁷ Het originele grafmonument van Philippa werd door hem vrijgemaakt van de vijftiende-eeuwse delen van het monument van Hendrik V van Engeland. Deze waren over het graf heen gemetseld. Deze moeizame exercitie, uitgevoerd met vergrootglazen bij kaarslicht, bracht twee pleurants en één engel aan het licht. Tijdens deze werkzaamheden kreeg Scott de gedachte dat delen van de tombe zich konden bevinden in de collectie van Lewis Nockalls Cottingham, de oud-surveyor van de kathedraal.²⁸⁸ Hij stuurde mr. Cundy, de steenhouwer betrokken bij de restauratie van de abdij, op onderzoek uit, die inderdaad stukken van het monument aantrof in de schoorsteenmantel van het kantoor van Cottingham. De verzameling van Cottingham stond te koop en zo konden de desbetreffende delen worden aangekocht en weer op het monument worden bevestigd. In de rekeningen van de *Surveyors of the Fabric* bevindt zich een referentie naar Cundy die een

284 Scott, 'On the course to be pursued in the reparation of the Monuments'. Report dated 21 January 1854, Public Record Office, Works 20-75; G. G. Scott 1879, 164-65. In 1916 was het model vermoedelijk onderdeel van 127 fragmenten die samen met 3905 gipsafgietsels naar het Victoria and Albert Museum in Londen werden overgebracht. Bilbey 2002, 354-55.

285 Voor Cottingham zie Harris 2007, 119-23. Het ging om een van de grote baldakijnen. Jordan 1980, 63; Lethaby 1925, 71, 73.

286 Dergelijke werkzaamheden werden door hem wel uitgevoerd aan de abdij zelf, met name aan het Chapter house, het koor en het glas-in-lood. Zie hiervoor Cocke en Buttress 1995, 65. Voor het gebruik van schellak zie Cocke en Buttress 1995, 75; W.J. Jordan 1980, 67.

287 Zie noot 288.

288 Voor Lewis Nockalls Cottingham (1787-1847) zie Harris 2007, 119-23.

rekening stuurde voor de renovatie van de onderdelen van Philippa's tombe, die door Scott werden aangeschaft.²⁸⁹

Het deel dat is gereconstrueerd door Scott is de westzijde van het monument. De figuren representeren van links naar rechts Edward, de prins van Wales (zoon), Lodewijk IV van Beieren (zwager, gehuwd met zuster Margaretha), Edward III van Engeland (echtgenoot), Jan II van Frankrijk (neef) en Willem I, graaf van Henegouwen (vader). Deze identificatie komt overeen met verschillende vroegmoderne bronnen die de heraldiek op het monument beschreven.²⁹⁰ De vijf figuren zijn geplaatst in een gotische arcade. Elke figuur staat in een eigen nis, gescheiden door een zuil die tegen de zwartstenen wand is geplaatst. Deze vier zuilen lopen uit in vijf ribben, die de aanzet voor het plafondgewelf vormen. De pleurants staan los van de achterwand, vanwege de pedestaal waarop zij zijn geplaatst. Deze sokkels rusten op een simpele fries van vijf vierpassen, waarop steeds een gepolychromeerd wapenschild is geplaatst. Voor dit fries zijn vier zuilen geplaatst, aan de bovenzijde voorzien van vergulde pinakels. Op elk kapiteel staat een kleine engel (circa half zo groot als de pleurants), met een vergulde kroon in de handen. Verder zijn de vleugels, de kragen van de mantels en het haar verguld. Boven hun hoofden is steeds een boog met driepas aangebracht. De engelen staan tegen de achtergrond van een gotische arcade, boven de hoofden van de pleurants. De achterwand boven het boogfries bestaat uit een triforium. In het onderste register delen de vier figuren aan de buitenzijde (per paar) één in een halve cirkel naar buiten gebogen boogfries, bestaande uit drie spitsbogen met elk een driepas. De middelste figuur, Edward III, staat onder een naar voren gebogen boogfries bestaande uit twee gotische bogen met spitsboog. De kraagsteen boven zijn hoofd is niet versierd met bladmotieven (zoals het geval is bij de andere bogen) maar met een vergulde leeuw, afgebeeld met de kop naar beneden, vanaf de rug gezien. Tot slot zijn er, naast de vier engelen op de kapitelen, op de hoeken van de tombe twee engelen afgebeeld. Zij dragen geen kronen, maar banderollen. Boven hun hoofden zijn op de hoeken van de tombe aan de bovenzijde twee krullen aangebracht.

De weergave van de albasten elementen op de reconstructie kan stilistisch worden vergeleken met het deel van de tombe dat door Scott werd blootgelegd door verwijdering van een deel van het monument van Hendrik V. Wanneer de foto van de nis van Blanche van Lancaster wordt vergeleken, blijkt dat Scotts model de oorspronkelijke architectonische opbouw van de tombe nauwkeurig volgt (Afb. 32 en Afb. 1). De zuil met pinakels waarop een engel rustte is gelijk aan de zuil op het model, het fragment van het gotische boogfries

289 WAM Fabric Vouchers 1852. Deze post werd mij onder de aandacht gebracht door Susan Jenkins, conservator Westminster Abbey, waarvoor mijn hartelijke dank.

290 Charles (Londen 874, fol. 135-36); Stow 1618. Zie voor een reconstructie van de heraldiek op basis van (onder andere) deze twee bronnen Morganstern 2000b, Appendix VI, 179-85. Morganstern merkt op dat het beeld van Jan II van Frankrijk eventueel ook Karel V zou kunnen zijn. Zie voor de identificatie van heraldiek op het monument Hoofdstuk 6, paragraaf *Verbeelding van parage*. Verder denkt zij dat zowel Charles als Stow zich hebben gebaseerd op een ouder manuscript. Dat kan volgens haar worden bevestigd omdat er tien figuren op de noordzijde van de tombe worden gerapporteerd, terwijl er in de vijftiende eeuw slechts acht zichtbaar waren.

Afb. 32 – Pleurant Blanche van Lancaster, grafmonument Philippa van Henegouwen, Westminster Abbey. (Foto (c) Dean and Chapter of Westminster, London).

boven het hoofd van Blanche komt overeen met dat boven het hoofd van Edward III op de reconstructie (zie bijvoorbeeld de driepas die de nis opvult) en ook restanten van de arcade achter het boogfries zijn op het oorspronkelijke grafmonument van Philippa zichtbaar. Verder zijn de vorm van de sokkel (drie zijden) en de versiering van bladmotieven onder de sokkel gelijk én is het fries met de driepas en daarop het wapenschild van Blanche vergelijkbaar. Voor wat betreft de architectuur geldt ook dat Scott het oorspronkelijke stuk lijkt te hebben gevolgd. Zijn bron hiervoor zijn vermoedelijk de elementen geweest die in de collectie van Cottingham zijn aangetroffen.

Voor wat betreft de beelden geldt dat er minder bronnenmateriaal voorhanden was: door Scott waren immers slechts twee pleurants en een engel aangetroffen. Een van de pleurants en de engel zijn door diefstal verloren gegaan, waardoor nu slechts het beeld van Blanche van Lancaster rest. Alle overige gereconstrueerde beelden moeten worden beschouwd als een negentiende-eeuwse interpretatie van de gotische sculptuur.²⁹¹ Kleding, houding en de attributen die zij dragen konden niet worden gebaseerd op de beelden van de oorspronkelijke tombe en zijn dus niet bruikbaar als referentie voor verder onderzoek. Ze geven slechts een indicatie van de manier waarop de figuren op de tombe waren geplaatst. Dat geldt overigens niet voor de heraldiek. De correcte weergave van de vijf vorsten op de tombe doet vermoeden dat Scott toegang had tot de vroegmoderne handschriften waarin de heraldiek van de tombe was opgetekend.²⁹² Het enige resterende wapenschild op de tombe van Philippa komt verder stilistisch overeen met de wapenschilden op het model.

Het materiaal dat Scott gebruikte voor zijn reconstructie lijkt sterk op het materiaal dat werd gebruikt voor het graf van Philippa (Dinantse steen). De zwarte steen is zoals gezegd de Belgische hardsteen. Deze steen is te herkennen aan de talrijke witte fossielen (waaronder crinoiden) in een blauwzwart fond.²⁹³ Polychromie is op het model spaarzaam aangebracht, aansluitend bij de latere traditie om albast slechts zeer beperkt te polychromeren. Het wapenschild is volledig gepolychromeerd, op het albast zijn verder alleen gouden details aangebracht op kleding en de architectuur.²⁹⁴ Scott beschreef de originele beelden als volgt:

291 Noppen gaat zelfs zo ver als te zeggen dat 'the sculptor of the "weepers" cannot be congratulated.' Noppen 1931, 117.

292 Zie voor deze manuscripten noot 294.

293 Expertise Hendrik Tolboom op basis van foto's van het model, waarvoor mijn hartelijke dank. De steen werd vermoedelijk gewonnen in mijnen te Écaussinnes/Soignies.

294 Barringer en Droth 2014, 162–63. Barringer stelt dat gewinning aan verbleekte polychromie van albast en aan Griekse witmarmeren beelden een verklaring zou kunnen. Daarnaast wordt door hem opgemerkt dat de beelden op het model naar buiten kijken en hun hoofden afwenden. Hij refereert hierbij aan de beelden op het monument van Filips de Stoute in Dijon. Dat monument is echter juist een van de eerste voorbeelden van deze naar binnen gerichte houding van pleurants. Zie hiervoor ook Moffitt 2005, 77. Als naar de pleurants van bijvoorbeeld het graf van Gwijde van Avesnes (Afb. 54) of op de miniatuur van het grafmonument van Margaretha van Henegouwen (Afb. 19) wordt gekeken, kan worden opgemerkt dat de pleurants de toeschouwer aankijken. Ook zijn opmerking dat de voeten van de beelden niet over de plint heen staken moet worden gecorrigeerd. Op de tombe van Gwijde is duidelijk te zien dat de voeten van de pleurants over de rand van de plint heen kwamen.

The arms were of course coloured, and the figures had beautiful patterns, chiefly in gold upon the draperies; the hair was gilt, the pupils of the eyes touched in with blue, and the lips with red. The head-dresses of the female figures are beautifully enriched with gold and colour.²⁹⁵

Er kan dus worden geconcludeerd dat de oorspronkelijke beelden rijker gepolychromeerd waren dan de beeldjes op het model van Scott. Deze polychromie had een functie, namelijk de verbeelding van heraldiek op de kleding. Het vergrootte de herkenbaarheid van de figuren. Ook op de albasten gisant van Edward II van Engeland, de schoonvader van Philippa, werd vergulding aangetroffen op de kroon, het haar, de engelen aan zijn hoofdeind en de leeuw aan zijn voeten. Rood en blauw pigment werd gevonden op het kussen en zijn mantel.²⁹⁶ Ik acht het overigens wel waarschijnlijk dat een groot deel van het albast van de figuren zichtbaar was, dit vanwege de waarde van het materiaal zelf, waarop ik onderstaand uitgebreider zal ingaan.

De reconstructie van Scott is een opmerkelijk stuk, dat een beeld geeft van de oorspronkelijke verschijningsvorm van de tombe. Hoewel door Scott de restanten van het grafmonument van Philippa grondig blijken te zijn bestudeerd, is het door hem vervaardigde model niet bruikbaar voor de reconstructie van de exacte verschijningsvorm van de pleurantbeelden. Dit zijn Victoriaanse interpretaties van middeleeuwse sculptuur, in stijl en polychromie. Het model geeft wel een idee van de uitstraling van de combinatie van de twee verschillende typen steen, zoals die ook in de oorspronkelijke tombe werden gecombineerd. Vandaag de dag is dit verschil tussen de twee gebruikte soorten steen door verkleuring van het albast en de beschadigingen op de tombe zelf slecht zichtbaar.

Hoewel de pleurants en de wapenschilden volgens Scotts eigen observatie gekleurd waren, maakte hij geen vermelding van polychromering van de overkoepelende arcade. Hoewel het uiteraard mogelijk is dat ook dit onderdeel van de tombe was voorzien van kleur of vergulding, lijkt het mij waarschijnlijker dat de arcade, als omlijsting voor de gekleurde beelden, wit werd gelaten. De tegenstelling tussen de witte albasten en de donkere achtergrond van de kist vormde zo een passende omlijsting voor de gepolychromeerde beelden en wapenschilden. De keuze voor de combinatie van witte en zwarte steen is overigens in mijn opinie meer dan enkel een esthetische keuze. In Hoofdstuk 4 zal worden betoogd dat deze twee steensoorten de verbondenheid tussen Henegouwen en Engeland representeerden, zoals deze door het huwelijk van Philippa werden bestendigd.

²⁹⁵ Scott 1861, 50, zoals geciteerd in Barringer en Droth 2014, 163, noot 9.

²⁹⁶ Zie voor albast ook Hoofdstuk 4. Voor Edward II zie Woods 2015, 185. Een voorbeeld van polychromie op een kussen kan worden gezien op de negentiende-eeuwse ets van het grafmonument van Willem van Valence, de eerste graaf van Pembroke (afb. 24).

EEN VERLOREN CORPUS

De inventarisatie van de overgeleverde grafmonumenten heeft een schaarse verzameling fragmenten opgeleverd. Het is duidelijk dat de ontberingen waaraan de stad Valenciennes door de eeuwen heen heeft blootgestaan hun weerslag hebben gehad op de grafmonumenten van de Avesnes. In de komende casestudies zullen deze puzzelstukken worden gecombineerd met verschillende typen bronnen, om steeds tot een bruikbare reconstructie van de monumenten te komen. Daarbij is het van belang om in het achterhoofd te houden dat er niet wordt gestreefd naar een exacte replicatie van de grafmonumenten, maar naar een bruikbare reconstructie om vragen over het functioneren van het grafmonument als politiek propagandamiddel te beantwoorden.

2

HOOFDSTUK 2
VERSTEENDE RITUELEN

In dit hoofdstuk staat de analyse van de begrafenis, het grafmonument en de rituelen ter nagedachtenis van Jan II († 1304), de eerste Avesnesgraaf van Henegouwen en zijn echtgenote gravin Philippa van Luxemburg († 1310) centraal.²⁹⁷ De graftombe, het tastbare deel, heeft de tand des tijds niet doorstaan: bedoeld voor de eeuwigdurende memorie van de graaf en de gravin, bevond het zich in de kerk van het franciscanenklooster in Valenciennes die, zoals we zagen, zwaar heeft geleden onder het beleg van de stad (1793) en de bombardementen tijdens de twee wereldoorlogen.²⁹⁸ Het klooster werd aan het begin van de dertiende eeuw gesticht door Johanna van Constantinopel († 1244, hertogin van Vlaanderen en Henegouwen) en in 1233 gewijd aan de Heilige Drie-eenheid, het Heilig Kruis en aan Sint Franciscus.²⁹⁹ Aan de hand van een aantal archiefbronnen kan het grafelijk grafmonument worden gereconstrueerd, omdat deze bronnen een uitzonderlijk helder beeld van de totstandkoming en de uiterlijke verschijning van de tombe schetsen. Er zijn twee soorten archiefmateriaal bewaard gebleven: enerzijds de testamenten en codicillen van graaf Jan II en gravin Philippa, anderzijds de rekeningen met betalingen.³⁰⁰ Testamenten vormen in zowel kwantitatief onderzoek (naar bijvoorbeeld de financiële positie van vrouwen), als in kwalitatief onderzoek (onder andere naar schenkingspatronen van stichters) een waardevolle bron.³⁰¹ Ook voor onderzoek naar grafmonumenten zijn ze geregeld van betekenis. Ze kunnen informatie bevatten over de

-
- * Een deel van dit hoofdstuk (de paragraaf *materiële reconstructie*) is eerder gepubliceerd in artikelvorm. Zie hiervoor Frequin 2016.
- 297 Voor de in dit proefschrift gepresenteerde casus geldt dat er helaas weinig van de andere objecten die samen met de grafmonumenten een rol speelden bij de nagedachtenis kunnen worden gereconstrueerd. Tijdelijke begrafenisarchitectuur en textiel komen in dit hoofdstuk aan bod. Maar voor bijvoorbeeld glas-in-lood, beelden en altaarstukken geldt dat er vrijwel geen bewijs voor hun aanwezigheid is overgeleverd. Soms kan er een glimp van hun aanwezigheid worden opgevangen. Zo wordt er in een van de rekeningen die in dit hoofdstuk wordt besproken melding gemaakt van een *grand crois*. Het belang van dergelijke objecten ter memorie van de overledene wordt beschreven in Brine 2015. Zie voor glas-in-lood Dikken 2016.
- 298 Deze kerk is nu de parochiekerk Saint-Géry, zie verder Hoofdstuk 1, paragraaf *Franciscanenkerk*.
- 299 'Enfin, l'an 1233, Jeanne fit faire de sa présence, avec beaucoup solennité, la dédicace de cette église par G. (Godefroi des Fontaines), évêque de Cambrai, en l'honneur de la Trinité, de la Sainte-Croix et de notre bienheureux Père de Saint-François.' Guyse 1826, 381.
- 300 Een testament is een juridisch document en volgt daarom een vastgestelde structuur; hetzelfde geldt (hoewel in mindere mate) voor een codicil. In het Romeins recht werd een onderscheid gemaakt tussen testamenten en codicillen. Een testament moest een erfstelling (aanwijzen erfgenamen die voor een bepaald deel van het nalatenschap erfgenaam zijn) bevatten en moest worden opgemaakt in de aanwezigheid van minstens zeven getuigen. In een codicil kon geen erfgenaam worden aangewezen en geen bloedverwant worden onterfd. Wel konden er specifieke objecten of bedragen worden nagelaten, die de legataris kon invorderen op de erfgenamen, de zogenaamde legaten. Het codicil moest worden opgemaakt in de aanwezigheid van vijf getuigen. Kees Cappon betoogt in zijn proefschrift over de opkomst van testamenten in het Sticht dat het verschil tussen een testament en een codicil alleen van bewijsrechtelijke aard is, afhankelijk dus van het aantal getuigen. Zie Cappon 1992.
- 301 Linda Guzzetti biedt een historiografisch en bibliografisch overzicht van het onderzoek naar testamenten. Guzzetti 2007. Overzichtsartikelen zijn verder Godding 1993; Deregnaucourt 1983; Poumarède 1992. Voor schenkingspatronen in testamenten zie Sommé 1989. Grondlegger van het testamentonderzoek is Vovelle, die een groot aantal (ca. 20.000) achttiende-eeuwse testamenten bestudeerde in de Provence en aan de hand van deze testamenten een *déchristianisation* van de bevolking aan wist te tonen. Vovelle 1973. Zie voor de *École des Annales*, de school van de mentaliteitshistorici waarvan Vovelle deel uitmaakte Burguière 2006. Van recenter datum is het onderzoek naar het testament van Clementia van Hongarije. Proctor-Tiffany 2019.

voorkeur voor de locatie van begraven en zijn soms specifiek over de uitvoering van het beoogde grafmonument.³⁰² Helaas zijn in dit geval de overgeleverde testamenten en codicillen van Jan II en Philippa van Luxemburg een stuk minder gedetailleerd.³⁰³ Zij bieden interessante aanknopingspunten voor het onderzoek naar bijvoorbeeld religieuze stichtingen. Maar voor de in dit hoofdstuk uitgevoerde analyse van de funeraire materiële cultuur rondom de dood van de graaf en gravin zijn zij niet bruikbaar gebleken.

Behalve de testamenten en de codicillen is er een groep van zes rekeningen bewaard gebleven, waarin uitgaven werden genoteerd die na de dood van gravin Philippa door haar executeurs-testamentair werden gedaan (Tabel 3).³⁰⁴ Daarbij zijn ook uitgaven aan begrafenis en grafmonument opgenomen. Deze rekeningen bieden daarmee de uitzonderlijke kans om de werkzaamheden na de dood van gravin Philippa, dat wil zeggen de afwikkeling van haar testamentaire bepalingen met betrekking tot dood en begrafenis, te reconstrueren. In dit hoofdstuk zal worden geschetst welke personen er volgens deze rekeningen betrokken waren bij de werkzaamheden, enerzijds als executeur-testamentair in haar administratie, anderzijds als tussenpersoon of ambachtsman betrokken bij de begrafenis of werkend aan de tombe. Verder wordt aan de hand van de verschillende rekeningposten het grafmonument van Jan II en Philippa gereconstrueerd. Tot slot zal deze reconstructie worden gebruikt om de functie van het grafmonument en zijn rol tijdens de rituelen ter nagedachtenis te analyseren.

METHODE: REKENINGEN EN RECONSTRUCTIE

Het congres 'European Trade in Painters' Materials to 1700', georganiseerd in Londen in 2005, heeft een impuls gegeven aan het onderzoek naar kunstenaarsmaterialen. De conferentie, georganiseerd door het Courtauld Institute en de National Gallery, bracht een groep wetenschappers samen om na te denken over de herkomst en de kosten van grondstoffen en over de handelsroutes die deze aflegden voordat ze bij de kunstenaars terecht kwamen.³⁰⁵

302 Voor het testament en grafmonumenten zie Deregnaucourt 1983. In het testament van bisschop van Hereford John de Aqua-Blanca († 1320) wordt bijvoorbeeld de gisant expliciet als een 'dean in ecclesiastical vestments' omschreven. Walden 2014, 194. Zie voor de kleding van de bisschopsgisants ook Hoofdstuk 3.

303 In tegenstelling tot bijvoorbeeld de testamenten van Mahaut van Artois. Zie voor haar drie testamenten Delmaire 2005. Voor haar patronage van grafmonumenten zie Baron en Brocard 1997. Een ander voorbeeld is het testament van vorstin Blanche van Navarra, Keane 2016.

304 Het betreft rekening Mons A.E. 465; Mons A.E. 69; Mons A.E. 470; Mons A.E. 485 (Rijksarchief Mons/Bergen) en Lille A.D.N. 480, nr. 4810; Lille A.D.N. B. 8220, nr. 151648 (Lille, Archives Départementales du Nord). Deze rekeningen zijn aangevuld met materiaal dat is opgenomen in Chrétien César Auguste Dehaisnes 1886. Zie hiervoor ook noot 320. Er is mij geen vergelijkbare contemporaine serie rekeningen van deze omvang bekend. Wel zijn er losse documenten overgeleverd die te maken hebben met de afhandeling van testamenten van edelen. Een voorbeeld hiervan is de afhandeling van het testament van Johanna van Bretagne († 1361/4?), echtgenote van Robert van Cassel († 1331). Dit document is geen rekening, maar een opsomming van de uitgaven van de executeurs-testamentair in verhalende vorm. Dehaisnes 1886, 420.

305 Kirby, Nash en Cannon 2010, foreword XV.

De bundel die na het congres werd samengesteld, kan gelden als een standaardwerk. Een rijk boeket aan thema's werd hier behandeld: van import van kunstenaarsbenodigdheden in middeleeuws Noorwegen, tot de prijzen van pigmenten in Italië ten tijde van de Renaissance en van handel in schildersmateriaal in achttiende-eeuws Antwerpen tot de toevoer, de aankoop, de kosten en het gebruik van schildersmateriaal aan het Bourgondische hof.³⁰⁶ Vooral de laatste studie van de hand van Susie Nash, een uitgebreide systematische analyse van de Bourgondische uitgaven aan materiaal op basis van de verschillende rekeningen (in totaal 133 stuks) die zijn overgeleverd in de *comptes généraux*, nu gelegen in de Archives départementales de la Côte-d'Or, bleek voor mijn eigen onderzoek van belang.³⁰⁷

De rekeningen in Dijon werden opgesteld volgens een vaste formule, consistent in de gebruikte valuta en terminologie. Dit maakte het voor Nash mogelijk uitspraken te doen over de specialisaties van verschillende leveranciers van grondstoffen en over de frequentie van hun leveringen. Daarnaast bleek het mogelijk de waarde van de grondstoffen te reconstrueren en na te gaan welke projecten in aanmerking kwamen voor de grondstoffen van de 'buitencategorie'. In het licht van dit onderzoek is bijvoorbeeld de aanschaf van kostbaar marmer bij een handelaar uit Genua, gevestigd in Parijs (400 fr) interessant.³⁰⁸ Naast een waardevol naslagwerk, in de vorm van maar liefst 26 tabellen waarin de betalingen zijn opgenomen, vormt de studie van Nash een methodologisch voorbeeld voor de reconstructie in dit hoofdstuk. Door te starten met de basis, namelijk de betalingen voor de materialen die voor een kunstwerk werden gebruikt, is het mogelijk uitspraken te doen over de verschijningsvorm van het object, zelfs wanneer dit niet meer beschikbaar is, en over de leveranciers van materialen en ambachtslieden.³⁰⁹ Het corpus van overgeleverde Bourgondische rekeningen is ongeëvenaard. Toch blijkt in dit onderzoek dat de methode van Nash ook op minder goed bewaarde administraties, zoals die van het Henegouwse hof, kan worden toegepast.

GRAFELIJKE REKENINGEN ALS BRON

Voor eerder onderzoek naar het grafelijk huis van Henegouwen, Holland en Zeeland vormden de rekeningen en gerelateerde documenten, zoals inventarissen en oorkonden, een dankbare bron. De rekeningen zijn onder andere gebruikt om het hofleven te reconstrueren.³¹⁰ Specifieke gebeurtenissen, bijvoorbeeld het feestmaal ter bevestiging van de Gelders-Hollandse

306 Plather 2010; Oltrogge 2010; Vermeylen 2010; Nash 2010.

307 Nash 2010, 97.

308 Nash 2010, 130.

309 Zo doet Nash op basis van betalingen uitspraken over de schilderijen in de cellen van de kartuizer monniken in de Chartreuse de Champmol. De waarde van de grondstoffen doet vermoeden dat zij zich konden meten met de altaarstukken binnen de kerk. Nash 2010, 172.

310 Naast reconstructie van het hofleven werden de rekeningen ook gebruikt voor het reconstrueren van sociaaleconomisch handelen. Zie hiervoor bijvoorbeeld Janse 1993; De Boer 1978.

huwelijksband tussen Katharina van Beieren († 1386) en Edward van Gelre († 1371) in 1369, werden met behulp van de rekeningen gereconstrueerd. Deze analyse werd uitgevoerd door Van Winter en Janse aan de hand van de menukaart voor dit drie dagen durende festijn.³¹¹ Ook de materiële cultuur aan het hof is met behulp van de rekeningen in kaart gebracht. Van Oostrom analyseerde de aan het Hollandse hof overgeleverde religieuze, moraliserende en wereldlijke literatuur én de vermeldingen van boeken, auteurs en sprekers in de rekeningen. Hij plaatste op deze wijze het overgeleverde bronnenmateriaal in een bredere context.³¹² Ook het immaterieel erfgoed werd eerder gereconstrueerd aan de hand van de rekeningen. Janse maakte bijvoorbeeld gebruik van een vergelijkbare methode in zijn analyse van de muziekcultuur aan het Hollandse Hof.³¹³ Een recent onderzoek waarbij uitgebreid gebruik werd gemaakt van de rekeningen van de graven, om inzicht te krijgen in de materiële representatie aan het Haagse hof (1345–1425), is het proefschrift van Van Egmond.³¹⁴ Van Egmond besteedt in haar analyse kort aandacht aan één grafmonument, het monument van de eerste echtgenote van Albrecht van Beieren, Margaretha van Liegnitz-Brieg († 1386).³¹⁵

De gemene deler van deze onderzoeken is dat zij zich tot de tweede helft van de veertiende en de vroege vijftiende eeuw beperken en gericht zijn op het hof in Holland. Dat is niet verwonderlijk, omdat het Hollandse materiaal voor de late veertiende en vroege vijftiende eeuw beter is overgeleverd en ontsloten.³¹⁶ Een analyse van groepen grafmonumenten ontbreekt. Voor de vroegere periode in Henegouwen (de late dertiende en eerste helft van de veertiende eeuw) geldt dat er voor wat betreft het hofleven enkel is gepubliceerd over de opbouw van de kanselarij in Henegouwen en over de rol van de klerken. De dissertatie van Van Camp is hiervoor de meest uitputtende studie.³¹⁷ Zij onderzocht of er voor de kanselarijen van enerzijds Henegouwen en anderzijds Holland-Zeeland verschillende tradities te onderscheiden waren. Ten slotte heeft Nys in het kader van zijn (ongepubliceerde) *habilitation*

311 Janse en Van Winter 2000.

312 Van Oostrom 1996.

313 Janse 1992. Zie voor een uitgebreide analyse van deze onderzoeken ook van Egmond 2019, 10–12.

314 Van Egmond 2019, 2–21. Van Egmond onderzoekt de rekeningen uit de kanselarij van de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen in de periode 1345–1425. Zij richt zich met name op de materiële representatie genoteerd in de Hollandse grafelijke rekeningen. Recentelijk verscheen het boek dat zij schreef naar aanleiding van haar proefschrift, Van Egmond 2020.

315 Van Egmond 2019, 31–34 en 220–23; Zie ook Töth-Ubbens 1957. Voor de reconstructie werd, naast de rekeningposten, gebruik gemaakt van de beschrijvingen van Simon le Boucq. Zie voor Le Boucq ook de Inleiding, paragraaf *Opzet en Bronnen* en Hoofdstuk 6, paragraaf *Vervantschap op tombes*. De onderstaand besproken posten zijn afkomstig uit 'Rekeningposten met betrekking tot totstandkoming tombe 1386–1389 NL-HaNA, AGH, inv. 1241, 1244, 1467' en werden door Van Egmond in haar proefschrift opgenomen als Bijlage 1.

316 Zie voor een overzicht van de beschikbare rekeningen en de vindplaatsen van inventarissen (allen uit de vijftiende eeuw) Van Egmond 2019, 304–6.

317 Van Camp 2011.

onderzoek gedaan naar de kunst aan het Henegouwse hof met behulp van de rekeningen uit Lille, Valenciennes en Mons.³¹⁸

In de komende paragraaf zal een analyse van de serie overgeleverde Henegouwse rekeningen worden geplaatst in de context van de onderzoeken van Van Egmond en Van Camp. De betalingen die werden verricht voor het grafmonument van Margaretha van Liegnitz-Brieg spelen hierbij een rol.³¹⁹ De schets van de totstandkoming van een grafelijk grafmonument in het Hollandse huis, zoals die door Van Egmond werd opgezet, kan met behulp van de Henegouwse rekeningen verder worden ingekleurd. Verder levert de analyse van de kanselarij door Van Camp, en dan met name haar identificatie van kanseliers die ook optreden als executeurs-testamentair, een kader voor de afwikkeling van de testamentaire bepalingen door de kanselarij na de dood van de gravin.

Zes Henegouwse rekeningen: structuur en opdrachtgeverschap

De zes hier te bespreken rekeningen zijn onderdeel van de (naar schatting) vijftien procent van het geschreven materiaal dat bewaard is gebleven van de administratie van de kanselarij van de graven van Henegouwen.³²⁰ Philippa van Luxemburg zwaaide na de dood van haar echtgenoot Jan II in 1304 de scepter over Henegouwen.³²¹ Haar zoon, graaf Willem I, benoemde zijn moeder Philippa tot 'souverainne maintneneresse et gouverneresse' van Henegouwen.³²² Zelf verbleef hij veelal in de noordelijke gebieden van de personele unie Holland, Zeeland en Henegouwen. Philippa kreeg verregaande rechten. Ze bleef de titel gravin voeren en ze mocht haar eigen raad samenstellen, vredesverdragen sluiten en in alle zaken in naam van de graaf handelen. Bij langdurige afwezigheid van de graaf was de kanselarij, in ieder geval grotendeels, ondergebracht in het *hôtel* van Philippa.³²³ De scribenten van de Henegouwse kanselarij die werkzaam waren in haar residentie zullen daarom waarschijnlijk

318 Nys, *Art et vie de cour en Hainaut sous les Avesnes et les Bavière. 1280-1417* (2012). Deze habilitation was niet beschikbaar voor mijn onderzoek.

319 Zoals recent geanalyseerd door Vermet 2019a, 275–76; 2019b.

320 Van Camp 2011, 36. Van Camp reconstrueerde de kanselarij van de Henegouwse graven aan de hand van de overgeleverde oorkonden en andere administratieve documenten. Ik wil haar hartelijk danken voor het delen van haar expertise op het gebied van de grafelijke kanselarij. Naast de zes primaire bronnen wordt bij de analyse ook gebruik gemaakt van het overzicht van archivaris en kunsthistoricus Chrétien Dehaisnes. Hij stelde in de negentiende eeuw een overzicht samen van archivalische bronnen met kunsthistorische waarde. Voor een analyse van dit materiaal zie Chrétien César Auguste Dehaisnes 1886. In het overzicht van bronnen van zijn hand is een rekening opgenomen waarvan het origineel niet kon worden getraceerd (Dehaisnes heeft geen inventarisnummer opgenomen). In de komende tekst wordt enkele malen aan losse posten gerefereerd. Omdat niet kon worden vastgesteld of het een volledige rekening betrof, of er doorhalingen waren en cetera, is de rekening verder uit de analyse gehouden. Chrétien César Auguste Dehaisnes 1886, 195, 196.

321 Dat binnen deze vijftien procent deze reeks rekeningen bewaard is gebleven, opgemaakt tijdens de afwikkeling van de testamentaire bepalingen van gravin Philippa van Henegouwen (Tabel 3), is in dit opzicht opmerkelijk te noemen. Camp 2011, deel 1, 28, noot 116. Er zijn mij geen vergelijkbare series uit de vroege veertiende eeuw bekend. Zie voor een later voorbeeld de tombe van Margaretha van Liegnitz-Brieg († 1386), gesticht door Albrecht van Beieren. Van Egmond 2019, 31–34; Vermet 2019a; 2019b.

322 Van Camp 2011, 28, noot 116.

323 Van Camp 2011, 219.

de administratie van de werkzaamheden rondom het grafmonument hebben gevoerd. Dit beeld wordt bevestigd door het gegeven dat de hier behandelde rekeningen door het handenonderzoek van Van Camp eerder geïdentificeerd zijn als afkomstig van klerken uit het *hôtel* van de gravin.³²⁴ Het betreft hier de *comptes d'hôtel* (naast deze rekeningen zijn er ook de *comptes du receveur* en de *comptes du châtelains*).³²⁵ Uit de aard van de documenten valt op te maken wat de werkwijze van de klerken was en vanaf welk moment met het werk aan de tombe werd begonnen.

In eerste instantie werd gebruik gemaakt van werkdocumenten: rekeningen waarin opsommingstekens, doorhalingen en opmerkingen werden bijgeschreven.³²⁶ In de hier onderzochte serie kunnen vijf rekeningen (gedeeltelijk) als werkdocument worden aangemerkt (zie Tabel 3).³²⁷ Vervolgens werden deze werkrekeningen overgeschreven in een netversie. Deze overgeleverde netversies zijn *parties*, deelrekeningen. Deze *parties* werden opgesteld om alle individuele betalingen te registreren.³²⁸ Ze werden bijgehouden als rekening op zich en dienden tegelijkertijd als bewijsstuk voor de centrale boekhouding. De *parties* vormden enerzijds de administratie van één specifiek onderdeel in de afwikkeling van de laatste wensen van de gravin.³²⁹ Anderzijds bevatten *parties* een verzameling van verschillende posten van bijvoorbeeld verkopen, de afwikkeling van schulden en openstaande rekeningen.³³⁰

Hoewel de rekeningen die zijn overgeleverd dateren van na het overlijden van de gravin, betekent dit niet dat de werkzaamheden aan de tombe pas na haar dood zijn begonnen. Posten verwijzen naar betalingen voor de tombe die al bij leven van de graaf en de gravin werden verricht. Zo worden er in rekening Lille 8220 (1313) voorschotten vermeld, die werden uitbetaald door 'me sire' (de graaf). Ervan uitgaande dat met 'me sire' graaf Jan II van Avesnes wordt bedoeld (zoals het geval is in de rest van het document) was dit dus een voorschot dat dateert van voor zijn sterfdatum (1304).³³¹ De opdracht voor de tombe moet dus vóór de dood van Jan II van Avesnes worden gedateerd. De stichting van een tombe bij leven is overigens niet ongebruikelijk. Er zijn talrijke voorbeelden van vergelijkbare contemporaine stichtingen.³³²

Dat er in de rekeningen wordt gesproken over 'me sire', sluit overigens verder niet uit dat Philippa betrokken was bij de eerdere werkzaamheden aan de tombe tijdens het leven van

324 Van Camp 2011, 49–109.

325 Zie hiervoor Van Egmond 2019, 95, 96.

326 De serie van twee werkrekeningen (Mons 465; Mons 69) en de bijbehorende netrekening Lille 4810 zijn hier voorbeelden van.

327 Mons 465; Mons 69; Mons 485-I; Lille 8220 en Mons 470.

328 Lille 4810; Mons 485-II. Naar *parties* werd verwezen in een overkoepelende rekening. Deze werden niet opgenomen in de centrale rekening. Van Egmond 2019, 95–98.

329 Rekening Lille 8220 is hiervan een voorbeeld. In deze rekening zijn enkel de werkzaamheden aan de tombe en kosten voor de begrafenisceremonie opgenomen.

330 Bijvoorbeeld Lille 4810.

331 Nys merkt wel op dat betalingen bij leven zeldzaam zijn. Nys 1993, 109.

332 Morganstern 2000b, 57.

Jan II en, na zijn dood, bij de begrafenis van de graaf. Adellijke vrouwen waren vaker verantwoordelijk voor de teraardebestelling van het lichaam van hun overleden echtgenoot of andere mannelijke familieleden.³³³ Ook de schoonmoeder van Philippa, Aleida van Holland, was, zoals eerder werd opgemerkt, verantwoordelijk voor de begrafenis van haar neef Floris de Voogd, die onverwachts overleed op dertigjarige leeftijd tijdens een riddertoernooi in Antwerpen.³³⁴ Deze rol paste bij de taak van de adellijke vrouwen als hoedsters van de dynastieke nagedachtenis.³³⁵ Gravinnes gaven verder opdracht tot de vervaardiging van grafmonumenten ter herinnering aan zowel hun eigen echtgenoten en nageslacht als ter nagedachtenis van hun voorgeslacht. Het grafmonument dat Mahaut van Artois liet vervaardigen voor haar ‘vergeten’ zoon Jan van Bourgondië is hiervan een voorbeeld.³³⁶ Ook de Franse koningin Clementia van Hongarije liet een monument maken voor haar jong overleden zoon Jan I († 1316). Daarnaast gaf ze opdracht voor een gisant van het hartmonument van haar dertig jaar eerder overleden overgrootvader Karel I van Anjou († 1285).³³⁷ De instandhouding van de *memoria* door adellijke vrouwen kon verder de gedaante aannemen van mondeling overgedragen verhalen, die soms in de vorm werden gegoten van geschreven familiegeschiedenissen.³³⁸ Aleida wordt als opdrachtgeefster beschouwd van een traktaat dat diende ter educatie van haar neef Floris V, *Alexanders Geesten*, geschreven door Jacob van Maerlant. De eerste letters van alle hoofdstukken vormen het acrostichon ‘Aleide’.³³⁹

Afwikkeling van de testamentaire bepalingen

Philippa stierf op dinsdag in de Goede Week (voor Pasen) van het jaar 1310: ‘chest li contes des testamenteurs me dame de Hainaut des biens ki demorent de la le mardi en le peneuse sesmaine en l’an mil CCC et X. ki fu jour de son trespas’.³⁴⁰ Uit de bronnen blijkt dat de op haar dood volgende afwikkeling van haar testament in drie parallelle fasen verliep.

333 Zie bijvoorbeeld Kurman-Schwarz 2019, 133–37.

334 Zie noot 146 en noot 277 voor deze passage.

335 Al in de twaalfde eeuw zijn er voorbeelden van vrouwen die na de strijd het lichaam van hun overleden echtgenoot opeisten. Ermengarde, de echtgenote van graaf Odo II van Blois († 1037, gestorven bij de slag om Bar), stuurt het lichaam van haar echtgenoot naar Tours voor de begrafenis. Houts 1999, 94. Zie voor het dynastieke geheugen als sociaal fenomeen, naast de eenvoudige transmissie van informatie Innes 2001.

336 Baron en Brocard 1997.

337 Het hart van Karel V werd gescheiden van zijn lichaam begraven. Dit was gebruikelijk voor veertiende-eeuwse adel. Proctor-Tiffany 2019, 24–26. Zie voor het begraven van lichaamsdelen op verschillende locaties en met name de bezwaren van paus Bonifatius VIII († 1303) hiertegen Brown 1990a.

338 Van Houts 1999, 72, 73.

339 Waarbij moet worden opgemerkt dat het geen familiekronek is, maar een boek over goed leiderschap. Van der Meulen 2000, 51.

340 ‘Dit zijn de rekeningen van de testamenteurs van de gravin van Henegouwen van de goederen die daar reteren op de dinsdag in de Goede week in het jaar 1310, de dag dat zij stierf.’ (Lille 8220) Vertalingen zijn, tenzij anders aangegeven, van de hand van de auteur. Ik dank Yvonne Vermijn voor de redactie van de vertalingen. Fouten blijven uiteraard voor rekening van de auteur. Bij de datering van de rekening moet in ogenschouw worden genomen dat de kanselarij van Henegouwen vanaf 1270 de Paastijl hanteerde. Het volgende jaar begon na Goede Vrijdag. Kruisheer, Koch en Dijkhof 1970, 117–24, 128, 198–99.

De eerste fase betrof het opstellen van een inventaris van de zaken die zich in haar *hôtel* bevonden. Deze inventaris is niet bewaard gebleven maar er wordt in de overgeleverde rekeningen regelmatig naar verwezen.³⁴¹ In rekening Mons 485 worden bijvoorbeeld textiel, zilveren bekers en enkele dieren genoemd die in het bezit waren van de gravin, zoals opgenomen in de inventaris.³⁴² De inventaris van Clementia van Hongarije geeft een idee van de manier waarop de praktische totstandkoming van de inventaris er in de praktijk uit kan hebben gezien.³⁴³ Na de dood van de koningin kwamen vertegenwoordigers van de Franse koning, naasten van de overleden koningin en zes goudsmiden bij elkaar om de waarde van de bezittingen van de koningin te bepalen.³⁴⁴ Elk stuk edelmetaal werd gewogen en op basis van de kwaliteit van het gebruikte materiaal en het vakmanschap werd de waarde bepaald.

Dat de groep ambachtslieden waarvan door de hoge adel geregeld gebruik werd gemaakt klein was, blijkt uit het feit dat één van de goudsmiden die betrokken was bij deze taxatie geïdentificeerd kan worden als Simon van Lille. Deze goudsmid was ‘orfèvre du roi’ en hij ontving een jaarlijks salaris van 60 ponden van het hof. Ook gravin Philippa maakte gebruik van de diensten van deze Simon, die voor haar een kroon en een ‘fermail’ (gesp) maakte. Verder verzorgde hij in 1326 verschillende sieraden, kronen en riemen. Het meest extravagante stuk uit deze rekening is een kroon ter waarde van tweeduizend ponden, ‘une grande couronne d’or a gros safirs, a fins rubis, a fines esmeraudes et a grosses fines pielles d’Orient.’³⁴⁵ De pool van ambachtsmannen waar de vorstinnen een beroep op deden kwam dus overeen. Het is zelfs niet uitgesloten dat de expertise van Simon van Lille ook bij het opmaken van de inventaris van Philippa werd ingeschakeld.

Naast het opstellen van de inventaris werd er overgegaan tot de verkoop van haar goederen (Mons 470) en de aflossing van haar schulden (serie Mons 465, Mons 69, netrekening Lille 4810 en rekening Mons 485), de tweede parallelle fase. Op deze wijze werd er geld vrijgemaakt voor betalingen aan de tombe en de begrafenis. De in Mons 470 gedocumenteerde verkochte goederen betroffen vooral kleding, jurken, mantels en stoffen.³⁴⁶ De kopers van deze objecten waren tussenhandelaren (bijvoorbeeld Margot de Lokeron) of leden van de

341 Er is wel een inventaris uit 1306 overgeleverd. Vergelijking met de objecten genoemd in de rekeningen leverden echter geen overeenkomsten op of waren te algemeen om uitspraken over te kunnen doen. Dehaisnes 1886, 154–57.

342 ‘Item, montent les choses ki furent trovées el hostel me dame, si comme chenal, drap, hanap et pot d’argent, vaisselmenthe d’argent, de cuiss[ine] de bouteille, et de cambre, les cozes de le capielle, ki biestaille de contes les maisons medame et autre choses si comme il appert en le partie del inventaire.’ (Mons 485) Item voor de zaken die zich bevonden in het *hôtel* van mevrouw, bijvoorbeeld *cendal* (zijdeachtige stof), stoffen, bekers, en potten van zilver, tafelfgerei van zilver uit de keuken, de kamer, zaken uit de kapel, de beesten uit het huis en andere zaken die zich op de *partie* (deelrekening) van de inventaris bevonden.

343 Proctor-Tiffany 2019, 31–33.

344 Zoals blijkt uit de inventaris opgenomen in Proctor-Tiffany 2019, appendix II.

345 Dehaisnes 1886, 190, 191; Proctor-Tiffany 2019, 47.

346 ‘Chest li estris [?] de tout le vendage des cozes dou testament me dame de hainui cui dius absoille’ (Mons 470) Dit is het begin, de start, van heel de verkoping van de zaken uit het testament van de gravin van Henegouwen, moge God haar vergeven.

aristocratie. Gravin Mahaut van Artois († 1329) schafte bijvoorbeeld voor een totaalbedrag van 170 ponden tapijten ('tapis'), stoffen (onder andere een 'drap d'or devant l'autel') en gouden *battons* ('II bastons d'or') aan.³⁴⁷ Ook in het geval van de nalatenschap van Clementia werden objecten eigenhandig aangeschaft door leden van de aristocratie (in haar geval bijvoorbeeld Johanna van Evreux), of door tussenpersonen. Een zeer opmerkelijk detail met betrekking tot deze verkopen is dat de objecten van de hand gingen voor prijzen die flink hoger waren (soms wel vijfenzeventig procent) dan de geschatte waarde.³⁴⁸ Er valt niet op te maken of een dergelijk verschil tussen taxatie en verkoop ook het geval was bij Philippa, omdat de inventaris ontbreekt. Ik vermoed dat, omdat de executeurs-testamentair ook zelf aankopen deden, er in dit geval weinig 'winst' op de verkopen gemaakt werd.

Opvallend is een serie posten die de verkoop van objecten uit een 'capelle' bevatten. Jehan de Hainau koopt vijf 'dras de capelle' waaronder dalmatieken, een aantal zilveren kelken zonder voet en een 'ymagene de nostre dame', een Mariabeeld. De totale opbrengst is 123 l. 6 s. en 6 d., een fors bedrag. Naast deze verkopen vallen verder enkele losse posten op. Zo wisselen voor twaalf *livres* een met zilver bewerkte kristallen vaas en een 'nois' (*noix*) op een zilveren voet van eigenaar. Deze noot is ongetwijfeld een reliekhouder gemaakt van een kokosnoot, zoals nog kan worden aangetroffen in de Domschat te Münster (Afb. 33). Deze objecten maakten vermoedelijk deel uit van de privékapel van Philippa. In rekening Mons 485 wordt deze *capelle* ook genoemd: 'Item, montent les choses ki furent trovées el hostel me dame, si come drap, hanap et pot d'argent, vaisselmente d'argent, cozes de le capelle, etc.' Het gaat dus waarschijnlijk om objecten uit de paleiskapel in het *hôtel* van Philippa.³⁴⁹ Er is een inventaris van deze paleiskapel uit 1307, waarin onder andere 'dras de capelle' en een Mariabeeld zijn opgenomen. De omschrijvingen in beide documenten zijn echter te algemeen om aan elkaar te koppelen. De 'noix' ontbreekt in deze inventaris.³⁵⁰ De objecten hoeven zich overigens niet altijd in de kapel te hebben bevonden. Liturgische objecten reisden immers mee met de adel, voor de viering van hun missen.³⁵¹

Het verkopen of doneren van dergelijke objecten was niet ongebruikelijk. Gravin Johanna van Vlaanderen liet in een codicil op haar testament van 4 december 1244 haar kapel (reliken, boeken, goud en zilver vaatwerk, liturgische kledij) na, in handen van haar executeurs-testamentair.³⁵² En ook buiten Henegouwen en Vlaanderen waren dergelijke

347 (Mons 470).

348 Proctor-Tiffany 2019, 33, 34.

349 Er wordt in verschillende contemporaine rekeningen melding gemaakt van paleiskapellen in het kasteel van Hesdin (Artois) en Binche (Henegouwen). Dehaisnes 1886, 111, 120–21, 150–53 (Hesdin), 182 (Binche).

350 Dehaisnes 1886, 180–81.

351 De *Chronica Adefonsi Imperatoris* biedt een zeldzame blik in deze praktijk (Spanje, twaalfde eeuw). Reliëken en liturgisch vaatwerk reisden in tenten mee met de militaire campagne van koning Alfonso VII († 1157). Rodríguez 2019, 47. Voor Henegouwen in de dertiende en veertiende eeuw zijn dergelijke beschrijvingen helaas niet voor handen. Rekeningpost in Mons 470 geeft een eerste indicatie van een persoonlijke kapel voor Philippa.

352 Dehaisnes 1886, 56.

Afh. 33 – **Kokosnootrelichouder** (ca. 900–1120), anoniem. Gepolijste kokosnoot, gevat in goud, zilver en bekroond met bergkristal. Münster, collectie Domschat Sint-Paulusdom.

giffen niet ongewoon. Al in de twaalfde-eeuwse *Liber miraculorum beatissimi Isidori* wordt melding gemaakt van de donatie van de kapel ('capilla') van Sancha van Castilië-Léon (ca. 1095–1159) aan het klooster San Isidoro de León.³⁵³ In de inventaris van Clementia van Hongarije werden ten slotte de 'vestemens, dras et autres choses de chapelle' gewaardeerd op een totaal van ruim vijfhonderdzesennegentig *livres*.³⁵⁴ Het bedrag is fors hoger dan de post van Philippa (honderddrieëntwintig *livres*), maar in dit laatste geval betreft het één post met de verkoop van een deel van de *capelle* en niet de volledige inventaris. We kunnen er daarom vanuit gaan dat ook bij Philippa er, naast deze verkoop, meer goederen vanuit de *capelle* werden verkocht en dat de opbrengsten uit de *capelle* flink hoger lagen.

De koper van de objecten, Jehan de Hainau, kan niet worden geïdentificeerd, want zijn naam komt niet vaker voor in de rekeningen. Het feit dat zijn aankoop enkel liturgische objecten betreft doet vermoeden dat we hier van doen hebben met een geestelijke. De andere kopers van goederen waren personen uit het netwerk van de overleden gravin. Dat

353 Jasperse 2019, 126, noot 3.

354 Proctor-Tiffany 2019, 159–60.

maakt aannemelijk dat ook deze Jehan afkomstig was uit de omgeving van Philippa. Wellicht hebben we hier zelfs van doen met de kapelaan die de gravin bediende.

Naast de verkoop van goederen moesten tot slot ook de openstaande rekeningen van de gravin worden afgehandeld. Deze handelingen kunnen worden beschouwd als de derde fase. Rekening Lille 4810 is een opsomming van de betaling van deze schulden. Deze rekening is de enige volledig overgeleverde netrekening (de *partie*). Er zijn voor Lille 4810 twee onderliggende werkdocumenten bewaard gebleven. De eerste, rekening Mons 465, is een opsomming van de betaling van de schulden.³⁵⁵ De posten variëren van betalingen voor wijn tot het uitbetalen van giften opgenomen in het testament van de gravin.³⁵⁶ Er is bij verschillende posten de opmerking toegevoegd dat ze door de executeurs-testamentair zijn uitbetaald. De tweede onderliggende werkrekening is document Mons 69.³⁵⁷ Onderaan de beide werkrekeningen wordt melding gemaakt van de onvolledigheid ervan. Ook in netrekening Lille 4810 staat de opmerking dat het overzicht niet volledig is.³⁵⁸ Posten die door een tweede hand aan Mons 69 zijn toegevoegd, zijn in Lille 4810 in de lopende tekst opgenomen. Ook de correcties van de subtotalen die in Mons 69 door een tweede hand werden opgeschreven zijn in Lille 4810 overgenomen. Dat de bovengenoemde netrekening Lille 4810 een *partie* (deelrekening) is, en niet de overkoepelende rekening van de uitvoering van de testamentaire bepalingen, blijkt uit een tweede *partie*, Mons 485. In dit document zijn

355 'Che sont les dettes qui me dame li contesse de haynau dont pour anis.' (Mons 69) Dit zijn de schulden die mevrouw de gravin van Henegouwen heeft voor *anis* [?]. Het is vermoedelijk het werkdocument, waarin de betalingen van de schulden werden bijgehouden. De opmerking 'betaald door de executeurs-testamentair' is bijvoorbeeld verschillende malen doorgehaald. Ook de opsommingstekens in de marge en onderstrepingen suggereren het gebruik als werkdocument. Onderaan de beide rekeningen wordt melding gemaakt van de onvolledigheid van de rekening ('Et encore i a plusieurs dettes ki ne sont mie vennies avant'). Document Lille 4810 is de netversie van Mons 69. Posten die door de tweede hand aan Mons 69 zijn toegevoegd zijn in Lille 4810 in de lopende tekst opgenomen. Ook de subtotalen die in Mons 69 door de tweede hand werden gecorrigeerd zijn in Lille 4810 overgenomen. Deze derde versie van de rekening is opgesteld door hand KaD, Jacques de Beaumont († 1318). Het verschil tussen Mons 69 en Lille 4810 is het ontbreken van de laatste posten en de opmerking dat de rekening niet volledig is. Van Camp 2011, Deel 1, 57 en deel 2, 34.

356 'A Johan de Vines pour vins pour hostel medame entour 1000 lb.' (Mons 465) Aan Johan de Vines voor wijnen voor het *hôtel* van madame rond 1000 *livres*. 'Item ke Gilles de Biaufort demande au testament de monsieur et medame ^cVIII lb. et plus.' (Mons 465) Item aan Gilles de Biaufort, zoals gevraagd in het testament van meneer en mevrouw 800 *livres* en meer. Deze rekening is opgebouwd uit vier deelrekeningen waarin steeds de verschillende posten met schulden zijn opgenomen.

357 Mons 465 en Mons 69 komen qua posten grotendeels overeen, hoewel er in Mons 69 door een tweede hand extra opmerkingen zijn bijgeschreven. Verschil is de tweede, onbekende hand, die in een donkerder inkt in document Mons 69 extra informatie heeft toegevoegd en posten heeft doorgehaald. Hieruit valt op te maken dat Mons 69 vermoedelijk het werkdocument was, waarin de betalingen van de schulden werden bijgehouden en dat de onbekende hand verantwoordelijk was voor de lopende zaken. De opmerking 'betaald door de executeurs-testamentair' is bijvoorbeeld verschillende malen door deze hand doorgestreept. Ook de opsommingstekens in de marge en onderstrepingen suggereren het gebruik als werkdocument. Van Camp omschrijft de rekening als 'kladdocument', Van Camp 2011, 34.

358 'Et encore i a plusieurs de dettes qui ne sont mie venues avant. Et de coi on n'est mie ramenbraule.' (Lille 4810) En er zijn nog verschillende schulden die niet in dit overzicht zijn opgenomen. Deze derde versie van de rekening is volgens Van Camp opgesteld door hand KaD, Jacques de Beaumont († 1318). Van Camp 2011, deel 1, 57 en deel 2, 34.

posten opgenomen die ontbreken in Lille 4810. Beide netrekeningen bestonden dus naast elkaar en dienden samen als basis voor de overkoepelende afrekening.³⁵⁹

Het laatste onderdeel in de rekeningen is voor de analyse in dit hoofdstuk van het grootste belang. Terwijl de administratie van de testamentaire bepalingen door de kanselarij werd afgehandeld, gingen de werkzaamheden aan de tombe van de gravin en haar echtgenoot door. Verder moesten er uitgaven worden gedaan voor de begrafenisceremonie en de nagedachtenis van de gravin. Hiervoor zijn in de verschillende besproken rekeningen losse posten opgenomen. Het laatste document uit de serie, rekening Lille 8220, bevat echter vooral posten met betalingen voor de tombe van het grafelijk echtpaar. Het is onduidelijk of dit een werk- of een netrekening betreft, omdat andere kopieën ontbreken.

EXECUTEURS, TUSSENPERSONEN EN AMBACHTSLIEDEN

Hoewel de Henegouwse hofboekhouding, zoals opgemerkt door Van Egmond, over het algemeen veel minder geschikt is voor onderzoek naar materiële representatie, is in verband met het grafmonument van Jan II toevalligerwijs een opmerkelijke groep rekeningen overgeleverd die wel de mogelijkheid biedt een vrij nauwkeurig beeld te schetsen van zowel het vervaardigingsproces als de uiterlijke vorm van het grafmonument van graaf Jan II en zijn echtgenote Philippa zelf.³⁶⁰ Bovendien bieden de afzonderlijke rekeningposten, net als in het geval van de tombe van Margaretha Liegnitz-Brieg (Tabel 4), een blik op de vakmannen die aan de tombe hebben gewerkt en de materialen die ze gebruikten.

Er is uit de bewaard gebleven serie rekeningen een aantal sleutelfiguren te destilleren dat betrokken was bij de totstandkoming van de tombe en andere objecten ter nagedachtenis van de gravin en haar echtgenoot. Het gaat hier om executeurs-testamentair, tussenpersonen en ambachtslieden die allen betrokken waren bij de uitvoering van de laatste wensen van de gravin. Hierin leveren de Henegouwse rekeningen dus een vollediger beeld op dan de rekeningen uit Holland, waar geen vermelding wordt gemaakt van executeurs of van tussenpersonen.³⁶¹ Allereerst de executeurs-testamentair. Behalve een codicil waarin de executeurs-testamentair werden aangesteld, werden Jean Sausset, Jean de Beaufort (schatbewaarder van het Heilig-Kruis te Cambrai), Jean de Beaufort (oud-*tresorier* van Henegouwen, het is

359 Document Mons 485 bestaat uit twee bij elkaar gevoegde (aan elkaar genaaide) rekeningen. Mons 485-I is de eerste rekening in het document. Deze 'recepte' (ontvangsten) bestaat op haar beurt uit vijf deelrekeningen (genummerd I tot en met V) en sluit af met een afrekening ('conte somme') aangeduid door een wijzende hand (*manicule*). Vervolgens zijn er enkele losse inkomsten en uitgaven van de executeurs opgenomen. In het tweede deel van Mons 485 (hierna Mons 485-II) zijn posten uit de verschillende andere rekeningen opgenomen. Zo zijn bijvoorbeeld enkele betalingen voor wijn uit Mons 465 als deelrekening III in deze *partie* opgenomen 'Item a Thiebaut potier de paris par lettres pour vins pris a luis' (Mons 485-II) Item aan Thiebaut poorter uit Parijs voor de wijnen die van hem zijn afgenomen.

360 Van Egmond 2019, 97, 98.

361 Van Egmond 2019, 275, 276.

overigens niet bekend of deze Jeans familie zijn) en Jacques de Maubeuge ook opgevoerd in de rekeningen. Deze executeurs hielden zich bezig met zowel de administratie, als met het actief aankopen en verkopen van goederen van de gravin.

Executeur-testamentair Jacques de Maubeuge was daarnaast betrokken als *tresorier* van de kanselarij. Van Camp identificeert hem als schrijver van vier rekeningen (hand KaE = Kanseliershand E, zie Tabel 3).³⁶² Naast hoogste klerk (vanaf 7 januari 1304 n.s.) was De Maubeuge als *tresorier* verantwoordelijk voor het beheer van de financiën van de graaf en de gravin.³⁶³ Het was voor hem vanuit zijn sleutelfunctie in de grafelijke administratie logisch zich bezig te houden met de afhandeling van de testamentaire bepalingen van de gravin. Ook de naam Jean de Beaufort wordt in de rekeningen genoemd. In Mons 470 zijn voor een bedrag van ruim honderdvijftien ponden verkopen aan deze executeur opgenomen.³⁶⁴ Het zijn voornamelijk textiel en kleding zoals mantels ('court mantel de brunette') en tapijten ('tapis') die door een van de Beauforts werden aangekocht. Ook in de andere rekeningen duikt de naam De Beaufort op. In de serie Mons 465, 69 en Lille 4810 betaalde De Beaufort onder andere voor gouden doeken voor de begrafenis van de gravin en voor 'autres cozes'. Uit deze voorbeelden blijkt dat de executeurs-testamentair een actieve rol speelden bij de voorbereidingen van de begrafenis van de gravin. Zij kochten objecten die nodig waren voor de begrafenisrituelen, zoals doeken, en zij zagen toe op de administratie van de inkomsten en uitgaven. Er zijn overigens geen aanwijzingen voor een specifieke verdeling van de werkzaamheden van de executeurs of van rechtstreekse betalingen door de executeurs voor werkzaamheden aan de tombe. Voor dit laatste werd gebruik gemaakt van tussenpersonen. Ook in de Haagse rekeningen worden zulke agenten vermeld, zoals Jan de Beyer die naar Doornik en Brussel werd gestuurd om beeldhouwers en andere vaklui te engageren 'die mijnre vrouwen tumme inden Haghe maken zouden' (Tabel 4).³⁶⁵ De rekeningen uit Henegouwen bieden meer inzicht in de werkzaamheden van dergelijke agenten. Er zijn twee tussenpersonen te identificeren die betalingen verrichtten voor de tombe. Het gaat om Jehan de Trehaille en ene Frankine. De Trehaille kocht goederen uit de boedel van de gravin (opgetekend in Mons 470).³⁶⁶ Ook bemiddelde hij bij verkopen die zijn opgetekend in deze rekening.³⁶⁷ Hij ontving bijvoorbeeld van Margot de Lokeron ('van Lokeren?') geld voor haar aankoop van kleding van de gravin. Deze rol als ontvanger en betaler blijkt ook uit

362 Van Camp 2011, 33, 34.

363 Van Camp 2011, 61.

364 Het valt helaas niet meer op te maken om welke van de twee Jeans het hier gaat.

365 Vermet 2019a, 275, 276.

366 'Item a Jehan le Trehaille pour XXVIII estueles dargent a LXVII sous VI d le [aire?] – C IIII^{xx} une lb.XVI s VII d. Item a Jehan le Trehaille pour II fourmis de menir vair – XIII lb. Item a lui pour IIII poutrains – XX lb. Item a lui pour I ferrant kenal C s.' (Mons 470) Item aan Jehan de Trehaille voor 28 sterren (estelles) van zilver à 67 sous en 6 denier van [lucht?] – 181 lb.16 s 7 d. Item aan Jehan de Trehaille voor 2 fauteuils (fourmier) [menir vair?] – 14 lb. Item aan hem voor 4 veulens – 20 lb. Item aan hem voor een grijs paard – 100 s.

367 'Item a demisele Margot dou Lokeron une robe de noir camelot, surcot wardecors et mantel sengte XII lb. paiiet a Jehan de Trehaille.' (Mons 470).

de *parties* Mons 485-II en Lille 8220. Volgens beide rekeningen betaalde hij ambachtslieden voor werkzaamheden aan de tombe (zie hiervoor Tabel 5, met posten uit rekening 485-II). Het is goed mogelijk dat deze Jehan de Trehaille in dienst was bij de executeurs-testamentair voor de dagelijkse afhandeling van de zaken rondom de totstandkoming van de tombe. Hij betaalde uit en hield wellicht ook toezicht op de bouw van het monument.³⁶⁸

De tweede tussenpersoon is 'Frankine', bij naam genoemd in rekening Lille 8220. Hij lijkt een rol te hebben gehad in zowel de afwikkeling van de begrafenis als in de totstandkoming van de tombe. Rekening 8220 opent met 'Chi apres s'ensuit tout chou ke Frankine a rechuit des executeurs medame cui dieux absoille.'³⁶⁹ Frankine legde met deze rekening dus verantwoording af voor het bedrag dat hij van de executeurs-testamentair had ontvangen. Het eerste gedeelte van Lille 8220 bestaat uit de 'rendage Frankine pour le testament', oftewel de betalingen die Frankine had gedaan voor het testament (Tabel 6).³⁷⁰ Vervolgens zijn de uitgaven voor de tombe opgenomen. Bij de betalingen staat een post met een betaling aan meester Gillebert (de aannemer voor de werkzaamheden, zie onderstaand): 'Item, delivret pour maistre Gillebert a pluseurs fois pour les besong(nes) de le crois, 227 lb. 18 s. 1 d.'³⁷¹ Uit netrekening Mons 485-II, waarin deze post ook is opgenomen, blijkt Frankine verantwoordelijk te zijn geweest voor deze betaling: 'Item, par lui [=Frankine], pour les besongnes de le crois, si qu'il appert par les parties ki sont devers Frankine, 227 lb. 18 s. 1. d.'³⁷² Frankine kan op basis hiervan worden beschouwd als de mogelijke eindverantwoordelijke voor de betalingen aan werklieden aan de tombe. Het is helaas niet mogelijk de verhouding tussen Frankine en Jehan de Trehaille te verduidelijken op basis van deze documenten.

In de zes rekeningen wordt tot slot melding gemaakt van de ambachtslieden die werkten aan de tombe voor de graaf en de gravin. Ook in de Haagse rekeningen werden ambachtslieden vermeld. Werklieden werden daarin extern aangezocht en reisden naar (en werkten in) Den Haag. Er werd gezocht naar vaklui van elders: in Doornik, Utrecht en Brussel. Interessant is verder dat er werklui naar Valenciennes werden gestuurd om naar het grafmonument van Albrechts moeder, Margaretha van Henegouwen, te gaan kijken ter inspiratie en instructie (Tabel 4). Kennelijk werd Margaretha's graf beschouwd als artistieke en typologische maatstaf. De beeldhouwer die de tombe uiteindelijk vervaardigde was meester 'Kelderman van

368 Dehaisnes noemt De Trehaille zonder twijfel de assistent van meester Gillebert. Dehaisnes 1886, 455. De betalingen in de verschillende rekeningen wijzen echter eerder naar een rol als tussenpersoon, zoals ook opgemerkt door Nys en Salamange 1996, 299.

369 'Hierna volgt alles wat Frankine heeft ontvangen van de executeurs van mevrouw, moge God haar vergeven.' (Lille 8220).

370 'Item a monsieur Bauduin de Herypont kil devoit desen darrain compte à 10 lb.' (Lille 8220) Item aan meneer Bouduin de Herypont, zoals blijkt uit de rekening 10 *livres*.

371 'Item, betaald aan meester Gillebert in meerdere keren voor de benodigdheden voor het kruis.' (Lille 8220).

372 'Item voor hem (Frankine) voor de benodigdheden voor het kruis, zoals het blijkt uit de *parties* (deelrekeningen) die voor Frankine liggen.' (Mons 485-II).

Brussel'.³⁷³ De schilder Jacob van Minneken werd betaald voor het beschilderen en vergulden van de tombe.³⁷⁴ Tot slot zijn er zeven betalingen verricht aan Aernt de timmerman voor een hemel ('verhemelt') over de tombe.³⁷⁵

In de Henegouwse rekeningen passeren meester Gillebert, Simon van Nijvel (de Nivelles), Jehan de Sevrin (of Severin) en Jehan de Biallin de revue. Meester Gillebert, onder andere genoemd in de bovenstaande posten, was een lokale meestersteenhouwer. Hij is vermoedelijk dezelfde Gillebert *ymagineur* die in 1334–35 in Valenciennes een pensioen ontving van 73 lb. 10 s. en 11 d.³⁷⁶ Dehaisnes merkt op dat de hoogte van dit bedrag enige status impliceert. De aard van zijn werkzaamheden en bijbehorende verantwoordelijkheden (het aansturen van een team werklui) ondersteunen de aanname van Dehaisnes.³⁷⁷

Gillebert was bij dit project als aannemer verantwoordelijk voor het ontwerp en de uitvoering van de tombe en een kruis (vermoedelijk een calvarie) voor de graaf en de gravin. Zoals blijkt uit rekening Mons 485, werd door Jehan de Trehaille een bedrag betaald voor werkzaamheden over een periode van ongeveer zes maanden (april-oktober) aan Gillebert en zijn werklieden. Op dit bedrag werden eerdere betalingen voor steen uit Antoing (Doornikse steen) en ijzer ingehouden.³⁷⁸ Gillebert stuurde dus een team van werklieden aan. Daarnaast werkte hij samen met andere vaklui, zoals Simon van Nijvel, de goudsmid die voor het bladgoud en -zilver zorgde.

Interessant is dat deze Simon van Nijvel (anders dan zijn naam zou doen vermoeden) werkzaam was in Parijs. In een rekeningpost van 22 februari 1311 – een betaling door gravin Mahaut van Artois, zij kocht bij hem juwelen in – wordt Simon van Nijvel 'bourgeois de

373 'Item des sonnesdaghes na onser Vrouwen dach concepcio inden Haghe ghegheven enen man die tot Dornic trecken soude om een meester te soecken die mijnre vrouwen tomme maken soude inder Haghe him ghegheven 3 gulden, facit 7 s. 10,5 d. g.' (NL-HaNa, AHG, inv.1241, fol. 145r 11 december 1386).

374 'Item Jacob van Minneken die miren vrouwen tumme bemaelde ende vergoude betaelt voir sijn arbeyt, gout ende anders dat daer toe behoerde 25 lb. 6 s. 4 d. g. lichts ghelts, facit in goeden ghelde 20 lb. 5 s. 1 d. g.' 1244, fol. 49r 26 juni 1389. NB Spellingsvariatie in tweede rekening: Jacop van Minnekem/ miere vrouwen tomme / arbeit / datter. Van Egmond 2019, Bijlage 1. Zie voor Jacob van Minneken ook De Boer 1994.

375 Zie Tabel 4. Van Egmond vergelijkt dit verhemelte met de constructie boven het graf van Margaretha in Valenciennes, Van Egmond 2019, 33.

376 Dehaisnes 1886, 455; Dehaisnes 1886, 299. Nys identificeert de *imaginer* als een steenwerker (*métiers de la pierre*). Nys 1993, 93–96.

377 Zij worden ook genoemd in de post: 'Item pour le despens Symon de Nivelles et maistre Gillebert quand il alerent venir veir u li crois monseigneur et madame seroit' (Lille 8220). Item voor de uitgaven van Simon van Nijvel en meester Gillebert die gingen zien waar het kruis van meneer en madame moest komen. Zij waren dus niet alleen betrokken bij de grafsculptuur, maar ook bij het maken van een calvarie. Gillebert was waarschijnlijk verantwoordelijk voor de sculptuur, Simon voor het smeedwerk.

378 'Item a maistre Gillebert et as ouvriers pour le tombe le deseure dite dou iour de pasques ^{CIII} et ^{XI} iusques a XV iors pres de le Toussaints ^{CIII} et ^{XI} si kil apert pas les quinsainnes et le conte ke Jehan li Trehailles en afet as testamenteurs et pourqui VI lb. V s kil i eut pour piere d'antoing et LIII s ki sont dedans cest sont pour les fers des ouvriers. C XXV lb. V s I d' (Mons 485). Item aan meester Gillebert en aan de werklieden voor de bovengenoemde tombe vanaf de dag van Pasen tot 15 dagen voor Allerheiligen [1 november] 1311, zoals blijkt uit de *quinzanes* (periode van 15 dagen, afrekening?) en de rekening die Jehan de Trehailles ervan heeft opgesteld voor de testamenteurs en waarvan er 6 lb. en 5 s is voor steen uit Antoing en in dat bedrag inbegrepen zijn 53 sous voor het ijzer van de werklieden. 125 lb. 5 s 1 d.

Paris' genoemd.³⁷⁹ Voor de werkzaamheden aan de tombe werden dus niet alleen lokale vaklieden maar, net als in Den Haag, ook externe specialisten ingezet. In een rekening van Philippa van Henegouwen wordt Van Nijvel (nu Symon de Nevolon) 'orfèvre de Paris' genoemd. Ze schafte bij hem op 25 september 1310 (samen met haar zoon Willem) een gouden kroon ter waarde van tien *livres* aan, voor haar schoondochter Johanna van Valois.³⁸⁰ Er werd afgesproken dat de gravin de kroon in twee delen aan Van Nijvel zou betalen. Verder werd er door Philippa tot de aanschaf van een ivoren gesp ('fremaill en guise d'olifant') overgegaan.³⁸¹ De twee gravinnen importeerden hun sieraden en regalia dus via Van Nijvel en, zoals eerder besproken, bij Simon van Lille vanuit het centrum van de edelsmeedkunst, Parijs.³⁸²

Naast de werkluï, werd ook het materiaal voor de tombe gedeeltelijk lokaal (de steen) en gedeeltelijk van buiten de regio aangekocht.³⁸³ In de rekening wordt melding gemaakt van grote hoeveelheden bladgoud, ingekocht bij Simon van Nijvel en dus waarschijnlijk afkomstig uit Parijs. De Parijse 'bateurs d'or et d'argent en feuilles' waren onderdeel van het stedelijk gilde van de goudsmiden.³⁸⁴ Van Nijvel was, gezien zijn andere werkzaamheden (het bezichtigen van het kruis en de verkopen van juwelen aan de gravin), vermoedelijk zelf niet werkzaam als goudslager. Voor wat betreft de levering van het bladgoud fungeerde Van Nijvel in dit geval als tussenpersoon.

De functie van ambachtsman Jehan de Severin is minder duidelijk. Hij ontving geld voor 'le dite tombe poindre'. Ook ontving hij 74 lb. en 20 s. voor werk aan een zogenaamde 'hughe', waarover later meer, via tussenpersoon Jehan de Trehaille (zie bovenstaand).³⁸⁵ Volgens rekening Lille 8220 kreeg hij samen met Jehan de Trahignies vijftientig *livres* voor schilderwerk (Tabel 7). In een latere rekening, die dateert van 1327-1328, nam Jehan de Severin een betaling aan voor een *kar* (een kar) die hij voor de schoondochter van Philippa, Johanna van Valois († 1342), maakte.³⁸⁶ Deze post werd opgenomen in een afrekening van kostbaarheden die niet specifiek gelinkt kan worden aan uitgaven voor een begrafenis. Het betreft dus vermoedelijk een rijtuig, dat werd gestoffeerd, zoals blijkt uit een post in een rekening

379 Dehaisnes 1886, 195.

380 1886, 190-91.

381 Ibid.

382 Zie voor een uitgebreide analyse van de goudsmeedkunst in Parijs ten tijde van de Valois, Garreta e.a. 2004. De gildereglementen in Parijs staan vermeld in het *livre des métiers*, uitgegeven in Boileau, Lespinasse en Bonnardot 1879, XXXVIII-XLIV, 32. Eerder merkte ik al op dat zij zich hiervoor in de hoogste regionen begaven. De aankopen bij Simon van Lille zijn hier een mooi voorbeeld van. Zie bovenstaand.

383 Zie in dit hoofdstuk paragraaf *Steen*.

384 Boileau, Lespinasse en Bonnardot 1879, XLII, 65.

385 'Item a maistre Jehan de Siveri pour faire le *hughe* de le tombe sans 40 l. que il rechuit de Jehan de Trehaille.' Deze 40 *livres* (aangepast naar 49 l.) staan ook vermeld in een post in Mons 485-II. 'A Jehan de Severin en rabat de VIXX lb. quil doit avoir de le dite tombe poindre prestat a vin iusques a XV iours pres de le Toussains CIII et onze par Jehan le Trehaille si kil apert par le conte kil en a fait. XLIX lb.' Aan Jehan de Severin met aftrek van de 120 lb. die hij heeft gekregen om de tombe te schilderen geleverd tot 15 dagen voor Allerheiligen 1311 door Jehan de Trehaille zoals blijkt uit de rekening die hij heeft gemaakt 49 lb.

386 'A Jehan Severin, prestat en rabat de ce que on li devra pour l kar qu'il faisoit a me dame, C florences ki valent a 27 s. 6 d. le pièce.' Dehaisnes 1886, 274.

uit 1335-1336, waar De Severin wordt genoemd in de rubriek ‘tapis et etoffes’ (laken). Hij werd betaald voor diverse stoffen (‘cendaus et veluyaus’) die hij had gekocht voor de kar.³⁸⁷ Een rekening uit 1337, ten slotte, betreft wel weer kosten voor een begrafenisceremonie, namelijk die van graaf Willem I van Henegouwen († 1337). Ook in deze rekening wordt de Severin genoemd:

Item, pour 61 onche de chendal inde delivret a Jehan Sevrin, pour faire le chiel dou travail, parmi in gros l'onche, valt 15 s. 3 de gros.
Item, a li, pour II pieches de toille verde pour le dit chiel, 3 s. 4 d. de gros.[...]
Ch'est chou c'on doit a Jehan Severin. Pour poindre le chiel dou travail et le travail aussi 25 lb.³⁸⁸

Jehan de Severin was verantwoordelijk voor de ‘chiel’ (hemel, het baldakijn) die werd gebruikt tijdens de begrafenisceremonie van Willem I. Hij gebruikte hiervoor ‘chendal’, *cendal*, een zijdeachtige stof die werd gebruikt als voering voor banieren of waardevolle kleding.³⁸⁹ Hij maakte tot slot voor het graf van Jan II en Philippa een vergelijkbare structuur, de ‘*hughe*’, waaraan in de volgende paragraaf uitgebreid aandacht zal worden besteed.

Ook De Severin werkte samen met externe specialisten bij de aankoop van textiel. Hij kocht zijn stoffen in bij Laude Belonne (Lando Belloni), een Lombard die zich in Parijs als handelaar in luxe stoffen had gevestigd.³⁹⁰ Deze Laude Belonne duikt ook op in de inventaris van Clementia van Hongarije. Hij werd daar aangemerkt als koper van negen kavels textiel.³⁹¹ De Severin zou, net als Belonne, afkomstig kunnen zijn uit Parijs. Zijn achternaam, De Severin, is immers een toponiem voor het *quartier Séverin*, de parochie van de Saint-Séverin (gewijd aan de Parijse kluizenaar Sint Severinus), de oudste kerk aan de *rive gauche* in Parijs.³⁹² De laatste ambachtsman die bij naam wordt genoemd is Jehan de Biallin, een smid. Hij werd in een contemporain document ook omschreven als ‘Jean Lefebvre dit de Bâillon’ (vrij vertaald: Jan de Smit).³⁹³ Hij leverde het ijzer voor de al eerder genoemde ‘*hughe*’.

Uit de zes rekeningen kan een deel van de personen die betrokken waren bij de uitvoering van de grafelijke stichtingen van materiële funeraire cultuur en hun rol daarin in beeld worden gebracht. De executeurs-testamentair lijken zich te hebben beziggehouden met de

387 ‘A Jehan Severin, pour payer a Laude Belonne pour cendaus et veluyaus pour le car me dame 46 l. 10 s.’ Dehaisnes 1886, 304.

388 Dehaisnes 1886, 309.

389 Deze *chiel* was vermoedelijk een tijdelijke structuur die boven de kist met het lichaam werd geplaatst. Schraven 2006, 7.

390 Farmer 2017, 77.

391 Proctor-Tiffany 2019, 49.

392 Naast de uitgaven voor textiel voor de tombe en bedekking van het grafmonument betalen de executeurs-testamentair in Mons 485 de Parijse textielhandelaar Jehan Tabarie voor diverse hoofdbedekkingen. Farmer 2017, 307, noot 81.

393 Lille, Archives départementales du Nord. 32 H 6 (Valenciennes, veertiende eeuw).

organisatie van de begrafenisceremonie. Er zijn onder meer betalingen door deze mannen opgenomen voor waskaarsen en doeken. Hun directe betrokkenheid bij de totstandkoming van de tombe blijkt niet uit de rekeningen. De dagelijkse gang van zaken (de betalingen) werd vermoedelijk afgehandeld door twee tussenpersonen, Frankine en Jehan de Trehaille. Frankine legde rekenschap af over zijn uitgaven in een van de *parties* (Lille 8220). Van Jehan de Trehaille vinden we posten met betalingen door hem uit naam van de executeurs aan derden door alle rekeningen heen. Van de verschillende ambachtslieden die bij naam worden genoemd, fungeerde Gillebert als aannemer, die een team van werklieden aanstuurde. De andere ambachtslieden lijken individueel te hebben gewerkt. Er zijn in de rekeningen geen expliciete aanwijzingen te vinden voor andere groepen werklieden die aan de tombe werkten. Wel werd er onderling samengewerkt. Gillebert ging bijvoorbeeld samen met goudsmid Simon van Nijvel op pad om de werkzaamheden aan het kruis te inspecteren. In vergelijking met het latere Hollandse materiaal is door het onderzoek naar de Henegouwse rekeningen duidelijk dat er drie groepen werkten aan de tombe en begrafenis en hun taken (vooral die van executeurs en tussenpersonen) zijn scherper in beeld gebracht. Uit de identificatie van de betrokkenen én het materiaal blijkt dat beide zowel regionaal als internationaal werden aangezocht. Voor wat betreft dat laatste kunnen er op basis van een analyse nog verregaandere uitspraken worden gedaan.

MATERIËLE RECONSTRUCTIE VAN DE TOMBE

Voor deze materiële reconstructie kan gebruik worden gemaakt van het *partie* Lille 8220.³⁹⁴ Deze ruim één meter lange rol bevat, zoals bovenstaand al vermeld, posten met openstaande schulden en betalingen voor de begrafenisceremonie van Philippa en voor de tombe van haar en haar echtgenoot. De rekening is hoofdzakelijk geschreven door één hand, die overeen lijkt te komen met die van de klerk die de rekening met de verkoop van goederen van de overleden gravin opschreef (Mons A.E. nr. 470, De Maubeuge, of KaE = Kanseliershand E).³⁹⁵ De toevoegingen en doorhalingen in de rekening met de kosten voor de tombe zijn afkomstig van een tweede hand, die schreef met een donkerdere inkt. Van Camp vermoedt dat dit de anonieme Henegouwse kanselarijhand KaI betreft.³⁹⁶ Dit handschrift komt ook voor in de netversie van de afwikkeling van het testament van de gravin (Mons A.E. 485-II), samen met dat van de *tresorier* Jacques de Maubeuge (hand KaE). Een voorbeeld van een doorhaling betreft vier betalingen voor een *capelerie* door de Karmelieten (*‘freres dou carme*

394 Deze rekening is nog niet eerder gepubliceerd. Ludovic Nys verwijst wel naar de rekening in zijn studie over Doornikse steen. Nys 1993, 106. Deze paragraaf is deels eerder gepubliceerd. Zie Frequin 2016.

395 Ik wil Valeria van Camp bedanken voor haar hulp bij het onderzoek naar de hier besproken overgeleverde rekeningen.

396 Mondelinge expertise van Van Camp.

à 20 s.'), daarnaast zijn er twee giften aan specifieke personen doorgehaald. Ook corrigeerde de tweede hand de optelsom aan het einde van de rekening.

Zekerheid over de identiteit van deze hand en over de reden voor de correcties is er niet. Een mogelijke verklaring voor de doorhalingen is het verplaatsen van deze posten naar een andere (verloren gegane) *partie* waarin specifiek de giften aan religieuze instellingen zijn opgenomen. Door de doorhalingen bestaat de deelrekening Lille 8220 slechts uit inkomsten en uitgaven gemaakt voor de begrafenis en de tombe. Dit doet vermoeden dat de administratie van de werkzaamheden aan de tombe en begrafenis apart werden bijgehouden.

Als Frankine het overzicht bewaarde over de werkzaamheden aan de tombe is het heel goed mogelijk dat hij gedurende deze werkzaamheden in het werkdocument dat werd opgesteld door *tresorier* De Maubeuge wijzigingen aanbracht; hand KaI kan in dat geval worden geïdentificeerd als Frankine. De situatie in deze rekening is dan vergelijkbaar met die in de bovenstaand besproken serie Lille 4810 en Mons 465, Mons 69. Sluitend bewijs voor deze aanname is er echter niet, want er is geen eigenhandig document ondertekend door Frankine teruggevonden. Naar zijn identiteit moeten we gissen. Er zijn wel enkele verwijzingen naar Frankines in de omgeving van Valenciennes ten tijde van de dood van Philippa. Een kandidaat is Frankine van Mirwart, beheerder van het kasteel van Mirwart tussen 1299 en 1302.³⁹⁷

De rekening opent, zoals eerder al is opgemerkt, met openstaande vorderingen zoals we deze ook terugvinden in de andere *parties*. Na deze opsomming van de schulden volgen de uitgaven door Frankine. In het volgende deel worden kosten opgesomd voor de begrafenis-ceremonie van Philippa (Tabel 6). Een bedrag betaald voor gouden stof die gebruikt werd tijdens de dienst is een voorbeeld van een betaling voor de ceremonie ('dras dor ki furent mis au service à 10 lb.'). In het derde deel van de rekening worden 67 verschillende betalingen voor de tombe van Jan II en Philippa, zoals voor pigmenten, steen of betalingen voor specifieke handelingen, opgesomd (Tabel 7). Na deze posten volgen zes posten met onder andere een betaling aan eerdergenoemde meester Gillebert en Simon van Nijvel, opgenomen voor het kruis ('Item pour le despens Symon de Nivelles et maistre Gillebert quand il alerent venir veir u li crois monseigneur et madame seroit').³⁹⁸ De rekening eindigt met een totaal van de inkomsten en uitgaven voor de tombe ('conte somme'), geschreven door de tweede scribent en extra gemarkeerd door een *manicule* (een getekend wijzend handje, Afb. 34). De laatste post, opgenomen aan het einde van het document na de verrekening, is een betaling van 88 lb. en 10 s. aan Gillebert door Jehan de Trehaille; hier fungeert De Trehaille wederom als tussenpersoon. De inkomsten door de vorderingen van schulden en de betalingen die Frankine

397 Smit 1929, deel 1 20–21. 'De Mirwart par Frankine. Contes Frankine de Mirwart depuis kil enta ou castiel à le mi-aoust le sèmedi devant le saint Mathieu l'an mil CCIII^{lxx} XIX juskes à le mi-aoust l'an mil CCC et deus, c'est parmi 3 ans u là entours. Si avoit rechut en cel terme: 6657 lb. 3 s. 9 d. tourn. Et ses rendages fû parmi cel terme en saudoiers à cheval et à piek: 7336 lb. 16 s. 8 d. tourn. Ensi demeure con doit à Frankine par cest conte: 679 lb. 12 s. 11 d. tourn. De çou rabat on: 36 lb. 12 s. 11 d., ke medame avoit paiet à Jehennot le lombart. Ensi demeure con li doit: 643 lb. de tourn.'

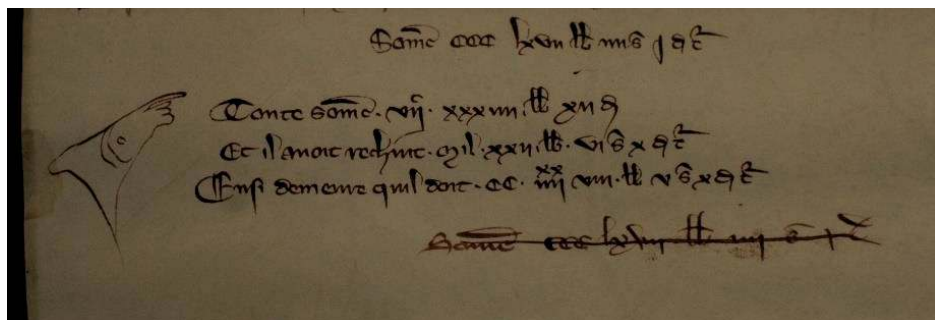
398 Zie bovenstaand.

heeft gedaan voor de tombe en de begrafenis zijn dus in deze *partie* gebundeld. Dit kan ook een verklaring zijn voor het bovenstaand besproken doorhalen van kosten met betrekking tot religieuze giften uit de rekening. Wellicht behoorden deze uitgaven uiteindelijk niet tot het takenpakket van Frankine.

De 67 posten die zijn opgenomen in Lille 8220 bieden een uitgebreid overzicht van de materialen die zijn gebuikt voor de tombe. Hierbij moet in het achterhoofd gehouden worden dat vermoedelijk niet alle betalingen die zijn gedaan voor de tombe en de begrafenisceremonie van de gravin hier als posten zijn opgenomen. Zo zijn er kosten voor werkzaamheden aan de tombe opgevoerd in Mons 485-II, die in de rekening van 1313 niet voorkomen.³⁹⁹ Deze zijn uiteraard wel opgenomen in mijn analyse. Uit de rekening kunnen op basis van de betalingen vier belangrijke groepen materialen voor het grafmonument worden onderscheiden, namelijk steen, polychromie en vergulding, ijzer en textiel. Deze vier groepen zullen nader worden bekeken. In de lopende tekst is steeds de transcriptie van de desbetreffende post opgenomen. De vertaling ervan is te vinden in Tabel 7.

Steen

In rekening Lille 8220 zijn posten voor specifieke typen donkere Belgische steen opgenomen.⁴⁰⁰ Meesters Jehan le Roi en Gillebert ontvingen betalingen voor de steen, die werd aangevoerd vanuit drie verschillende plaatsen. De ‘espondes’ (dekplaat) van de tombe werd aangekocht in Dinant,⁴⁰¹ en een tweede order werd geplaatst in Mons (Bergen) en vermoede-

Afb. 34 – *Manicule*. Detail uit Lille 8220.

399 Bijvoorbeeld Tabel 5.

400 ‘Belgisch’ is uiteraard een anachronisme. Omdat deze stenen nog steeds bekend zijn (en toegepast worden) onder de naam Belgische steen kies ik ervoor deze aanduiding te gebruiken. Deze steen is grotendeels afkomstig uit het gebied dat nu bekend staat als Wallonië. Zie voor de verschillende typen zwarte steen Janse e.a. 1980, 47. Voor Doornikse steen en de steenhouwersateliers is de publicatie van Ludovic Nys het meest uitputtend. Nys 1993. De classificatie van Doornikse sculptuur dateert uit 1848 en is van de hand van Frederik Waagen. Hij bracht als eerste een serie grafmonumenten uit Doornik uit de periode 1341-1460 bij elkaar. Grandmontagne 2018, 275 en Waagen 1848. Recentelijk verscheen er een uitgebreide catalogus over beeldhouwwerk van Doornikse steen. Nys en Casterman 2018.

401 ‘Premiers a maistre Jehan le Roi pour Il fois il ala a Dynant pour faire venir les espondes de le tombe.’ (Lille 8220, Tabel 8).

delijk gehaald uit de groeves bij Écaussinnes en Soignies.⁴⁰² De eerste post van negenendertig *livres* is een betaling van reiskostenvergoeding aan meester Jehan le Roi, die twee keer naar Dinant reisde voor een bestelling van het materiaal. De tweede post is een betaling voor de aanschaf en het transport van de steen. In Mons werd er reeds een aanbetaling van zestig sous gedaan voor deze aankoop. Dat er specifiek werd gerefereerd aan Mons zou kunnen komen omdat de graaf zich daar bevond toen de aanbetaling werd gedaan. Ik vermoed echter dat deze post de aanbetaling voor de ruwe steen bevat, die uit een groeve in de omgeving van Mons afkomstig is. Een tweede betaling van tweeënveertig *livres* die werd verricht aan Gillain voor marmer afkomstig uit Mons, ondersteunt deze aanname.⁴⁰³ Tot slot zijn er ook betalingen voor Doornikse steen in de rekening opgenomen. Eerder werd al gerefereerd aan een betaling aan meester Gillebert voor steen uit Antoing.⁴⁰⁴ Er zijn verschillende andere voorbeelden van tombes waarbij verschillende soorten donkere Belgische steen in één monument worden gecombineerd.⁴⁰⁵

Ook voor het graf van Margaretha van Liegnitz-Brieg zijn op basis van de rekeningen uitspraken gedaan over de gebruikte steen. Van Egmond concludeert dat de tombe vervaardigd moet zijn van Doornikse steen. Bij deze aanname moet een kleine kanttekening worden geplaatst. Weliswaar werd Keldermans op 11 december 1386 naar Doornik gestuurd om een meester te zoeken die de tombe kon vervaardigen (Tabel 4), maar dit zegt nog weinig over de materiaalkeuze. Keldermans zelf was geen Doorniks meester, maar afkomstig uit Brussel/Mechelen.⁴⁰⁶ Hij kan ook worden gekoppeld aan sculptuur op het Mechelse schepenhuis (een reeks met de Negen Besten) en een grafmonument voor Vranx van Halen en Maria van Gistel.⁴⁰⁷ Geen van deze monumenten is bewaard gebleven, van het grafmonument resteert slechts een gravure.⁴⁰⁸ Het is uiteraard mogelijk dat Keldermans werkte met de Doornikse steen, maar in dit geval ontbreekt tot op heden een specifieke aanwijzing hiervoor.

Voor de Henegouwse tombe is het, op basis van de drie locaties waar de steen werd gekocht, mogelijk om uitspraken te doen over de soort, het uiterlijk en de functie van de

402 'Item pour le pierre de le tombe et pour amener le dite pierre. Et me sire li cuens en paia a iaulz encore a Mons 60s.' (Lille 8220, Tabel 8).

403 'Item a Gillain dou marbiet de Mons a me dame li denoit' (Lille 8220) 9. Hier wordt vermoedelijk gerefereerd aan de zwart steen. Zie hiervoor Nash 2019, 13–28.

404 Zie noot 378.

405 Tourneur en Groessens 2018, 51 en noot 17. In dit corpus is het grafmonument van Philippa van Henegouwen daarvan een voorbeeld (zie Hoofdstuk 4).

406 Vermet 2019b, 14, 15.

407 Tóth-Ubbens 1957, 66–69. Interessant is te vermelden dat Keldermans in de jaren 1383–1384 in Mechelen samenwerkte met André Beauneveu uit Valenciennes. Hij kreeg betaald voor een kruis boven het altaar van het schepenhuis te Mechelen.

408 Tóth-Ubbens 1957, afb. 2. Zie voor dit graf verder Le Maire 1970. De zijwand van dit monument bestaat uit medaillons met vierpassen en boven de gisants is een rij lege nissen afgebeeld, die vermoedelijk ooit pleurants hebben bevat. Ook op het grafmonument van Margaretha van Liegnitz-Brieg was een dergelijke rij pleurants naast de gisants opgenomen. Vermet 2019a, 12. Bij mijn weten is deze opmerkelijke verplaatsing van de pleurants van de zijwand van de *enfou*-nis nog niet eerder in de literatuur besproken. Deze valt buiten de grenzen van dit proefschrift, maar ik zal hieraan in een later artikel aandacht besteden.

gebruikte zwarte steen. Doornikse steen is een verzamelnaam voor de blauwe steen die werd (en wordt) gewonnen in de regio Doornik, waaronder het zuidelijke deel van het graafschap Henegouwen.⁴⁰⁹ De steen die gewonnen werd in de omgeving van Dinant, dat vanwege zijn ligging aan de Maas een belangrijke stapelmarkt voor deze lokale steen werd, is het *noir Belge* (zwart marmer).⁴¹⁰ Dit is een kalksteen ontstaan uit de resten van slijk van koralkalk. De steen heeft een homogene en fijne structuur en is diep en egaal zwart. In Mons, of liever in de plaatsjes Soignies en Écaussinnes ten noorden van Mons, wordt Belgische hardsteen gewonnen, die zich kenmerkt door witte kalkverkleuringen.⁴¹¹ De reden voor het gebruik van de drie soorten steen zou economisch kunnen zijn. De steen uit Dinant werd gebruikt voor de dekplaat en was dus goed zichtbaar; bovendien was de plaat hoog gepolijst om een maximale diepzwarte toon te krijgen, die de contrastrijke basis voor twee gepolychromeerde gisants van witte steen vormde. Niet toevallig is in de rekening ook een betaling opgenomen voor de aankoop van stenen voor het polijsten.⁴¹² De kist van de tombe kan in dit geval vervaardigd zijn geweest van het hardsteen uit Mons, een harde, duurzame steen die voorzien werd van polychromie, goud en zilver. Wellicht werd het fijnere beeldhouwwerk uitgevoerd in Doornikse steen. Een optelsom van de gemaakte kosten voor de twee typen steen wijst uit dat de totale kosten voor de steen uit Mons significant hoger zijn (ruwe steen meer dan 80 lb.) dan de kosten gemaakt voor de steen aangekocht in Dinant (17 lb. 16 s. 6 d.) en Antoing (6 lb. en 5 sous), niettegenstaande het feit dat de steen uit Dinant van hogere kwaliteit en dus duurder was.⁴¹³ Het prijsverschil wordt hier dus bepaald door de hoeveelheid aangekochte steen. Voor de dekplaat (één relatief dunne plaat) was logischerwijs minder steen nodig dan voor de vier zijwanden van de tombe.⁴¹⁴ In het geval van de hardsteen uit Mons en de Doornikse steen voor de kist was een egale kleur ervan vermoedelijk van minder belang. Posten uit de rekening suggereren dat de tombe gepolychromeerd was (zie daarvoor onderstaand).

Naast deze donkere Belgische steensoorten werd er voor de gisants op de tombe ook gebruik gemaakt van een lichte steensoort. In zijn zeventiende-eeuwse stadsgeschiedenis van Valenciennes meldde Le Boucq immers dat het grafmonument was gemaakt van zwart marmer met daarop twee personen gehouwen in een witte steen ('marbre noir, et pardessus deux

409 Zie hiervoor Salomagne 2016, 733.

410 Janse e.a. 1980, 53; Tourneur en Groessens 2018, 51.

411 Janse e.a. 1980, 51.

412 Lille 8220 'Item pour pieres a barbir pour polir' (Lille 8220, Tabel 7). Ludovic Nys koppelt het polijsten van de steen aan de uitstraling van het marmer en maakt daarvoor gebruik van de rekening van Philippa. Zie ook Nys 1993, 106. Er zijn er geen posten voor witte steen opgenomen in de rekening. Vermoedelijk maakten deze betalingen deel uit van een andere *partie*.

413 Tourneur en Groessens 2018, 51.

414 De tombe van Gwijde van Avesnes kan als referentie dienen, het basement bestaat uit twee losse platen. Er zijn in de tombe echter geen verschillende steensoorten gebruikt. Zie voor het graf van Gwijde van Avesnes Hoofdstuk 3.

personnages de pierre blanche’).⁴¹⁵ Er zijn in de rekeningen geen posten opgenomen waaruit te herleiden valt van welke steen gebruik is gemaakt voor de effigies. Er zijn ruwweg drie opties: Italiaans marmer, Franse of Engelse albast of de witte, lokale Avendersteen. Gezien de omschrijving van Le Boucq lijken marmer en albast onwaarschijnlijk. Er is geen reden waarom hij marmeren of albasten gisants onder de algemene noemer ‘witte steen’ (*pierre blanche*) zou omschrijven. Elders maakt hij bij de beschrijving van een altaar namelijk wel onderscheid tussen verschillende soorten witte steen: ‘blan marbre’ (sic.) en ‘allebastre’.⁴¹⁶ Albast werd verder pas vanaf 1330 populair voor de vervaardiging van sculptuur in Noord-Europa en Spanje.⁴¹⁷ De meest voor de hand liggende kandidaat is dus de lokale Avendersteen, een fijnkorrelige kalksteen uit het krijt gewonnen in de omgeving van het gebied Avesnes-le-Sec, op een steenworp afstand van Valenciennes.⁴¹⁸ Deze steen lijkt sterk op Baumbergersteen (en wordt daar ook geregeld mee verward) maar heeft vanwege graafgangen, die zijn ontstaan door organismen die het sediment kort na afzetting omwoelden, een specifiek eigen uiterlijk.⁴¹⁹ De Avendersteen werd vaak toegepast in sculptuur, omdat de steen gemakkelijk te bewerken was (zelfs met houtbewerkersgereedschap) en er zo fijne en scherp gehouwen details in konden worden aangebracht.⁴²⁰ Een van de vroege voorbeelden van het gebruik van Avendersteen voor sculptuur is het portaal van de Notre-Dame kathedraal te Doornik.⁴²¹ Dat deze steen werd gebruikt voor gisants blijkt uit de twee zwaar beschadigde gisants van deze steensoort, die zich bevinden in het Musée des Beaux-Arts te Valenciennes (Afb. 35).⁴²² Omdat deze steen niet geschikt is voor polijsten (in tegenstelling tot het albast en het marmer) is het waarschijnlijk dat de gisants volledig beschilderd zijn geweest.⁴²³ De kleur moet dan dusdanig zijn vervaagd dat Le Boucq deze niet meer heeft kunnen waarnemen, zoals nu ook het geval is op de genoemde gisants in het Musée des Beaux-Arts.

415 Outreman 1639, 445; Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844.

416 Bijvoorbeeld bij de omschrijving van een altaartafel in de Notre-Dame-de-la-Grande kerk in Valenciennes: ‘la table de l’autel qui est composée de blan [sic] marbre, allebastre, pierre de Rans, etc.’ Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844, 30.

417 Woods 2015, 7. Woods noemt het materiaal zelfs ‘customary’ boven marmer. Zie voor albast ook Hoofdstuk 4, paragraaf *Het grafmonument van Philippa van Henegouwen*.

418 De combinatie van zwarte en Avendersteen werd eerder opgemerkt door Ludovic Nys. Nys 1993, 152.

419 Tolboom en Dubelaar 2009, 175.

420 In dit opzicht is een rekeningpost voor het graf van Margaretha van Liegnitz-Brieg interessant (Tabel 4) Van Egmond leest ‘yseren scaffen’, Vermet spreekt van ‘yseren schaffen’ Vermet 2019a, 275. Het gebruik van schaven (scaffen) betekent volgens Vermet dat de tombe van Avendersteen gemaakt moet zijn geweest. In dat geval zou voor Margaretha van Liegnitz-Brieg dus wel voor vergelijkbare materialen gekozen zijn als voor de tombes in Henegouwen. Het is echter niet zo dat Avendersteen de enige zachte witte kalksteen is die zich liet schaven. Op basis van deze bron kan dus niet onomstotelijk worden vastgesteld dat het voor het Haagse grafmonument Avendersteen betrof. Ik volg in dit proefschrift de vertaling van Van Egmond en denk dat ‘scaffen’ verwijst naar een ijzeren hekwerk over de tombe. Zie hiervoor ook verderop, de paragraaf *Hughe*.

421 Tolboom e.a. 2009, 63. Zie ook Nys 2018, 142 voor de iconografie van het portaal.

422 Evenals fragmenten uit de abdij van Beaumont. Morganstern 2000b, 62.

423 Zie hiervoor ook mijn opmerkingen in Hoofdstuk 7, paragraaf *Boodschap*.

Polychromie en vergulding

Een deel van zowel de zwarte als de witte steen van de tombe is vermoedelijk voorzien geweest van polychromie.⁴²⁴ Dit was niet ongebruikelijk voor veertiende-eeuwse sculptuur in Henegouwen. Op beelden gemaakt van zowel de Doornikse zwarte steen als van de witte Avendersteen die zich nu nog bevinden in de kathedraal van Doornik zijn bijvoorbeeld restanten van polychromie teruggevonden.⁴²⁵ Dat betekent niet dat de steen helemaal niet meer zichtbaar was. Een in de context van dit proefschrift interessant voorbeeld zijn de vijftiende-eeuwse epitafen die werden vervaardigd van Doornikse steen. Douglas Brine heeft onder meer aangetoond dat de gezichten van de figuren op de epitaaf van Michel Ponche († 1431-1436) fijner uitgevoerd waren en meer gepolijst dan de overige sculptuur (bijvoorbeeld de draperieën). Deze delen waren volgens hem niet gepolychromeerd.⁴²⁶ Hieruit blijkt dat de Doornikse steen als materiaal zichtbaar kon worden gelaten en dus als zodanig kon worden gewaardeerd.

Ook miniaturen kunnen een indicatie geven van hoe de kleur van de steen en polychromie op de grafmonumenten werden gecombineerd. Op een vijftiende-eeuwse miniatuur uit de *Roman de Gillion de Trazegnies* is bijvoorbeeld een grafmoment afgebeeld (Afb. 36).⁴²⁷ Hoewel het een fantasiemonument betreft, lijken de conventies voor middeleeuwse grafmonumenten te zijn gevolgd. Er zijn op de miniatuur drie gisants afgebeeld (De Trazegnies en zijn twee echtgenotes), met het hoofd geplaatst op een kussen, bekroond door een baldakijn. Zij liggen op een vierkante tombe.⁴²⁸ Deze is voorzien van nissen, waarin geen pleurants maar traceringen zijn aangebracht. Op de tombe staat een inscriptie, aan de hand waarvan de eigenaren van de tombe kunnen worden geïdentificeerd. De gezichten van de gisants zijn gepolychromeerd, hun kleding is rijk verguld. Op de kist zelf is verder geen polychromie aangebracht, de zwarte kleur van de steen is zichtbaar gelaten. Een tweede miniatuur, van de tombe van Hector, toont een *enfou*-grafmonument (Afb. 37). In een rijkgedecoreerde kerk is op de achtergrond de tombe te zien, met een vergulde gisant. Deze ligt op een zwartstenen tombe (waarvan de plaat en de plint zichtbaar zijn). Aan de voorzijde is een rij van zeven pleurants zichtbaar, uitgevoerd in witte steen. Achilles en zijn compagnons (weergegeven als vijftiende-eeuwse edelen) staan druk gesticulerend naar het grafmonument te kijken.⁴²⁹ Een derde zestiende-eeuwse miniatuur, tot slot, toont koning Lodewijk de Vrome in gebed bij het grafmonument van zijn vader, Karel de Grote (Afb. 38). Ook hier valt het contrast

424 Op zowel de sculptuur gemaakt van de Doornikse steen als de sculptuur van de witte Avendersteen in de Notre-Dame in Doornik zijn resten van polychromie teruggevonden.

425 Er is echter zeer weinig van die polychromie bewaard gebleven. Dit kan onder meer worden gewijt aan een al te grondige schoonmaakoperatie, uitgevoerd door een particulier bedrijf in de jaren negentig van de vorige eeuw. Serck-Dewaide 2018, 238.

426 Brine 2015, 115.

427 De iconografie van deze miniatuur wordt geanalyseerd in Hoofdstuk 7.

428 Zie voor monumenten waarop gisants van meerdere mannen of vrouwen zijn geplaatst Barker 2020.

429 Dat grafmonumenten aanleiding waren voor gesprek blijkt onder andere uit de bovengenoemde geschiedenissen van Gillion de Trazegnies. Deze wordt besproken in Hoofdstuk 7.

Afb. 35 – *Twee anonieme gisants* (eind veertiende, begin vijftiende eeuw) Valenciennes, Musée des Beaux-Arts.

op tussen de gisant – een verguld beeld, het hoofd rustend op een roodgekleurd kussen, gekleed in harnas met rijksappel en zwaard – en in dit geval een tombe van lichte steen. Aan de zijkant van de tombe is een tracering te zien, het is niet zichtbaar of er pleurants aan de zijkant van de tombe staan.

De drie grafmonumenten op de hier besproken miniatures hebben met elkaar gemeen dat in alle drie de gevallen de voor de tombes gebruikte steen gedeeltelijk door de miniaturisten zichtbaar is gelaten. Daarnaast zijn de gisants die op de tombes zijn weergegeven verguld en gepolychromeerd. Het betreft hier zoals gezegd geen bestaande monumenten, maar de miniaturisten hebben deze antieke en vroegmiddeleeuwse tombes weergegeven volgens de conventies van de voor hun contemporaine grafmonumenten. De verbeelding van de kale (gepolijste) steen, in combinatie met polychromie en vergulding zal daarom geen inventie zijn, maar een weergave van grafmonumenten zoals deze hen bekend was uit de kerken die zij bezochten.⁴³⁰ Deze miniatures kunnen daarom fungeren als indicatie van de wijze waarop steen en polychromie op de middeleeuwse grafmonumenten werd gecombineerd.

Er zijn in de rekeningen aanwijzingen te vinden dat de tombe van Jan II en Philippa ooit gepolychromeerd is geweest en rijkelijk was voorzien van goud en andere metalen. De polychromie op de tombe moet in de loop der tijd zijn vervaagd, omdat Le Boucq in de zeventiende eeuw spreekt van een zwarte tombe met witte ligbeelden, in plaats van een rijk gepolychromeerde en vergulde tombe. De drie overgebleven tombes van de Avesnes ondersteunen deze hypothese, want ook deze tombes waren voor een groot deel gepoly-

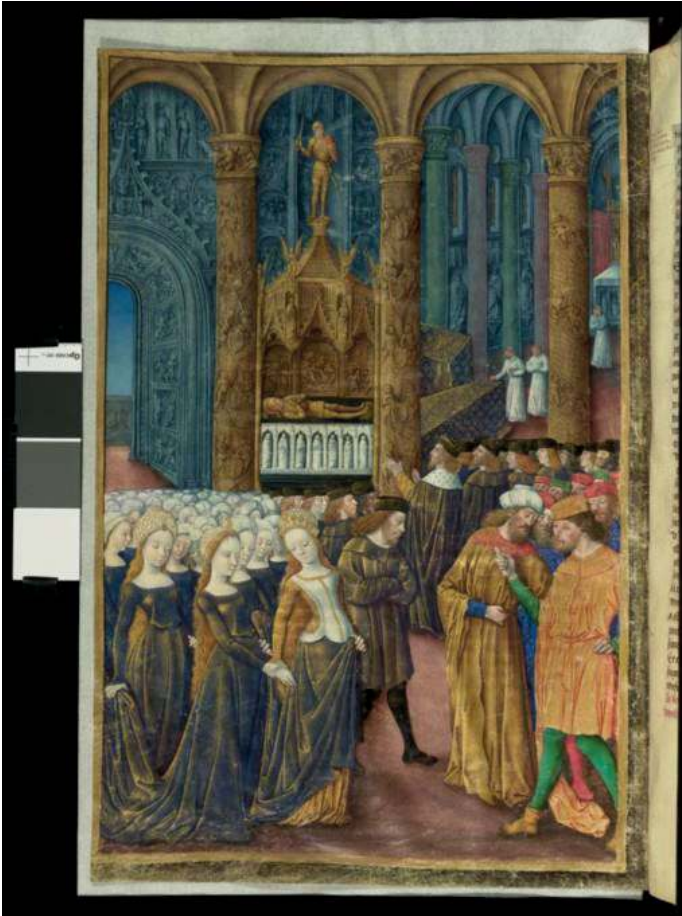
430 Zie voor publiek en grafmonumenten Hoofdstuk 7.

Afb. 36 – *Roman de Gillion de Trazegnies*, Lieven van Lathem (Vlaanderen, 1464). 38.9 × 28 × 9.4 cm (gesloten). Los Angeles 111, fol.9v.

chromeerd.⁴³¹ Op de resten van de tombe van Jan van Avesnes († 1279, neef van graaf Jan II) is de oorspronkelijke polychromie nog zichtbaar. In het volgende hoofdstuk zal worden aangetoond dat ook de tombe van de broer van Jan, Gwijde van Avesnes, ooit volledig

431 Zie voor het technisch onderzoek naar de polychromie op de tombe van Gwijde van Avesnes Hoofdstuk 3, paragraaf *Polychromie op de tombe*. De polychromie op het tombefragment van Jan de Tweede is nog met het blote oog zichtbaar.

Afb. 37 – *Achilles bij de tombe van Hector*. Parijs 24920, fol. 27v.

gekleurd is geweest. Op basis van de bovenstaande voorbeelden kan verder worden vermoed dat de stoffering in ieder geval de gisants betrof.

De rijke vergulding van de tombe blijkt uit de rekeningposten voor bladgoud in de rekening van 1313. In totaal worden er 1450 goudblaadjes aangekocht voor de tombe. Deze blaadjes hadden een vrij gestandaardiseerde afmeting. Susie Nash rekent in haar analyse van de grondstoffen aan het Bourgondische hof met een afmeting van 8 x 8 centimeter (= 64 cm²).⁴³² Onderzoek naar het gebruik van bladgoud op Florentijnse schilderijen (gedateerd vóór de regulering in de Florentijnse statuten voor het gilde van de dokters en apothekers in 1403) wees uit dat ook bij deze vroegere werken bladgoud werd gebruikt waarvan de afmeting maximaal varieert tussen de 6,8 en 8 centimeter in lengte en breedte.⁴³³ Om een idee te

432 Kirby, Nash en Cannon 2010, 133. Ik reken daarom hier met het gemiddelde van 7,5 x 7,5 cm.

433 MacLennan e.a. 2019, 3, tabel 1. De goudbewerker in de stad behoorden tot dit gilde.

Afb. 38 – *Lodewijk de Vrome in gebed*. Parijs 2821, fol. [D]v.

krijgen van de hoeveelheid goud, kan een simpele rekensom worden gebruikt. Ik reken met een afmeting van 7,5 x 7,5 centimeter (= 56,25 cm²): een gemiddelde van de bevindingen uit Florence en Bourgondië. 1450 blaadjes met een oppervlakte per blad van ruim 56 vierkante centimeter maakt een totaaloppervlak van 81.562,5 cm². Dit is het equivalent van ruim acht vierkante meter aan aangekocht bladgoud.

Een percentage van dit oppervlak ging bij verwerking verloren door de overlap van het bladgoud. Op basis van het Florentijnse onderzoek valt te melden dat de mate van overlap gebonden was aan de kunstenaar of het atelier.⁴³⁴ De overlap varieerde op de schilderijen tussen de 0,1 en 0,9 centimeter.⁴³⁵ Omdat het vergulden van een driedimensionaal object

434 De auteurs merken hierbij op dat deze overlap zo persoonlijk is dat het onderzoek naar overlap kan ondersteunen bij de identificatie van ateliers of kunstenaars. MacLennan e.a. 2019, 8.

435 MacLennan e.a. 2019, 3, tabel 1.

lastiger is dan een plat vlak kunnen we ervan uitgaan dat de vergulders van de tombe minder efficiënt met het bladgoud konden omgaan. Wordt er gerekend met een ruime overlap van één centimeter aan zijden (dan resteert $5,5 \times 5,5 = 30,25 \text{ cm}^2$ bladoppervlak), dan blijft het totaaloppervlak aan toegepast bladgoud $5,1 \text{ m}^2$ ($42,25 \times 1450 = 51.113 \text{ cm}^2$).

Op basis van deze hypothetische berekening en van de 3D-scan van het grafmonument van Gwijde is het mogelijk uitspraken te doen over het oppervlak van de tombe en de aanwezigheid van het bladgoud.⁴³⁶ Het graf van Gwijde meet circa $11,53 \text{ m}^2$ aan oppervlakte. In de meting zijn een dekplaat en de twee zijplaten (aan het voeteneinde en de lange zijde) meegenomen. Het graf van Philippa en Jan II was een dubbelgraf, het oppervlak van de tombe van Gwijde moet dus worden verdubbeld.⁴³⁷ Ruw geschat is het oppervlak van de tombe van Jan II en Philippa dus 23 m^2 . Uitgaande van $5,1 \text{ m}^2$ aan bladgoud impliceert deze berekening een vergulding van ruim twintig procent. Met deze rekensom in het achterhoofd lijkt de hoeveelheid aangekocht bladgoud minder exorbitant dan op het eerste gezicht zou worden ingeschat. De tombe was rijkelijk verguld, passend voor een grafmonument van middeleeuwse adel.

Ook op de miniatuur van het grafmonument van Margaretha, gravin van Henegouwen, de echtgenote van Lodewijk de Beier, is een rijk gebruik van goud zichtbaar (Afb. 19). De baldakijn boven het hoofd van de vorstin en de arcade boven de pleurants lijken verguld te zijn geweest. Ook de mantel en de haren van de vorstin en de tronende Maria boven de gisant zijn in goud weergegeven. Tot slot zijn er gouden details op het hoofdkussen, de kapitelen en andere architecturale sculptuur en op de wapenschilden toegevoegd. De miniatuur van het grafmonument dateert ongeveer 300 jaar na de onderzochte rekening. Een vergelijking van deze miniatuur met contemporaine sculptuur wijst echter uit dat deze beelden en grafmonumenten op vergelijkbare wijze werden verguld.

Voor sculptuur vervaardigd op kleine schaal van zowel de donkere Belgische steen als van de witte steen geldt dat er veelvuldig gebruik werd gemaakt van goud bij de polychromie. Op een reliëf van de Doornikse edele Marie de Quinghien († 1427) is de volledige achterzijde van het reliëf verguld, evenals de jurken van de vrouwen, de kronen en de haren van Maria en Sint Catharina (Afb. 39).⁴³⁸ Ook het zwartstenen retabel dat zich in de Notre-Dame te Doornik bevond (van kanunnik Lièvin Bleckre) en de reconstructie van dit retabel door Myriam Serck-Dewaide geven een idee van de delen die werden verguld. Op de reconstructie is het goud aangebracht op de vleugels en het haar van de engelen en op de mantels van de figuren (Afb. 40, Afb. 41). Deze vergulding komt overeen met de uitkomsten van het technisch onderzoek naar het grafmonument van de broer van Jan II, Gwijde van

436 In Hoofdstuk 3 betoog ik dat er een overeenkomst is in de afmetingen van de Avesnestombes. De afmetingen van de dekplaat van Gwijde en van Aleida komen bijvoorbeeld vrijwel overeen.

437 Omdat het graf van Gwijde een muurtombe betreft, heb ik de muurplaat aan het hoofdeinde ook meegerekend, deze heeft om en nabij dezelfde afmeting als de plaat aan het voeteneinde.

438 De reconstructies zijn van de hand van Myriam Serck-Dewaide. Serck-Dewaide 2018, fig. 131 en 140.

Avesnes, in de Domkerk. Ook daar werden op de architectonische elementen (in dit geval de zijwanden van de nissen) restanten van goud aangetroffen.⁴³⁹

Ook op de tombe van Jan II en Philippa zal op deze wijze zijn gewerkt met bladgoud. Het betrof twee gisants op een dubbeltombe, waarvan het is voor te stellen (op basis van de bovengenoemde miniaturen) dat de beide mantels rijkelijk waren verguld. Verder werden deze gisants bekroond door twee rijk vergulde baldakijnen. En tot slot was er een arcade die werd gedecoreerd met goud geplaatst boven de pleurants, of werd er gebruik gemaakt van een andere architecturale omlijsting van de beelden met dito vergulding. Dit in acht nemende is de hoeveelheid aangekocht bladgoud beter te duiden.

Naast de bovengenoemde vergulding bevonden zich op de tombe letters – de inscriptie waarin de graaf en de gravin werden gememoreerd – uitgevoerd in messing en tin ('Item pour laithon pour faire lettres de le tombe'; 'Item pour estain pour les dites lettres').⁴⁴⁰ Op het contemporaine zwartstenen grafmonument van Jacques Castaigne, dat zich in Doornik bevond, zijn dergelijke uitgehouwen letters (hoewel zonder vulling) nog zichtbaar (Afb. 21).⁴⁴¹

Tot slot zijn er ook posten opgenomen voor de grondering (calcium carbonaat, in de rekening 'blanc d'espagne') en notenolie ('oille de nois', naar alle waarschijnlijkheid walnotenolie, deze werd vaak gebruikt voor witte pigmenten).⁴⁴² Restanten van een witte grondering, waarschijnlijk op basis van olie, zijn aangetroffen op een vijftiende-eeuws votiefreliëf in de Saint-Jacques in Doornik (het reliëf van Jacques Taintenier, Afb. 42).⁴⁴³ Deze diende ook als grondlaag voor het aan te brengen bladgoud.⁴⁴⁴ Verder heeft men voor het graf van Jan II en Philippa kleur (pigmenten, niet verder gespecificeerd) en vernis ('Item pour viernis') aangekocht.⁴⁴⁵

De ijzeren hughe, een permanente structuur

Uit de rekeningposten in Lille 8220 kan tot nu toe worden gereconstrueerd dat de tombe van Jan II en Philippa bestond uit drie typen donkere steen, met daarop twee gepolychromeerde gisants van witte steen. Het basement van de tombe was van hardsteen uit Mons, wellicht met elementen van Doornikse steen, voorzien van polychromie en vergulding, daarop lag een plaat van donkere, glimmend gepolijste Dinantse steen, met daarop de twee gepolychromeerde grafbeelden. Een serie posten in de rekening doet vermoeden dat er zich

439 Dit onderzoek wordt besproken in Hoofdstuk 3, paragraaf *Polychromie op de tombe*.

440 Zie voor de chemische samenstelling van contemporair koper in Parijs, Bourgarit en Thomas 2012, 3052. Bourgarit en Thomas vermoeden op basis van hun analyse van gebruiksvoorwerpen, zoals gespen uit een Parijs atelier, dat de productie van koper in de veertiende eeuw plaatsvond in een kleine fabriek, in plaats van door alleen werkende ambachtsmannen.

441 Dit grafmonument is stilistisch verwant aan het grafmonument van Gwijde van Avesnes, zoals in Hoofdstuk 3, paragraaf *De genesis van het grafmonument* zal worden betoogd.

442 Kirby, Nash en Cannon 2010, 136. En zie ook 'Rekening Dugardin *bonnes couleurs à olle*' Nys 1993, 125.

443 Serck-Dewaide 2018, 246, 251.

444 Ibid.

445 Kirby, Nash en Cannon 2010, 161, 162.

Afb. 39 – *Votiefreliëf Marie de Quinghien († 1427)*, vijftiende eeuw. Witte steen (72 x 82 cm). Doornik, Kathedraal Notre-Dame (daarvoor archeologisch museum).

mogelijk op de dekplaat, boven de gisants, een structuur heeft bevonden. In de boekhouding wordt gesproken van een zogenaamde *hughe*. De uitgaven voor de *hughe*, een constructie van ijzer en textiel, zijn substantieel. Meester Jehan de Severin (ook wel meester Jehan de Siveri) ontving 74 lb. en 20 sous voor werk aan de *hughe*, via Jehan de Trehaille (zie bovenstaand).⁴⁴⁶ Smid Jehan de Biallin ontving verder 16 lb. voor het ijzer voor de *hughe* ('item a Jehan de Biallin pour le ferement de le *hughe*'). Het transport van de *hughe* kostte 50 sous ('Item pour venir le *hughe* de le tombe'). Opgeteld bedroegen de aan de *hughe* gerelateerde kosten dus meer dan negentig *livres*. Ter vergelijking: de kosten voor goud, koper en tin en voor de pigmenten bedragen eenentwintig *livres* en de betalingen aan de schilder tellen op tot achtien *livres*, beide significant lagere uitgaven.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Zie noot 385.

⁴⁴⁷ Hoewel het uiteraard mogelijk is dat er in andere *parties* nog posten werden opgenomen voor polychromie en steen.

Afb. 40 – *Votiefreliëf kanunnik Liévin Bleckre* (vijftiende eeuw). Doornik, Kathedraal Notre-Dame. (Afbeelding Serck-Dewaide 2018, 248).

De bovengenoemde term ‘hughe’ is niet een op een te vertalen.⁴⁴⁸ Een zogenaamde ‘hughe de fier’ speelt een rol in *Ly myreur des histors* van Jean d’Outremeuse.⁴⁴⁹ Het gevaarte diende in de kroniek om een leeuw te transporteren. In dit geval is de relatie met een kooi snel gelegd. Met deze identificatie in het achterhoofd bieden ook de Henegouwse

448 Het meest voor de hand ligt etymologische verwantschap met het Nederlandse ‘huik’. De oudste vindplaats van huik (als kapmantel) is 1317, als *heucken*. Hoewel de betekenis in het verlengde lijkt te liggen, namelijk het overhuiven van een levend of dood lichaam, staat de vorm mijns inziens te ver af van *hughe* om een verwantschap te veronderstellen. Philippa, Debrabandere, en Quak 2003, lemma ‘huik’. Een andere meer voor de hand liggende vertaling is de *hughe* of de *huche* als *coffre*, kist. (Dictionnaire du Moyen Français, 1330–1500, lemma ‘huche’). De *huche* is een leenwoord uit het Germaans, dat zich heeft ontwikkeld tot het Duitse *Hütte* en het Nederlandse *hut*. Ook qua betekenis sluit dit aan bij de vermeende functie van een *hughe* als een overkapping van een grafmonument. Diez 2017, ‘Hütte’.

449 D’Outremeuse 1869, Vl. 2, 409.

Afb. 41 – *Reconstructie pigment votiefreliëf kanunnik Liévin Bleckre*, vijftiende eeuw. Afbeelding Serck-Dewaide 2018, 248.

rekeningen enkele aanknopingspunten voor hoe deze structuur eruitgezien zou kunnen hebben. Allereerst biedt een rekeningpost in een door Dehaisnes getranscribeerde rekening uit 1311 voor werkzaamheden aan het grafmonument (het origineel kon helaas niet meer worden getraceerd) informatie over een *hughe*. Robert le Cochon ontvangt een substantieel bedrag (365 lb. en 15 d.) voor verschillende items, waaronder voor de '*hughe dont li tombe est couverte*.'⁴⁵⁰ De *hughe* bedekte dus de graftombe van de graaf en de gravin. Ook in latere rekeningen zijn referenties te vinden. In de afrekening van de testamentaire bepalingen van Jeanne de Bretagne, dame van Cassel († 1361?) worden bijvoorbeeld ook posten voor een *hughe* opgenomen. Een timmerman werd betaald voor een '*huche*' voor over de '*fosse*' (baar) van Johanna.⁴⁵¹ Verder staat in een rekeningpost van de latere graaf van Henegouwen,

450 Dehaisnes 1886, 195, 196. Zie voor Le Cochon in de rekening uit 1313, Tabel 7.

451 Zie voor deze rekening noot 320. Verder ook: '*pour une huche faicte pour mettre sus la tumbte et sépulture de madame [...]*' 1886, 342.

Willem van Beieren († 1417), een betaling voor ‘une huge quil acata pour mettre les lignes draps’.⁴⁵² In deze post wordt een *hughe* beschreven, die werd aangekocht om textiel op te draperen. Ook in de rekeningen van de werkzaamheden aan het grafmonument van Margaretha van Liegnitz-Brieg zijn betalingen voor een constructie over het grafmonument opgenomen, hoewel deze niet specifiek als *hughe* werd opgetekend. Aernt de timmerman is verantwoordelijk voor een ‘verhemelt over die tomme in die cappelle’ (Tabel 4). Deze is gemaakt van hout, maar daarnaast is er ook een post opgenomen voor een ijzeren hekwerk voor de tombe (‘yseren scaften van die tomme’, Tabel 4).⁴⁵³ Een dergelijke structuur op of over een grafmonument kan op twee manieren hebben gefunctioneerd. De eerste mogelijkheid is dat het een permanente toevoeging op het grafmonument betreft. De tweede mogelijkheid is dat het een variatie is van de *chapelle ardente*, een tijdelijke begrafenisarchitectuur.

Allereerst de permanente structuur. In tekstuele bronnen zijn aanwijzingen te vinden voor tombes waarop zich ijzeren of houten structuren hebben bevonden. Volgens de kroniek *Vie de Louis VII* bevonden zich om het grafmonument van Lodewijk VII († 1180, de tombe dateert uit 1200) in het cisterciënzerklooster te Barbeau twee structuren, één van hout en één van ijzer.⁴⁵⁴ De tombe van Robert van Artois († 1250) is een tweede voorbeeld van een tombe die werd overhuifd door een structuur. Een rekening uit 1326 suggereert dat dit hek overeenkomt met het hekwerk op de (verloren gegane) tombe van zijn moeder, Blanche van Castilië († 1252).⁴⁵⁵ Uit de bronnen valt tot zo ver op te maken dat de structuur een hekwerk, of wellicht zelfs een kooi, om en op de tombe was, die kon worden bedekt met textiel.

Visuele voorbeelden van een *hughe* zijn er weinig.⁴⁵⁶ De meest bekende is wellicht de tombe van Richard van Beauchamp, graaf van Warwick († 1439). De ijzeren overkapping van de tombe is geplaatst op de dekplaat van het monument (Afb. 43). Julian Munby brengt

452 Deze rekening is gemaakt voor Willem van Beieren, op dat moment gouverneur van Henegouwen. Later wordt hij graaf Willem IV van Henegouwen († 1417). Ik dank Anne-Maria van Egmond die mij wees op de rekeningpost. Deze bevindt zich in de rubriek ‘Rendage et petites parties forainez’. Deze rubriek kan niet specifiek worden gekoppeld aan uitgaven voor een begrafenis of voor een tombe. Dit impliceert dat de term *hughe* ook werd gebruikt voor zaken die niet specifiek met graven of begravenissen van doen hadden. ‘Item le 6e jour de march au Quesnoit payet a Stourme pour une huge quil acata pour mettre les lignes draps [...]’ (Lille, Archives Départementales du Nord, B 7937 fol. 51r.) Item op de zesde dag van maart in Quesnoit, betaald aan Stourme voor een *hughe*, om linnen doeken op de bevestigen.

453 Zie mijn eerdere opmerkingen in noot 420.

454 ‘D’un chassis de bois ballustré en façon de coffre autour duquel estoient de petites lames de cuivre doré et ouvragé. Ce coffre estoit couvert d’un autre de fer élaboré et ravallé à jour d’une manière assez délicate... Quelques-uns disent avoir vu des morceaux de verre coloré appliqués au bois en façon de pierreries[...]’ Melun 84, fol. 130. Geciteerd in Erlande-Brandenburg 1975, 161.

455 ‘De faire un treilloiz de fer sur la tombe feu Robert d’Artois, flux de ladite dame, assise aus Frères Meneurs a Paris, d’autele façon, d’autele euvre et aussi bon et souffisant comme le treilleiz assis sur la tumbre madame Blanche d’Espaingne assise audit lieu [...]’ Kroos 1984, 340. Zij citeert Dehaisnes 1886, 223, 268.

456 Het ligt voor de hand om de *hughe* te vergelijken met de zogenaamde *canopy tombs* in Engeland en elders. Zie hiervoor Saul 2011, 156–62. Deze tombes zijn onder een stenen baldakijn geplaatst, waarvan de vorm doet denken aan het gotische portaal. Het gebruikte materiaal en de aard van het object (bijvoorbeeld de koppeling aan het gebruik van textiel) maken mijns inziens een overeenkomst tussen deze twee vormen van overhuiving echter onwaarschijnlijk.

Afb. 42 – *Votiefreliëf Jacques Taitenier*, begin vijftiende eeuw. Doornikse steen met originele polychromie onder de latere rode retouches (89 x 81 cm). Doornik, Saint-Jacques. (Afbeelding Serck-Dewaide 2018, 251).

de ronde vorm van het hekwerk in verband met de begrafenis van de graaf.⁴⁵⁷ De functie van deze structuur is volgens Munby het beschermen van de tombe tegen beschadiging en het ondersteunen van de baardoek die over de tombe werd geplaatst. Hij werd gemaakt in 1454 en dateert dus van ruim honderd jaar later dan de tombe van Jan II en Philippa.⁴⁵⁸ Naast de vergelijking met Engelse monumenten waarop een dergelijk hekwerk bewaard is gebleven, blijken op de Henegouwse monumenten ook aanwijzingen aanwezig te zijn voor wat betreft het uiterlijk van de *hughe*. Op de tombe van Gwijde van Avesnes, de broer van Jan II, in de Domkerk te Utrecht zijn langs de randen van de dekplaat gaten zichtbaar en bevindt zich in de plint van de tombe een ijzeren ring. Het is goed mogelijk dat zich hier ooit een

⁴⁵⁷ Munby 2003, 278.

⁴⁵⁸ Ook in Duitsland is een voorbeeld van een tombe waarop zich een ijzeren structuur bevindt overgeleverd. Het betreft hier de tombe van Sint Emmerich. Zie Kroos 1984, 340.

hughe op bevond. Ook op de dekplaat van de tombe van Aleida van Holland zijn deze gaten aangetroffen. Op een zestiende-eeuwse miniatuur (van de Valencijnse tombe van Margaretha van Avesnes) is ook een *hughe* te zien (Afb. 19).⁴⁵⁹ Vier balken lopen schuin omhoog van de voorzijde van de dekplaat van de tombe naar de achterwand van de nis waarin haar graftombe zich bevond. Boven de balk rust een beeld van een tronende Maria met Christus, geflankeerd door twee engelen die de wapenschilden van het Duitse Keizerrijk (verwijzing naar haar echtgenoot, betwist Roomskonink Lodewijk de Beier) en gekwartileerd Henegouwen en Holland (verwijzing naar haar vader, Willem I van Henegouwen) dragen.

De tweede mogelijkheid voor de identificatie van de *hughe* is zoals gezegd die van de zogenaamde *chapelle ardente*, een tijdelijke vorm van begrafenisarchitectuur.⁴⁶⁰ Deze *chapelle ardente* (in Italië het *castellum doloris*, in Engeland de *hearse*) was een houten structuur die tijdens de begrafenisrituelen over de kist met het lichaam van de overledene voor het altaar kon worden geplaatst.⁴⁶¹ In miniaturen zijn vele voorbeelden te vinden van deze tijdelijke structuren. Een voorbeeld van een simpele structuur is de miniatuur uit de *Lamentations simulées sur Loyauté*, een manuscript afkomstig uit Valenciennes (1326). Op deze miniatuur staat de kist in een structuur met vier poten. Over deze structuur hangt het baarkleed (Afb. 44). Een bekender voorbeeld van de *chapelle ardente*, van latere datum, is de miniatuur van de hand van Jan van Eyck in het Turijn-Milaan Getijdenboek (fol. 116), waarop een *chapelle ardente* te zien is, bekleed met blauw textiel en behangen met wapenschilden en voorzien van kaarsen (Afb. 45).

In het geval van de *hughe* uit de rekening van Jan II en Philippa lijkt de eerste verklaring de meest waarschijnlijke. Op de tombes van familieleden van Jan II en Philippa wijzen zoals gezegd verschillende elementen op de plaatsing van een (semi)permanente structuur op het grafmonument zelf. Daarnaast zijn in dit geval de posten met betalingen voor de *hughe* onderdeel van de serie posten 'frait pour le tombe' (Tabel 6), waarin de betalingen voor werken aan de tombe zijn opgenomen. De kosten voor de begrafenis zelf bevinden zich in een ander deel van de rekening. De *hughe* op deze tombe was verder waarschijnlijk niet gemaakt van hout, zoals op de eerdergenoemde tombe van Johanna van Bretagne, maar van ijzer, wat ook een sterke indicatie is voor het permanente karakter van de structuur. Hoewel de bovenstaande aanwijzingen doen vermoeden dat de *hughe* een permanente structuur op de tombe was (en daarmee dus verschilde van de tijdelijkheid van de *chapelle ardente*), zijn er waarschijnlijk wel overeenkomsten tussen de functie van de *hughe* en de tijdelijke *chapelle ardente*. Zij spelen beide een belangrijke rol in de rituelen voor begraven en nagedachtenis.

459 Douai 1183, t. II fol. 119r. Zie ook Van Egmond 2019, 33, 34.

460 Aangezien er geen goede Nederlandse term beschikbaar is voor deze tijdelijke structuren, zal ik in dit proefschrift gebruik maken van het Franse *chapelle ardente*.

461 De vroegste vermelding van *castrum doloris* dateert uit 1401. Zie hiervoor Van Dael 2013, 66, 67. Zie verder Schraven 2006, 7.

Afb. 43 – *Tombe Richard van Beauchamp*, Warwick, Chapel of St. Mary's Church. (Foto © Ann Adams).

De chapelle ardente en de rituelen rondom dood en begraven

De middeleeuwse rituelen rondom dood en begraven zijn *rites de passage*.⁴⁶² Kenmerk van deze riten is volgens Van Gennep – die deze term introduceerde – enerzijds de herbevestiging van sociale en culturele normen en anderzijds de individuele transformatie.⁴⁶³ Dergelijke riten hebben een drievoudige structuur: een begin (de afscheiding), een middendeel (de transitie, liminale fase) en een eind (de re-integratie). Deze theorie wordt door Paul Binski voor het eerst toegepast op het middeleeuwse begrafenisritueel en is bruikbaar voor dit onderzoek naar de functie van de *hughe*.⁴⁶⁴ In het geval van de begrafenisrituelen bestond de afscheiding uit de biecht, het wassen en uiteindelijk de zalving van de stervende. De liminale fase, na het overlijden, bestond uit begrafenisrituelen, de missen en de uiteindelijke teraardebestelling van het lichaam. De re-integratie die volgde betrof de missen ter nagedachtenis, de momenten waarop de dode zijn plek vond, gere-integreerd werd, in de gemeenschap van de levenden.⁴⁶⁵

Het middendeel van deze driedelige *rites de passage* was een cruciaal moment van rouw en gebed. De rituelen in de kerk waren daarbinnen het belangrijkste.⁴⁶⁶ Deze riten behoorden tot het dodenofficie, een serie rituelen die teruggaan op het Romeinse *Ordo Defunctorum*.⁴⁶⁷

462 Zie voor deze *rites de passage* Van Gennep 1960.

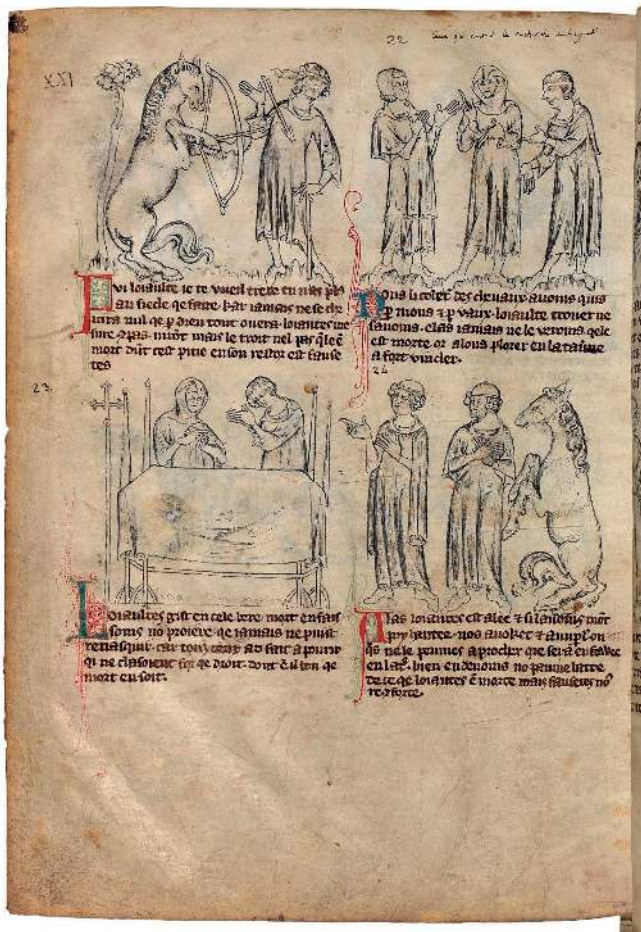
463 Vanuit de *memoria* zou aldus gesteld kunnen worden dat deze rituelen de herbevestiging vormen van de onlosmakelijke band tussen de levenden en de doden.

464 Binski 2001, 29, 30.

465 Zie voor *memoria* en de relatie tussen de doden en de levenden de Inleiding van dit proefschrift.

466 Stanford, 666; Stanford 2005, 5.

467 Binski 2001, 53.

Afb. 44 – *Lamentations simulées sur Loyauté* (ca. 1326) Valenciennes. Parijs 571, fol. 148v. © Bibliothèque Nationale de France.

Het dodenofficie werd gebeden tijdens begrafenissen. Gewoonlijk droeg de priester met de vespers het *Placebo* op en vervolgens hielden de clerici, vergezeld door pleurants, wake bij het lichaam. De volgende morgen werd het *Dirige* (een combinatie van de metten en de lauden) opgedragen. Men vervolgde met (eventueel) een gewone mis, afgesloten door de requiem-mis en de absolutie.⁴⁶⁸ Het middeleeuwse getijdenboek, waarmee leken de kloostergetijden konden volgen, bevatte vaak een dodenofficie, dat werd geïllustreerd met een miniatuur dat een moment uit het dodenofficie verbeeldde.⁴⁶⁹

468 Stanford 2007, 666.

469 Zie voor deze miniaturen Wieck 1999; König 1987.

Afb. 45 – *Requiemmis*, Jan van Eyck (1420–1430. Turijns-Milanees getijdenboek, Turijn inv. nr. 47, fol. 116r. © Fondazione Torino Musei

In deze miniaturen werd de *chappelle ardente* regelmatig verbeeld. De eerdergenoemde miniatuur van Jan van Eyck geeft een idee hoe de *chappelle* er bij adellijke begrafenissen uit kan hebben gezien. In het koor van de kerk staat een huisvormige kist, bekleed met een rode baardoeck waarover een *pallium* is gedrapeerd. Het doek valt open en er is een stukje van de grond onder de kist te zien. Deze staat dus waarschijnlijk op pootjes. Over de kist staat een houten structuur. De palen zijn van kaal hout, maar de bovenkant (het zadeldak) is met blauw textiel bekleed en met een gekleurde rand afgewerkt. Op het dak zijn aan de onderrand zeven zichtbare (dus in totaal rondom veertien?) wapenschilden zichtbaar. Op de schuine rand zijn zes zichtbare (dus in totaal twaalf?) wapenschilden weergegeven. Verder branden

er zesentwintig kaarsen (vermoedelijk in totaal dus tweeënvijftig) op het dakje. Om de kist heen zitten mensen, waarvan een deel, aan de rechterzijde van de miniatuur, gekleed is in zwarte rouwkleedij.⁴⁷⁰ De celebrant staat naar de menigte toegekeerd, de handen gevouwen.⁴⁷¹

Chapelles ardentes worden omschreven als een virtueel decor ('virtual stage backdrop') voor de begrafenisliturgie.⁴⁷² Ze kunnen worden gekoppeld aan het moment van verlening van absolutie aan de overledene door de priester.⁴⁷³ De *chapelle ardente* had dus een liturgische functie, ze markeerde de plaats waar de ziel van de overledene de zonden werd vergeven. Charlotte Stanford merkt verder op dat de *chapelle ardente* – zoals gebruikt voor de meeste middeleeuwen – de dode verhulde en daarmee zaken als leeftijd, klasse, gender, en dus identiteit vervaagde.⁴⁷⁴ Teruggrijpend op de eerdergenoemde fasen binnen de *rites de passage* draagt de *chapelle ardente* daarmee bij aan het doel van het tweede deel van de riten, de transitie of de liminale fase. De levenden en de dode worden door de *chapelle* letterlijk van elkaar gescheiden, het lichaam wordt door de houten structuur bekleed met textiel verhuld en gemarkeerd door het licht van de kaarsen.

Voor de middeleeuwse adel moeten hier, zoals te zien is op de miniatuur van Jan van Eyck, wel enkele kanttekeningen bij worden geplaatst. Op deze miniatuur vormt de *chapelle ardente* weliswaar een fysieke barrière tussen de levenden en de dode, maar de dode is niet geanonimiseerd. Deze wordt juist geplaatst in zijn of haar netwerk van verwanten, identificeerbaar door de wapenschilden die op de *chapelle ardente* zijn geplaatst.⁴⁷⁵ Ook het gebruik van effigies tijdens de begrafenisceremonie is in tegenspraak met de anonimisering van de dode zoals door Stanford beschreven.⁴⁷⁶ De begrafenis weergegeven op deze miniatuur valt in de categorie 'heraldische begravenissen', die zich gedurende de dertiende eeuw ontwikkelde.⁴⁷⁷ Deze begravenissen waren strak georganiseerde evenementen, waarin een iconografie van heraldiek, harnessen, banieren en paarden de sociale statuur van de overledene (en zijn of haar nazaten) benadrukte. Na de requiemmis werden de voorwerpen en dieren door de nazaten van de overledene geschonken aan de kerk. In het geval van de heraldische begravenissen fungeerde de *chapelle*, naast haar functie binnen de liturgie, ook als 'podium' voor de verbeelding van nobele afkomst en alliantie.⁴⁷⁸

470 Zie voor de kleding van pleurants op deze miniaturen en hun identificatie als familieleden Frequin 2013.

471 Er wordt hier vermoedelijk de absolutie verbeeld, hoewel de priester hier niet gekleed is in een zwarte koorkap, maar in een zwarte kazuifel. Dit is bijvoorbeeld wel het geval in de miniatuur in de Warwick Getijden (Pierpont Morgan Library, New York, ms, M. 893, fol. 60r). Schraven 2006, 19.

472 Stanford 2007, 665.

473 Schraven 2006, 21; Van Dael 2013, 67, 68.

474 Stanford 2007, 665.

475 Zie voor wapenschilden en de wijze waarop deze kortdurende en langdurige allianties representeren Hoofdstuk 6, paragraaf *Duurzame hoodschap*. Ik betoog daar dat tijdens de begrafenisceremonie, in tegenstelling tot bij grafmonumenten, wel ruimte was voor de verbeelding van kortlopende allianties.

476 Giesey 1960, 4, 19.

477 Vale 1981, 240–44; Schraven 2006, 20.

478 Daniell 2005, 47, 48. Zie voor deze begravenissen ook Hoofdstuk 7.

Ook in het geval van de heraldische begrafenis speelde de *chapelle ardente* een onmiskenbare rol in de tweede fase van de *rites de passage*. De *chapelle* verbeeldde de transitie door te fungeren op het kruispunt van enerzijds afwezigheid van de dode (als fysieke barrière tussen de dode en de levenden) en anderzijds aanwezigheid (door de referentie aan de positie van de dode in de sociale hiërarchie door middel van heraldiek). Deze vormde zo een visueel en liturgisch focuspunt voor deze rituelen. De *hughe* op het grafmonument vormde vermoedelijk een verduurzaming van de *chapelle ardente* en kan daarom worden beschouwd als een vergelijkbaar focuspunt bij de herhaling van de begrafenisriten, de rituelen ter nagedachtenis van de overledene.

De hughe en de rituelen rondom dood en begraven

De rituelen ter nagedachtenis zijn vergelijkbaar met de begrafenisrituelen, zoals hierboven beschreven. Kroos merkt op dat de rituelen ter nagedachtenis zelfs een exacte herhaling zijn van de begrafenisceremonie, inclusief de ‘decorstukken’ zoals baardoeken en kaarsen.⁴⁷⁹ Het doel van de verbeelding van deze riten op grafmonumenten kon, volgens haar, worden vergeleken met de functie van de talrijke inscripties op grafmonumenten: de oproep tot gebed en daarmee de verkorting van de tijd in het vagevuur.⁴⁸⁰ Bij deze herhaling van de begrafenisrituelen fungeerde de *hughe* op het grafmonument vermoedelijk als de permanente versie van de tijdelijke *chapelle ardente* die werd geplaatst over de kist. De baardoek werd in dat geval dus niet over de kist, maar over het grafmonument gehangen.⁴⁸¹ Deze kon op de gisant worden gelegd of over het hekwerk van de *hughe* worden gehangen.

Deze nagedachtenisrituelen worden door Binski beschouwd als de derde fase van de *rites de passage*, de re-integratie van de overledene.⁴⁸² Re-integratie door de rituelen ter nagedachtenis kan worden gedefinieerd als het door de dode innemen van een plaats tussen de levenden. Deze rituelen kunnen worden beschouwd als een *performance*, een handeling uitgevoerd door een individu of een groep, waarmee identiteit geformeerd of bestendigd werd.⁴⁸³ Een *performance* is een evenement, een serie handelingen met een duidelijk begin- en eindpunt, uitgevoerd voor een publiek. Deze handelingen geven betekenis, die bij elke ontmoeting tussen het object en de toeschouwer opnieuw gedefinieerd wordt. Ze dragen zo bij aan de

479 Kroos 1984, 299. De oorsprong ligt volgens Kroos in heiligenverering. Zij noemt het voorbeeld van de heilige Gregorius – na een wonderdaad legde men een doek op zijn graf (eind achtste eeuw).

480 Kroos 1984, 353.

481 Tripps, J. 2011: ‘Enlivening the Tomb: Sepulcher and Performance in Late-Medieval Burgundy and Beyond’. Ongepubliceerde lezing gepresenteerd bij ‘The Mourners. Tomb Sculptures from the Court of Burgundy, 23 January – 17 April 2011’, Minneapolis Institute of Arts.

482 Binski 2001, 53.

483 Weigert 2012, 63. Performativiteit is een theoretisch concept dat is ontstaan in de twintigste eeuw vanuit de linguïstiek en de sociale wetenschappen. John Austin maakte als eerst gebruik van de term in zijn *speech-act-theorie*. Austin onderzocht *performatives*, dat wil zeggen performatieve zinnen (*performative utterances*). Kenmerk van deze zinnen is dat, met het uitspreken ervan, er direct een actie uitgevoerd wordt. Austin 2009.

formatie van identiteit, zowel op het niveau van het individu als dat van de groep.⁴⁸⁴ Bij de repeterende nagedachtenisrituelen vervulde de *hughe* de functie van, oneerbiedig gezegd, het theatergordijn. Door het monument te verhullen en te onthullen werden de rituelen afgebakend en kreeg het monument betekenis.

Over het precieze moment waarop het grafmonument aan het oog werd onttrokken verschillen de meningen. Tripps stelt op basis van bronnen over de lederen bekisting om de tombe van Filips de Stoute in de Chartreuse de Champmol en enkele andere grafmonumenten die werden bedekt door kisten dat de grafmonumenten alleen zichtbaar waren op de dag waarop de overledene door missen werd gememoreerd.⁴⁸⁵ Er kan een vergelijking worden gemaakt met altaarstukken die alleen op hoogtijdagen werden geopend.⁴⁸⁶ Ervan uitgaande dat het grafmonument en de gisant alleen zichtbaar waren tijdens de rituelen ter nagedachtenis, betoogt Tripps dat de middeleeuwse gisant niet de permanente aanwezigheid van de dode tussen de levenden verbeeldde.⁴⁸⁷ Het grafmonument was het brandpunt ('focal point') van de ceremonie en door de tijdelijke zichtbaarheid verbonden aan het kortstondige karakter ervan. Kroos redeneert, in tegenstelling tot Tripps, dat de baardoek enkel op het grafmonument werd geplaatst tijdens de rituelen ter nagedachtenis.⁴⁸⁸ Volgens haar theorie was het grafmonument dus altijd zichtbaar, behalve tijdens deze rituelen. Kroos stelt dat het gebruik van de rijkversierde baardoek en de brandende kaarsen om het grafmonument juist een manier was om de tombe op te laten vallen in de pracht en praal van het middeleeuwse kerkgebouw.

Bronnen geven geen uitsluitsel over de situatie bij het graf van Jan II en Philippa. Wat in ieder geval kan worden geconcludeerd is dat ook dit grafmonument gedeelten van de tijd niet zichtbaar was, door een *hughe* bedekt met textiel. Wanneer de missen ter nagedachtenis worden beschouwd als de laatste fase van de *rites de passage*, de re-integratie van de dode in de wereld van de levenden, kan worden betoogd dat de baardoek deel uitmaakte van het ritueel. Het refereerde, samen met de *hughe*, aan de eigenlijke begrafenis en daardoor aan het focuspunt van de rituelen waar afwezigheid en aanwezigheid van de overledene tegelijkertijd tot uiting kwamen. In dit geval pleit ik voor de lezing van Kroos, de bedekking van de tombe met een baardoek tijdens de ceremonie. De afsluiting van het ritueel (en de verwijdering van het doek) zou in deze interpretatie de aanwezigheid van de dode in de wereld van de levenden representeren. Dit kan letterlijk worden genomen, want op dit moment werden de gisants – dus de letterlijke verpersoonlijking van de overledenen in steen – weer zichtbaar.

484 Weigert 2012, 63.

485 Tripps 2011, 19. Andere voorbeelden: de tombes van Rudolph von Schwaben († 1080) en keizer Hendrik III (postuum, ca. 1250).

486 Williamson 2004, 364.

487 Hij refereert daarbij aan Oexle 1983. Zie hiervoor Inleiding.

488 Kroos 1984, 313.

In het geval van Jan II en Philippa kan dit bedekken en onthullen van de tombe worden geduid als een middel om betekenis te verlenen aan het grafmonument. Het grafmonument was de *locus* voor nagedachtenis van de graaf en de gravin, de plaats waar de nagedachtenissen werden opgedragen.⁴⁸⁹ Door het grafmonument te verhullen en te onthullen werd deze functie benadrukt. De boodschap van deze heraldische begrafenis werd zo keer op keer bestendigd. Daarmee speelden de *hughe* en de baardoek een cruciale rol in de re-integratie van de overledenen binnen de samenleving van de levenden. Het afbakenen van de zichtbaarheid van het monument gaf het graf extra pregnantie als *locus* voor de nagedachtenis en ter referentie aan de sociale positie van de overledene dankzij het gebruik van heraldiek.

489 Albrecht van Beieren stichtte in 1379 zielenmissen ter nagedachtenis van zijn familieleden. Zie Van Egmond 2019, 31; Tóth-Ubbens 1957, 64, 65.

3

HOOFDSTUK 3
EPISCOPALE NAGEDACHTENIS

De macht van de Avesnesfamilie reikte tot ver buiten de grenzen van de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland. Maar liefst drie broers van Jan II van Avesnes hadden een indrukwekkende carrière als geestelijke, die culmineerde in een bisschopszetel. De oudste, Burchard van Avesnes († 1297) werd in 1282 verkozen tot bisschop van Metz en werd in 1286 tot bisschop gewijd.⁴⁹⁰ Ook Gwijde ('Guy') van Avesnes was, als jongere broer van Jan II, voorbestemd voor het kerkelijk ambt. Hij vervulde vanaf 1281 diverse geestelijk ambten, en werd in 1301 gekozen tot bisschop van Utrecht. Willem († 1296), volgde al snel in de voetsporen van zijn twee oudere broers. Reeds op 28-jarige leeftijd bekleedde hij de functie van pauselijk kapelaan van een rechtscollege in het Vaticaan.⁴⁹¹ In 1285 werd Willem gekozen tot bisschop van Kamerijk (Cambrai), op voorspraak van Roomskoning Rudolph van Habsburg.⁴⁹²

Bij leven, maar ook na de dood bleven deze bisschoppen verbonden met hun bakermat en met hun familie. Burchard van Avesnes werd begraven in zijn kathedraal (te Metz). Vanwege de vergroting van het koor van de kathedraal werd zijn lichaam in 1521 herbegraven. Het grafmonument is daarbij verloren gegaan, enkel is nog bekend dat het een klein monument was, vervaardigd van een van de donkere Belgische steensoorten.⁴⁹³ Ook de voorwerpen die werden aangetroffen bij de opening van het graf hebben de tand des tijds niet doorstaan,

* Een deel van dit hoofdstuk (paragraaf *kinship-pleurants op een bisschopstombe en materiaal en iconografie van het Avesnesmonument vanaf noot 542*) is eerder gepubliceerd in artikelvorm. Zie Frequin 2014a.

490 Al in 1268 (hij was circa zeventien jaar) werd hij kanunnik in de Sint-Marie van Utrecht. Drie jaar later verschijnt hij in de bronnen als proost van het kapittel Saint-Vincent in Soignies. Deze functie was van strategisch belang voor de graaf van Henegouwen, patroon van het kapittel van Soignies, vanwege de ligging nabij de grens van Brabant. Het was daarom vermoedelijk geen toeval dat de graaf van Henegouwen van oudsher de proost van het kapittel mocht aanwijzen. De verkiezing van Burchard zal een opluchting zijn geweest. Hij was al eerder in de race om tot prins-bisschop van Luik te worden gekozen. Deze functie werd voor zijn neus weggekaapt door Jan II van Dampierre. Van der Meulen 2000, 67, 68.

491 Van der Meulen 2000, 68. Deze positie dankte hij waarschijnlijk aan zijn goede relatie met paus Gregorius X (Teobaldo Visconti, verkozen in 1271). Visconti was in 1246 aartsdiaken van Henegouwen in het Luikse kapittel van Saint-Lambert en hij bevond zich daarna vaak in de Henegouwse gebieden.

492 Als bisschop speelde Willem een belangrijke rol op het politieke toneel, onder meer als onderhandelaar in de oorlog tussen Engeland en Frankrijk. Zie voor de geschiedenis van Cambrai: Dubrulle 1904.

493 Er zijn twee bronnen overgeleverd waarin het graf van Burchard van Avesnes wordt omschreven. Ruim 200 jaar na de dood van de bisschop, in 1521 startten de kanunniken van de kathedraal met een uitbreiding van het koor. De zes middeleeuwse bisschopstombes in het oude koor, waaronder die van Burchard, moesten voor de uitbreiding wijken. Deze werkzaamheden werden vastgelegd in twee kronieken. De kanunniken beschreven de grafvondsten die bij de afbraak van de grafmonumenten tevoorschijn kwamen in een manuscript (Saint-Dié 38, ca. 1521). De auteur van het manuscript was vermoedelijk Arnould de Drouët, kanunnik in de kerk en ooggetuige bij de opgravingen. Ook de lokale textielhandelaar Philippe de Vigneulles (1471-1527/28) – hij was betrokken bij de werkzaamheden aan het koor – tekende in zijn kroniek de werkzaamheden op. Vigneulles schrijft dat Burchard begraven was in een kleine tombe van zwarte steen. Op basis van deze summiere omschrijving is het type steen niet meer te achterhalen. De tombe bevond zich bij de entree van het koor, aan de voeten van de tombe van een van zijn voorgangers, Johannes van Apremont († 1238). Nadat men in 1521 de graven opende, werden de stoffelijke resten van de bisschoppen in een kist met zes compartimenten herbegraven. Ook hun loden kruizen (daarover later meer) werden in de kist mee begraven. Over wat er met de grafmonumenten zelf is gebeurd, wordt in beide kronieken helaas niets geschreven. Ook de opgegraven objecten zijn verloren gegaan. Zie voor deze geschiedenis Dabrowska 2011.

maar zij zijn bij de opgraving wel opgetekend. Het lichaam was gestoken in pontificale kledij. Men trof verder een kelk en pateen (ter waarde van zeven gouden florijnen), een gouden ring (*anneau*), een beschilderd kruis en een klein loden kruis (Afb. 46) aan. Daarop stond de volgende, opmerkelijke inscriptie:

'In het jaar des Heren 1396, op de derde *calendas* van december, de dag van het feest van de apostel Andreas, overleed Burchard, bisschop van Metz, broer van Jan II van Avesnes, graaf van Henegouwen.'⁴⁹⁴

Afb. 46 – *Tekening loden kruis bisschop Burchard*. Afbeelding Bégin 1840, 121.

Omdat het loden kruis zich in het graf bevond, was dit opschrift niet bestemd voor het publiek van de levenden, maar voor de Oordeelsdag. Burchard werd hiermee in eerste instantie herdacht als bisschop van Metz, en vervolgens als de broer van graaf Jan II van Avesnes. Zijn gedachtenis betrof dus niet uitsluitend zijn geestelijk ambt, maar verrassend genoeg ook de wereldlijke band met zijn broer, de graaf.⁴⁹⁵

Ook Willem van Kamerijk bleef na zijn dood nauw verbonden met zijn familie, maar dan wel de Dampierretak. Hij stierf in 1296 op pelgrimage naar de Notre-Dame du Puy en

494 'Anno Domini millesimo ducentesimo nonagesimo sexto, in vigilia sancti Andreae apostoli, obiit dominus Bocharus, metensis episcopus, frater domini Johannes, comitis de Hannonia, tertio calendas decembris' Bégin 1840, 121. Er zijn meer van zulke loden kruizen aangetroffen in grafkelders. Maar geen van deze had een vergelijkbare inscriptie waarin zo expliciet naar familierelaties werd verwezen.

495 Dit kan in de context worden gezien van het belang van de adellijke bloedlijn, zie hiervoor de Inleiding en Hoofdstuk 5, paragraaf *Analyse van de heraldiek*.

verzocht zijn executeurs bij testament zijn ingewanden aldaar te begraven op het kerkhof. Zijn hart moest worden bijgezet in zijn bisschoppelijke kerk in Kamerijk en hij wilde tot slot zijn beenderen bijgezet hebben in het grafmonument van zijn neef, Jan van Vlaanderen.⁴⁹⁶ Dat Willem een warme genegenheid koesterde voor zijn neef blijkt uit een eerder opgetekende testamentaire bepaling. Daar stelt hij dat hij wil dat een grafkist het dode lichaam van zijn neef en hemzelf omsluit ‘opdat ten teken van een eeuwige verbintenis onze lichamen samen zijn na de dood, zoals onze harten dat waren tijdens het leven.’⁴⁹⁷ Janet van der Meulen merkt op dat de kerkelijke carrière van Willem die van Jan lijkt te hebben gevolgd. Deze wens om samen begraven te worden komt daarom waarschijnlijk voort uit een persoonlijke verbondenheid tussen oom en neef.

Naast het kruis in de grafkelder van Burchard lijkt het grafmonument van de derde Avesnesbroer, Gwijde van Utrecht, ook een memorie van verbondenheid van de bisschop met het graafschap Henegouwen te hebben gedragen (Afb. 47). Het grafmonument bevindt zich vandaag de dag in de Avesneskapel in de Domkerk te Utrecht. Het is een zwarte tombe vervaardigd uit Doornikse steen met daarop een gisant en op de zijwanden veertien figuren, pleurants. Zij representeerden de treurende familieleden van de overleden bisschop. Door deze genealogie in steen werd in het centrum van de macht van het bisdom Utrecht de relatie tussen het bisdom en het graafschap duurzaam weergegeven.

GWIJDE VAN AVESNES: LEVEN, DOOD EN NAGEDACHTENIS

Gwijde van Avesnes werd circa 1253 geboren in Henegouwen. Vanaf 1281 vervulde hij diverse geestelijk ambten, zoals dat van thesaurier in het bisdom Luik. Ook ontving hij prebenden uit posities in de kathedralen van Luik, Metz en Utrecht.⁴⁹⁸ Zijn carrière bereikte een eerste, kortstondig hoogtepunt in 1292, bij zijn gooi naar het bisschopsambt van Luik. Hij reisde daarvoor naar Rome om zijn kandidatuur kracht bij te zetten.⁴⁹⁹ Bisschop van Luik werd Gwijde niet, maar hij wist bijna tien jaar later, in 1301, wel gekozen te worden tot bisschop van Utrecht.

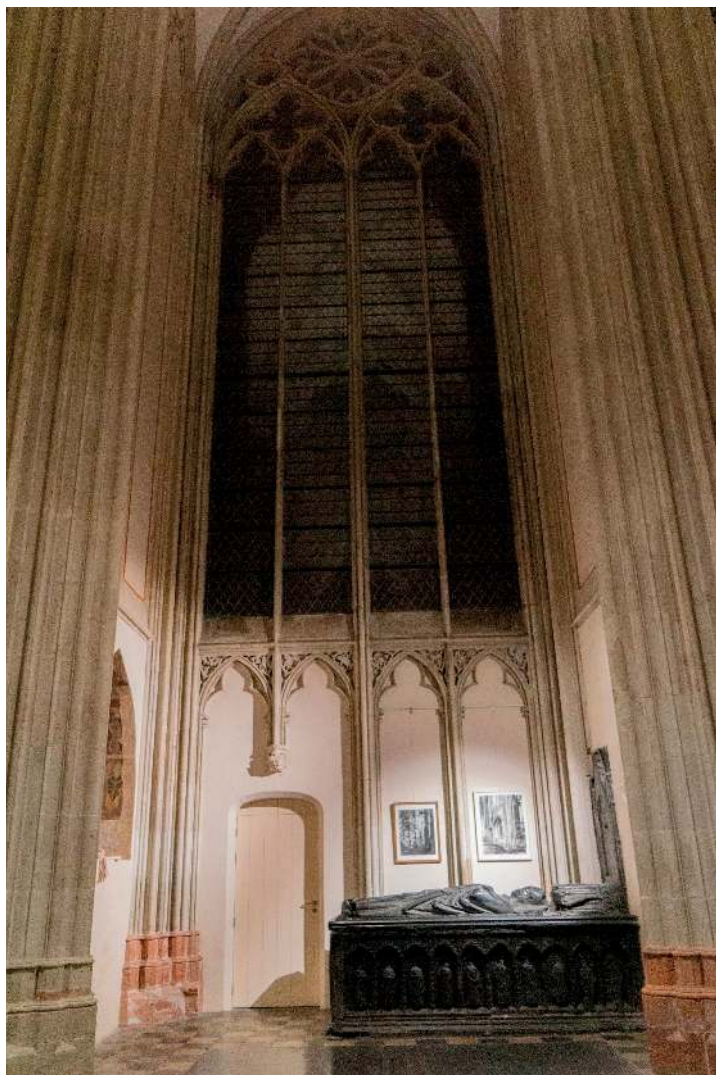
Mede door zijn prominente klerikale positie kon Gwijde een belangrijke steunpilaar in de politiek van zijn broer graaf Jan II van Avesnes worden. Na de dood van Floris V in 1296 werd hij bijvoorbeeld door Jan naar Holland gestuurd om daar het water te testen. Nadat de inwoners van Dordrecht Gwijde enthousiast binnenhaalden, trok Jan II kort daarop de stad

496 ‘avec no chier signeur de bonne memoire monsigneur Jehan, jadis evesque de Liege, no cousin.’ Dehaisnes 1886, 89. Van der Meulen 2000, 72.

497 Ibid. Citaat uit Hautcoeur 1873, 341.

498 Van den Hoven van Genderen 2000, 78, 79.

499 Van der Meulen 2000, 65, 67.

Afb. 47 – Overzichtsfoto Avesneskapel Domkerk Utrecht. (Foto auteur).

binnen en werd er door Jan van Holland voor vijf jaar tot ruwaard benoemd.⁵⁰⁰ Op 21 mei 1300, een jaar voor de bisschopsbenoeming, schonk zijn broer graaf Jan II hem de goederen in het Sticht van de verbannen heren van Amstel en Woerden en hun familieleden: Gijsbrecht van IJsselstein en Arnt van Benschop. Hij ontving deze als leengoed voor de duur van zijn leven.⁵⁰¹ Van den Hoven van Genderen stelt dat deze gift twee doelen diende. Enerzijds kwamen de gebieden zo in handen van een nauwe verwant van de graaf en werden hun oude

500 Burgers 1997a, 477; Melis Stoke V 274–302; De Boer en Cordfunke 2010, 97.

501 Het ging om uitgebreide rechten en goederen tussen Amsterdam, Oudewater, Woerden, het Gooi, Muiden en IJsselstein. Van den Hoven van Genderen 2000, 81.

eigenaren buitenspel gezet. Het was bovendien een spaak in het wiel van de zittende bisschop van Utrecht, Willem II van Berthout, die de Avesnes slecht gezind was (over hem later meer). Daarnaast verschaftte het Gwijde een machtsbasis in het Neder-Sticht en Holland.

Dat Gwijde zich ook na zijn bisschopsbenoeming als bondgenoot schaarde aan de zijde van de graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen blijkt onder andere uit zijn optreden als bisschop in 1304.⁵⁰² Vlaamse legers vielen in 1303 Zeeland en een jaar later het graafschap Holland binnen. In maart van dat jaar brachten de toenmalige graaf Willem I van Henegouwen (de neef van Gwijde) en de bisschop zelf troepen naar het bedreigde Zierikzee. Deze slag liep uit op een overwinning voor de Vlamingen, Willem I moest zich verschuilen in Zierikzee en Gwijde werd gevangengenomen in het Vlaamse kasteel Wijendale.⁵⁰³ Uiteindelijk was een gevangenenruil nodig – tegen drie kinderen van Wolfert van Borselen – om de bisschop vrij te krijgen.⁵⁰⁴ Andersom had Gwijde profijt van zijn familiebanden. Van den Hoven van Genderen specificeert de rol van de graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland in het Sticht als ‘geldschieder, waakhond of rustbrenger’.⁵⁰⁵

Deze innige relatie met de graaf strekte zich uit tot na de dood van de bisschop. Gwijde overleed in 1317, de nacht na zijn verovering van kasteel Ten Goye.⁵⁰⁶ Zijn testament is niet bewaard gebleven, maar op basis van latere bronnen kunnen enkele bepalingen voor zijn nagedachtenis worden gereconstrueerd. Zo is er een betaling die dateert van 1318, ten behoeve van een vicarie voor zijn zielenheil.⁵⁰⁷ Graaf Willem I wees een jaarlijkse rente van honderdtwintig ponden toe voor de memorie van Gwijde, waarvan honderd ponden moesten worden verdeeld over de vijf kapittels van de Domkerk en twintig ponden specifiek moesten worden besteed aan een vicarie in zijn grafkapel. De kosten werden gedekt door de jaarlijkse opbrengsten van Nieuwkoop in het Rijnland, een gebied dat onderdeel was van het graafschap Holland. Het altaar dat zich in de kapel bevond was gewijd aan de heilige

502 Hoewel er ook strubbelingen waren tussen de bisschop en de graaf. Zie hiervoor Van den Hoven van Genderen 2000.

503 Amstel 1999, 168–72; Van der Meulen 2000, 59. Zie de kroniek *Nuova Cronica* van Giovanni Villani – Vaticaan L VIII, fol. 296, voor een afbeelding van de gevangenneming van Gwijde.

504 Van den Hoven van Genderen 2000, 79.

505 Van den Hoven van Genderen 2000, 86.

506 Zie voor Gwijde de zeer volledige masterscriptie Nieuwenhuyzen 1976.

507 Arie de Groot heeft een opsomming van de voor de nagedachtenis van Gwijde relevante oorkonden opgenomen. De Groot 2011, 117. Van Egmond brengt deze hernieuwde betalingen in verband met de overschildering van het memoriestuk in de kapel. Van Egmond 2014, 67. HUA, 216, inv. 2848. Procuratie, door de vijf kapittels, tevens door het domkapittel vanwege de vicaris van het altaar in de grafkapel van bisschop Gwijde, verleend aan mr. Geryt van de Toirn, deken van St. Pieter, en mr. Johan Deel, kanunnik van St. Marie, om met Karel, prins van Spanje, te onderhandelen over de restanten van de memorie van bisschop Gwijde, 18 juni 1515.

Margaretha.⁵⁰⁸ Domproost Floris van Jutphaas (proost van 1313–1337) stelde in 1322 de geestelijke Egidius Scakel aan om het altaar van Gwijde te bedienen.⁵⁰⁹

Een tweede bron met betrekking tot de zorg voor Gwijdes zielenheil dateert van bijna honderd jaar later, uit 1409. In dat jaar wendden de kapittels van de Dom zich tot graaf Willem III van Henegouwen, Holland en Zeeland. Men deed beklag over het opdrogen van de inkomsten uit de eerdere giften. Deze waren niet afdoende voor de gedachtenismissen die bijna een eeuw eerder voor de overleden bisschop waren gesticht. Willem III maakte daarop nieuwe fondsen vrij, die volgens de rekeningboeken in 1415, 1416 en 1417 werden uitgekeerd aan kapelaan Hendrik van der Kule.⁵¹⁰ Na de dood van de graaf lijken de inkomsten wederom te zijn gestagneerd, totdat in 1515 de vijf Utrechtse kapittels zich wendden tot keizer Karel V, met het verzoek de inkomsten zoals ooit toegewezen door Willem I en Willem III opnieuw te herstellen (Afb. 48).⁵¹¹

De relatie tussen bisschop Gwijde en het grafelijk huis van Holland, Henegouwen en Zeeland hield dus allerminst op te bestaan na het overlijden van de bisschop in 1317 en dankzij de gedachtenismissen bleef hij nog lang postuum onderdeel van de samenleving van de levenden.⁵¹² De verbondenheid tussen de doden en de levenden speelde zich niet uitsluitend af op het niveau van de zorg voor het zielenheil. *Memoria* was een breed verspreid sociaal fenomeen, dat daarnaast ook politieke, juridische en economische componenten bevatte.⁵¹³ Dit komt mijns inziens tot uiting in de relatie tussen Gwijde en de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland en het grafmonument van de bisschop biedt hiervan een goede illustratie. Behalve als markering van de begraafplaats van de bisschop en van zijn religieuze gedachtenis, vormt het monument een duurzaam en tastbaar manifest van de politieke relatie tussen de bisschop van Utrecht en het graafschap Holland, Zeeland en

508 Zie voor een overzicht van de altaren De Groot 2011, II, 335. In kapelaniestichtingen werden 'het doel van de oprichting, de vaststelling van de patroonheilige(n), de (beknopte) taakomschrijving van de kapelaan, bestaande uit het verzorgen van dodenmissen, alsmede het bijwonen van de koordiensten, de regeling van het recht tot voordracht, een opsomming van de goederen die voor het levensonderhoud van de kapelaan werden aangewezen, en ten slotte de plaatsing van de kapelaan onder de rechtsmacht van de deken, de voorman van het kapittel' opgenomen. Rikhof 2006, 49, 50. Er zijn geen bronnen die duidelijkheid bieden over de keuze van Margaretha voor de wijding van het altaar. De naam Margaretha komt vaak voor in de familie.

509 '[...] ad nostram spectans collationem virtute executoris testamenti prefati domini nostril episcopi.' HUA inv. 2853.

510 Van Egmond 2014, noot 28. NA-HA 3.01.01, inv. 1268, fol. 45v en inv. 1269, fol. 48r.

511 De Groot 2011, 117, noot 694; Van Egmond 2014, 70. HUA 216, inv. 2852. Een voorbeeld van betalingen van nazaten voor grafmonumenten van overledenen is de restauratie van het grafmonument van Hendrik III († 1261) en Adelheid van Bourgondië († 1273) door Filips de Goede. Pinchart 1863, vol. II, 137; Morganstern 2000b, 34; Bergmans 2007, 215. Voor het graf van Gwijde zijn dergelijke betalingen niet bekend.

512 Oexle 1983, 22. Zie hiervoor de Inleiding van dit proefschrift.

513 Oexle 1984, 394.

Henegouwen.⁵¹⁴ Er zijn van de totstandkoming van het grafmonument helaas geen bronnen overgeleverd. Een analyse van de locatie, het gebruikte materiaal en de iconografie kan een licht schijnen op de genese van deze Avesnestombe.

Afb. 48 – Verzoek kapittels om de inkomsten zoals ooit toegewezen door Willem I en Willem III te herstellen. (1515) HUA 216, inv. 2852.

514 De Groot inventariseerde de grafmonumenten in de gotische Dom. In de oude romaanse kathedraal waren voor het hoogaltaar graftegels aangebracht ter markering van de keizersgraven van Koenraad II († 1039) en Hendrik V († 1125). Deze werden gehandhaafd in de gotische kathedraal. De keizers waren de enigen die hun laatste rustplaats vonden in het koor. Van de dertig bisschoppen die in de Dom zijn begraven (65% van de bisschoppen die tot 1580 het bisdom hebben bestuurd) bezat geen enkele prelaat een grafmonument in het koor. Bisschop Floris van Wevelinchoven († 1393) werd in het hoogkoor voor het hoofdaltaar begraven. Er werd voor hem echter geen grafmonument, maar een tegel (vergelijkbaar met de tegels van de keizers) in de vloer geplaatst. De Groot vermoedde dat het om een bijzetting van de ingewanden van de bisschop gaat en dat het kapittel verantwoordelijk was voor het graf op deze a-locatie. De Groot 2011, 112, 115, 118, 275.

DE GENESE VAN HET GRAFMONUMENT

Wanneer het grafmonument van Gwijde in de Domkerk wordt bekeken valt op dat het op een vreemde manier in de kapel is geplaatst. Het staat weggedrukt in de hoek van de noordelijke en de zuidelijke muur van de Avesneskapel. Naast deze ongebruikelijke asymmetrische positionering, is de aansluiting van het monument op de muren van de kapel op het eerste gezicht slordig uitgevoerd. De hoekpijler in de hoek is weggekapd om plaats te maken voor het liggende baldakijn boven het hoofd van de bisschop op de dekplaat van de tombe. De pijlers op de noordelijke wand zijn in stand gelaten, waardoor het grafmonument niet aansluit op die noordmuur. Tussen deze achterwand en het grafmonument resteert een kier van ruim twintig centimeter, die zicht biedt op de onafgewerkte binnenzijde van het grafmonument (Afb. 49 a, b, c).

Eerder werd al opgemerkt dat op het altaar in deze kapel in 1318 een vicarie werd gesticht ter nagedachtenis van de bisschop. Bij opgravingen in het begin van de vorige eeuw trof men onder de vloer de grafkamer met de beenderen van de bisschop aan. In het graf werden verder een miskelk, een pateen, een ring, twee emailplaatjes (vermoedelijk ooit decoratie van zijn handschoenen, als verwijzing naar de kruiswonden van Christus) gevonden en diverse textielresten (waaronder een schoen) aangetroffen. (Afb. 50 a, b, c) Deze objecten bevinden zich nu in het Centraal Museum.⁵¹⁵ Het is, het bovenstaande in ogenschouw genomen, onwaarschijnlijk dat het grafmonument van Gwijde in eerste instantie elders, dus buiten de Avesneskapel, geplaatst is geweest.

Ten tijde van het overlijden van Gwijde waren de werkzaamheden aan de kerk in volle gang. Het werk aan de nieuwe gotische kathedraal was gestart in 1254 met het leggen van de eerste steen.⁵¹⁶ Bijna vijftig jaar na de start van de bouw konden er in de kapellen op vijf altaren twaalf vicarieën worden gesticht.⁵¹⁷ Na de bouw van de kapellenkrans werden de zijbeuktraveeën en de aansluitende kapellen gebouwd (klaar rond 1320). Volgens Den Hartog werd daarna, in 1340, met de werkzaamheden aan het koor begonnen; dat werd voltooid in de latere veertiende eeuw.⁵¹⁸ Voor de tombe geldt dat de bouwwerkzaamheden aan de kapel waarschijnlijk waren afgerond voordat het grafmonument werden geplaatst. Latere aanpassingen aan de architectonische elementen (bijvoorbeeld de weggekapte muurschalk,

515 Er ontstond een meningsverschil over het al dan niet verwijderen van de grafgraven uit zijn grafkelder. Zie voor de dagboek aantekeningen van de opzichter bij deze opgraving HUA Toegang 747, inv. nr. 212. Ik wil archivaris Mieke Breij van het Utrechts Archief hartelijk bedanken voor haar hulp bij het lokaliseren van deze bron. Deze objecten bevinden zich nu in het depot van het Centraal Museum Utrecht. Centraal Museum, inv.nrs. 5337, 12354a en 5342.

516 In 1270 werden de buitenmuren van de kapellen gesloten en tussen 1295 en 1320 rondde men de werkzaamheden aan de kappellenkrans af. Den Hartog en Van Wezel 2015, 82. Haslinghuis dateert de bouw van de Van Arkel-kapel en de Avesneskapel tussen 1295 en 1320. Haslinghuis e.a. 1965, 343.

517 Den Hartog en Van Wezel 2015, 25.

518 Den Hartog en Van Wezel 2015, 125.

Afb. 49 a, b, c – Positionering grafmonument Gwijde van Avesnes. (Foto's auteur).

Afb. 49) ondersteunen deze aanname. Er is bij de bouw van de Domkerk dus geen rekening gehouden met de grafmonument van de Avesnes bisschop.

De *terminus ante quem* voor het monument van Gwijde is mijns inziens 1317. De basis voor deze datering is een conflict dat zich tussen de graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen en de voorganger van bisschop Gwijde afspeelde. In 1301 kwam bisschop Willem II (Berthout van Mechelen) om het leven ('wert gheworpen van sinen peerde ende wert door doot gheslaghen') (Afb. 51) tijdens een slag met aanhangers van de graaf van Holland, Jan II van Avesnes.⁵¹⁹ Negen jaar later wendde de broer van de bisschop, Floris

519 Hofman 1900, 390–97; Utrecht 11–27, fol. 263v.

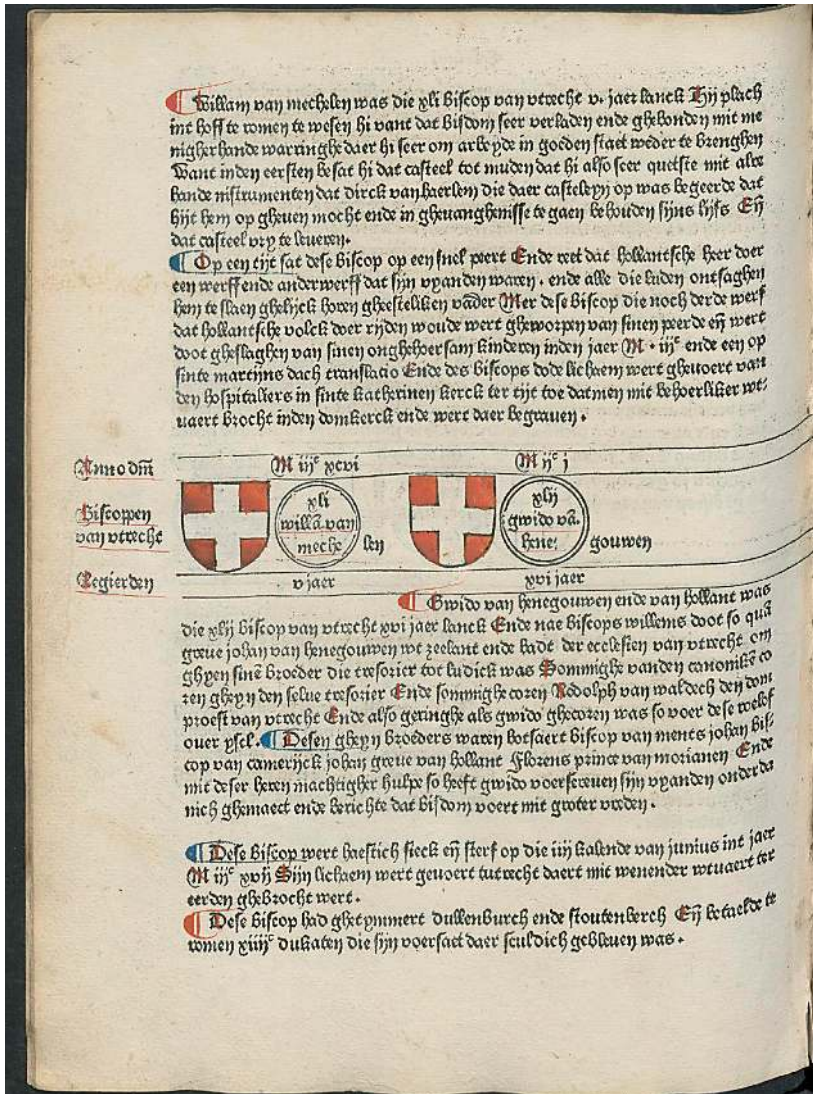

Afb. 50 a, b, c – *Pateen, kelk; bisschopschoen en handschoenversieringen uit graf Gwijde van Avesnes*. (ca. 1318) Centraal Museum, inv. nrs. 5337, 12354a en 5342. (Foto's auteur).

van Berthout, heer van Mechelen († 1331), zich voor genoegdoening tot de weduwe van Jan II, gravin Philippa van Luxemburg († 1310).⁵²⁰ Weer zes jaar later werden dezelfde eisen door Floris opnieuw voorgelegd, nu aan Willem I, de zoon van Philippa en graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland. Een van de eisen in de oorkonde was de stichting van twee ‘capelriën’ (‘Premiers une capellerie souffisant al luy u li cors gist maintenant. Item une capellerie en le grande eglise’) ter nagedachtenis van de overleden bisschop.⁵²¹ Een ‘capelrie’ moest worden gesticht op de begraafplaats van de bisschop, de Catharinakerk te Utrecht (ooit gelegen op het huidige Vredenburg, niet te verwarren met de huidige Catharijnekerk

⁵²⁰ Hofman 1900, 400. Zie ook Croenen 2003, 252.

⁵²¹ Van Mieris 1754, ChHZ II, 330, ad ‘October 1323’.

Afb. 51 – Fasciculus temporum, fol. 26 r, dood Willem II Berthout van Mechelen: 'wert gheworpen van sinen peerde ende wert door doot gheslaghen'. (1480) Bijzondere collecties Universiteit Utrecht.

op de Lange Nieuwstraat) en een tweede 'capelrie' moest worden gesticht in de Dom. Een tweede bepaling in dezelfde oorkonde had betrekking op de begraafplaats van de overleden bisschop: 'Item ke li cors des eveske Guillaumes soit raportés en le grande eglise d'Utrecht si sollempnement et si honorablement comme il affiert a tiel persone.' Het lichaam van Willem moest dus met passende *pomp and circumstance* worden herbegraven in de Dom.

Uit een latere oorkonde, van de hand van graaf Willem I, blijkt dat de translatie van het lichaam van bisschop Willem inderdaad heeft plaatsgevonden. In deze oorkonde van

22 oktober 1323 stichtte de graaf de twee gevraagde vicarieën in Utrecht en meldde hij over de Catharinakerk dat: ‘dair bisscop Willaem voirs. sestien jare begraven lach.’⁵²² Het lichaam van bisschop Willem werd dus vermoedelijk in 1317, zestien jaar na zijn dood in 1301, overgebracht naar de Dom.⁵²³ Het kan geen toeval zijn dat de *translatio* van het lijk samenviel met de begrafenis van dat van zijn opvolger, bisschop Gwijde, eveneens in het koor van de Dom.⁵²⁴ Haslinghuis vermoedde daarom dat het lichaam van bisschop Willem in het graf van Gwijde was bijgezet.⁵²⁵ Dat is, gezien de boven beschreven historie, echter zeer onwaarschijnlijk. De suggestie van De Groot, dat bisschop Willem werd begraven in een stenen tombe tegen de muur die het koor afsloot, in de zuidelijke koorbeuk, is plausibeler. De Groot baseert dit op de locatie van het Laurentiusaltaar, waarop de vicarie voor bisschop Willem werd gesticht.⁵²⁶ Deze bevond zich in de koorbeuk en daarom lijkt het waarschijnlijk dat hij hier zijn laatste rustplaats vond.⁵²⁷

Van Egmond stelt dat de grafkapel van Gwijde oorspronkelijk bestemd was voor bisschop Willem.⁵²⁸ Dat de vicarie voor Willem II van Berthout niet in de kapel werd gesticht, maar op het Laurentiusaltaar in de kooromgang en dat zijn grafmonument ook daar werd geplaatst, doet daarom vermoeden dat Gwijde zich de kapel had toegeëigend en dat zijn grafmonument zich al in 1317 in de kapel bevond (zoals eerder vermeld werd de vicarie op het altaar door graaf Willem I van Henegouwen gesticht in 1318). Zou de grafkapel ten tijde van de translatie van het lijk van de bisschop vrij zijn geweest, dan hadden het grafmonument en de vicarie voor bisschop Willem immers gewoon op de door de bisschop zelf gewenste plaats kunnen worden gesticht. Het is overigens heel goed mogelijk dat hij, zoals niet ongebruikelijk, zijn grafmonument al bij leven had besteld.⁵²⁹

Het is mogelijk dat het grafmonument van Gwijde na zijn dood werd verplaatst van een oorspronkelijke positie in het midden van de westmuur van de kapel, recht tegenover de schildering die zich in de oostelijke muur bevindt. Het monument zou dan aan de beide lange zijden vrijstaand zijn geweest en later verplaatst zijn naar de hoek van de kapel, waarbij een van de lange zijden verloren is gegaan. Een logisch moment voor deze verplaatsing lijkt 1641, het moment dat in de zuidmuur van de kapel een deur werd gemaakt. Op dat moment moet het grafmonument echter al in de hoek van de kapel hebben gestaan, omdat zich in de

522 Van Mieris 1754, ChHZ II, 330–331. ‘ende die ander capelrie bewise wi ende besetten te verdienen in sinte Katrinen kercke tot Utrecht bi enen goeden broeder aldair van den goeshuse diere daghelix misse op doen sal op dat outare dat mids in die kerke staet, dair bisscop Willaem voirs. sestien jare begraven lach [...]’.

523 Rikhof 2006, 66. Na zijn translatie uit de Catharinakerk werden de missen ter nagedachtenis aldaar doorgezet.

524 Zoals eerder werd opgemerkt door Hofman 1900, 400.

525 Haslinghuis e.a. 1965, 255, 258, 367.

526 Haslinghuis situeert dit altaar in de kapel van Gwijde. Haslinghuis e.a. 1965, 249. De Groot merkt echter op dat het altaar waarschijnlijk identiek was aan het altaar dat was gewijd aan de elfduizend maagden, op basis van de beschrijving in het testament van Domdeken Hendrik van der Weide (1370). De Groot 2011, 77, 78, noot 419.

527 De Groot 2011, 117.

528 Van Egmond 2014, 68.

529 Zie hiervoor ook de opmerkingen over stichters in Hoofdstuk 7.

vloer van de kapel naast het grafmonument een vloerplaat bevond van kanunnik Gerlach van den Donck († 1501, de plaat is in de negentiende eeuw op dezelfde locatie hergebruikt voor E.FH. Herminghuysen).⁵³⁰ Deze vloerplaat laat geen ruimte voor een positie in het midden van de westmuur van de kapel. Als de tombe oorspronkelijk in het midden van de westelijke muur van de kapel heeft gestaan en is verschoven, moet dat dus omstreeks 1501 zijn gebeurd. De *terminus post quem* voor een dergelijke verplaatsing is 1410, het moment dat de muurschildering in de kapel werd overschilderd, ter commemoratie van de besteding van de vicarie in 1409 (in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk wordt hier uitgebreider op ingegaan). Al met al blijft er een tijdvak over van om en nabij negentig jaar waarin de tombe zou kunnen zijn verplaatst van het midden van de kapel naar de zuidwesthoek. Het blijft daarbij wel opmerkelijk dat, na de getrooste moeite om de financiering van de vicarie voor Gwijde rond te krijgen, zijn grafmonument op zo'n onhandige manier herplaatst werd.⁵³¹ Toch bleef ook op deze nieuwe locatie het heraldisch programma van de tombe (grotendeels) zichtbaar.

Materiaal en iconografie van het Avesnesmonument

Bovenstaand werd al opgemerkt dat Gwijde waarschijnlijk zelf zijn grafmonument heeft besteld. De typologische overeenkomst tussen de tombe en monumenten in het klooster Cambron-Casteau en de kerk te Doornik doen sterk vermoeden dat hij dat bij een Doorniks atelier heeft gedaan. De eerste tombe bevindt zich in het voormalig klooster Cambron-Casteau (momenteel het grootste dierenpark van België, Pari-Daiza). De tombe heeft vermoedelijk toebehoord aan Marie van Rethel († 1316, Afb. 20).⁵³² Het klooster is inmiddels tot een ruïne vervallen. Op de plaats waar zich vroeger het koor bevond (thans de roofvogelarena) staat nu enkel nog een wand met een serie *enfou*-tombes. Deze monumenten worden dagelijks blootgesteld aan de elementen en vergaan in een snel tempo. Toch kunnen nog enkele typologische gelijkenissen in de weergave van de architectonische elementen op beide monumenten worden opgemerkt. Langs de wanden van de tombe van Gwijde is, boven de nissen, een verticale tratering geplaatst. Op de tombe in het klooster Cambron-Casteau werden de zijwanden boven de nissen van de tombe op vergelijkbare wijze afgewerkt. De twee tombes bevatten nissen met driepassen aan de zijden. Daarnaast is het baldakijn van

530 De Groot 2011, 129, 341. De Groot stelt dat Van der Donck bij het altaar van bisschop Gwijde ('apud altare episcopi Gwidonis') begraven wilde worden. Buchelius beschreef de zerk bij het grafmonument van Gwijde. Het graf en de zerk zijn in 1797 verkocht aan E.FH. Herminghuysen. Zoals De Groot terecht opmerkt zijn bij de juiste lichtval de contouren van de vierpas die Buchelius heeft opgetekend nog zichtbaar op de grafplaat. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat Herminghuysen de zerk van Van der Donck heeft hergebruikt. Dit betekent dat de zerk van Van der Donck en van Herminghuysen dezelfde is en vanaf de vroege zestiende eeuw op deze locatie heeft gelegen.

531 In een nog te verschijnen artikel van mijn hand zal verder op deze positionering in worden gegaan. Daar merk ik op dat het grafmonument oorspronkelijk een *enfou*-tombe zou kunnen zijn geweest. Ik heb ervoor gekozen deze argumentatie niet in deze dissertatie op te nemen omdat deze voor de beschouwing van het grafmonument als politiek propagandamiddel minder van belang is.

532 De Valkeneer 1963.

Gwijde vergelijkbaar met dat in het Belgische klooster. Op beide baldakijnen is een geveltop gevuld met een gehouwen rozet (Afb. 52). Ze zijn verder gevuld met lange traseringen die lijken op gotische ramen, eindigend in een zespas. Langs de bovenzijde is in allebei de gevallen een lijst met vierpassen aangebracht. Tot slot is er dus overeenkomstig gekozen om aan het hoofdeinde van de tombes een verticale plaat in de muur te plaatsen. De stilistische overeenkomsten tussen deze tombe en de tombe van Gwijde van Avesnes in de Domkerk bieden een aanwijzing dat de tombes uit Doornik, en wellicht zelfs uit eenzelfde atelier, afkomstig kunnen zijn.

Naast de vergelijking met het grafmonument in het klooster Cambron-Casteau, ver- toont de *enfou*-tombe van Jacques Castaigne († 1327, overigens geen geestelijke) in de Sint-Kwintenskerk te Doornik overeenkomsten met die van Gwijde (Afb. 21).⁵³³ Het graf werd bij toeval ontdekt in 1906.⁵³⁴ Men trof een inscriptie aan die las: 'Jakemes Kastangnes ki trespassa l'an mille CCC et XXVII'.⁵³⁵ Enkele figuren op het grafmonument van Castaigne hebben eenzelfde houding en zijn gelijk gekleed als de beeldjes op Gwijdes tombe. De pleurants a en b (Afb. 53) dragen bijvoorbeeld een lange *côte* met een korte overmantel waaronder de armen zijn verborgen. Op de tombes lijkt de pleurant op de uiterst rechter- zijde een bisschop te zijn geweest (Afb. 53 c, d). De identificatie van deze pleurant op het grafmonument van Gwijde als bisschop wordt overigens verderop uitgebreid behandeld. De vergelijking tussen de tombes van Castaigne en Gwijde deed Roggen besluiten dat het grafmonument van Gwijde aan een Doorniks atelier moest worden toegeschreven.⁵³⁶ De tombes in het klooster Cambron-Casteau kunnen worden toegevoegd ter ondersteuning van deze hypothese.

Ook het materiaal waarvan de tombe is vervaardigd doet denken aan een Doorniks atelier. Het grafmonument is gemaakt van Doornikse steen, die ook werd gebruikt voor het grafmonument van zijn broer, Jan II van Avesnes (zie hiervoor Hoofdstuk 2, paragraaf *Materiële reconstructie*). Belangrijker is dat het monument van Gwijde de eerste graftombe in het Sticht en omliggende gebieden is, die werd vervaardigd van deze donkere steensoort.⁵³⁷ De vraag rijst of de steen in ruwe vorm naar Utrecht werd getransporteerd en op locatie door Utrechtse beeldhouwers in een werkplaats werd verwerkt tot een grafmonument. Het is bekend dat beeldhouwers die werkten aan portaalsculptuur daarnaast konden worden ingezet voor de vervaardiging van grafmonumenten.⁵³⁸ Voor Utrecht gold dat de werkzaamheden aan de gotische kathedraal, gestart in 1254, in volle gang waren. Er waren in de bouwloods zeker

533 Zoals al werd opgemerkt door Roggen 1952, 193, 194.

534 Paton 1907, 127–28.

535 Housen 2004, 58–61.

536 Roggen 1952, 193, 194.

537 Roggen 1952, 193–94.

538 Morganstern 2011, 115–32.

Afb. 52 – *Vergelijking baldakijn tombe Marie van Rethel (Cambron-Casteau) en Gwijde van Avesnes (Domkerk Utrecht).* (Foto's auteur).

beeldhouwers aanwezig die het grafmonument van Gwijde kunnen hebben vervaardigd.⁵³⁹ Ik vermoed echter dat het grafmonument in afgeronde vorm naar Utrecht is verscheept, of door Doornikse ambachtslieden aldaar werd vervaardigd.⁵⁴⁰

Een belangrijk argument hiervoor is de iconografie van de tombe: het is het vroegst overgeleverde grafmonument in het Sticht en omgeving, waarop pleurants zijn afgebeeld.⁵⁴¹

539 Zie voor de bouwgeschiedenis van de Dom Haslinghuis e.a. 1965; Vroom 1981. Zie voor de bouwgeschiedenis van de Domtoren, Kam, Kipp, en Claessen 2014. Zie tot slot specifiek voor bouwsculptuur Den Hartog en Van Wezel 2015.

540 Zie voor reizende beeldhouwers Hoofdstuk 4, paragraaf *Het grafmonument van Philippa van Henegouwen*.

541 Zoals eerder opgemerkt door Roggen 1952, 193–95. Daarnaast is de Doornikse steen een harde steen die speciale expertise vergde. Het is zeer de vraag of dergelijke expertise en de benodigde gereedschappen om de steen in deze mate van detail te houwen bij de steenhouders van de Dom aanwezig was.

Afb. 53 a, b, c, d – *Vergelijking pleurants tombe Gwijde van Avesnes (links) en tombe Jacques Castaigne (rechts).* (Foto's auteur en Europeana).

In Doornik werd dit motief al langer toegepast. Binnen het corpus zijn er van twee andere contemporaine tombes fragmenten met dergelijke figuren overgeleverd, namelijk van de monumenten van Jan de Tweede en van Boudewijn van Beaumont (Afb. 16, Afb. 28 en Afb. 29).⁵⁴² Op het graf van Gwijde staat een groep van veertien pleurants die op de lange noordelijke en het voeteneinde (de oostelijke zijde) van de tombe zijn geplaatst. Op de lange zijde van de tombe staan tien figuren afgebeeld in hoog-reliëf (Afb. 54). De beelden op de lange zijde van de tombe zijn op deze afbeelding ter verduidelijking van links naar rechts

542 Zie voor deze monumenten Hoofdstuk 1, paragraaf *Grafmonumenten in Valenciennes*.

voorzien van een letter ter identificatie). Van alle beeldjes is het hoofd verloren gegaan.⁵⁴³ De eerste acht pleurants (vanaf de linkerzijde van de tombe gezien) zijn in redelijke staat. Ondanks substantiële beschadigingen – de voeten zijn bijvoorbeeld in een aantal gevallen verdwenen – zijn de houding en de kleding van de figuren nog goed te onderscheiden. Uitzondering daarop vormen pleurant K aan de lange zijde en de vier pleurants aan het voeteneinde van de tombe, waarvan uitsluitend nog het silhouet te onderscheiden is.⁵⁴⁴

Het beeldhouwwerk is van hoge kwaliteit. Dit valt het beste te illustreren aan de hand van twee details. Hoewel figuur I zwaar beschadigd is, valt, wanneer zijn mantel van nabij wordt bekeken, de afwerking van de rand van zijn mantel op (Afb. 55). De beeldhouwer heeft de mantel voorzien van een bontrandje.⁵⁴⁵ Een tweede voorbeeld van de mate van detail die werd aangebracht op de beelden is pleurant A, geheel links. Hij wringt zijn handen onder zijn oksels (Afb. 56). De beeldhouwer had zich er gemakkelijk vanaf kunnen maken, door enkel de mouwen af te beelden en de handen onder de oksels te laten verdwijnen. De afzonderlijke vingers van de hand van de figuur zijn echter zorgvuldig weergegeven, van de linkerhand zijn de duim, de wijsvinger en de middelvinger nog goed te onderscheiden. Zij volgen de ronding van het bovenlijf en geven zo definitie aan zijn lichaam en mantel. Ook op het fragment van de tombe van Jan de Tweede zijn de vingers van een van de beelden zorgvuldig uitgewerkt. Zij grijpen daar over de bovenkant van het schild (Afb. 16).

De pleurants staan in nissen, omringd door een gotische boog met driepas. Van elk van hen is het mogelijk om een eigen karakter te onderscheiden. Dit karakter wordt uitgedrukt door enerzijds hun postuur en anderzijds hun kledij. Geen van de figuren staat in dezelfde houding. Van pleurant A werd al opgemerkt dat deze de handen onder de oksels geplaatst heeft. Pleurant E heeft de handen voor het lichaam in elkaar gevouwen (Afb. 54). Zijn buurman, pleurant F staat met het hoofd licht naar achteren gebogen en de hand aan de kin (Afb. 54). De gebaren van deze figuren zijn te identificeren als gebaren van rouw en worden vaker gebruikt op grafmonumenten om hun verdriet weer te geven. Een voorbeeld is de tombe van Gautier de Sully († 1239) in het klooster van Val-Saint-Benoît (Afb. 57). Op deze tombe is de begrafenisprocessie verbeeld, waaraan zowel de kinderen van De Sully,

543 De beschadiging is vermoedelijk te verklaren door de inwerking van vocht en mogelijk zouten (en niet door dronken studenten, zoals in de *urban legend* rondom het grafmonument de ronde doet). De kalk, aanwezig in de steen, zet uit wanneer deze vochtig wordt. Zouten in de steen, meegevoerd naar het oppervlak van de steen, kristalliseren en dit proces bewerkstelligt volumevergroting en dus afschilfering van de steen ter plaatse. Gevolg is dat de steen afschilfert. Dit is goed te zien aan de randen van de dekplaat van de tombe. Kwetsbare delen, zoals de in hoog-reliëf uitstekende hoofdjes zijn kwetsbaar voor deze beschadiging. Vochtschade is de meest waarschijnlijke verklaring voor de slechte staat waarin de pleurants op de korte zijde van de tombe zich bevinden. De deur naar de sacristie naast het voeteneinde van de tombe zorgt voor een constante tocht langs deze zijde van de tombe.

544 Vanwege deze beschadigingen zullen de vier pleurants aan het voeteneinde van de tombe in dit onderzoek verder buiten beschouwing worden gelaten.

545 Deze rand is vergelijkbaar met de afwerking van de mantel van de gisant. Zie voor de identificatie van deze figuur als bisschop, dus gekleed in dezelfde paramenten, de volgende paragraaf.

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

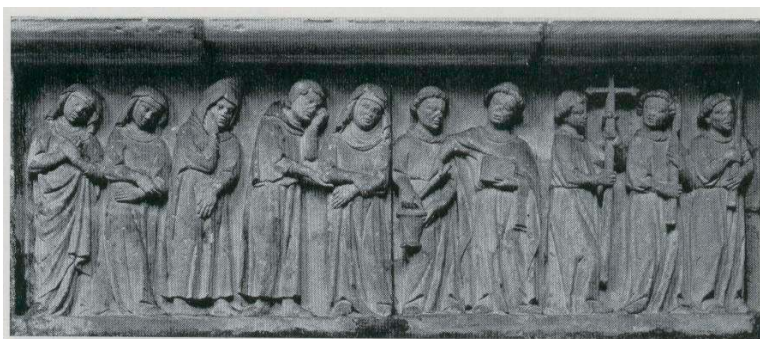
Afb. 54 – Details pleurants lange zijde grafmonument Gwijde. (ca. 1317) (Foto © Erfgoedfoto).

Afb. 55 – *Tombe Gwijde van Avesnes, detail pleurant I.* (Foto auteur).

Afb. 56 – *Tombe Gwijde van Avesnes, detail pleurant A.* (Foto auteur).

Afb. 57 – *Tombe Gautier de Sully († 1239).* (Foto Quarré 1964).

als geestelijken deelnemen.⁵⁴⁶ Het wringen van de handen en de aanraking van de kin door de kinderen van de overledene contrasteert hier met de clerici die geen gebaren van rouw laten zien.⁵⁴⁷

Naast de verschillende lichaamshoudingen is er door de beeldhouwer onderscheid in de kledij van de beelden aangebracht. Verschillende attributen zijn, ondanks de beschadigingen, nog zichtbaar. De eerste acht figuren (A tot en met H) op de lange zijde van de tombe dragen een zogenaamde *cote*, een tuniek met mouwen die werd gedragen in de dertiende en veertiende eeuw. De overkleding van de beelden verschilt per pleurant. Hun voeten zijn gestoken in de typische gepunte schoenen die in deze tijd mode waren.⁵⁴⁸ Het is mogelijk om de sociale positie van de verbeelde personen aan de hand van details op hun kleding te identificeren. Allereerst een detail op de kleding van pleurants D en G. Zij dragen op hun mantels zogenaamde *languettes* (tongen) (Afb. 58). Deze flapjes waren van bont en maakten deel uit van een zogenaamde *houce*. De *houce* werd gedragen door academici, edelen en koningen.⁵⁴⁹

Afb. 58 – *Tombe Gwijde van Avesnes*, detail pleurant D, *languettes*. (Foto auteur).

Afb. 59 – *Tombe Gwijde van Avesnes*, detail pleurant H, *handschoenen*. (Foto auteur).

546 Quarré 1971 27, 28 pl. II.

547 Zie voor de iconografie van rouwgebaren verder Garnier 1989, I, 19. Op de tombe van Jan de Tweede worden overigens geen gebaren van rouw weergegeven.

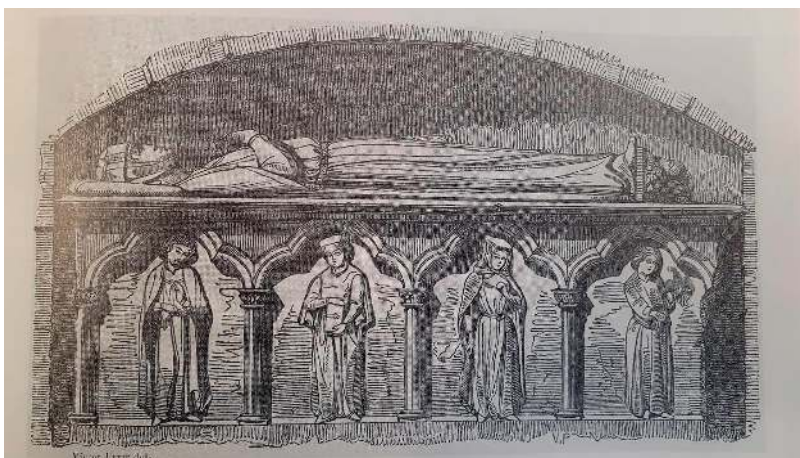
548 Scott 2009, 121.

549 In de statuten van het Plessis College te Parijs (ca. 1326) valt te lezen dat het voor academici verplicht was een *houce* te dragen. Scott 2009, 79, 110, 204. Van Buren en Wieck 2011, 40–43.

Verder draagt pleurant H vermoedelijk een paar handschoenen in zijn handen (Afb. 59). Een vergelijkbare verbeelding van handschoenen kan worden gevonden op een twaalfde-eeuwse tombe uit de Champagne. Op het monument van Adélaïs de Joigny († ca. 1195) zijn pleurants afgebeeld (Afb. 60). Het monument zelf is beschadigd, maar op een negentiende-eeuwse lithografie ervan is aan de linkerzijde een figuur te zien die in zijn hand een paar handschoenen vasthoudt (Afb. 61). Ditzelfde gebaar is verbeeld in een miniatuur uit de *Spiegel Historiael* (Utrecht?, 1330), waarop de dood van Karel de Grote is afgebeeld.⁵⁵⁰ De figuur gekleed in oranje aan de rechterzijde van de miniatuur houdt in zijn linkerhand zijn handschoenen vast (Afb. 62). In de veertiende eeuw kan het vasthouden van een handschoen

Afb. 60 – *Tombe Adélaïs van Joigny* († 1195). (Foto Morganstern 2000b).

Afb. 61 – *Lithografie tombe Adélaïs van Joigny* († 1195). (Foto Morganstern 2000b, 21).

550 Den Haag, KB, KA 20 fol. 217 v.

Afb. 62 – Dood Karel de Grote, *Spiegel Historiaal*, Den Haag 20, fol. 217 v.

worden geïnterpreteerd als een teken van adel en autoriteit.⁵⁵¹ De verbeelding van het motief bij de pleurant op de tombe van Gwijde doet vermoeden dat het hier een edelman betreft.

Het grafmonument van Gwijde volgt op het eerste gezicht de conventionele iconografie van een graf voor een overleden kerkvorst. De pleurants op de tombe verbeelden rouw voor de overleden kerkvorst en ook hij zelf is als gisant volgens de conventies van de nagedachtenis van een bisschop weergegeven (Afb. 63).⁵⁵² Hij werd afgebeeld in de hoogst mogelijke waardigheid, met de paramenten en *insignia*, die enkel waren voorbehouden aan het bisschoppelijk ambt.⁵⁵³ De nadruk die de verbeelding van deze paramenten en tekenen leggen op het bisschopsambt in algemene zin (en dus niet op de daden van de overleden persoon of op zijn familiebanden) onderstreept dat deze beelden door hun uniforme weergave niet het sterfelijk lichaam (de bisschop als persoon) representeren, maar de bisschop

551 Van Welie-Vink 2007.

552 De grafmonumenten en nagedachtenis van bisschoppen waren het thema van een congres te Lausanne in 2012. Naar aanleiding van dit congres verscheen in 2014 een bundel, die de meest recente stand van wetenschap met betrekking tot dit onderwerp representeert. Bock, Foletti, en Tomasi 2014, 9–14. Zie daarin met name Walden 2014.

553 Voor de Engelse effigies geldt bijvoorbeeld dat er geen enkele bisschop is afgebeeld in een koorkap. Deze was deel van de liturgische uitrusting van een bisschop, maar kon ook gedragen worden door andere geestelijken. Er zijn te weinig effigies overgeleverd in de Lage Landen om over de situatie hier een onderbouwde uitspraak te doen. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat hier een andere conventie gold. Zowel de effigie van Gwijde van Avesnes, als die van de latere veertiende-eeuwse bisschop Van Sterckenborch (te Westbroek) dragen in ieder geval beiden geen koorkap. Zie Walden 2014, 195.

Afb. 63 – *Tombe Gwijde van Avesnes, detail gisant.* (Foto auteur).

als sterfelijke representant van de onsterfelijke waardigheid (*dignitas*) van zijn ambt.⁵⁵⁴ Toch blijkt bij nadere beschouwing dat op het grafmonument ook de verbeelding van familiebanden een rol heeft gespeeld. Eerder werd al opgemerkt dat de beelden niet gekleed zijn in rouwmantels of herkenbaar zijn als clerici, maar dat zij konden worden geïdentificeerd als edelen. Niet alleen houding en postuur, ook wapenschilden maakten het voor beschouwers van het grafmonument mogelijk om de figuren op grafmonument van Gwijde te herkennen als leden van zijn geslacht. Deze wapenschilden zijn nu niet meer te zien op het grafmonument, maar met behulp van technisch onderzoek kon hun bestaan worden aangetoond. Dit iconografisch motief was, zoals onderstaand zal blijken, ongebruikelijk voor bisschoppelijke grafmonumenten.

554 Kantorowicz 2016, 395. Zie voor de dood van de Franse laatmiddeleeuwse koningen Giesey 1960, 178, 179; Erlande-Brandenburg 1975. De gelijkenis tussen de effigie en de overleden persoon is niet wenselijk, omdat deze juist de sterfelijkheid benadrukken en zo de symboliek van het grafmonument zou verstoren. Binski 2001, 103. Zie voor fysieke gelijkenis op grafmonumenten Hoofdstuk 4. Dat de verbeelding van het sterfelijk lichaam (de persoon) niet van belang was, maar de paramenten en *insignia* des te meer, blijkt tot slot onder andere uit een overgeleverd testament van bisschop van Hereford John de Aqua-Blanca († 1320) waarin de gewenste kleding van de gisant expliciet wordt vermeld. Hij vraagt een effigie van 'a dean in ecclesiastical vestments'. Walden 2014, 194.

KINSHIP-PLEURANTS OP EEN BISSCHOPSTOMBE, EEN RECONSTRUCTIE

In de jaren zestig van de vorige eeuw was er voor het eerst wetenschappelijke aandacht voor het pleurant-motief op tombes. Panofsky behandelde het in zijn monumentale studie over grafsculptuur.⁵⁵⁵ Hij beschreef de pleurants als ‘non-descript grief-stricken characters’ die deel uitmaakten van de cortège van de begrafenisceremonie. In de dertiende eeuw ontwikkelden deze zich van reliëfs naar losstaande figuren zoals op de tombe van Lodewijk van Frankrijk († 1260, Afb. 64).⁵⁵⁶ Getijdenboeken, waarin zij worden verbeeld als onderdeel van miniaturen van de begrafenisrituelen, bieden inzicht in de functie van pleurant-iconografie (Afb. 65).⁵⁵⁷

Voor deze pleurants in getijdenboeken kan worden betoogd dat ze de anonieme familieleden van de overledene representeerden.⁵⁵⁸ Tijdens de rituelen ter nagedachtenis waren het familieleden en leden uit de hofhouding die gekleed in hun zwarte mantels rouwden om de overledene. Ze werden daarnaast afgebeeld op miniaturen bij het dodenofficie en deelden hier de functie met de echte pleurants tijdens de uitvaart en de rituelen ter nagedachtenis: het genereren van gebed voor de overledene. Door een letterlijke herhaling van de begrafenisrituelen werd elke deelnemer opnieuw herinnerd aan zijn of haar eigen rol binnen de gedachtenisrituelen.⁵⁵⁹ Het kijken naar en meeleven met de miniaturen had wellicht eenzelfde functie. De lezer van het getijdenboek nam niet (meer) fysiek deel aan een nagedachtenismis in de kerk, maar (her)beleefde die bij het bekijken van de miniatuur, waarop dit specifieke onderdeel van de ceremonie werd weergegeven.⁵⁶⁰

Naast deze groep pleurants beschreven door Panofsky en verbeeld op de miniaturen, is er nog een tweede groep te identificeren, de zogenaamde ‘verwantschapspleurants’ (*kinship-*

555 Panofsky 1964. Naar aanleiding van het vijftigjarig jubileum van dit boek werd een bundel uitgegeven met korte studies die voortkomen uit het onderzoek van Panofsky. In het voorwoord van Susie Nash wordt de onschatbare waarde van de publicatie voor het onderzoek naar grafmonumenten besproken. Nash, S. 2016. Gelijktijdig met het boek van Panofsky verscheen de dissertatie van Henriette s’Jacob. Beide auteurs hebben geen weet gehad van elkaars publicaties. Hun bevindingen komen grotendeels overeen. s’Jacob 1950, 48, 68, 75, 76.

556 Panofsky koppelt hun groei in plasticiteit (van reliëf naar losstaand) aan een groei in sociale status. Over de verdere betekenis van deze ontwikkeling laat hij zich verder niet uit. Panofsky 1964, 62.

557 Zie hiervoor Wieck 1999; König 1987.

558 Frequin 2013.

559 Op grafmonumenten speelt deze oproep tot gebed een belangrijke rol. Een illustratie hiervan is de inscriptie op het grafmonument van Jan van Warne, die de toeschouwer 3000 dagen verkorting in het vagevuur aanbood, in ruil voor gebed. ‘Vous que passez ou bouche close / Pries pur cely ke cy repose: / En vie come vous estatis jadis fu, / Et voir tiel serietz come je su: / Sir Johan cout de Gareyn gyst icy: / Dieu da salme est mercy. / Ky pur sa alme prieria / Trois mille jours de pardon avera.’ Cohen 1973, 69. Vertaling: Wie hier passeert met mond gesloten/ Bid voor hem, die hier ligt/ Eens in leven was ik zoals jij/ En jij zal worden wat ik ben/ Sir John, graaf van Gareyn ligt hier/ God heb medelijden met zijn ziel/ Wie er bidt voor zijn ziel/ Zal drieduizend dagen pardon ontvangen.

560 Er is een duidelijk onderscheid te maken in de momenten uit de begrafenisceremonie die worden afgebeeld. Zie hiervoor Frequin 2013, tabel 1.

Afb. 64 – Grafmonument Lodewijk van Frankrijk, Saint-Denis (replica) /Louvre (Foto Wikipedia).

Afb. 65 – Pleurants tijdens dodenofficie. Koninklijke Bibliotheek (Den Haag, KB, 76 F 22, fol. 106r) (1440-1450).

pleurants), familieleden die geïdentificeerd konden worden als specifieke personen. Op tombes met dit type worden geen elementen verbeeld die verwijzen naar de begrafenisceremonie. Wijwater en wierook ontbreken en de figuren zijn te divers van kledij om door te kunnen gaan voor acolieten of personen in rouwmantels. Morganstern betoogde dat de verwantschapspleurants, herkenbaar aan de hand van heraldiek of inscripties, ook politiek konden worden gelezen.⁵⁶¹

Identificatie van een bisschop

Een belangrijk kenmerk van de verwantschapspleurants is de mogelijkheid tot individuele identificatie door middel van inscripties en/of wapenschilden.⁵⁶² Het bewaard gebleven fragment van de tombe van Jan de Tweede is een voorbeeld waarbij zowel de inscripties als de wapenschilden bewaard zijn gebleven (Afb. 16). Ook voor het monument van Gwijde gold mijns inziens dat de pleurants op de zijkant van de tombe identificeerbaar waren. Vandaag de dag is niet meer te zien op welke wijze dit het geval was. Het is echter wel mogelijk om, op basis van de positionering van de pleurants ten opzichte van elkaar in hun nissen, de aanwezigheid van wapenschilden op de tombe te reconstrueren.

De sleutel voor deze reconstructie wordt gevormd door één van de figuren (pleurant I) op de lange zijde van de tombe (Afb. 54). Hij draagt niet de korte *cote* waarin de eerste acht figuren zijn gestoken, maar een lange mantel. Het is mogelijk de albe te onderscheiden, het onderkleed van een bisschop. Hierover draagt deze figuur de kazuifel en in zijn nek is de amict (zijn kraag) zichtbaar. Het hoofd van het beeld is beschadigd, maar bij nauwkeurige

⁵⁶¹ In Hoofdstuk 6 zal deze these van Morganstern uitgebreid worden besproken.

⁵⁶² Morganstern 2000b, 3–9. Deze paragraaf is eerder gedeeltelijk verschenen in artikelvorm. Zie hiervoor Frequin 2014a.

Afb. 66 – Vergelijking pleurant 2I tombe Gwijde (3D-scan), pleurant tombe Jacques Castaigne, detail bisschop *Spiegel Historiael* (Den Haag 20, fol. 217 v.).

bestudering is het silhouet van een hoofddekseel, waarschijnlijk een mijter, zichtbaar. Wanneer deze pleurant wordt vergeleken met de bisschop in de eerder besproken *Spiegel Historiael*-miniatur valt de overeenkomst op tussen het beeld en de eerste figuur rechts van de vorst (Afb. 66). De vorm van de kazuifel en amict komen overeen. Nog duidelijker wordt dit als een pleurant van het grafmonument van Jacques Castaigne (die op dezelfde positie is weergegeven als de bisschop-pleurant bij Gwijdes tombe) bij de vergelijking wordt betrokken. Dit beeld heeft de tand des tijds beter doorstaan en daarom is hier de vorm van de kazuifel nog beter te onderscheiden. Pleurant 2I op de tombe van Gwijde was dus vermoedelijk geen edele, zoals de eerste acht figuren, maar een bisschop, gekleed in een albe, kazuifel, amict en met een mijter op het hoofd, net als bij de bisschop-pleurant op het graf van Castaigne.

Er is behalve de overeenkomst in kleding ook een belangrijk verschil tussen de bisschop-pleurant op beide tombes. Daarvoor moet worden gekeken naar de positionering van de figuren op de tombes ten opzichte van elkaar. Op beide tombes zijn de hoofden van de beelden zwaar beschadigd. Daarom wordt er voor de vergelijking uitgeweken naar de schouderlijn van de beelden. Op het grafmonument van Jacques Castaigne loopt de schouderlijn voor alle figuren in een rechte lijn (Afb. 67, in blauw aangegeven). Op de tombe van Gwijde is te zien dat de bovenstaand beschreven pleurant (figuur I) lager staat dan de andere pleurants op de tombe (Afb. 68).

De verklaring voor deze opmerkelijke afwijking is mijns inziens de mijter van de bisschop op het graf van Gwijde. Zijn hoofddekseel maakt hem langer dan de eerste acht pleurants op de tombe. Logischerwijs zou de mijter van de bisschop, wanneer hij op gelijke schouderhoogte met de andere pleurants zou worden geplaatst, de driepas boven in de nis opvullen. Dit was niet wenselijk omdat deze nis vermoedelijk was opgevuld met een ander iconografisch element dat diende ter identificatie van de pleurants – een wapenschild – waarmee Gwijde

Afb. 67 – Grafmonument Jacques de Castaigne († 1327), detail pleurants en schouderlijn Saint-Quentin, Doornik (Foto © Europeana, bewerking auteur).

Afb. 68 – Grafmonument Gwijde van Avesnes († 1317), schouderlijn pleurants. Domkerk Utrecht. (Foto en bewerking auteur).

de iconografische traditie van zijn familieleden volgde. Technisch onderzoek wees uit dat deze wapenschilden vermoedelijk in de nissen geschilderd waren.

Polychromie op de tombe, technisch onderzoek

Er zijn in driepassen van de nissen op de tombe van Gwijde van Avesnes geen restanten van enig reliëf aangetroffen, die kunnen wijzen op gebeeldhouwde wapenschilden.⁵⁶³ Het is daarom waarschijnlijker dat deze in de nissen geschilderd waren. Een eerste aanwijzing hiervoor is te vinden in de zeventiende-eeuwse omschrijving van de tombe van Gwijde in de al genoemde *Monumenta* van oudheidkundige Buchelius († 1641, Afb. 69). Deze vermeldt een geschilderd grafschrift op de tombe van Gwijde:

563 Zoals op de tombe van Jan de Tweede wel wapenschilden in reliëf kunnen worden aangetroffen.

Afb. 69 – *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, Aernout van Buchel († 1641). Utrecht XXVII L 1, fol. 16v., Het Utrechts Archief.

In de kapel hiernaast [Jan van Arkel] staat op een tombe die boven de vloer uitkomt, net als de vorige, een ander grafschrift, met letters die niet erin gebeiteld, maar erop geschilderd staan, in een kleur die al aan het verbleken is. Het aandenken is na zovele jaren zo flets geworden, dat de naam al verloren gegaan zou zijn, wanneer de kronieken ons die niet zouden meedelen. Op 29 mei 1316 stierf ... Maar dit is van Gwijde van Avesnes, bisschop van Utrecht, de broer van graaf Jan II van Holland.⁵⁶⁴

564 'Et in vicino oratorio, aliud levato in tumulo priori simili epitaphium, literis non insculptis, sed pictis colore iam fugiente. Fragilis certe in tanta aetate memoria, adeo ut nomen, nisi annales nos id docerent, iam interiisset. Anno Domini millesimo trecentesimo decimo sexto, quarto cal. junii, obiit dominus ... Est autem Guidonis Avenionensis.' Utrecht XXVII L 1, fol. 16v.

Naar aanleiding van deze opmerking en een vergelijking van de tombe met restanten van grafmonumenten van familieleden van Gwijde in Valenciennes waarop resten van polychromie nog met het blote oog te onderscheiden zijn, is er technisch onderzoek uitgevoerd op de tombe, om te bepalen in welke mate de tombe ooit was beschilderd.⁵⁶⁵ De tombe is gescand met behulp van een XRF-scanner.⁵⁶⁶ Deze non-invasieve techniek bepaalt met behulp van röntgenstraling de chemische samenstelling van een monster, in dit geval het oppervlak van de tombe.⁵⁶⁷ Door dit onderzoek was het mogelijk om pigmenten die met het blote oog niet zichtbaar zijn, te traceren aan de hand van de atomen die zich nog op de tombe bevinden. Er zijn sporen van lood (Pb) goud (Au) en kwik (Hg) aangetroffen. Het is bij de analyse van de metingen van belang dat wordt uitgesloten dat de gemeten sporen afkomstig zijn van de steen zelf. De tombe van Gwijde is zoals gezegd gemaakt van Doornikse steen.⁵⁶⁸ Dit is een kalksteen, met als hoofdbestanddeel calciumcarbonaat (CaCO_3). Deze kalkverbinding is in principe wit, maar door de aanwezigheid van andere bestanddelen in de steen kunnen kleurvarianten ontstaan, zoals rood, of zelfs diepzwart.⁵⁶⁹ Deze verkleuringen kunnen veroorzaakt worden door organisch materiaal, kleimineralen (mica) en mineralen (feldspar). Er zijn op twintig punten op de tombe metingen verricht (Tabel 1). Het element dat over de gehele tombe in hoge mate aanwezig lijkt te zijn is lood (Pb). Op alle twintig metingen is het atoom aangetroffen, in verschillende hoeveelheden, variërend van 663 mg/kg tot 19021 mg/kg. Hoewel het niet is uit te sluiten dat er sporenelementen van lood in de steen voorkomen, zijn de gemeten loodwaarden te hoog om enkel daaraan toegeschreven te worden.⁵⁷⁰ Er kan daarom worden aangenomen dat het lood een bestanddeel was van het pigment loodwit, dat in de gotiek werd gebruikt als onderschildering. Bij de werkzaamheden in het kasteel Hesdin, onder auspiciën van Mahaut van Artois aan het begin van de veertiende eeuw, werd bijvoorbeeld gebruik gemaakt van loodwit als onderschildering voor muurschilderingen.⁵⁷¹

565 Een voorbeeld van een fragment waarop nog polychromie zichtbaar is, is een fragment van de tombe van Jan de Tweede († 1279) in de dominicanenkerk te Valenciennes (Afb. 16). Musée de Valenciennes inv. Nr. 90.17.A, Maliet 1995, 70–73. Zie Hoofdstuk 1, paragraaf *Dominicanenkerk*.

566 Röntgenfluorescentie-spectrometrie, Niton XL3t. Het onderzoek is uitgevoerd in 2011 door Bertil van Os en Hendrik Tolboom, beide van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Ik wil beide hartelijk danken voor hun inspanningen. De meetresultaten zijn opgenomen in tabel 1.

567 Door de onderzoekplek gericht bloot te stellen aan straling worden elektronen uit de kern van een atoom teruggezonden (K- of L-kernen). De gaten die hierdoor ontstaan worden direct weer opgevuld door elektronen uit de buitenste schil van het atoom. Doordat de elektronen terugvallen naar een lagere energietoestand komt er energie vrij in de vorm van een foton. Dit foton is kenmerkend voor het element.

568 Expertise Hendrik Tolboom, RCE in Amersfoort. Zie voor Doornikse steen Nys 1993 en de recente catalogus Grandmontagne 2018.

569 Janse e.a. 1980, 38. De steen uit de steenbanken van Doornik bestaat over het algemeen uit 75–90% calciumcarbonaat (CaCO_3) en een siliciumdioxidegehalte (SiO_2) van 7–20%. Verder bevat het in kleinere hoeveelheden aluminiumoxide (Al_2O_3 , gehalte van tussen 0,5 en 3%); ijzeroxide (Fe_2O_3 , gehalte van 0,5–1,5%) en magnesiumcarbonaat (MgCO_3 , gehalte van tussen de 1–2%). Daarnaast kunnen er organische sporen, kleimineralen en mineralen in de steen worden aangetroffen. Gerard en Montlivault 1986, 6.

570 Tarvainen, Salminen en Vos 2005, Pb-Lead, 283–290. Met hartelijke dank aan Janneke van Ginkel, voor de technische ondersteuning.

571 Demay 1875, 238; Howard 2003, 181, 182.

Ook op portaalsculpturen in bijvoorbeeld Chartres, Amiens en Lausanne is loodwit als grondering aangetroffen.⁵⁷² Het is mijns inziens daarom waarschijnlijk dat op het gehele grafmonument van Gwijde een loodwitte grondering was aangebracht ten behoeve van een uitgebreide polychromering.

Ook de aangetroffen elementen goud (Au) en Kwik (Hg) komen beide niet van nature in de Doornikse steen voor.⁵⁷³ De hoogste metingen werden gedaan op de roosjes, in de dagkanten van de bogen waarin de pleurants staan. Dit is de enige plaats op de tombe waar naar aanleiding van de metingen specifieke uitspraken over het uiterlijk van de polychromie van de tombe kunnen worden gedaan. Op een van de roosjes op de wanden werd, naast een hoge hoeveelheid loodwit (18826 mg/kg) in het hart het element goud (Au) aangetroffen,⁵⁷⁴ op de blaadjes van de bloem is kwik (Hg), onderdeel van de kleur vermiljoen (HgS), aangetroffen. Vermiljoen werd gedurende de gehele Middeleeuwen algemeen gebruikt voor zowel muurschilderingen als voor polychromie op beelden, soms in combinatie met een loodwitte onderschildering.⁵⁷⁵ De metingen doen dus sterk vermoeden dat de roosjes op de niches van de pleurants ooit rood waren, met een hart van (blad-)goud. Dit kleurenschema komt overeen met Maliets reconstructie van de kleur in de nissen van de tombe van Jan de Tweede (Afb. 17).

Een daadwerkelijke reconstructie van de complete polychromie die zich ooit op Gwijdes tombe heeft bevonden is aan de hand van de metingen echter niet meer mogelijk. Er is hiervoor te weinig van de verflaag overgebleven. Het resultaat van het technisch onderzoek doet echter wel sterk vermoeden dat de zwarte tombe van Gwijde ooit in ruime mate beschilderd is geweest. Het onderzoek kan helaas geen antwoord geven op de vraag of de aangetroffen pigmenten tot een oorspronkelijke veertiende-eeuwse verflaag behoren, of van een overschildering afkomstig zijn. Er zijn in de archieven van de Domkerk geen rekeningen te vinden die kunnen wijzen op latere restauraties, of (her-)beschilderingen van Gwijdes tombe.⁵⁷⁶

Kortom, het beschilderde fragment van het graf van Jan de Tweede in ogenschouw genomen, evenals de restanten van polychromie die met het blote oog zichtbaar zijn op de kopjes van de pleurants van Boudewijn van Beaumont en Felicitas van Coucy en de betalingen voor pigmenten en een schilder in de rekeningen voor de tombe van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg, lijkt ook hier een oorspronkelijke beschildering van het grafmonument van

572 Howard 2003, 183.

573 Zie noot 569.

574 Zie voor het gebruik van bladgoud op tombes Hoofdstuk 2, paragraaf *Materiële reconstructie*.

575 Howard 2003, 105–8.

576 Dergelijk rekeningen zijn, zoals eerder gemeld, wel overgeleverd voor de muurschildering die zich in dezelfde kapel tegenover de tombe bevindt.

Gwijde zeer voor de hand liggend.⁵⁷⁷ Het beeld dat tot nog toe bestond van de tombe als zwartstenen monument moet dus worden bijgesteld.⁵⁷⁸ We mogen in dit licht ook aannemen dat wapenschilden en/of inscripties deel uitmaakten van de oorspronkelijke beschildering op de tombe, ter identificatie van de individuele verwantschapspleurants.

PLEURANT I, EEN VIRTUELE RECONSTRUCTIE

In het geval van het grafmonument van Gwijde wordt een virtuele reconstructie gebruikt om de hypothese van het wapenschild geplaatst boven het hoofd van pleurant I te testen.⁵⁷⁹ Voor de reconstructie is gekozen voor een ‘restauratieve’ benadering, wat wil zeggen dat er is uitgegaan van het nog bestaande materiaal, waardoor een 3D-scan van het object de voorkeur had.⁵⁸⁰ Er moeten, alvorens op de eigenlijke reconstructie in te gaan, bij het gebruik van deze reconstructiemethode eerst enkele algemene methodologische kanttekeningen worden geplaatst.

Een problematisch voorbeeld van een recente 3D-reconstructie is die van de tombe van Robert the Bruce (Afb. 70).⁵⁸¹ Negentien fragmenten van zijn grafmonument werden gescand en samengevoegd tot een model van de tombe. De virtuele reconstructie is in de abdij van Dunfermline te bezichtigen. De ontdekking van het graf van Robert the Bruce in de negentiende eeuw droeg bij aan een hernieuwd nationaal bewustzijn en trots van de Schotten.⁵⁸² Ook in de eenentwintigste eeuw appelleert het graf aan de rol van funerair erfgoed als drager van culturele identiteit en daarmee aan het in de Inleiding van dit on-

577 Het is uiteraard goed mogelijk dat deze beschildering van de tombe later is bijgewerkt – wat zoals ik in het volgende hoofdstuk zal betogen, het geval was voor de tombe van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg.

578 In geen van de bronnen die het monument van Gwijde tot nu toe beschreven is eerder opgemerkt dat er polychromie op de tombe is aangebracht. Juist de kenmerkende zwarte kleur van de steen wordt meermalen benadrukt. Zie bijvoorbeeld Roggen 1952, 193–95.

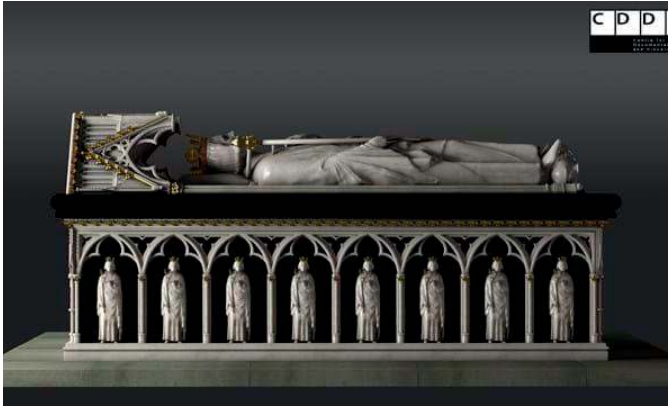
579 De 3D-reconstructie is uitgevoerd door Tijn Lanjouw van het 4D-Lab van de Universiteit van Amsterdam. Het volledige rapport van de reconstructie is als Bijlage 1 aan dit proefschrift toegevoegd. In de Inleiding van dit proefschrift zijn al enkele virtuele reconstructies de revue gepasseerd en heb ik de voorwaarden voor een reconstructie als bruikbare kunsthistorische bron geschetst.

580 De scan werd in januari 2017 uitgevoerd door Maarten Sepers van Panoptes Heritage en Loes Opgenhaffen van het UvA 4D-lab. De tombe is op locatie gescand met twee scanners. Allereerst met de HDI Advance R3x. Dit is een grote laser-scanner. Op de plek waar uitgezonden laserstralen het oppervlak raken ontstaan miljoenen punten, een zogenaamde puntenwolk. Daarnaast is er gebruik gemaakt van een Artec Spider, een handscanner die metingen uitvoert door gebruik van licht. Deze scan moest worden omgezet naar een *mesh* (een bewerkbaar model) en ontbrekende vlakken moesten worden opgevuld voordat met de reconstructie kon worden gestart. Deze scan werd mogelijk gemaakt door een crowdfunding via platform voordekunst.nl. <https://www.voordekunst.nl/projecten/5099-geef-deze-utrechtse-tombe-weer-kleur-1> (geraadpleegd op 27-02-2020). De donateurs aan deze actie zijn in Bijlage 3 opgenomen in dit proefschrift. Ik wil hen hartelijk danken voor de bijdrage. Zie voor deze actie verder: Frequin 2017.

581 <https://scottishheritagehub.com/content/case-study-tomb-robert-bruce> (geraadpleegd op 09-03-2020).

582 Fraser 2005, 155.

derzoek omschreven erfgoedperspectief op reconstructies. De virtuele reconstructie van het monument meer dan een eeuw later maakt het mogelijk om letterlijk oog in oog te staan met de representatie van de overleden volksheld, in de vorm van zijn gisant, de onvergankelijke representatie ter nagedachtenis van Robert the Bruce.

Afb. 70 – 3D-reconstructie grafmonument Robert the Bruce, 2013.

Centre for Digital Documentation and Visualisation (CDDV), Dunfermline Abbey, Schotland.

In dit geval ontbreekt echter, bij mijn weten, gepubliceerde wetenschappelijke documentatie van het proces. Het eindresultaat in fysieke (of virtuele) vorm lijkt bij deze reconstructie belangrijker geweest te zijn dan de weg ernaartoe. Dat maakt het een mooi publieksproject, maar voor wetenschappelijk onderzoek is het, vanwege het ontbreken van onderbouwing, helaas niet bruikbaar. Reconstructie en digitalisering zijn namelijk geen neutraal proces.⁵⁸³ Bij een scan moeten keuzes worden gemaakt. In welke resolutie wordt er gescand, welke elementen worden er wel of niet opgenomen? Hoe worden gaten in de scan opgevuld? Hoe worden losse onderdelen in elkaar gepast? Voor deze keuzes moet verantwoording worden afgelegd. Verder geldt voor een reconstructie – net als voor historische bronnen, of het nu objecten zijn of teksten – dat de contextualisering van de bron en de aard van de vragen bepalend is voor een juiste analyse. Wanneer deze volledig ontbreken is het gebruik van de reconstructie als historische bron niet mogelijk.⁵⁸⁴ Het driedimensionale model van het graf van Robert the Bruce is daarmee verworden tot een illustratie van wat er ooit had kunnen zijn, gericht op een publiek van geïnteresseerde leken.

Een van de schaarse projecten waarbij er wel verantwoording is afgelegd over het onderzoeksproces is de virtuele reconstructie van de grafmonumenten van Thomas Howard († 1554), de derde hertog van Norfolk, en zijn schoonzoon Henry Fitzroy († 1536). Deze

583 Zoals treffend is opgemerkt door Johanna Drucker: 'digitization is not representation but interpretation.' Drucker 2013, 12.

584 Fors, Principe en Sibum 2016, 89.

monumenten werden in eerste instantie gemaakt voor de Thetford priorij in Engeland. De werkzaamheden aan beide tombes waren ten tijde van de ontbinding van de kloosters in 1540 onder Hendrik VIII nog niet afgerond. De fragmenten van de monumenten werden achtergelaten en later hergebruikt in andere monumenten. Onder leiding van Phillip Lindley werden aan de universiteit van Leicester in 2013 beide tombes gereconstrueerd.⁵⁸⁵ Op basis van 3D-scans van de fragmenten werden de monumenten zoals ze oorspronkelijk waren ontworpen samengevoegd.⁵⁸⁶ Vier hypothetische reconstructies werden in 2013-2014 aan het publiek tentoongesteld in het Ancient House Museum in Norfolk.⁵⁸⁷ Daarnaast verscheen in 2015 een publicatie waarin de onderzoeksresultaten door een aantal essays in hun historische context werden geplaatst. Phillip Lindley reconstrueerde naar aanleiding van de 3D-scan van het monument de problematische totstandkoming van de tombes.⁵⁸⁸

Het probleem van een correcte verslaglegging van digitale visualisatie van erfgoed werd onderkend op het symposium 'Making 3D Visual Research Outcomes Transparent' op de British Academy in 2006.⁵⁸⁹ Naar aanleiding van dit symposium werd het *London Charter* opgesteld. Het doel van het charter was een richtlijn op te stellen voor de methode van onderzoek en communicatie van digitale visualisatie van erfgoed. Deze richtlijn moest zorgen voor transparanter onderzoeksmethoden. Het charter bestaat uit zes principes, die onder andere betrekking hebben op de keuze voor de methode, de bronnen, de verslaglegging en de toegankelijkheid van de data.⁵⁹⁰ Bij de virtuele reconstructie die in het kader van dit hoofdstuk werd uitgevoerd zijn de principes van het *London Charter* leidend geweest. Met name 'Principle 2' in het charter is van belang: 'A computer-based visualisation method should normally be used only when it is the most appropriate available method for that purpose.'⁵⁹¹

585 Ik wil Phillip Lindley hartelijk bedanken voor het toezenden van zijn publicatie. Lindley 2015; Lindley 2007.

586 Lindley 2015, 1, 2.

587 Zie voor het project <https://gtr.ukri.org/projects?ref=AH/H032584/1> (geraadpleegd op 09-03-2020).

588 De inhoud van dit artikel is helaas zeer beperkt, vanwege het plotselinge overlijden van een van de onderzoekers van het project. In de inleiding van de bundel wordt uitgelegd dat men gekozen heeft om het artikel in premature vorm te publiceren. Fraser en Karim 2007; Hall en Karim 2012.

589 Zie voor de totstandkoming van het charter en een uitgebreide bibliografie Denard 2012.

590 'Principle 1 Implementation: The principles of the *London Charter* are valid wherever computer-based visualisation is applied to the research or dissemination of cultural heritage. Principle 2 Aims and methods: A computer-based visualisation method should normally be used only when it is the most appropriate available method for that purpose. Principle 3 Research sources: In order to ensure the intellectual integrity of computer-based visualisation methods and outcomes, relevant research sources should be identified and evaluated in a structured and documented way. Principle 4 Documentation: Sufficient information should be documented and disseminated to allow computer-based visualization methods and outcomes to be understood and evaluated in relation to the contexts and purposes for which they are deployed. Principle 5 Sustainability: Strategies should be planned and implemented to ensure the long-term sustainability of cultural heritage-related computer-based visualisation outcomes and documentation, in order to avoid loss of this growing part of human intellectual, social, economic and cultural heritage. Principle 6 Access: The creation and dissemination of computer-based visualisation should be planned in such a way as to ensure that maximum possible benefits are achieved for the study, understanding, interpretation, preservation and management of cultural heritage.' Beacham e.a. 2009, 'Principles'.

591 Ibid.

Een driedimensionale reconstructie van grafmonumenten is dus enkel van belang voor vragen die volgen op de basisvraag: Hoe heeft het grafmonument eruitgezien? Het is geen doel, maar een middel om vragen over het object te beantwoorden. In het geval van de Thetford-tombes waren dat vragen over het proces van totstandkoming van de huidige monumenten én de vraag naar de oorspronkelijk bedoelde verschijningsvorm. In dit onderzoek zal de virtuele reconstructie van een deel van de tombe van Gwijde van Avesnes worden gebruikt om een hypothese over de weergave van wapenschilden en polychromie te toetsen.

3D-reconstructie

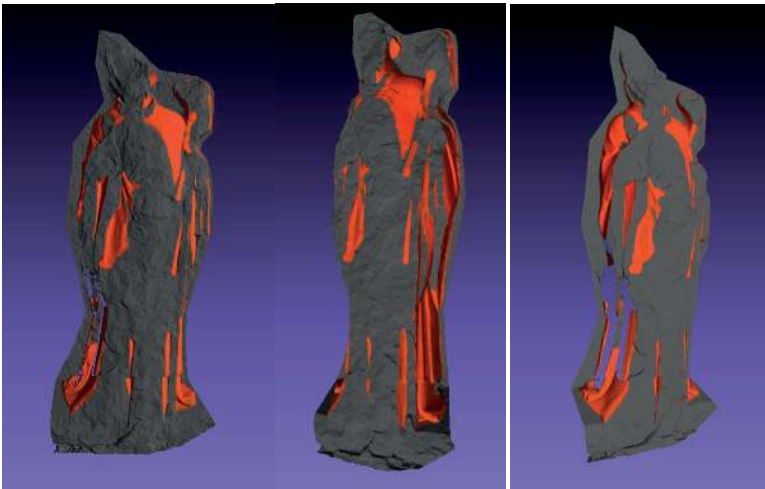
De eerste stap in de reconstructie was de identificatie van de originele oppervlakken van de pleurant. De achterwand van de nis waarin het beeld stond, bleek vrijwel geen oorspronkelijk materiaal meer te bevatten, de steen was grotendeels afgesplinterd. Deze nis en het profiel boven en onder de nis zijn daarom handmatig gemodelleerd, op basis van de beter bewaarde nis van pleurant 2B (Afb. 71). Voor het beeld gold dat grote delen beschadigd waren. Door gebruik te maken van de ‘radiance scaling shader’-functie in de software (*Meshlab*) was het mogelijk de lichtval van het model te verschuiven. Op Afb. 72 is te zien dat daardoor de gladde oppervlakken die niet zijn aangetast door afbrokkeling konden worden geïdentificeerd. Deze vlakken zijn van een kleur voorzien en vormden het uitgangspunt bij de reconstructie.

Afb. 71 – *Vergelijking staat van preservatie pleurant A, B (links) en de bisschop-pleurant I (rechts).* (Beeld: Tijn Lanjouw).

Na de identificatie van de oorspronkelijke oppervlakten in de scan, kon worden gestart met de virtuele reconstructie van de bisschop. De 3D-software biedt twee mogelijkheden voor het maken van een model: handmatig modelleren en ‘sculpting’. Van beide mo-ge-

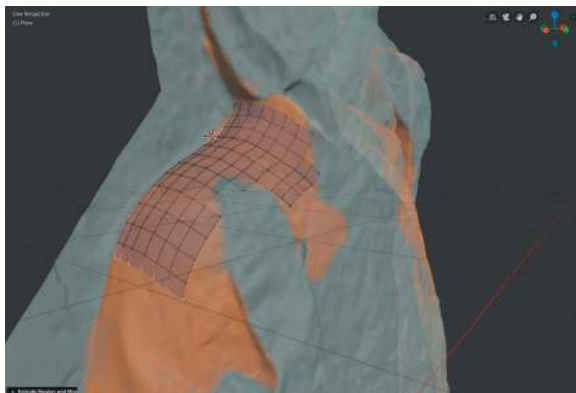
lijkheden is bij deze reconstructie gebruik gemaakt. Bij de eerste techniek is het model opgebouwd uit geometrische vormen (*vertices*, Afb. 73). Deze kunnen worden aangepast waardoor het oppervlak verandert. Dit heeft als voordeel dat het bestand licht en gemakkelijk bewerkbaar blijft en dus relatief weinig rekenkracht van de computer vergt. Deze methode is gebruikt voor de eerste bewerking. Daarnaast is er gebruik gemaakt van *sculpting*. Dit kan het beste worden vergeleken met digitaal beeldhouwen. Deze methode werkt natuurlijker, maar heeft als gevolg dat het aantal *vertices* veel groter is dan bij de eerste methode. Dit levert een digitaal zwaarder bestand op en vereist dus meer rekenkracht. Er is daarom gekozen om alleen details zoals plooival, handen en details op de kleding door *sculpting* te reconstrueren.

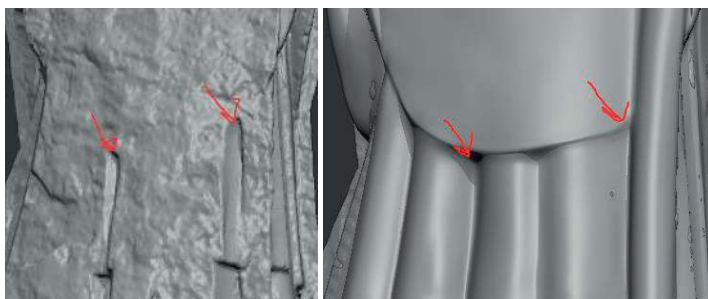
Afb. 72 – *Visuele analyse: bewaard gebleven origineel oppervlak (in rood)*. (Beeld: Tijm Lanjouw).

In Bijlage 2 is het rapport met de overwegingen voor de reconstructie van specifieke elementen opgenomen. Een voorbeeld van deze werkwijze is de reconstructie van de onder-rand van de dalmatiek, die over de tuniek valt. Op Afb. 74 is met rode pijlen aangegeven waar kleine plooien resteren van wat ooit de zoom van de dalmatiek was. Hier blijkt ook een van de voordelen van een 3D-scan. Het beeld is in werkelijkheid circa veertig centimeter groot en bevindt zich in een donkere hoek van de kapel. De mogelijkheid om het model te draaien en vanaf verschillende kanten te belichten maakte het identificeren van de breuk die tot aanwijzingen voor de reconstructie kon dienen gemakkelijker.

Het element dat voor de hypothese over het wapenschild van belang is, is de mijter van de bisschop. Er was voor de reconstructie van de mijter een contemporain voorbeeld beschikbaar, namelijk die van de gisant van het grafmonument van de bisschop, die in redelijke

Afb. 73 – *Vertices bisschop-pleurant*. (Beeld:Tijm Lanjouw).

Afb. 74 – *Plooien tuniek bisschop-pleurant, 3D-scan en reconstructie*. (Beeld:Tijm Lanjouw).

staat bewaard is gebleven (Afb. 63).⁵⁹² Ook een bisschop op de dagkant van de nis van de geschilderde memorietafel in de Avesneskapel, het best zichtbaar op de IRR-opname, draagt een vergelijkbare korte bisschopsmijter (Afb. 75). Tot slot is Gwijde van Avesnes ook op zijn zegel afgebeeld met deze korte mijter (Afb. 76). Er is daarom gekozen om dit model te gebruiken en het aan te passen aan de breukvlakken op de 3D-scan van de bisschop-pleurant. Daarbij suggereerde het breukvlak een enigszins schuine, gekantelde stand van het hoofdedksel, wat er op duidt dat drager van de mijter zijn hoofd in een kleine knik geplaatst had. Hij keek in de richting van het schip van de Domkerk. Voor het gezicht van de bisschop is gebruik gemaakt van het gezicht van een van de pleurants van het grafmonument van Boudewijn van Beaumont, waarvan een 3D-model vervaardigd met behulp van fotogrammetrie (het combineren van foto's tot een 3D-model) beschikbaar was.⁵⁹³ Dit heeft geresulteerd in

592 Een van de pleurants van het grafmonument van Boudewijn van Avesnes draagt een conische hoed, omrand door een kroon (Afb. 28). Er is geprobeerd om dit model op het hoofd van de bisschop in de 3D-scan te plaatsen. Dit correspondeerde echter niet met de breukvlakken in de scan en is daarom als optie afgevoerd.

593 Fotogrammetrie is een techniek die het mogelijk maakt om zonder 3D-scanners tot een 3D-model te komen. Voor kleine objecten, zoals de kopjes van het grafmonument van Boudewijn van Avesnes, is deze techniek zeer geschikt. Voor grotere objecten, zoals het grafmonument, kan deze techniek (nog) niet worden toegepast.

Afb. 75 – *Bisschop in nis Avesneskapel*. (Foto en IRR-scan: Anne-Maria van Egmond, Claudine Chavannes-Mazel, Stichting Art, Books and Collections).

een hypothetisch model (Afb. 77). Uit de reconstructie blijkt dat, wanneer er wordt uitgegaan van het korte model van de mijter van de bisschop, de nis boven het hoofd van deze pleurant inderdaad vrij blijft. Hierdoor blijft er ruimte voor een wapenschild.

Op Afb. 77 zijn de drie fasen van de reconstructie weergegeven. De eerste fase is de onbewerkte 3D-scan van de bisschop, de tweede fase is de reconstructie van de nis, en op de derde afbeelding zijn het lichaam, de kleding en de staf en mijter gereconstrueerd. Een vierde hypothetische fase van reconstructie van deze nis, waarop polychromie is aangebracht en een wapenschild in de nis is geplaatst, geeft aan hoe dit eruit zou kunnen hebben gezien (Afb. 78). Voor wat betreft de kleurreeconstructie van de achterzijde van de nis is gebruik gemaakt van de motieven en kleuren die nog kunnen worden aangetroffen het monument van Jan de Tweede in Valenciennes (Afb. 16, 17). Het kleurschema rood en goud wordt bevestigd door de eerdergenoemde XRF-metingen op de roosjes, waarbij de kleuren rood en goud konden worden gereconstrueerd. Rood en goud zijn de kleuren uit het wapen van de Avesnes. De reconstructie van het wapenschild dat zich vermoedelijk boven het hoofd van de pleurant bevond, is afhankelijk van de identificatie van deze pleurant. Wanneer er wordt aangenomen dat de mannelijke familieleden van Gwijde op de tombe zichtbaar waren (daarover onderstaand meer), dan zijn er voor de bisschop-pleurant twee voor de hand liggende kandidaten:

Afb. 76 – Zegel Gwijde van Avesnes. Metropolitan Museum, inv. nr. 1981.534.5. (Foto © Metropolitan Museum).

de beide broers van Gwijde, bisschop Burchard van Avesnes († 1297) en bisschop Willem van Avesnes († 1296). Er is geen specifieke reden om voor identificatie de ene bisschop boven de andere te prevaleren. Hier is gekozen voor het wapenschild dat Burchard van Avesnes voerde op zijn kleinzegel, de klimmende leeuw van Vlaanderen, met een schuine bisschopsstaf.⁵⁹⁴ De verdere polychromie van de pleurant zelf is tot slot gebaseerd op het kleurschema van een van de bisschoppen in de eerder aangehaalde *Spiegel Historiael*.

594 Zie voor dit zegel Delgrange 2011, planche 1.

Afb. 77 – *Reconstructie bisschop-pleurant Gwijde*. (© Tijm Lanjouw en auteur).

EEN BISSCHOPSTOMBE MET EEN POLITIEKE BOODSCHAP

Net als op de tombes van zijn familieleden, konden op het grafmonument van Gwijde de pleurants op de zijwand van de tombe dus oorspronkelijk worden geïdentificeerd aan de hand van wapenschilden, al dan niet gecombineerd met inscripties. In de vorige paragraaf is al opgemerkt dat het grafmonument van een bisschop over het algemeen het onsterfelijke ambt van de bisschop representeerde. De uniformiteit van de ligbeelden en de nadruk in de iconografie op het bisschoppelijke ambt enerzijds en het ontbreken van referenties aan familie op de meeste episcopale tombes anderzijds zijn hiervoor aanwijzingen.⁵⁹⁵ Een politieke boodschap, verbeeld door de pleurants aan de zijwand van de tombe van Gwijde, lijkt hiermee te dissoneren.

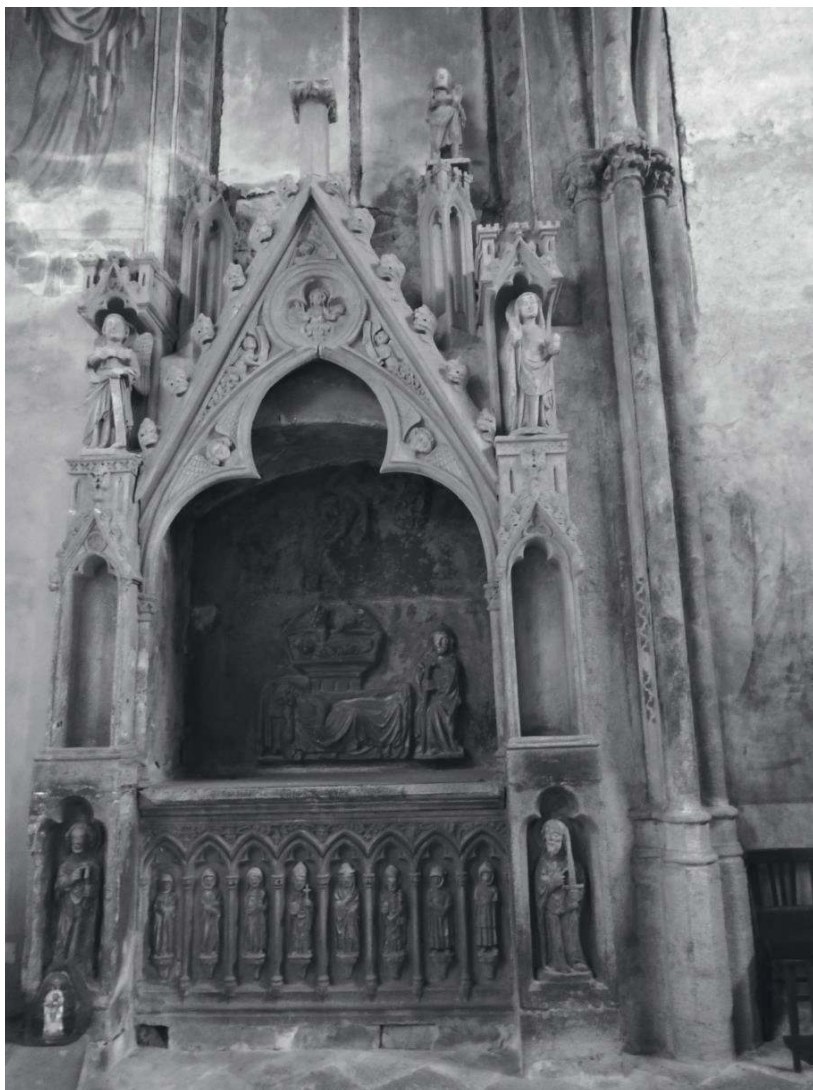
Er is in Frankrijk slechts één vergelijkbaar contemporain voorbeeld van zo'n situatie te vinden, namelijk het grafmonument van Gilles Aycelin († 1318), aartsbisschop van Narbonne, en de tombe van zijn broer Hugues Aycelin († 1297, kardinaal). De eerste bevindt zich in de collegiale kerk Saint-Cerneuf in het Franse Billom, in het hart van de Auvergne.⁵⁹⁶ Het is een *enfou*-tombe met een indrukwekkende architecturale omlijsting (Afb. 79). Tegen de achterwand van het grafmonument is in bas-reliëf de geboorte van Christus weergegeven.

⁵⁹⁵ Kantorowicz 2016, 395; Giesey 1960, 178, 179; Erlande-Brandenburg 1975; Binski 2001, 103; Walden 2014, 194.

⁵⁹⁶ Morvan 2017.

Afb. 78 – Reconstructie bisschop-pleurant Gwijde, fase 4. (© Tijm Lanjouw en auteur).

Afb. 79 – *Tombe Gilles Aycelin*, Billom (Foto Morvan 2017, fig. 9).

Verdeeld over de beide zuilen van de tombe is een Annunciatie verbeeld (op de linker zuil de engel en op de rechter zuil Maria). Op de sarcofaag bevinden zich acht gotische nissen, gescheiden door zuilen en bekroond met een driepasboog. In de nissen staan acht figuren: een kardinaal, twee bisschoppen, een abdis en vier leken gekleed in rouwmantels. Deze beelden werden door Morvan geduid als familieleden van de overleden bisschop: onder

Afb. 80 – *Tombe van kardinaal Hugues Aycelin*. Clermont, Ancienne église des frères prêcheurs. (Foto Morvan 2017, Ill. 1).

andere de broer van Gilles, kardinaal Hugues en twee bisschoppen van Clermont (zijn broer Aubert † 1301 en zijn neef Jean-Aubert † 1328).⁵⁹⁷

Ook op de contemporaine tombe voor kardinaal Hugues Aycelin die zich op een steenworp afstand van Billom in Clermont-Ferrand bevindt, werden leden uit de Aycelinfamilie weergegeven (Afb. 80, Afb. 81).⁵⁹⁸ Dit monument werd postuum voor de kardinaal opgericht, waarschijnlijk tussen 1311 en 1317, vermoedelijk door zijn broer Gilles. Behalve beelden waren op dit grafmonument ook wapenschilden opgenomen. Op basis van een zeventiende-eeuwse omschrijving heeft Morvan deze heraldiek gedeeltelijk weten te reconstrueren.

⁵⁹⁷ Morvan 2017, 75.

⁵⁹⁸ Morvan 2017, 70–79.

Afb. 81 – *Reconstructie onderste deel tombe Hugues Aycelin.* (Foto Morvan 2017, Ill. 8).

Ze representeerden belangrijke families uit de Auvergne (de Flotes en de Aubières) en het wereldlijk en kerkelijk gezag (zoals het koninkrijk Frankrijk, de Dauphiné d’Auvergne, het bisdom Clermont en het aartsbisdom Narbonne).

De heraldiek op de tombe van Hugues werd door Morvan in verband gebracht met de persoonlijke carrière van Gilles.⁵⁹⁹ De verbeelding van de Franse *fleur-de-lis* wordt gekoppeld aan zijn positie als belangrijke adviseur van Filips IV van Frankrijk († 1314). Ook zou de heraldiek de *politique seigneuriale* van de familie Aycelin uitdragen, door de banden tussen de families die op de tombes tot uitdrukking kwamen. Deze grafmonumenten, hoewel voor een kardinaal en voor een bisschop, manifesteerden dus eerder het dynastieke belang en de spectaculaire stijging van de familie op de sociale ladder, dan de waardigheid van een onsterfelijk geestelijk ambt.

Kan hetzelfde worden gezegd over de tombe van Gwijde? Ook op zijn graf waren waarschijnlijk familieleden afgebeeld. Er zijn voor een reconstructie van de identiteit van de pleurants echter geen bronnen bewaard gebleven, zoals wel het geval is voor het zevental Avesnesgrafmonumenten in Valenciennes, die in het volgende hoofdstuk zullen worden besproken. Langs die weg kan dus niet tot een identificatie van de figuren worden gekomen, maar de beelden zelf bieden wel aanwijzingen voor een voorzichtige hypothese. Pleurant I is bovenstaand geïdentificeerd als bisschop. Ook pleurant J, meest rechts, kan heel goed een bisschop zijn. Het beeld is weliswaar zo zwaar beschadigd dat enkel het silhouet rest, maar daarin is een met pleurant I vergelijkbare vorm te herkennen (Afb. 54). Dat zou betekenen dat aan de rechterzijde van de tombe in ieder geval een en vermoedelijk twee bisschoppen

599 Morvan 2017, 79, 80.

zijn opgenomen. In dit verband is het niet toevallig dat twee van Gwijdes broers, Burchard van Metz en Willem van Cambrai, ook het bisschoppelijk ambt vervulden.

De andere figuren op de tombe van Gwijde zijn aan de hand van hun kleding te identificeren als edelen. Onder hen waren wellicht de andere broers van de overledene, Jan II († 1304) (als graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen), Florent († 1297) (stadhouder van Zeeland en prins van Achaëa) en Boudewijn († na 1299). Logischerwijs zouden dan pleurants F, G, H, die naast de twee bisschoppen staan, deze drie broers representeren.⁶⁰⁰ Wie bevolkten de resterende vijf nissen? Op de *enfou*-tombes in Valenciennes werden, zoals zal blijken in het komende hoofdstuk, de mannelijke voorouders afgebeeld. In dat geval waren de vader van Gwijde, Jan I, zijn grootvader Burchard van Avesnes († 1244) en zijn overgrootvader, Boudewijn IX († 1205) in het dynastieke programma opgenomen. De sleutelrol die de laatste speelde op de Avesnesmonumenten in Valenciennes wordt in het komende hoofdstuk besproken. Omdat niet alleen voor- maar ook nageslacht op de tombes werd opgenomen, zou graaf Willem I van Henegouwen, als stichter van de vicarie voor Gwijdes nagedachtenis, ook op de tombe kunnen zijn afgebeeld. Door hem (als levende representant van het grafelijk huis) op te nemen, werd de relatie tussen het graafschap en het bisdom extra benadrukt. Kandidaat van moederszijde is haar broer, Roomskoning Willem II. Hij werd op zowel de tombe van Jan II, als op het graf van Willem I opgenomen.

Geconcludeerd kan worden dat op zowel de tombe van Gwijde, als op die van de gebroeders Ayclin een wereldlijke boodschap hand in hand lijkt te zijn gaan met de commemoratie van het episcopale ambt en in beide gevallen moet daarbij de heraldiek een belangrijke rol hebben gespeeld. Er is echter wel één belangrijk verschil, namelijk de locatie van de grafmonumenten. De broers werden (gedeeltelijk) begraven op hun geboortegrond.⁶⁰¹ Het beoogde publiek zal de politieke boodschap, in het centrum van de macht van de Ayclins, haarfijn hebben begrepen.⁶⁰² Voor Gwijde gold dat niet, maar dat hoeft niet te betekenen dat de boodschap van de tombe aan dovemansoren was gericht.

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk is betoogd, drukte Gwijde zijn stempel op de geschiedenis van het bisdom Utrecht en de omliggende gebieden. In dat licht veronderstel ik dat het grafmonument van Gwijde tevens duurzaam uitdrukking moest geven aan de innige banden tussen het bisdom Utrecht enerzijds en de graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen aan de andere kant. Dat zowel zijn eigen familie als het bisdom en de kanunniken hierbij belang hadden blijkt uit het feit dat graven van Holland, Zeeland en Henegouwen tot in de zestiende eeuw de verantwoordelijkheid namen voor de memorie van de overleden bisschop. Deze memorie was in de brede zin van het woord (in de geest

600 Zoals het geval was op het voeteneinde van de tombe van Jan II van Avesnes en op dat van Willem I. Zie hiervoor Hoofdstuk 6.

601 Hugues Ayclin stierf in Rome en had ook een grafmonument in de Santa Sabina te Rome. Morvan 2017, 54, 81.

602 Zie voor publiek ook Hoofdstuk 7 van dit proefschrift.

van Oexle en Morganstern) religieus en politiek van aard, door de zorg voor het zielenheil en door de verbeelding van de verwanten van de bisschop in het hart van het bisdom.

Tot slot moet nog worden stilgestaan bij de vermeende dissonantie tussen de (tijdelijke) politieke boodschap en de eeuwigdurende nagedachtenis van Gwijde als bisschop. In Hoofdstuk 7 zal worden betoogd dat een grafmonument bij uitstek moet worden beschouwd als een intergenerationeel object. De boodschap van het grafmonument strekt verder dan de overledene en de directbetrokkenen (vriend en vijand). Het belang van het grafmonument van Gwijde voor latere generaties wordt geïllustreerd door de muurschildering die zich in zijn grafkapel bevindt, recht tegenover de tombe van Gwijde. De schildering die vandaag de dag te zien is, is – zo blijkt uit technisch onderzoek gepubliceerd door Van Egmond – een vroegvijftiende-eeuwse (ca. 1410) overschildering.⁶⁰³ De oorspronkelijke schildering is volgens Van Egmond vermoedelijk aangebracht ten tijde van de stichting van de vicarie voor Gwijde, in de vroege veertiende eeuw. Een verklaring voor de overschildering, en dan met name de toevoeging van Margaretha aan de kruisiging, moet volgens haar worden gezocht in de familiesfeer van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Meerdere vrouwen uit die familie dragen de naam Margaretha. Daarnaast merkt Van Egmond op dat Margaretha traditioneel de patroonheilige was voor vrouwen met een kinderwens. Zij koppelt deze rol aan de hoop op nageslacht voor Jacoba van Beieren. Een kind zou haar positie en die van haar echtgenoot Jan van Touraine, de *dauphin* van Frankrijk, aanzienlijk verstevigen.⁶⁰⁴

Het blijft, zoals Van Egmond zelf al terecht aangeeft, gissen naar de exacte reden voor de keuze van de iconografie van de overschildering. De aanleiding voor de overschildering en de identificatie van de stichter zijn zekerder. Eerder werd opgemerkt dat in 1409 de vicarie voor Gwijde van Avesnes op het altaar in zijn kapel werd vernieuwd. Van Egmond stelt dat de ‘renovatie’ van de schildering de visuele bevestiging is van de nieuwe overeenkomst. Daarbij merkt ze op dat niet de graaf, maar vermoedelijk het Domkapittel verantwoordelijk zou zijn voor een dergelijke opdracht. De meest voor de hand liggende kandidaat hiervoor is Jan II van Montfoort († 1448). Hij werd in 1399 (op jonge leeftijd) provoost van de Dom en in 1404 aartsdiaken. In 1411 volgde hij zijn vader op als burggraaf van Montfoort en in 1415 trad hij toe tot de raad van Jacoba van Beieren.⁶⁰⁵

Door deze episode zijn de belanghebbenden bij de herbevestiging van de vicarie in beeld. Het betreft het Domkapittel en dan met name Jan II van Montfoort en de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen. De reden dat het vicarie werd herbevestigd is in eerste instantie devoot, de zekerstelling van het gebed voor een telg uit het Avesnesgeslacht, een van de voorouders van de graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, Willem III. Maar daarnaast werd er ook geld geïnvesteerd in de overschildering, met een hoofdrol voor Sint Margaretha, een heilige die onlosmakelijk met de geschiedenis van de grafelijke familie was

603 Van Egmond 2014, 65.

604 Van Egmond 2014, 72.

605 Van Egmond 2014, 71. Op dat moment legde hij zijn functies in de Dom neer.

verbonden als naamheilige van verschillende vrouwen uit de familie en wellicht ook als *intercessor* in een smeekbede om nageslacht. De verbintenis tussen de graven en het bisdom kwam daarnaast tot uiting op het genealogisch programma van de tombe, waarop de *lignage* van de graven letterlijk was weergegeven. Wanneer de overschildering wordt beschouwd als de visuele bevestiging van de vicarie, dan kan het programma op het grafmonument niet ongenoemd blijven. Wellicht was het juist dit genealogisch programma, dat de inspanningen van het kapittel en Van Montfoort verklaren kan. In de kapel werd immers de relatie tussen het bisdom en de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen zeer expliciet verbeeld. Voor een (toekomstig) lid van de entourage van het grafelijk huis was het benadrukken van deze relatie en de inspanningen om deze levend te houden politiek geen onverstandige keuze.

Waar het genealogisch programma verwees naar het verleden, de *lignage* van de graven, verbeelde de schildering wellicht de hoop voor de toekomst. Zeker weten doen we dat laatste niet, maar het feit dat men het relevant achtte om ruim honderd jaar na het overlijden van Gwijde in de kapel, waar zo'n prominente plaats was weggelegd voor zijn grafmonument met de levensechte verbeelding van de bisschop, een schildering te renoveren, maakt dat het wel met zekerheid te stellen is dat de boodschap van het grafmonument van Gwijde ook een eeuw na zijn dood nog niet aan dovemansoren gericht was.

4

HOOFDSTUK 4
**PHILIPPA VAN HENEGOUWEN:
EEN FRANCO-HENEGOUWSE TOMBE
IN ENGELAND**

Niet alleen in Utrecht is een grafmonument van een telg uit de Avesnesfamilie (in beschadigde staat) bewaard gebleven. In het koor van de Londense Westminster Abbey staat het grafmonument van Philippa van Henegouwen († 1369), de dochter van graaf Willem I van Henegouwen. Het bevindt zich nog altijd op de oorspronkelijke locatie, in de noordelijke koorafsluiting van de abdij – de grafkerk voor het Engelse vorstenhuis – en flankeert daar het graf van haar echtgenoot Edward III († 1377, Afb. 82).⁶⁰⁶ Het graf van de vorstin is helaas

Afb. 82 – Grafmonument Philippa van Henegouwen, Westminster Abbey.
(Foto © Dean and Chapter of Westminster, London).

606 Zie voor Westminster en de Plantagenetvorsten Binski 1995.

zwaar beschadigd. Van het monument zijn enkel de kist, de gisant en één van de tweeëndertig pleurants die ooit de zijwand sierden overgeleverd. De albasten beelden op de tombe zijn zwaar verkleurd en de oorspronkelijke polychromie is volledig verdwenen.

De gisant op het monument lijkt een veristisch portret van de koningin te zijn, verbeeld als een wat plompe figuur (Afb. 83).⁶⁰⁷ Haar kleding is modieus en was vermoedelijk ooit rijk gepolychromeerd en verguld.⁶⁰⁸ Het kapsel is weergegeven volgens de veertiende-eeuwse mode voor vorstinnen, twee lange vlechten die in een haarnetje het gezicht omlijsten. Het beeld was vermoedelijk ooit voorzien van een kroon en een scepter.⁶⁰⁹ Sekules merkt op dat ze met een gelijkend portret een mode lijkt te volgen die eerder door de Franse koning Karel V was ingezet, iets wat Perkinson terecht heeft genuanceerd.⁶¹⁰ Hoewel de trekken op de beelden geïndividualiseerd lijken, is het niet mogelijk om aan te tonen dat deze daadwerkelijk naar het leven of naar dodenmaskers werden gemaakt. De formuleringen in de bronnen zijn algemeen en verder ontbreken opmerkingen over de vermeende ‘nieuwe mode’ om naar het leven te beeldhouwen in contemporaine bronnen (‘they remain frustratingly silent’).⁶¹¹ Het beeld van Philippa moet mijns inziens niet worden gezien als een portret, een weergave naar de natuur. Eerder refereert het, door het benadrukken van de buik en het verder plompe postuur met bijvoorbeeld de onderkin, aan de leeftijd van de overleden vorstin én aan haar belangrijkste prestatie, namelijk het produceren van een rijke schare nageslacht.⁶¹²

De zijkant van de kist van de tombe is zwaar beschadigd. Een zeventiende-eeuwse ets en de in Hoofdstuk 1 besproken reconstructie van het monument geven een idee van de rijkdom van de oorspronkelijke versiering (Afb. 84). Tweeëndertig pleurants stonden opgesteld om de tombe van de overleden vorstin. Zij werden aan de bovenkant van de tombe overhuifd door een doorlopend bogenfries. Onder de pedestallen waar zij zich op bevonden waren wapenschilden aangebracht, die dienden voor de identificatie van de personen. Van de beelden die rondom de tombe waren geplaatst is er slechts één bewaard gebleven. Het beeldje van Blanche van Lancaster, de schoondochter van Philippa, werd ingesloten toen een

607 Zie voor portretten Perkinson 2009, 142. Zie J. Gardner 2007, 128–30, voor gelijkenis op tombes specifiek in relatie tot heiligen. Zie noot 610..

608 Hoewel het gezien de bovenstaand beschreven waardering van het albast wel waarschijnlijk is dat ook grote delen van de steen zichtbaar waren. Zie hiervoor ook Dressler 2015, 77; Badham 2016, 15.

609 Morganstern 2000b, 98, 99.

610 Volgens Sekules komt deze gisant overeen met een omschrijving van de negenjarige Philippa door bisschop Stapledon van Exeter. Sekules 2000, 160. Na lezing blijkt deze omschrijving nogal algemeen, hij spreekt bijvoorbeeld van donkerbruine ogen, witte tanden en de goede proportie van haar lichaam. Geen van deze zaken kan op de gisant worden betrokken. Daarnaast is een vergelijking van het lichaam van een negenjarige met een gisant van een volwassen vrouw nogal vergezocht. Sekules verwijst voor portretten en gelijkenis naar Lethaby 1925, 200. Zie voor een overzicht van de archiefstukken met betrekking op Beauneveu Jim Harris 2007. Ook Nash oppert dat er naar het leven gehouwen zou kunnen zijn door Beauneveu. Nash 2007, 36.

611 Perkinson 2009, 142.

612 Iconografische verwijzing naar moederschap op tombes komt vaker voor. Het vroegste en meest intrigerende voorbeeld is de tombe van Dona Blanca van Navarra († 1156). Zie voor een analyse van de iconografie op deze tombe Valdez del Alamo 1996.

Afb. 83 – *Detail Gisant Philippa van Henegouwen*, Westminster Abbey.
(Foto ©Dean and Chapter of Westminster, London).

deel van de tombe van Philippa werd ingemetseld bij de bouw van de tombe van Hendrik V en heeft zo de tand des tijds doorstaan (Afb. 4).⁶¹³ Blanche is licht gebogen afgebeeld, gekleed volgens de laatste mode in een open *sur-cotte*. Ze tilt haar jurk iets op met haar rechterhand, haar linkerhand is omwikkeld door de ketting van het minuscule aapje, dat op haar linkerarm zit. Onder het beeld is het schild zichtbaar met daarop haar wapen.

Philippa trouwde op 24 januari 1328 met Edward III, de jonge koning van Engeland († 1377).⁶¹⁴ Jean Froissart, die vanaf 1361 als klerk in dienst was van Philippa, stelde dat er bij Edward geen twijfel bestond over welke van de vijf Avesneszusters hij tot zijn bruid wilde kiezen en dat het paar sindsdien onafscheidelijk was.⁶¹⁵ Dit relaas is niet gespeend van enige romantiek, want de keuze was in eerste instantie gevallen op een oudere zuster van Philippa, maar zij stierf tijdens de huwelijksonderhandelingen.⁶¹⁶ Voor haar vader, Willem I, was de echtverbintenis tussen Philippa en Edward de bezegeling van een politiek bondgenootschap. Willem I had Edward III eerder geholpen met het afzetten van zijn vader, Edward II († 1327), op instigatie van de echtgenote van Edward II, Isabella van Frankrijk († 1358).

De koningin bemoeide zich actief met het beleid van haar echtgenoot en ze reisde veelvuldig met hem mee.⁶¹⁷ Zo verbleef ze van 1338 tot 1340 met Edward III in de Lage Landen, om hun bondgenoten in de strijd tegen de Franse koning op te roepen tot steun

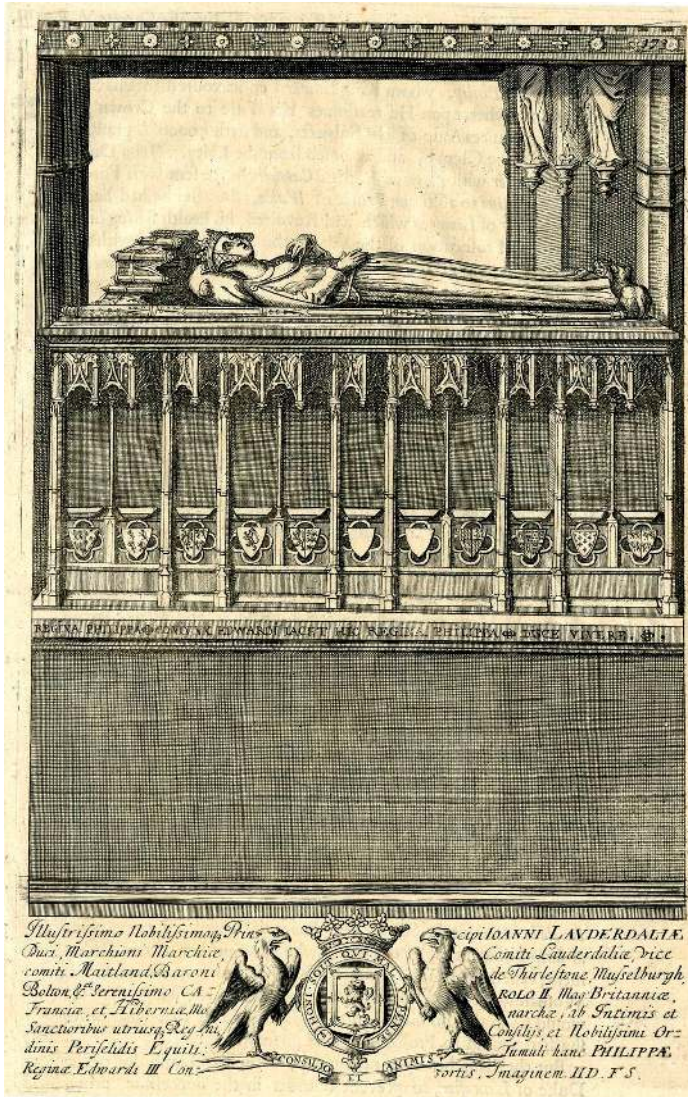
613 Het werd vrijgemaakt door Scott, Hoofdstuk 1, paragraaf *Reconstructie*.

614 Zie voor Edward III, Ormrod 2012.

615 Froissart en Johnes 1808, 22.

616 Zie voor een discussie en bibliografie over de rol van Froissart aan het Engelse hof, Sekules 2000, 160, noot 9.

617 Van der Meulen 2013, 83.

Afb. 84 – *Tombe van koningin Philippa in Westminster Abbey* (1677). Ets. London. © The Trustees of the British Museum, illustratie bij Sandford, 'A Genealogical History of the Kings of England', 173.

voor de Engelse zaak. Ze vond onderkomen in de Sint-Michelsabdij te Antwerpen en later in de Gentse Sint-Baafsabdij en beviel op beide plaatsen van een zoon. Froissart beschrijft later hoe ze in 1346 eigenhandig de Schotse invasie in Neville's Cross wist te stoppen. In 1347 pleitte ze, hoogzwanger, succesvol bij haar echtgenoot om de burgers van Calais te sparen – een moment dat onderwerp zou worden van Rodins beroemde beeldengroep in

1888. De koningin stierf in 1369 en verzocht, volgens de overlevering, haar echtgenoot om te worden begraven in Westminster Abbey.⁶¹⁸

Niet alleen tijdens haar leven mengde Philippa zich in de politiek van haar echtgenoot. Ook haar grafmonument kan in deze context worden gelezen. In dit hoofdstuk zullen zowel de totstandkomingsgeschiedenis als de keuze voor het gebruikte materiaal in Philippa's grafmonument worden geanalyseerd. Meer dan tot nu toe werd aangenomen, blijkt haar tombe te kunnen worden beschouwd als een object dat staat in een Franco-Henegouwse traditie. Zo bleef ook de nagedachtenis van de Engelse vorstin onlosmakelijk verbonden met haar geboortegrond.

GENESE VAN HET GRAFMONUMENT, OPDRACHTGEVER EN KUNSTENAARS

Mark Ormrod merkte eerder op dat Philippa de opdrachtgever was voor haar eigen grafmonument. Hij stelt dat de Engelse vorsten en geestelijkheid weliswaar de organisatie van de rituelen op zich namen, maar dat dat geenszins betekent dat de koninginnen niet in staat waren om van invloed te zijn op hun eigen commemoratie.⁶¹⁹ John Carmi Parsons gaat zelfs zo ver de Engelse koninginnen tot de 'chief remembrancers of medieval death' te bestempen.⁶²⁰ Ook de voormoeders van Philippa speelden een rol in de vormgeving van hun eigen nagedachtenis, en in die van hun familieleden. In Hoofdstuk 2 bleek dat de kanselarij van de grootmoeder naar wie ze werd vernoemd, Philippa van Luxemburg, betrokken was bij de totstandkoming van het grafmonument van haarzelf en van haar echtgenoot. Ook Aleida van Holland kan in verband worden gebracht met de organisatie van de rituelen ter nagedachtenis van Floris de Voogd na zijn onverwachte dood tijdens een toernooi in 1258.⁶²¹ Daarnaast wordt haar gisant stilistisch gedateerd op circa 1280, zij stierf in 1284. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat ze ook betrokken was bij de totstandkoming van het graf van haar en haar echtgenoot. De rol die Philippa van Henegouwen speelde in de vormgeving van haar eigen nagedachtenis is vermoedelijk dus niet typisch Engels, maar eerder een algemene taak van de middeleeuwse adellijke vrouwen.⁶²²

Er is een drietal contemporaine bronnen bewaard gebleven met betrekking tot de realisatie van het grafmonument. De bekendste is de betaling uit de kanselarij van Philippa uit 1366 van 133 l. 6 s. en 8 d. aan de beeldhouwer Jean de Liège.⁶²³ Hoewel in veel secundaire

618 Aldus Froissart, zie Sekules 2000, 169.

619 Ormrod 2010, 88.

620 Carmi Parsons 2002, 328.

621 Zie noot 146 en 277.

622 Zie hiervoor ook Innes 2001.

623 Ormrod 2010, 96. De rekeningen maken deel uit van de *rolls of the Exchequer*. Deze werden in de negentiende eeuw uitgegeven door Frederick Devon. Zie voor de specifieke rekeningposten: Devon 1837, 189, 199, 200.

literatuur 1367 als datum voor deze betaling wordt genoemd, merkte Mark Ormrod eerder terecht op dat deze – vanwege een verwisseling van de annotatie van kalenderjaren en de *regal years* – in 1366 moet worden geplaatst.⁶²⁴ Hij identificeerde daarnaast een tweede, vroegere, betaling voor de werkzaamheden aan de tombe (eind 1364 of begin 1365) in de rekeningen die werden opgemaakt bij de samenvoeging van de kanselarijen van Philippa en haar echtgenoot Edward. Marie de Saint-Pol (een hofdame van Philippa) ontving 33 l. 13 s. en 4 d. voor ‘super factura tumbae regine apud Paris ex precepto dicte regine.’⁶²⁵ Marie werd dus, in opdracht van de koningin, naar Parijs gestuurd om daar de tombe van de koningin te laten maken of om op de werkzaamheden aan de tombe toe te zien. De aard van het werk wordt in deze rekening niet verder gespecificeerd. Philippa heeft dus, zoals eerder werd opgemerkt door Ormrod, zelf de opdracht gegeven tot de vervaardiging van haar tombe. Tot slot is er een derde betaling van koning Edward III uit 1376 bewaard gebleven, aan de Engelse ambachtsman John Orchard voor een ijzeren hek en een zestal engelen uitgevoerd in brons voor op de tombe van Philippa.⁶²⁶

Op basis van de rekeningpost uit 1366 wordt het grafmonument van Philippa traditioneel toegeschreven aan Jean de Liège. Deze hofkunstenaar was afkomstig uit het prinsbisdom Luik en werkte voornamelijk in Parijs. In 1361 vervaardigde hij de tombe van Jeanne de Bretagne in Orléans en hij werkte vanaf 1365 in opdracht van de Valoiskoningen.⁶²⁷ Een van zijn meest bekende bewaard gebleven werken is de buste voor het grafmonument van Maria van Frankrijk (de dochter van Karel IV en Johanna van Evreux) in de abdij van Saint-Denis (Afb. 85). Ormrod suggereert, onder meer op basis van de betaling aan Maria van Saint-Pol, dat er wellicht meer kunstenaars aan het monument hebben gewerkt.⁶²⁸ Ook op basis van de stijl van het monument is eerder een samenwerking van verschillende handen aan de tombe gesuggereerd.⁶²⁹ Kandidaat voor deze samenwerking is de uit Valenciennes afkomstige beeldhouwer André Beauneveu, die omstreeks 1364 werkzaam was voor de Franse vorst in de Saint-Denis. Dit was dus ten tijde van de opdracht van Philippa aan hofdame Marie de Saint-Pol. Ormrod stelt verder dat de kennis over de grafmonumenten in de kerk van Saint-Denis naar het Engelse hof kwam via de hertogen van Berry, Orléans en Bourbon, die geregeld tussen Frankrijk en Engeland heen en weer reisden. Ook vermeldde hij dat Froissart, de chroniqueur van Philippa, claimde dat Beauneveu Engeland bezocht voor de

624 De *regal years* worden gebruikt in de *Exchequer* rekeningen, 1366 is gebaseerd op de *calendar years*. Ormrod 2010, noot 42.

625 Zoals geciteerd in Ormrod 2010, 97. Deze is niet opgenomen in Frederick Devon 1837. Signatuur rekening: The National Archives, F 101/508/30.

626 Ormrod 2010, 99; F. Devon 1857, 199; Sekules 2000, 172. Ook de kleding van de pleurants op de tombes was verbronsd. Wellicht was dit hek een *hughe*, zie hiervoor Hoofdstuk 2, paragraaf *De hughe, een permanente structuur*.

627 Zie bijvoorbeeld Dehaisnes 1886, 432.

628 Ormrod 2010, 97, 98. Zie voor Beauneveu, Nash, Borchert en Harris 2007.

629 Schmidt, 94, 95.

Afb. 85 – *Buste van Maria van Frankrijk*. Jean de Liège, ca. 1381. Marmer, 31.1 x 32.4 x 15.7 cm. Metropolitan Museum New York, inv.nr. 41.100.132.

dood van de koningin. Er zijn tussen 1365 en 1372 echter geen rekeningen overgeleverd, die op aanwezigheid van Beauneveu in Henegouwen of Parijs wijzen.⁶³⁰

De gedachte dat een beeldhouwer, afkomstig uit de geboortestad van koningin Philippa en – belangrijker in dit verband – uit de plaats waar zich de grafkerk van haar familie bevond,

630 Ormrod 2010, 98, 99. Zie hiervoor ook Harris 2007, 193, post 10. Tussen 1365 en 1372 zijn er geen sporen van enige activiteit van Beauneveu in Henegouwen of Frankrijk. Het document uit 1372 werd opgesteld naar aanleiding van een verwonding die Beauneveu opgelopen zou hebben in een optocht in Doornik. Hij wilde deze zaak voor de provoost brengen, maar kwam toen deze voorkwam echter niet opdagen. Uit deze post blijkt dat Beauneveu in 1372 weer in Henegouwen aanwezig was. Vanaf 1373 huurt hij een huis in Valenciennes. Woods vermoedt, op basis van de betaling aan Marie van Sint-Pol, dat de zes karladingen albast naar Parijs verscheept moeten zijn en dat deze daar werden verwerkt door Jean de Liège. Woods 2015, 53, 54.

medeverantwoordelijk was voor het graf in Londen is uiteraard zeer aantrekkelijk.⁶³¹ Beauneveu en Jean de Liège werkten vaker samen, bijvoorbeeld bij de gisant van Filips VI in de abdij van Saint-Denis.⁶³² Beauneveu's betrokkenheid bij Philippa's tombe kan verder worden ondersteund door een vergelijking van haar gisant met die van de Franse vorst Karel V, een gedocumenteerd werk van de beeldhouwer (Afb. 86).⁶³³ Ter aanvulling van deze vergelijking – het grafmonument van Philippa is immers zwaar beschadigd – kan de zeventiende-eeuwse ets van de tombe worden gebruikt (Afb. 84).

Opmerkelijk is de houding van de linkerhand van het beeld van de koningin (Afb. 83). Ook op de ets heeft de graveur de vingers van de hand in een vreemde gebogen vorm weergegeven. Te zien is dat de ringvinger en de middelvinger van de koningin tegen elkaar zijn geplakt, zij zijn los afgebeeld van de pink en de wijsvinger en ze steken iets hoger uit. Op een tekening uit de negentiende eeuw, van de hand van Louis Cellier, is de hand van de gisant in dezelfde houding weergegeven (Afb. 87). Cellier heeft zelfs ter verduidelijking nog een detail van de hand opgenomen. De knoopjes van de mouw lopen naar de afgebroken pink. Vervolgens zijn de ring- en de middelvinger samen getekend. Zij staan los van de (afgebroken) duim. Ook op de restanten van de vingers van de gisant op het monument is te zien dat de middelvinger en de ringvinger ooit tegen elkaar aan zaten. Het zou kunnen dat de beeldhouwer de linkerhand van Philippa de sluiting van haar mantel heeft laten vasthouden, zoals bij veel gisants in de Saint-Denis kan worden gezien. Op de tombe van Filips V van Frankrijk († 1314), Johanna van Evreux († 1371) en Karel IV († 1328) is dit gebaar afgebeeld (Afb. 88).⁶³⁴ Maar wanneer naar de gisants van deze drie vorsten wordt gekeken, dan valt op dat bij hen twee andere vingers, namelijk de wijsvinger en de middelvinger, samen omhoogsteken. De positie van de hand op de gravure van het graf van Philippa en de handen op de gisants in de Saint-Denis komen niet overeen. Verder is de hand van de gisant van Philippa een stuk boven haar borst geplaatst, boven de ketting van de mantel.

Bij de gisant van Karel V in Saint-Denis is dezelfde opmerkelijke houding van de hand wel te zien (Afb. 86). André Beauneveu werkte, zoals gezegd, in 1364 ter plaatse aan dit

631 Hij werd door Froissart bovendien expliciet genoemd als de beste in Frankrijk, Henegouwen of Engeland. Daarnaast werkte deze beeldhouwer eerder aan grafmonumenten voor het Franse koningshuis en andere hoge adel. Hij kreeg bijvoorbeeld opdracht van Lodewijk van Male voor de vervaardiging van zijn graf. Deze opdracht dateert echter uit 1373, dus na de vervaardiging van Philippa's tombe. Roggen 1954, 223, 234. Nash 2007, 31, 37–42.

632 Schmidt, 84–92.

633 'Nous avons commis nostre amé Andrieu Biauneveu, nostre ymager, a faire les tumbes que nous avons ordenées estre faites pour nos tres chiers seigneurs les roys Phelippe et nostre pere, pour nostre tres chere dame, la royne Jehanne de Bourgoingne, que dieu absoille, et pour nous.' Bibliothèque Nationale, Fonds de Clairambault, no. 124, p. 954, zoals geciteerd in Harris 2007, 191, 192. Beauneveu kreeg dus opdracht voor de monumenten voor Karel V, voor zijn echtgenote Johanna van Bourgondië en voor zijn vader Jan II van Frankrijk en grootvader Filips VI van Frankrijk.

634 Zie voor de datering van deze gisant Erlande-Brandenburg 1975, 133, 134.

Afb. 86 – *Gisant van Karel V (1338–80)*. André Beauneveu (1364). Marmer. Parijs, Basilique Saint-Denis. © ak-images / Manuel Cohen.

Afb. 87 – *Tekening van het grafmonument van Philippa van Henegouwen*, negentiende eeuw, Louis Cellier. Materiaal onbekend (24,4 x 12,3 cm). Valenciennes 1229 0089.

beeld.⁶³⁵ Wanneer naar de hand van Karel wordt gekeken, dan valt op dat hij de *main de justice* (nu verdwenen) op een vreemde manier vasthield. De ring- en de middelvinger van de koning lagen over de staf heen. De andere vingers liggen eronder. De houding van de hand van de gisant van Karel V is vrijwel gelijk aan die van de hand van Philippa. Het is mogelijk dat zij op dezelfde wijze als Karel V haar scepter (geen *main de justice*, deze was enkel aan de Franse vorsten voorbehouden) in haar hand heeft gehouden. Of wellicht heeft de beeldhouwer deze opmerkelijke houding van de hand gekopieerd naar het bestaande motief van het vasthouden van de mantelgesp. Deze vergelijking alleen is uiteraard onvoldoende reden om voetstoots aan te nemen dat Beauneveu aan de gisant van Philippa heeft gewerkt. Wel biedt ze een extra aanwijzing in die richting. Samen met de bovengenoemde opmerking van Froissart over de reis van Beauneveu naar Engeland lijkt het toch niet onwaarschijnlijk dat ook Beauneveu werkte aan de tombe van Philippa. Hoe het ook zij, de rol van een of twee hofbeeldhouwer(s) van het Franse koningshuis bij de vervaardiging van haar grafmonument, maakt dat Philippa wordt gezien als een koningin die bijzonder goed op de hoogte was van de ‘Franse mode’ voor wat betreft graven.

Afb. 88 – *Gisants van Philippe V le Long, Jeanne van Evreux en Charles IV le Bel*. Marmer (veertiende eeuw). Basilique de Saint-Denis. © P. Biron.

635 Erlande-Brandenburg 1975, 113; Schmidt, 87, 88. Perkins merkt op dat bij de gisants in de Saint-Denis een variatie ontstaat op het verbeelden van gevouwen handen. De beelden worden weergegeven met de sleep van hun kleding in de hand of met een hand die de gesp van de mantel vasthoudt. Hij ziet in dit gebaar een weergave van hooftse verfijning ('consummate courtly refinement') en traceert dit gebruik terug op het verhaal van Tristan en Isolde. Perkinson 2009, 96. Zie voor Beauneveu en Karel V ook Pradel 1951, 273–81.

MATERIAAL: WITTE EN ZWARTE STEEN

Naast de betrokkenheid van de twee bovengenoemde beeldhouwers wordt ook het gebruikte materiaal van het grafmonument gezien als een emulatie van de Franse grafsculptuur in de abdij van Saint Denis.⁶³⁶ In deze kerk werden vanaf de late dertiende eeuw witmarmeren gisants geplaatst op een plaat van zwarte steen, dit werd in de veertiende eeuw de standaard voor grafmonumenten van de Franse vorsten en vorstinnen.⁶³⁷ Ook voor het monument van Philippa werd gekozen voor zwarte steen uit Dinant met daarop een witte effigie van albast (daarover later meer).⁶³⁸ De plaat van de tombe is vervaardigd van de zwarte steen, evenals de kist van de tombe (zie Bijlage 1). Het is overigens opmerkelijk dat voor het grafmonument van Philippa geen gebruik is gemaakt van een lokale Engelse zwarte steen – Purbeck-‘marmer’, een donkere steen die werd gewonnen in Dorset – maar dat er steen werd geïmporteerd.⁶³⁹ Dat was uiteraard een kostbare en logistiek uitdagende kwestie (denk aan gewicht en het gevaar van steenbreuk).⁶⁴⁰ De keuze voor de Dinantse steen was in Engeland een noviteit. Er was weliswaar al langere tijd een import gaande van grafmonumenten van Doornikse steen, een andere Belgische zwarte steensoort, maar het graf van Philippa kan worden beschouwd als de eerste monumentale tombe gemaakt van de donkere Dinantse steen in Engeland. Het monument was in dezen overigens geen trendsetter. Voor de basis van het grafmonument van de echtgenoot van Philippa, Edward III, werd bijvoorbeeld wel gebruik gemaakt van de lokale Purbeck-steen.⁶⁴¹ Het gebruik van donkere steen uit Dinant kreeg pas navolging bij het grafmonument van Hendrik VII.⁶⁴²

636 Wilson 1987, 416–17; Binski 2001, 95–96.

637 Dressler 2015, 76.

638 Badham 2016, 20, 21. De vroegste overgeleverde albasten effigie is van een ridder in Hanbury († 1346). Deze ridder werd geïdentificeerd als Sir John de Hanbury († 1303) en gedateerd op ca. 1300. Deze datering werd echter bijgesteld door Blair. C. Blair 1992. Zie hiervoor ook Saul 2011, 45. Voor een overzicht van tombes met effigies in premodern Engeland, zie A. Gardner 2011, 86. Kim Woods spreekt van gebruik van ‘continental stone’ op de tombe van Philippa, dit kan dus worden gepreciseerd. Woods 2015, 52. Tatton-Brown, Mortimer, en Lindley 2003, 269. Persoonlijke communicatie Lindley 24-01-2020. Voorbeelden van Engelse tombes van Doornikse steen zijn al vanaf de twaalfde eeuw overgeleverd. Zie bijvoorbeeld Schwartzbaum 1981.

639 Zoals eerder is opgemerkt door Philip Lindley. Hij spreekt van ‘touch stone’ (toetssteen) maar refereert daarmee aan een van de donkere stenen uit Henegouwen (zoals door hem is bevestigd in mailconversatie dd. 24-1-2020). Volgens Lindley reflecteert de keuze voor de steen de Bourgondische voorkeur voor de steen uit Dinant. Hij ziet deze verandering als ‘an overtly modern, renaissance, formal vocabulary’. Tatton-Brown, Mortimer en Lindley 2003, 270, 271. Zie voor Purbeck-marmer J. Blair 1991. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat Purbeck soms iets grijzer toont dan de Dinantse steen.

640 Er bestond wel een praktische aanvoerlijn van donkere steen uit België naar Engeland voor onder andere grafplaten van Doornikse steen. Deze werden tot in de veertiende eeuw naar Engeland (met name naar de oostkust) geïmporteerd. Blair 1991, 41.

641 Ibid.

642 Er is bijvoorbeeld wel een traditie van bronzen beeltenissen. De beeltenissen van Eleanor van Castilië en Edward III vormen twee van een groep van tien beeltenissen gemaakt van brons in Westminster Abbey. Lindley 1990, 87–90. Zie voor Hendrik VII noot 809.

Is de keuze voor het materiaal terug te voeren op Franse voorbeelden? Het vroegste witmarmeren monument op zwarte steen in Saint-Denis is volgens Dressler het graf van koningin Isabella van Aragon, dat haar echtgenoot Filips III van Frankrijk rond 1275 bestelde. Daarna werden tot in de veertiende eeuw marmeren gisants voor de Franse koningen en koninginnen vervaardigd. De vraag is echter of er gesproken kan worden van een Parijse trend. Niet alleen in Parijs werden namelijk tombes vervaardigd met gisants die liggen op een zwarte dekplaat. In Hoofdstuk 2 werd al opgemerkt dat ook voor het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg zwarte Dinantse steen werd aangekocht voor de ‘espondes’, de dekplaat van de tombe. De gisants op dit grafmonument waren, zoals werd betoogd, gemaakt van witte steen (hoewel vermoedelijk geen marmer) die gepolychromeerd was. Ook een survey van de gravures van Gaignières levert meerdere contemporaine tombes op buiten de abdij van Saint-Denis, waarbij de gisant is geplaatst op een zwarte dekplaat.⁶⁴³ Op de gravures zijn de gisants zowel in kleur als in witte vorm weergegeven.

De combinatie van zwarte en witte steen was daarnaast niet enkel voorbehouden aan de sculptuur. In de architectuur werden beide kleuren al langer met elkaar gecombineerd. In eerste instantie werd hiervoor gebruik gemaakt van Doornikse steen. In de kathedraal van Doornik werd rond 1130 voor het eerste de donkere Doornikse steen gecombineerd met een witte steen. Zo’n vijftig jaar later volgde de (nu verdwenen) kerk Notre-Dame-la-Grande in Valenciennes, waar in de pijlers de Doornikse steen werd gebruikt. Deze combinatie van witte en zwarte steen voor pijlers werd overgenomen door Engelse architecten en verwerd al snel tot een typisch Engels bouwelement.⁶⁴⁴ In eerste instantie werd de Doornikse steen geïmporteerd, maar al snel werd deze verdreven door de lokale variant: Purbeck-marmer.⁶⁴⁵ Het Purbeck was zo populair dat, in de woorden van John Blair, vrijwel elke grote Engelse kerk sierlijsten of zuilen van deze steen bezat.⁶⁴⁶ De populariteit en verspreiding van Purbeck binnen de architectuur was dus groot. Na 1200 verdrong het Purbeck-marmer de Doornikse import zelfs, voor wat betreft de architecturale elementen.⁶⁴⁷ Binnen de architectuur was Purbeck dus een uitstekende vervanging voor de donkere Belgische steen. Dat er voor het monument van Philippa niet werd gekozen voor Doornikse steen kan wellicht worden verklaard door de betere polijstbaarheid van Dinantse steen.⁶⁴⁸ Concluderend kan worden gesteld dat er zowel binnen de sculptuur als binnen de architectuur vele voorbeelden te

643 Onder andere Simon de Corbeil (†dertiende eeuw, Saint-Spire de Corbeil, bijschrift ‘marbre blanc et noir’), Simon de Beaulieu (†1297, Abbaye de Jouy), Eudes Rigaud (†1275, gisant is niet getekend, enkel de dekplaat, Notre-Dame de Rouen), Guillaume de Flavacourt (†1305 Notre-Dame de Rouen), Pierre, graaf van Vendôme (†1249, Saint-Georges de Vendôme). Adhémar en Dordor 1974; Adhémar en Dordor 1976.

644 Bony 1949, 8–11.

645 Blair 1991, 48. Sleutelfiguur hierbij was Hendrik van Blois, bisschop van Winchester († 1171), die gebruik maakte van Purbeck-marmer.

646 ‘and thenceforth [1182] until the Black Death almost every English church of importance included Purbeck marble shafts, bases or string-courses. The output must have been enormous.’ Blair 1991, 49.

647 Blair 1991, 41.

648 Zie voor polijsten Hoofdstuk 2 van dit proefschrift.

vinden zijn van de combinatie van witte en zwarte steen en op basis daarvan lijkt het dus problematisch te spreken van een specifiek Parijse trend.⁶⁴⁹

Het idee dat de kennis over de Parijse grafmonumenten tot Philippa zou zijn gekomen via de hertogen van Orléans, Bourgogne en Bourbon moet dus worden bijgesteld. Voor wat betreft het monument van Philippa is het mijns inziens voor de hand liggender dat de keuze voor de zwarte Dinantse steen is gebaseerd op de traditie in haar thuisstreek. De monumenten van haar voorouders waren immers vervaardigd van dezelfde zwarte glimmende steen. Zo moet ze het monument van haar grootouders Jan II en Philippa met glimmende dekplaat goed hebben gekend. Het stond immers in het koor van de franciscanenkerk van haar geboorteplaats Valenciennes en – hoewel de bronnen zwijgen over het gebruikte materiaal voor het graf van haar vader Willem I – het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat ook zijn tombe een dekplaat van Dinantse steen bezat.⁶⁵⁰ Daarnaast zijn ook de ‘Parijse’ kunstenaars die werden aangezocht voor het vervaardigen van het grafmonument beide afkomstig uit de Lage Landen. Jean de Liège kwam uit het prinsbisdom Luik, de plaats waar de Dinantse steen werd gewonnen. André Beauneveu werd zoals gezegd geboren in Valenciennes en groeide dus op in de stad waar de grafmonumenten van de voorouders van Philippa een prominente rol innamen in de franciscanenkerk.

Ook de gebruikte witte steensoort voor de gisant van Philippa, de pleurants en het architecturale fries aan de zijde van de tombe wijkt af van de Parijse gisants. Deze laatste waren van Italiaans marmer. Op Philippa's tombe werd gebruik gemaakt van Engels albast.⁶⁵¹ Allereerst moet worden opgemerkt dat de benamingen marmer en albast in de veertiende eeuw een andere betekenis hadden, deze verwisseling betreft de zwarte en de witte steensoorten. De term marmer werd in Noordwest-Europa in de dertiende en de veertiende eeuw volgens Susie Nash uitsluitend gebruikt voor de ‘marbre de Dinant’.⁶⁵² De witte steensoorten (dus ook wit marmer) werden albast genoemd. Een praktisch voorbeeld van deze verwisseling van benamingen voor witte steen is de marmeren Madonna uit de parochiekerk te Gosnay (Pas-

649 Wellicht heeft hier meegespeeld dat de gisants van de grafmonumenten van de bouwcampagne rond 1260 samen met de jongere gisants het idee geven van een lange traditie van witte gisants. Het lijkt mij echter waarschijnlijker dat de gisants uit de tijd van Lodewijk IX ooit gepolychromeerd waren. Dat is zeker het geval geweest voor het grafmonument van Philippa-Dagobert, waar Gaignières de polychromie optekende en de restanten hiervan nog zichtbaar zijn op het monument. Een vergelijkbaar voorbeeld zijn wellicht de gisants van het klooster van Fontevrault. In dat geval is de groep witte gisants op een zwarte plaat kleiner, en een traditie minder overtuigend. Het gaat te ver om deze hypothese in dit proefschrift uit te werken, maar deze kwestie verdient wel verdere aandacht.

650 Dat Philippa kennis had van de grafmonumenten van haar voorouders blijkt ook uit de *Regret Guillaume*, het gedicht gemaakt in haar opdracht. Daarover onderstaand meer.

651 Een test werd uitgevoerd door Vanessi Simeoni, conservator van Westminster Abbey, op verzoek van Kim Woods. Zie Woods 2015, 52, noot 29. De testresultaten zijn niet opgenomen in haar publicatie.

652 Nash 2019, 13–28. Ik dank Susie Nash hartelijk voor het ter beschikking stellen van het artikel voor publicatiedatum. In de rekening voor het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg wordt overigens gesproken van stenen (*pierres*), wel wordt de steenhouwer als marbier aangeduid. Zie hiervoor Hoofdstuk 2, paragraaf *Steen*.

de-Calais). Deze werd door gravin Mahaut van Artois in 1329 in Parijs besteld als 'l'ymage de Notre Dame d'allebastre' bij beeldhouwer Jean Pépin de Huy voor het kartuizerklooster Saint-Marie.⁶⁵³ Ook de bronnen met betrekking tot het grafmonument van Filips de Stoute († 1404) maken geen onderscheid tussen beide materialen.⁶⁵⁴

Hoewel dus beide typen witte steen onder de benaming albast konden vallen, wil dat niet zeggen dat zij als één en dezelfde steensoort werden beschouwd. Zowel albast als marmer komen, ondanks talrijke regionale verschillen, globaal overeen in de witte tint en bezitten beide een translucide uiterlijk. Paul Binski stelt echter dat, in tegenstelling het 'homogene' witte marmer, het albast een 'complexion' heeft, in zijn woorden een 'waxen soapy look' van huid met daaronder bloed en aderen.⁶⁵⁵ De overeenkomst van de steen met de menselijke teint zal hebben bijgedragen aan de populariteit van het materiaal.⁶⁵⁶ Naast het uiterlijk van de steen speelde ook de materiaaliconologie een rol van belang. Waar marmer associaties had met de antieke Oudheid, in het bijzonder het Romeinse keizerrijk, gold voor albast dat het Bijbelse connotaties in zich droeg. Zo was de steen in de vorm van de zalfpot van Maria Magdalena, gevuld met heilige olie, een analogie van het lichaam vervuld van het geloof.⁶⁵⁷

Ook kan albast worden beschouwd als een bij uitstek 'Engels' materiaal, zoals werd betoogd door Kim Woods en Rachel Dressler.⁶⁵⁸ Ter illustratie hiervan kan worden gekeken naar de monumenten van Robert the Bruce († 1329) en van koning Edward II van Engeland.⁶⁵⁹ De Engelse vorst werd in eerste instantie begraven in een simpele tombe van Purbeck-marmer. De tegenstelling van de eenvoud van dit grafmonument en de uit Frankrijk geïmporteerde rijke tombe van Robert the Bruce leidde volgens Woods tot 'a kind of cultural humiliation'.⁶⁶⁰ De nieuwe tombe voor Edward II, die hiervan het gevolg was, én de keuze voor albast zijn volgens haar te beschouwen als een Engelse respons op een Frans gebruik. Na het monument van Edward II behield albast een bijzondere aantrekkingskracht op de Engelse elite. Rachel Dressler stelde zelfs dat het materiaal zou refereren aan een Engels zelfbewustzijn.⁶⁶¹ Er werden verschillende gisants voor leden van de koninklijke familie gemaakt van albast (onder andere voor Isabella van Frankrijk, Jan van Gent, † 1399,

653 Rhein und Maas 1972, nr. O5.

654 Zie noot 652. Woods 2015, 10. In een rekening werden door Beatrix van Leuven († 1340) voor het grafmonument van haar grootvader, vader en broer (7 februari 1339) overigens specifiek albasten pleurants besteld: 'ymagenes de boin fin alebastre'. Zie voor de rekening Morganstern 2000b, 62, met name noot 62.

655 Binski 2019, 181.

656 Lipinska 2012, 98; Badham 2016, 11, 12.

657 De kathedraal van Canterbury bezat een fragment van het *alabastrum* van Maria Magdalena. Binski 2019, 181.

658 Woods 2015, 188. Dressler 2015.

659 De driedimensionale reconstructie van de tombe van Robert the Bruce is eerder de revue gepasseerd in Hoofdstuk 3. Hier werd betoogd dat er voor deze reconstructie geen aanvullende data beschikbaar zijn en het is dus niet mogelijk de accuraatheid van dit model in te schatten. Deze kan daarom niet worden gebruikt als wetenschappelijke bron.

660 Woods 2015, 188.

661 Dressler 2015, 75–85.

en Blanche van Lancaster, † 1369).⁶⁶² Ook vorstin Philippa liet in 1362 zes karladingen 'alebaustre' uit de mijn in Tutbury vervoeren naar Parijs.⁶⁶³ Het is goed mogelijk dat dit transport bedoeld was voor haar grafmonument.

Contemporain bewijs voor het gebruik van steen voor een grafmonument als uiting van zelfbewustzijn kan worden gevonden aan het begin van de zestiende eeuw. Margaretha van Oostenrijk († 1530), naamgenote van de stammoeder van de Avesnes, stichtte in Bourg-en-Bresse een klooster als mausoleum voor haar en haar overleden echtgenoot Filibert II van Savoye († 1504). Haar adviseur Jean Lemaire probeerde haar in een brief te overtuigen om gebruik te maken van albast uit de mijn van Saint-Lothain. Hij stelde dat deze steen al tweehonderd jaar werd toegepast en dat het monument van haar voorvader, Jan Zonder Vrees, ook vervaardigd was van deze steen. Volgens Lipinska blijkt uit de opdracht die ze vervolgens gaf aan Lemaire dat de politieke lading van het volgen van het voorbeeld van haar voorouders Margaretha niet ontging. Ze schreef letterlijk dat het voorbeeld van haar voorgangers ('noz feux predecesseurs ducz et contes de Bourgoigne') gevolgd diende te worden. Dat betekende dat er zwart marmer (Dinantse steen) uit Luik moest worden gebruikt ('bonne quantité de marbre noir, lequel avons desja envoyé querir en Liege') en albast uit de mijn in Saint-Lothain ('et autre grand quantité de marbre blanc qu'on dit albastre [sic], don't [sic] avons entendu qu'il se treuve une bonne carrier au lieu de Saint Lothain lez Poligny en nostre conté de Bourgoigne').⁶⁶⁴ Niet alleen was het gewenste materiaal dus visueel overeenkomstig met de grafmonumenten van de voorouders van Margaretha. Zij wilde zelfs dat het afkomstig was van dezelfde locatie.

De keuze van Philippa voor de kunstenaars en voor de Dinantse steen was een keuze voor een continentale tombe. De voorkeur voor het albast, zo kan worden betoogd, was een keuze voor 'Englishness'. De combinatie van beide stenen kan worden beschouwd als een symbolisch-materiële verbintenis tussen Henegouwen en Engeland. Of dit door het publiek als zodanig werd erkend, daar kan over worden getwist.⁶⁶⁵ Feit is dat uit bovenstaande analyse blijkt dat koningin Philippa gebruik maakte van haar positie als ambassadeur tussen Engeland en het graafschap Henegouwen, een rol die zij door haar huwelijk kreeg aangemeten. Ze combineerde de Henegouwse traditie met Engels materiaal. De verbeelding van de relatie tussen beide gebieden en de vrucht daarvan (haar nageslacht) speelde ook in de iconografie van haar grafmonument een rol, in de vorm van de pleurants op haar grafmonument.

662 Dressler 2015, 78, 79.

663 Ramsay 1991, 31; *Calendar of the patent rolls preserved in the Public record office / 1891, 232*. 'July 15. Westminster. Protection for the carters of six carts which Queen Philippa by her yeoman Stephen Hadleye caused to be laden at Tuttebury with stones of 'alebaustre' and Stephen brought to London, now returning to Tuttebury, and for the carts; directed to all takers and purveyors of victuals and carriages for the king's use, and other ministers.' Woods merkt op dat het albast naar Frankrijk werd verscheept. Bewijs hiervoor ontbreekt echter. Zie voor het gebruik van albast (onder andere uit Nottingham, Tutbury) in de Nederlanden Dubelaar 2020, 50-55.

664 Lipinska 2012, 103 en noot 90 en 91. Zij citeert Bruchet 1927, 365.

665 Voor de publieksreceptie van grafmonumenten zie Hoofdstuk 7.

PHILIPPA'S PLEURANTS

De tweeëndertig pleurants van het grafmonument van Philippa kunnen in vier groepen worden verdeeld.⁶⁶⁶ De eerste groep bestaat uit een uitgebreide gravenreeks van het graafschap Henegouwen.⁶⁶⁷ De tweede groep bestaat uit haar echtgenoot en schoonfamilie, Edward III en zijn broers en zusters. De derde groep werd gevormd door het nageslacht van Philippa en Edward en haar schoondochters en schoonzoons. Tot slot is er een vierde groep aan te wijzen van drie koningen en één keizer die niet tot de directe familie kunnen worden gerekend (hoewel Pedro I verloofd was met de dochter van Philippa, Johanna van Kent. Zij stierf echter voortijdig aan de pest). Groep één (gravenreeks, elf pleurants) en groep drie (nageslacht, elf pleurants) vormen verreweg het grootste aandeel van de personen op het grafmonument.

Ann McGee Morganstern interpreteert dit programma in de context van twee contemporaine politieke gebeurtenissen: de Honderdjarige oorlog en de opvolging van Willem III van Avesnes in het graafschap Henegouwen, Holland en Zeeland. Er moeten bij deze interpretatie enkele kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst de claim op het graafschap Henegouwen: het klopt dat Edward III zijn oog liet vallen op Henegouwen als basis voor zijn andere aanspraken op het continent. Hoe serieus deze waren is echter nog maar de vraag. De Boer en Cordfunke merken op dat zijn schoonzuster Margaretha van Henegouwen, als echtgenote van keizer Lodewijk de Beier – de leenheer van Henegouwen en Holland – veruit de beste papieren had voor de aanspraak op de graafschappen.⁶⁶⁸ Edward probeerde ook nadat het graafschap in de handen van haar zoon Willem III overging, voet aan de grond te krijgen door een huwelijk te arrangeren tussen de graaf en Machteld van Lancaster († 1362, dochter van Hendrik van Lancaster en Isabella van Beaumont). Door de *kranken sinne* van graaf Willem III kwam het echter niet tot nageslacht en het was de broer van Willem III, Albrecht van Beieren, die optrad als ruwaard vanaf 1358. De Boer en Cordfunke wijzen er voorts op dat graaf Albrecht in 1362 zo stevig in het zadel zat dat hij op 'kruistocht' naar Spanje kon gaan. Een lezing van de tombe van Philippa – vervaardigd in het midden van de zestiger jaren – als politiek pamflet voor de aanspraken van Edward III op de grafelijke troon van Holland, Zeeland en Henegouwen is daarmee mijns inziens niet waarschijnlijk.

Ook de aanname dat het programma van de tombe diende als ondersteuning van de claim van Edward III op de Franse troon lijkt onwaarschijnlijk. Deze claim was mogelijk omdat koning Karel IV van Frankrijk († 1328) geen nakomelingen had. Via zijn zuster, Isabella van

666 Voor dit grafmonument maak ik gebruik van de reconstructie in Morganstern 2000b, appendix VI, 179-185. In tegenstelling tot de Avesnestombes zijn er in het geval van Philippa geen bronnen aan te voeren die deze reconstructie van Morganstern kunnen aanvullen of verbeteren. Haar interpretatie van het programma kan, zoals in deze paragraaf wordt betoogd, wel worden verbeterd.

667 De enige anomalie in deze groep is Willem III van Henegouwen, de zoon van Margaretha van Henegouwen en dus het neefje van Philippa. Dit is in deze groep de enige pleurant van een jongere generatie dan die van Philippa.

668 De Boer en Cordfunke 2010, 122, 123. Hij raakte echter verzeild in een oorlog in Aragon.

Frankrijk (de moeder van Edward III) meende de Engelse koning Edward als nauwe verwant ook recht te hebben op de Franse troon. Zie ter verduidelijking ook Stamboom D. Wanneer het programma van de tombe van Philippa van Henegouwen in het teken stond van de claim van Edward III, lijkt het op zijn minst logisch om de persoon waarop die claim werd gebouwd op het monument op te nemen, maar Isabella van Frankrijk maakt geen deel uit van het genealogisch programma op de tombe.⁶⁶⁹

De vraag is wat dan wel de boodschap was van het genealogisch programma van het grafmonument van Philippa. Daarvoor moet het grafmonument mijns inziens vanuit de positie van Philippa worden bekeken. Zij was de koningin die door haar huwelijk de bloedlijnen van de koningen van Engeland en het graafschap Henegouwen, Holland en Zeeland vermengde. Door zo'n huwelijk werden de banden tussen dergelijke families duurzaam bestendigd. Eerder werd al gesuggereerd dat deze verbintenis werd gesymboliseerd door de keuze van het materiaal en ook de verbeelde genealogie kan in dit licht worden bekeken.

Engeland wordt in het genealogisch programma gerepresenteerd door Edward III en zijn broers en zusters en hun echtgenoten (zes pleurants). Philippa deelt geen bloedverwantschap met deze personen, maar is met hen verbonden door haar huwelijk. Henegouwen wordt gerepresenteerd door een gravenreeks, die begint bij Jan II van Avesnes en vervolgt met Willem I, Willem II, Margaretha en tot slot Willem III van Henegouwen. Van drie van deze heersers is ook de echtgenoot opgenomen (Willem I ∞ Johanna van Valois, Willem II ∞ Johanna van Brabant, Margaretha van Henegouwen ∞ Roomskoning Lodewijk IV van Beieren). Tot slot verbindt Karel van Valois (haar grootvader via Johanna van Valois) haar met het Franse koningshuis in de persoon van koning Filips III van Frankrijk. De derde groep, de vijf kinderen van Philippa en Edward III (Mary van Engeland, Isabella van Engeland, Jan van Gent, Edmund van Langley, Philippa van Lancaster) verbeelden letterlijk de vrucht van deze alliantie tussen Henegouwen, Holland en Zeeland, en Engeland. Voor wat betreft het grafmonument van Philippa is het wat mij betreft daarom veel aannemelijker dat de genealogische boodschap moest aansluiten bij het subtiële signaal dat de keuze van het materiaal uitstraalde, namelijk de verbintenis tussen het graafschap en het koninkrijk. Het omvangrijke netwerk dat door het huwelijk van de koningin was ontstaan, werd op de tombe in Westminster weergegeven. In Hoofdstuk 6 zal deze analyse van het programma in verband worden gebracht met de Avesnesmonumenten in Henegouwen.

669 Dit had wel gekund, omdat Philippa verwant was aan Isabella van Frankrijk, via haar grootvader Karel van Valois. Uiteraard is een claim op de Franse troon door Philippa op basis van deze verwantschap zeer onwaarschijnlijk. Als er al aanspraak op de troon kon worden gemaakt via Johanna van Valois, dan was een claim via Margaretha en haar nakomelingen waarschijnlijker. In de Franse kroniek *A tous nobles* wordt Isabella ook weggelaten. Maar daar dient dit volgens Norbye expliciet het doel de aanspraak van Edward III op de Franse troon te ontkrachten. Norbye 2007. 306. Zie hiervoor ook Hoofdstuk 6.

HET GRAF VAN MARGARETHA VAN AVESNES

Tot slot van dit hoofdstuk zal worden stilgestaan bij het monument van de zuster van Philippa, Margaretha van Henegouwen, dat aan Philippa's monument verwant lijkt. Helaas heeft dit grafmonument de tand des tijds niet doorstaan en is het slechts overgeleverd in de vorm van een vroegzeventiende-eeuwse miniatuur.⁶⁷⁰ De *enfou*-tombe van Margaretha is op de miniatuur verbeeld (Afb. 19). In een nis ligt een gisant, gekleed in een mantel met de rijksadelaar, gevoerd met hermelijn, een rode jurk met blauw-paarse bloemen, voorzien van een lange rij gouden knopen. Het beeld is gekroond en de rechterzijde van het kapsel is zichtbaar, weergegeven in de typische haardracht met bij het oor een haarnetje gevuld met een vlecht. De linkerhand raakt de gesp van haar mantel, in de rechterhand is een grijs stokje te zien, vermoedelijk een restant van haar scepter. Het hoofd van Margaretha rust op een rood kussen met donkerrood motief en wordt bekroond door een gouden baldakijn waarvan de pijlers doorlopen langs de gisant. Aan haar voeten, gestoken in zwarte schoenen, ligt een wit hondje. Op de zijde van de tombe is een rij van tien pleurants verbeeld. Vanaf de linkerkant gezien lijkt de tweede pleurant een vrouw, de derde pleurant van rechts is een koning. De vijfde pleurant van rechts draagt een gepunte hoed met een kroon, dit hoofddeksel is vergelijkbaar met het kopje van de pleurant dat werd aangetroffen bij de opgraving in de dominicanenkerk en dat vermoedelijk toebehoorde aan het graf van Boudewijn van Beaumont (Afb. 28). De constructie van vier schuine balken over de gisant heen, vermoedelijk een zogenaamde *hughe*, is vergelijkbaar met de structuur die in Hoofdstuk 2 werd besproken.

Wanneer de gisant van Margaretha nader wordt bekeken dan valt de geprononceerde onderkin op. Een onderkin die kan worden vergeleken met de kin van de gisant van Philippa in Engeland en die ontbreekt bij andere Henegouwse monumenten uit het corpus, de gisant van Aleida en de kop van de gisant van Felicitas van Coucy (Afb. 27 en Afb. 26). De laatsten zijn verbeeld met een slanke nek en een barbette over de kin. Hoewel het minder duidelijk zichtbaar is dan op de zeventiende-eeuwse gravure van Philippa, lijkt ook Margaretha op de miniatuur haar hand in dezelfde onnatuurlijk positie te houden. Tot slot valt het boogfries op de zijwand van de tombe van Margaretha op. Net als bij Philippa lijken hier zuilen op de voorgrond en op de achtergrond te zijn geplaatst.

Margaretha stierf in 1356, ruim tien jaar voor het overlijden van Philippa. Haar grafmonument bevond zich in de franciscanenkerk te Valenciennes. Op basis van deze tekening is het niet mogelijk om de tombe aan een beeldhouwer toe te schrijven, maar ook hier kan de betrokkenheid van de beeldhouwer André Beauneveu niet worden uitgesloten. Dat hij afkomstig was uit Valenciennes en in zijn thuisstad in de jaren 1360 allerlei werk uitvoerde,⁶⁷¹ maakt dat zelfs alleszins aannemelijk en geeft in ieder geval aan dat hij hoe dan ook dit

670 Douai 1183, t. II, fol. 119r. Zie ook Van Egmond 2019, 33, 34.

671 Nash, Borchert en Harris 2007, 17.

monument moet hebben gekend. Op een jonge, getalenteerde en ongetwijfeld ambitieuze beeldhouwer (hij werd circa 1335 geboren, dus was ten tijde van de dood van Margaretha circa 21 jaar oud) moet een familiemausoleum als dat in de franciscanenkerk diepe indruk hebben gemaakt.⁶⁷² Zijn leeftijd sluit niet uit dat Beauneveu zelf (deels) verantwoordelijk was voor, of heeft meegewerkt aan het monument. Dat hij ruim acht jaar later werd ingeschakeld door de Franse koning voor de tombes in Saint-Denis wijst uit dat zijn reputatie op dat moment al aanzienlijk moet zijn geweest.⁶⁷³ Het is goed mogelijk dat zijn werk aan het grafmonument voor Margaretha de opstap is geweest voor zijn carrière aan het Franse hof. De betrokkenheid van Beauneveu bij Margaretha's tombe zou de overeenkomsten tussen dat monument en die van haar zuster Philippa kunnen verklaren. Vooral de gelijkenis in keuze van een boogfries op de wand van de tombe springt mij in het oog. Bij mijn weten is het monument van Margaretha de eerste tombe waarop een dergelijk naar voren springend fries op de zijwand is geplaatst. Op vroegere grafmonumenten van zowel familieleden (bijvoorbeeld Gwijde van Avesnes, Afb. 47) als op monumenten van adel worden pleurants in eigen nissen geplaatst.⁶⁷⁴

Het graf van Margaretha is wellicht zelfs de inspiratiebron voor het graf van Philippa geweest. Dat zij goed bekend was met (de status van) de grafsculptuur van haar voorouders te Valenciennes, blijkt uit een andere contemporaine bron, het gedicht de *Regret Guillaume*, dat voor haar werd gecomponeerd door Jean le Motte. Van der Meulen toonde overtuigend aan dat de gravin dit rouwdicht voor de overleden graaf gebruikte om diens opvolger, Willem II, te bewegen haar en haar echtgenoot te steunen in de strijd om de Franse troon.⁶⁷⁵ Toen het gedicht werd gecomponeerd, tussen 28 maart 1339 en 16 april 1340, was Willem I al ruim twee jaar dood. In het rouwdicht treuren dertig personificaties van deugden in een rouwburcht om de overleden vorst. *Perfection*, de laatste deugd, klaagt over het schamele graf voor haar geliefde vorst Willem I en spoort zijn nakomelingen (lees: zijn zoon Willem II) aan dit zo spoedig mogelijk in orde te maken. Van der Meulen leest in deze oproep vooral de klacht van Philippa aan haar weifelende broer graaf Willem II om over de brug te komen met de door hem aan het Engelse koningspaar toegezegde steun in de strijd tegen Filips VI van Frankrijk.⁶⁷⁶ Bijzonder interessant is dat zij hiervoor als metafoor gebruikt maakte van de (kennelijk traag verlopende) werkzaamheden aan het monument voor Willem I.

672 Voor zijn levensloop en geboortedatum zie Nash 2007, 31.

673 De vroegst bekende vermelding van de kunstenaar in de bronnen is 1360, een brief waarin een *maistre Andrieu* de werkzaamheden voor gravin Johanna van Bar aan haar kapel moet staken tot haar terugkeer in de vastentijd. Harris 2007, 190. Harris merkt terecht op dat het ontbreken van een achternaam deze toeschrijving twijfelachtig maakt. De vroegste vermelding met naam en toenaam dateert uit 1363 (rekening uit Valenciennes).

674 In de publicatie van Morganstern zijn verschillende voorbeelden te vinden: Morganstern 2000b, Aymer de Valence († 1324), fig. 38; fragmenten abdij van Beaumont te Valenciennes, 29, Lodewijk van Mâle († 1384) fig. 98.

675 Van der Meulen 2013.

676 Zij oppert dat het gedicht wellicht in Brabant, waar de bondgenoten van Philippa en Edward III samenkwamen, werd opgedragen. Van der Meulen 2013, 89.

Daarvoor moet Philippa op de hoogte zijn geweest van de stand van zaken voor wat betreft de werkzaamheden aan de tombe. Zij geeft er hier blijk van de politieke zeggingskracht van een versteende politieke boodschap op een tombe goed te beseffen; zij gebruikte deze op innovatieve wijze, door deze weer te transformeren tot literatuur.

Overigens lijkt het met de ernst van de problemen bij de totstandkoming van het grafmonument wel mee te zijn gevallen. Willem II liet in 1338 (dus nog voordat het gedicht werd gecomponeerd) optekenen dat de stad Valenciennes jaarlijks 30 l. van de jaarlijks verschuldigde som moet besteden aan de werkzaamheden aan de tombe van Willem I en aan de memoriekapel in de Salle, totdat de werkzaamheden zouden zijn afgerond en bevestigde dit nogmaals in 1339.⁶⁷⁷ Er waren dus al fondsen vrijgemaakt voor het afmaken van het monument en, hoewel Willem II het nodig vond om zijn schenking een jaar later nogmaals te bevestigen, kan er dus vanuit worden gegaan dat er wel degelijk werkzaamheden plaatsvonden aan het monument van Willem I.

De *Regret Guillaume* toont, zoals betoogd door Van der Meulen, aan dat Philippa de nagedachtenis van haar overleden vader subtiel wist in te zetten voor haar eigen politieke gewin. Verder was ze op de hoogte van de staat van de werkzaamheden aan het graf van haar vader Willem I in Valenciennes. Ze heeft dit vermoedelijk zelfs met eigen ogen aanschouwd, eerder werd immers al opgemerkt dat ze zich van 1338 tot 1340 met haar echtgenoot op het continent bevond en uit de giften van haar broer Willem II blijkt dat er in 1339 nog werd gewerkt aan de tombe. Wie de verantwoordelijke beeldhouwer was die toen aan het graf werkte, is helaas onbekend. Gezien de status van de overleden graaf zal dit ongetwijfeld een beeldhouwer van naam zijn geweest.

De streek rond Henegouwen ontwikkelde zich letterlijk tot hofleverancier voor beeldhouwers die werkzaam waren aan de adellijke hoven in Engeland, Vlaanderen, Bourgondië, Berry, enzovoorts. Dit netwerk van mobiele kunstenaars bepaalde de 'trends' op het gebied van sculptuur. De monumenten van Margaretha en Philippa zijn hiervan mijns inziens twee goede voorbeelden. In hoeverre de tombe van Philippa dus een monument in de Franse (naar voorbeeld van de tombes in de kerk van Saint-Denis) of in de Henegouwse stijl is, daar kan over worden gedebatteerd. Gezien Philippa's kennis van de grafmonumenten in de 'Saint-Denis' van Valenciennes, haar ervaring met de inzet van het graf van haar vader en zijn nagedachtenis als politiek pressiemiddel, en de reële kans dat Beauneveu betrokken was bij de monumenten van haar en haar zuster, neig ik sterk naar de tweede optie.⁶⁷⁸ In

⁶⁷⁷ Zie voor de post uit 1338: Devillers 1878, 412 noot 2. Voor de betaling uit 1339: Devillers 1881, 82–85. Zoals opgemerkt in Van der Meulen 2013, 85, 86. Interessant is dat in dit geval de verantwoordelijkheid voor de werkzaamheden bij de stad Valenciennes werd gelegd, en niet bij de kanselarij van de graaf zoals bij andere grafmonumenten van de graven wel het geval was. Zie hiervoor bijvoorbeeld Hoofdstuk 2.

⁶⁷⁸ Sekules vraagt zich bijvoorbeeld af hoe Philippa de beginnende beeldhouwer Jean de Liège op het spoor is gekomen. Sekules 2000, 172.

dat geval zouden we moeten spreken van een Frans-Henegouwse traditie, in plaats van het gebruikelijke Franco-Vlaams. Ook de stelling van Morganstern, dat de echtgenoot van Philippa, Edward III van Engeland, verantwoordelijk was voor de toenemende populariteit van de verwantschapstombe in Engeland kan naar aanleiding van het voorgaande worden genuanceerd.⁶⁷⁹ Philippa lijkt – gezien haar kennis van de continentale grafmonumenten – met haar verwantschapstombe een belangrijke bijdrage aan deze trend te hebben geleverd.

679 Morganstern 2000, 156.

5

HOOFDSTUK 5
HERALDISCHE RECONSTRUCTIE

Het strijdtoneel van Jan I van Avesnes en zijn stiefbroer Willem van Dampierre om de graafschappen Henegouwen en Vlaanderen bevond zich niet alleen in de Vlaams-Henegouwse gebieden en aan het hof van de Franse koning.⁶⁸⁰ Tussen 1244 en 1250 werd de vete tussen de beide stiefbroers ook op een heraldisch podium uitgevochten. Jan I van Avesnes voerde vóór 1244 het Avesneswapenschild van zijn vader Burchard, zes stukken schuingebalkt in or (goud) en keel (rood). Zijn rivaal Willem III van Dampierre voerde dat van zijn vader, Willem II van Dampierre, twee gaande leeuwen van or op een veld van keel. In 1244 – na de dood van hun tante Johanna van Vlaanderen, het moment dat hun moeder Margaretha erfgenaam werd van Vlaanderen en Henegouwen – kozen beide broers voor het wapen van Vlaanderen (een klimmende leeuw van sabel (zwart), getongd en geklauwd in keel op een veld van or), waarmee zij hun aanspraken op de gebieden van hun moeder kracht bij zetten.⁶⁸¹ Dit is te zien op het zegel van Jan I, waarop de klimmende leeuw van Vlaanderen vergezeld gaat van de volgende inscriptie: + S' . IOH'IS . DE . AVESN . FILII . FLANDR.... HAYON . COMITISSE (Afb. 31).⁶⁸² Door de inscriptie en het wapen representeerde het zegel van Jan I van Avesnes zijn positie als de zoon van de gravin van Vlaanderen en Henegouwen en daarmee refereerde het impliciet aan zijn positie als haar rechtmatige erfgenaam.

Ook Jan II van Avesnes wist heraldiek in te zetten om zijn politieke ambities voor het voetlicht te brengen. In de kroniek die melding maakt van de opgraving van het lijk van zijn vader wordt verteld dat door hem op de kerktorens van Henegouwen aan de ene zijde de wapenschilden van Vlaanderen en aan de andere zijde die van Henegouwen werden geplaatst, vergezeld door fakkels.⁶⁸³ Voor Vlaanderen was dat wederom de leeuw, voor het Henegouwse wapen werd vermoedelijk gekozen voor het oud-Henegouwse gekeperde schild van sabel en or.⁶⁸⁴ De boodschap van de gecombineerde wapens was hier klip-en-klaar: beide territoria waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zo'n signaal paste bij de ambities van Jan II van Avesnes. Hij meende immers recht te hebben op meer dan alleen een restant van de erfenis

680 Zie hiervoor Proloog.

681 Ibid. Het verhaal gaat dat de koning van Frankrijk om Jan I te straffen de klimmende leeuw zijn klauwen afneemt. Hablot merkt terecht op dat dit verhaal naar het rijk der fabelen moet worden verwezen omdat enig verder bewijs voor deze episode ontbreekt. Boudewijn, de broer van Jan I, bleef het wapen van Avesnes met barensteel op zijn zegel voeren. <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/48676> (geraadpleegd op 17-7-2019).

682 Zegel Jan I: <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/48674> (geraadpleegd op 17-7-2019). 'Sigillum Johannis de Avesnis, filii Flandrensis et Haynonie comitis'. Op basis van het zegel kunnen uiteraard geen uitspraken over de kleuren van het wapen worden gedaan.

683 Zie hiervoor Hoofdstuk 2.

684 Dit gekeperde wapen is nog te zien op het zegel van Ferrand van Portugal. Johanna en Margaretha voeren het wapen oud-Henegouwen niet meer op hun zegels, enkel de Vlaamse leeuw. Het wapen waarop Holland en Henegouwen worden gekwartileerd verschijnt pas tijdens de regeerperiode van Willem I, <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/26771> (geraadpleegd op 17-7-2019).

van zijn grootmoeder: ook Vlaanderen behoorde volgens hem tot zijn erfdeel.⁶⁸⁵ De gecombineerde wapens op de torens maakten deze ambitie voor het hele graafschap zichtbaar.

Een vergelijkbaar politiek signaal is terug te zien op zijn zegel. Hier noemde hij zichzelf weliswaar graaf van Henegouwen (SIGILLVM : IOHANNIS : DE : AVESNIS : COMITIS : HAYNOI...), maar het gebruikte wapen toont de klimmende leeuw van Vlaanderen, het schild dat zijn vader voerde en niet het oude gekeperde schild van Henegouwen.⁶⁸⁶ Gezien het einde van de personele unie tussen Vlaanderen en Henegouwen en zijn troonsbestijging te Henegouwen, moet het gebruik van het oude gekeperde schild ook een serieuze optie zijn geweest. De keuze van Jan II om de leeuw te gebruiken, gecombineerd met een inscriptie waarin hij graaf van Henegouwen wordt genoemd, moet daarom mijns inziens in verband worden gebracht met de machtsaanspraken die Jan II omstreeks 1280 nastreefde. Hij plaatste zich daarmee in de voetsporen van zijn vader, wat nog werd benadrukt door de rijksadelaar die hij toevoegde aan zijn zegel. Zo werd zijn band met het Duitse keizerrijk, met name vanwege de gebieden in Vlaanderen en Henegouwen die in leen waren van de Duitse keizer, onderstreept.⁶⁸⁷

Heraldiek was, kortom, voor de Henegouwse graven een beproefd middel om hun machtsaanspraken kracht bij de zetten. Zij voegden zich daarmee naar goed middeleeuws adellijk gebruik.⁶⁸⁸ Dat de heraldiek door de Avesnes niet alleen op zegels en kerktorens, maar ook op grafmonumenten werd ingezet, werd in de vorige hoofdstukken al aangestipt met betrekking tot de tombes van Gwijde van Avesnes en Philippa van Henegouwen. Voor het Avesnesmonument van Jan II en Philippa van Luxemburg werd dit al eerder opgemerkt door Morganstern. Zij analyseerde het genealogische programma van het monument, dat door pleurants met wapenschilden op de tombe werd verbeeld. Naast de tombe van Philippa en Jan II kan van een grotere groep Valencijnse grafmonumenten (in totaal acht tombes) het heraldisch programma worden gereconstrueerd. De bronnen hiervoor vormen vier vroegmoderne handschriften waarin de wapenschilden op de tombes zijn opgetekend.⁶⁸⁹ In dit hoofdstuk worden deze als bronnen voor de reconstructie van heraldiek geanalyseerd en wordt er stilgestaan bij de mogelijkheden en beperkingen die deze bronnen bieden voor het reconstructieonderzoek. Deze analyse vormt de aanzet voor de interpretatie van het genealogisch programma in Hoofdstuk 6.

685 Rond 1280 ontwaakten immers de aanspraken op de lenen van de Duitse keizer, onder andere Rijksvlaanderen. Zie hiervoor ook de Proloog van dit proefschrift.

686 Zegel Jan II: <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/moulage/55976> (geraadpleegd op 17-7-2019).

687 Zie voor de relatie tussen Jan I, Jan II en de Duitse keizer de Proloog van dit proefschrift.

688 De sleutelauteur voor wat betreft de Franse heraldiek is Pastoureau. Zie van zijn hand bijvoorbeeld Pastoureau 1976; Pastoureau 1979. Van meer recente datum is het project *Heraldica Nova*, van Torsten Hiltmann <https://heraldica.hypotheses.org/> (geraadpleegd op 09-09-2019). Deze website is een initiatief van het Diltney-Project 'Die Performanz der Wappen' (Universiteit van Münster).

689 In dit proefschrift wordt voor manuscripten gebruik gemaakt van de verkorte weergave van de signatuur. Zie voor een overzicht van de gebruikte afkortingen *Primaire Bronnen* achter in dit proefschrift.

VERWANTSCHAP OP TOMBES – BRONNEN VOOR RECONSTRUCTIE

Voor het funeraire ensemble in Valenciennes geldt dat zij een uitzonderlijke genealogische casus vormt, omdat de heraldiek op deze tombes als groep kan worden gereconstrueerd. Er is mij geen ander voorbeeld bekend van zo'n samenhangende groep grafmonumenten waarvoor een dergelijke reconstructie is uitgevoerd. Een analyse van de verbeelding van *lignage* en *parage* op de Avesnesgraven kan inzicht verschaffen over de manier waarop de genealogie op deze groep grafmonumenten heeft gefungeerd.

De eerste stap die binnen de reconstructie moest worden gezet is de identificatie van de wapenschilden op de tombes. Morganstern heeft dit zoals gezegd alleen voor het grafmonument van Jan II van Avesnes gepoogd. Zij baseerde zich daarvoor uitsluitend op het zeventiende-eeuwse manuscript van vroegmodern historicus Simon le Boucq, waarin de genealogie op het grafmonument werd beschreven.⁶⁹⁰ Er zijn echter nog verschillende andere bronnen beschikbaar voor de reconstructie, die Morganstern niet kende of niet heeft ingezet. Deze bieden waardevolle aanvullende informatie over de heraldiek, de wapenschilden die op de tombes waren weergegeven.

Voor de reconstructie van de genealogische programma's op de grafmonumenten van de Avesnes in Henegouwen zijn vier vroegmoderne handschriften overgeleverd waarin uitsluitend tombes en hun heraldiek worden beschreven (Tabel 8, zie ook Tabel 9 tot en met Tabel 12 voor een overzicht van besproken graftombes per handschrift).⁶⁹¹ Het vroegste handschrift is Parijs 25665 (Jacques le Boucq, ca. 1540–50).⁶⁹² Dit werk is binnen de beschikbare groep het meest betrouwbaar en ook het enige dat dateert van voor de godsdienstonlusten in Valenciennes in 1566 waarbij de tombes zwaar beschadigd raakten. Aan die betrouwbaarheid draagt bij dat Jacques le Boucq deel uitmaakte van een geslacht van heraldici. Zijn vader Noël werkte als opzichter van de artillerie in Valenciennes.⁶⁹³ Hij droeg een door hemzelf

690 Zie voor Simon le Boucq onderstaand.

691 Zoals eerder besproken in de Inleiding van dit proefschrift. Van de door mij hier gebruikte handschriften zijn Lille 526 en Parijs 25665 niet eerder gepubliceerd en niet geraadpleegd door Morganstern. Zij maakte alleen gebruik van Valenciennes 673 (in gedrukte uitgave) voor haar analyse, maar er zijn dus vroegere bronnen beschikbaar. Naar aanleiding van deze bronnen moet haar analyse worden bijgesteld. Een handschrift dat buiten dit onderzoek valt, maar dat wel nog genoemd moet worden is Parijs 25272. Dit wordt ook aan Jacques le Boucq toegeschreven en is onderzocht om te kijken of hier heraldiek uit Valenciennes is opgetekend. Helaas is enkel een omschrijving van de grafmonumenten in Den Haag opgenomen ('Saint-Jacques, l'église chanoniale la Charité, Jacopins, abbaye St.-Agnes, abbaye de Laus Duynen, Loosduine'). Daarnaast bevat het een korte geschiedenis over Margaretha van Henegouwen en enkele genealogieën van Hollandse families. Slafer 1994, 107–9. Zie voor een overzicht van de andere handschriften die aan Jacques le Boucq worden toegeschreven Campbell 1977, 304–8.

692 Armorial de Flandre et du Hainaut (Parijs 25665, 1640–1650).

693 Outreman 1639, 305, 378.

samengesteld heraldisch manuscript getiteld *Traité de blason et recueil d'armoiries, composés par Noël le Boucq, de Valenciennes* op aan zijn zoon Jacques.⁶⁹⁴

Jacques kreeg de heraldische kennis dus met de paplepel ingegoten. De zoon trad ook in de voetsporen van zijn vader: hij was werkzaam als heraut voor keizer Karel V († 1556) en werkte in dezelfde functie voor de orde van het Gulden Vlies, waarvoor hij vermoedelijk de wapenschilden of -borden heeft geschilderd.⁶⁹⁵ Naast het manuscript met de wapenschilden tekende Jacques ook de ligbeelden op de grafmonumenten na; deze tekeningen zijn nu onderdeel van het *Recueil d'Arras* (Arras 266).⁶⁹⁶ In Noëls handschrift zijn overigens geen heraldische programma's van grafmonumenten opgetekend. Het is een handboek, waarin de eerste 57 pagina's worden gebruikt om de regels van de heraldiek uit te leggen (bijvoorbeeld de opbouw van een wapenschild). Vanaf folio 57 volgt een opsomming van wapenschilden van de Europese adellijke huizen. Vanaf folio 174 v. (tot fol. 180 r.) betreft deze de wapenschilden in Henegouwen. Het ligt in de lijn der verwachting dat Jacques le Boucq dit manuscript, dat hem immers werd nagelaten door zijn vader, heeft benut bij de identificatie van de wapenschilden op de grafmonumenten in Valenciennes.

De interesse van Le Boucq en zijn collega-herauten voor de grafschriften en wapenschilden is logisch, gezien hun functie. De positie van de heraut was tot 1300 vergelijkbaar met die van de minstrelen en speellieden. Ze waren rondtrekkende lieden, betrokken bij de organisatie van toernooien, waar ze onder andere de heraldische wapens controleerden. In deze context ontwikkelden ze zich tot kenners van de heraldiek.⁶⁹⁷ Deze kennis kwam van pas in de oorlogsvoering. Zij werden in de loop van de veertiende eeuw dan ook in die rol ingezet. Herauten vervulden verder binnen het hof de functie van kwartiermaker voor hun reizende vorsten.⁶⁹⁸

Toen de vorsten in de zestiende eeuw het adelsbeleid steeds meer in handen kregen, gingen de herauten binnen dit beleid een belangrijkere rol spelen. Zij kregen de verantwoordelijkheid voor de controle van de heraldische tekens en titels die werden gedragen door adellijke familieleden en maakten hiervoor onder andere gebruik van grafschriften en grafmonumenten.⁶⁹⁹ De interesse van de vroegmoderne *épitaphiers* met een achtergrond als heraut is dus te verklaren aan de hand van de functie van de opgetekende grafschriften

694 Parijs 11463, Noël le Boucq, zestiende eeuw. Op het eerste foliant is te lezen: 'Ce présent livre appartient à Jacques Le Boucq, fils de Noé, demorant en Valenciennes, sur la Croix, au Noef Boucq, à l'enseigne de la Petit Nostre Damme. 1543.'

695 Vaernewijck 1560, 't *Vierde tractaet*, strofe 22, geciteerd in Campbell 1977, 305.

696 Ms 266, Bibliothèque Municipale Arras. Op fol. 29-39 zijn tekeningen van de gisants van de Henegouwse graven en hun familieleden opgenomen. Zie Campbell 1977 en Châtelet en Paviot 2007.

697 Van Anrooij 1990, 16-17. Wim van Anrooij merkt terecht op dat er een groot verschil is tussen het kennen (beschrijven) en het herkennen van wapens. Voor het laatste, stelt hij, is een welhaast encyclopedische kennis vereist. Zie ook Hoofdstuk 6.

698 Van Anrooij 1990, 23, 28.

699 Janssens 1998, 155. Dat grafschriften een manier zijn om anderen te overtuigen van sociale status is voor de Republiek aangetoond door Marten Jan Bok, die enkele vervalste grafschriften voor het voetlicht bracht. Bok 1996.

in de zestiende eeuw. Daarbij was het voor hen van belang deze met enige zorgvuldigheid te registreren.⁷⁰⁰ Dit maakt het manuscript van Le Boucq tot een waardevolle en redelijk betrouwbare bron voor de reconstructie van de heraldiek op de Avesnesgraftombes.

Het fortuinlijke feit dat er een fragment met daarop restanten van gepolychromeerde heraldiek is overgeleverd van een tombe die ook door Jacques le Boucq werd omschreven in Parijs 25665, maakt het mogelijk de betrouwbaarheid van het handschrift op dit punt te testen. Het betreft het eerder besproken fragment van de tombe van Jan de Tweede († 1279, Afb. 16), de zoon van Boudewijn van Beaumont († 1289). In Tabel 14 zijn de wapenschilden en inscripties opgenomen van de drie bewaard gebleven wapendragers op het fragment, evenals de desbetreffende wapenschilden en transcripties uit Parijs 25665.⁷⁰¹ In de laatste kolom van de tabel zijn details opgenomen uit de reconstructie van Maliet.

Er zijn twee fouten te bespeuren in de weergave van de wapenschilden in manuscript Parijs 25665. Allereerst zijn de figuren verwisseld. Bestudering van het fragment leidde tot Maliets identificatie van de eerste wapendrager als representant van Peter van Bretagne († 1250). Op het wapenschild is nog wel het eerste *canton* (schildhoek) te ontwaren, gevuld met het pelswerk hermelijn. De tweede schilddrager is zwaar beschadigd. In de nis valt nog wel ENGERANS te onderscheiden, waardoor deze figuur kan worden geïdentificeerd als Enguerrand III van Coucy († 1242). Bij de laatste wapendrager is voor identificatie enkel het wapenschild beschikbaar. Het schild gevuld met geblokt azuur en goud, omrand door rode schildzoom is het wapen van Dreux. Op basis van de door Maliet opgetekende inscriptie is deze wapendrager te identificeren als Robert II van Dreux († 1218). In Parijs 25665 zijn deze drie schilden opgenomen, maar wordt een andere volgorde aangehouden (Robert van Dreux, Peter van Bretagne en Enguerrand van Coucy). Daarnaast heeft Jacques le Boucq het wapenschild van Peter van Bretagne verkeerd weergegeven. Het weergegeven *canton* van hermelijn klopt, maar de kleuren op het schild, geblokt goud (or) en rood (keel), zijn niet correct. Het wapenschild moet blauw (azuur) en goud (or) geblokt zijn.⁷⁰² Het is daarbij interessant dat Le Boucq in de tekst de opbouw van het correct weergegeven wapenschild van Dreux expliciet vermeldde ('eschiquier dor et dazur bordure de guelles'), maar dat hij dit naliet voor het foutief opgetekende wapenschild van Bretagne (hij noemde hier niet de kleur, maar uitsluitend: 'armes au premier canton de bretagne').⁷⁰³

700 Hoewel deze zorgvuldigheid natuurlijk in de moderne zin van het woord relatief is en kritisch moet worden bekeken. Bossuyt merkt, naar aanleiding van zijn onderzoek naar grafschriften in Ieper, echter op dat de waarde van de *épitaphier* Jacques le Boucq in volledigheid en betrouwbaarheid nauwelijks kan worden overschat. Bossuyt 2002, 303; Bossuyt 2001, 98, 102, 111.

701 Maliet 1995, 70–73. Parijs 25665 fol. 197v.

702 Zie bijvoorbeeld <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69342011/>. (geraadpleegd op 01-02-2019) 'Vitrail de N.-D. de Chartres, sur lequel est représenté un prince en costume civil, portant une cotte échiquetée d'azur et d'or au franc quartier d'hermines.' Gaignières, 93. Bouchot en Gaignières 1891, T 1.

703 Overigens wordt deze fout niet gemaakt in het handschrift van vader Noël le Boucq. Het wapen van Bretagne is opgenomen als dat van de graaf van Richmond, een titel die de graven van Bretagne vanaf Peter Mauclerc († 1250) voerden. Zie voor Mauclerc, Painter 1937.

De fouten in het werk van Le Boucq zijn, vermoed ik, niet te wijten aan slordig kopieerwerk uit een vroeger manuscript van een andere hand. Het staat vast dat Le Boucq de grafmonumenten met eigen ogen heeft gezien, omdat hij immers ook de gisants op de tombes natekende.⁷⁰⁴ In de tekst van Parijs 26556 zijn bovendien aanwijzingen te vinden voor een daadwerkelijk bezoek aan de grafmonumenten. Over het graf van Margaretha van Artois († 1342) meldt hij bijvoorbeeld: ‘les personnages en bas [= schilddraggers, pleurants] sont la pluspart destruits.’⁷⁰⁵ Hij moet de kleuren correct hebben waargenomen, aangezien zij zelfs vandaag de dag nog op de fragmenten te zien zijn.⁷⁰⁶ De aard van het manuscript vormt de meest voor de hand liggende verklaring voor deze fouten. Het is een verzameling van de heraldiek op groepen grafmonumenten in de verschillende kerken en kloosters in Henegouwen. Het handschrift zal daarom een versie zijn geweest waarin Le Boucq zijn eerdere losse aantekeningen verwerkte. Een fout in het kopiëren van de eigen aantekeningen verklaart de omkering van de wapendragers en de foutieve kleurstelling van het wapenschild van Peter van Bretagne. Wat de oorzaak van deze fout ook is, bij het raadplegen van Le Boucq moet dus wel enige voorzichtigheid in acht worden genomen. Er kan niet voetstoots worden aangenomen dat de gepresenteerde volgorde van de wapenschilden altijd correct is. Over de positie van de wapens ten opzichte van elkaar kunnen daarom aan de hand van Parijs 25665 geen keiharde conclusies worden getrokken.

In handschrift Lille 526 (Rijksarchief Lille) dat in 1587, dus ongeveer veertig jaar na Parijs 25665, moet worden gedateerd en van de hand is van Gilles l'Olivier (een pater Augustijn) en Augustin Dourdier (een geestelijke uit Cambron), worden de grafmonumenten in het klooster Fontenelles beschreven en getekend.⁷⁰⁷ Dit manuscript werd opgedragen aan de abdis van Fontenelles, Marie le Poivre († 1606), en bevat verder informatie over de opeenvolgende abdisen in het klooster.⁷⁰⁸ Drie vrouwen van het hier onderzochte geslacht Avesnes werden in het klooster begraven (Johanna van Valois, Isabeau van Henegouwen en Johanna van Henegouwen, zie Tabel 2). Van de grafmonumenten van de laatste twee werd de heraldiek in dit manuscript opgetekend. Ook voegden l'Olivier en Dourdier de beschrijving van het grafmonument van graaf Willem I toe. Zijn laatste rustplaats was niet het klooster Fontenelles, maar de franciscanenkerk te Valenciennes. Een reden voor de toevoeging van

704 Zie voor het *Recueil*, Campbell 1977. De sleutelpublicatie voor het *Recueil* is: Châtelet en Paviot 2007.

705 Parijs 25665, fol. 206v. Het is onwaarschijnlijk dat deze kennis uit een manuscript afkomstig was. Geen van de auteurs van de andere manuscripten doet vergelijkbare uitspraken.

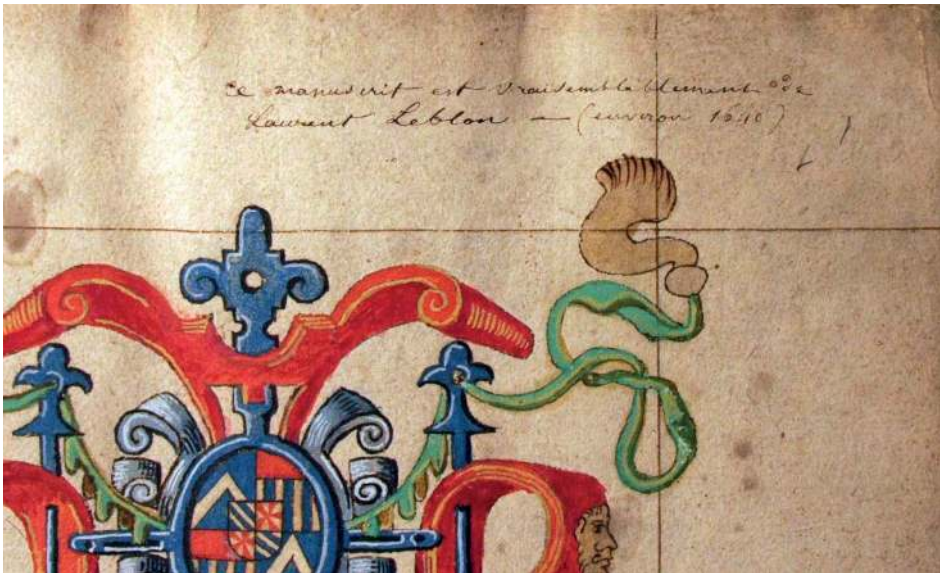
706 Daarbij ga ik ervanuit dat deze niet zijn bijgeschilderd in de tweehonderd jaar tussen vervaardiging van de tombe en de totstandkoming van Parijs 25665 van Le Boucq. Zie hiervoor ook mijn opmerkingen over polychromie op de tombe van Gwijde van Avesnes in Hoofdstuk 3.

707 Ik kwam dit manuscript op het spoor op basis van een vermelding in een veilingcatalogus in 2010 (TM 404). Bij het veilinghuis (*Les Enluminures*) meende men dat het manuscript verkocht was aan de bibliotheek te Lille. Bij navraag bleek het manuscript zich echter niet in de bibliotheekcollectie te bevinden. Na uitgebreid speurwerk van conservator Alexis Donetzkoff van het Rijksarchief te Lille hebben we het boek echter kunnen traceren in de collectie. Ik dank de heer Donetzkoff hartelijk voor zijn uitgebreide inspanningen.

708 In het manuscript is op fol. 3 de datering van 1587 opgetekend. ‘Gilles l'Olivier pater, et Augustin Dourdier, religieux de Cambron’. Lille 526, fol. 3.

dit grafmonument dat zich niet in het klooster bevond, zou zijn huwelijk met Johanna van Valois kunnen zijn. Met behulp van dit manuscript kon verder worden uitgesloten dat zich een heraldisch programma op het grafmonument van Johanna bevond.

Handschrift Valenciennes 1026 dateert uit circa 1640. Hierin worden de verschillende grafmonumenten en epitafen uit de franciscanenkerk te Valenciennes beschreven, waaronder een vijftal uit het hier te onderzoeken corpus. Bij alle vijf is ook de heraldiek op de tombes opgetekend. Het manuscript is, naast Valenciennes 673, het enige dat informatie over heraldiek op de tombe van Jan II van Avesnes bevat. Handschrift Valenciennes 1026 wordt toegeschreven aan Laurent le Blond († 1654), een plaatselijke genealoog. De basis voor deze toeschrijving is een opmerking die door een negentiende-eeuwse hand in de rechterbovenhoek van folio 1r is toegevoegd (Afb. 89).⁷⁰⁹ Een vergelijking tussen de vermoedelijke hand in Valenciennes 1026 en Le Blond's gedocumenteerde folio's levert echter twijfels over de toeschrijving op.⁷¹⁰ Opvallend is, onder andere, de verschillende vorm van de lange s in beide manuscripten. De vraag is dan aan wie het handschrift Valenciennes 1026 dan moet worden toegeschreven. Dit probleem kan tot op heden niet worden opgelost.⁷¹¹

Afb. 89 – Detail Valenciennes 1026, fol. 1r.

709 'Le Blond (Laurent)', Académie Royale 1886, 527–29.

710 In manuscript Parijs 31832, een genealogie samengesteld door Jean baron de Launay waarin folio's van de hand van Le Blond zijn opgenomen. Expertise van Jan Burgers, waarvoor mijn hartelijke dank.

711 Een telg uit het herautengeslacht Le Boucq lijkt een voor de hand liggende optie. Het toeschrijven van het handschrift aan een van deze twee heraldici is echter niet mogelijk, zoals de vergelijking met de handen in Valenciennes 1026 en Parijs 25665 (Jacques) en Parijs 11463 (Noël) demonstreert.

Het jongste manuscript, Valenciennes 673, is van de hand van Simon le Boucq († 1657), de derde telg uit dit geslacht Le Boucq en een neef van Jacques le Boucq.⁷¹² Dit werk diende Morganstern bij haar reconstructie. Le Boucq genoot zijn opleiding in Valenciennes en vertrok daarna op jonge leeftijd naar Antwerpen, waar hij studeerde bij schrijver François Sweerts.⁷¹³ Hier werd de interesse voor de oudheidkunde die hij vanuit huis mee kreeg verder aangewakkerd. Hij verdiepte zich na zijn terugkeer in Valenciennes in de historie van de stad. In zijn manuscript beschreef Simon le Boucq de stedelijke geschiedenis en het interieur van de plaatselijke kerken. Het is de meest uitgebreide bron van alle besproken manuscripten: dertien grafmonumenten uit het corpus worden er door Le Boucq behandeld. Hij beschreef de tombes, de gisants en verschillende *armoiries* (wapenschilden), die hij aan personen (bijvoorbeeld ‘Alix de Hollande, sa mère,’ 2H) of aan titels (bijvoorbeeld ‘duc de Gueldres,’ 7D) koppelde. Helaas gaan zijn omschrijvingen niet gepaard met tekeningen.⁷¹⁴ Het is dan ook de vraag wat Simon le Boucq nog aantrof van het heraldisch programma in de franciscanenkerk. Het lijkt onwaarschijnlijk dat na de vernietigingen tijdens de Reformatie het heraldisch programma nog compleet zichtbaar was.⁷¹⁵ Simon le Boucq kende het werk van zijn oom Jacques en heeft wellicht manuscripten van diens hand bezeten. De kans is daarmee reëel dat dergelijke manuscripten hem tot bron hebben gediend. Zijn bewondering voor zijn oudoom blijkt onder meer uit een grafschrift, dat door Simon voor hem werd opgericht in de Notre-Dame-la-Grande te Valenciennes. In het opschrift werd ‘pictor’ Jacques le Boucq geroemd als ‘imitator Apellis’. Verder was hij: ‘...tant bien appris au fait des armoiries’.⁷¹⁶

712 Valenciennes 673 en in druk verschenen als: Le Boucq en Dinaux 1844. Vergelijkbaar is het manuscript van Henri d’Outreman. Hij beschrijft in het eerste boek de geschiedenis van Valenciennes vanaf het ontstaan van de stad tot de dood van Filips van Spanje († 1598). In het tweede boek worden historische episodes en locaties in de stad nader toegelicht en zijn enkele genealogieën opgenomen. Het derde boek handelt over de religieuze stichtingen in Valenciennes en tot slot wijdt hij zijn vierde boek aan de gebeurtenissen rondom de kroning van Hendrik VII van Luxemburg († 1313, zoon van Boudewijn van Avesnes † 1295) tot keizer van het Heilige Roomse Rijk. Een becommentarieerde editie van de kroniek is uitgegeven door zijn zoon, Pierre d’Outreman. Omdat hij geen aanvullende informatie biedt op de heraldiek laat ik hem in dit proefschrift verder buiten beschouwing. D’Outreman 1639.

713 Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844, II (voorwoord Arthur Dinaux).

714 In dit proefschrift wordt, vanwege de praktische beschikbaarheid, voor de verwijzingen gebruik gemaakt van een latere uitgave van het manuscript door Arthur Dinaux. Het oorspronkelijke manuscript (Valenciennes 673) van Le Boucq is door de auteur geraadpleegd. Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844.

715 Hier valt een parallel te trekken met het grafmonument van Gwijde van Avesnes, waarop in de zeventiende eeuw het programma ook niet zichtbaar was.

716 Le Boucq en Le Boucq de Ternas 1857, 245. Zie ook een tweede manuscript, van de hand van Simon le Boucq: Brussel 19394, zoals werd opgemerkt in Campbell 1977, 305, noot 38. Zie in Campbell ook de opmerking dat de erfenis van Jacques le Boucq grotendeels verloren is gegaan bij de brand die in 1731 de bibliotheek te Brussel (die op dat moment veel van zijn handschriften bezat) in de as legde.

HERALDIEK EN GENEALOGIE: METHODOLOGIE

De reconstructie van het genealogisch programma aan de hand van de vroegmoderne handschriften is, gezien de bovenstaande opmerkingen, niet onproblematisch, maar mijns inziens niet onmogelijk. In de Inleiding van dit proefschrift is betoogd dat een reconstructie verschilt van een reproductie. In een reconstructie dienen de elementen die noodzakelijk zijn voor het testen van de hypothese te worden opgenomen. Een natuurgetrouwe reproductie is niet het primaire doel van een reconstructie. Voor wat betreft de handschriften volgt daaruit dat de wapenschilden, zoals ze zijn opgetekend door beide Le Boucqs en door L'Olivier en Dourdier, bruikbaar zijn voor de reconstructie van het heraldisch programma waarbij de identificatie van de gerepresenteerde personen van primair belang is.⁷¹⁷

Hoewel het waarschijnlijk is dat de vroegmoderne heraldici doorgaans te goeder trouw de wapenschilden (voor zover zichtbaar of traceerbaar in eerdere manuscripten) hebben opgetekend, zijn deze in hun overzichten geen exacte replica's. Er is voor wat betreft de uitvoering van de wapens in de verschillende manuscripten een drietal verschillen op te merken. Allereerst de wijze van het delen van het wapenschild. In Parijs 25665 wordt voor de schilden van mannen gebruik gemaakt van het oud-Franse ronde schild. Als er sprake is van een combinatie van twee wapenschilden, dan wordt het schild gedeeld (zie ook onderstaand). In de manuscripten Lille 526 en Valenciennes 1026 wordt in deze gevallen geen gedeeld schild weergegeven, maar een hartschild (Tabel 15). Ten tweede is er een verschil in de vorm van het vrouwenschild. In Parijs 25665 worden voor alle vrouwenwapens (gedeelde) ruitschilden gebruikt.⁷¹⁸ In Valenciennes 1026 en in Lille 526 hebben vrouwen die koningin of keizerin zijn een rondschild gekregen, gravinnen zijn wel met een ruitschild afgebeeld. Het derde en meest opvallende verschil is tot slot de bekroning van de wapens. In manuscript Parijs 25665 zijn uitsluitend de wapenschilden van (aarts-)bisschoppen bekroond met een mijter.⁷¹⁹ In Lille 526 en Valenciennes 1026 dragen vrijwel alle schilden een kroon, of mijter en staf, met een differentiatie tussen kronen van graven/gravinnen, hertogen/hertoginnen, koningen/koninginnen en keizers/keizerinnen.

Dat een gedeeld wapenschild voor vrouwen al werd ingezet in de dertiende eeuw blijkt uit het tegenzegel van Philippa van Luxemburg, waar de klimmende leeuw van Henegouwen op dexter wordt gedeeld met de klimmende leeuw van Luxemburg op sinister (Afb. 90).⁷²⁰ Voor wat betreft het delen van schilden lijkt Parijs 25665 de wapenschilden op de

717 Voor een reconstructie van de uiterlijke verschijningsvorm van de wapenschilden zijn zij niet geschikt.

718 Zoals voorgeschreven werd in het handschrift van Noël le Boucq. *Traité de blason et recueil d'armoiries, composés par Noël Le Boucq, de Valenciennes*. Parijs 11463, fol. 54r.

719 Uitzondering hierop is het wapen van Margaretha van Henegouwen in Parijs 25665 (grafmonument G5, wapenschild 3M). Verklaring hiervoor kan zijn dat het haar eigen wapenschild betreft en dat deze niet op het grafmonument, maar op de muur was geplaatst.

720 Sigilla: <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/27340> (geraadpleegd op 17-7-2019). Zie voor de overdracht van vrouwenwapens van moeder op dochter verder Chassel 2012.

tombes te hebben gevolgd. De bovengenoemde differentiaties in schildvormen en schilddekking is echter een vroegmoderne interpretatie, al is het niet helemaal uit te sluiten dat de wapenschilden op de grafmonumenten be kroond waren; er zijn uit de veertiende eeuw al wel voorbeelden van be kroonde wapenschilden bekend. Het vroegste bekende Franse zegel waarop een kroon wordt geplaatst boven een schild dateert uit 1353 en was eigendom van Jean le Bel.⁷²¹ Maar het gebruik om door verschillende soorten kronen (keizerskroon, koningskroon, hertogelijke kroon en gravenkroon) een verschil in rang aan te tonen, zoals toegepast in Lille 526 en Valenciennes 1026, dateert pas uit het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.⁷²² Dat de *lozenge* (ruitvorm) als schildvorm exclusief was voorbehouden aan vrouwenwapens – zoals werd gesteld door Noël le Boucq – is ten slotte een vroegmoderne mythe.⁷²³

Afb. 90 – Tegenzegel Philippa van Henegouwen + CLAVIS SIGILLI COMITISSE HAYNONIE.

ANALYSE VAN DE AVESNESHERALDIEK

Met deze twee kanttekeningen in het achterhoofd kan worden gestart met de identificatie van de wapenschilden, ten eerste een analyse van het hele corpus wapenschilden.⁷²⁴ De onderzochte handschriften bevatten in totaal honderddrieëntig wapenschilden, verspreid

721 Pinoteau 1982, 509–10. In dit opzicht is ook het contrazegel van Burchard van Avesnes interessant met daarop een schuine bisschopsstaf, zie hiervoor Hoofdstuk 3, noot 600.

722 Zoals ook opgemerkt door Noël le Boucq. Parijs 11463, fol. 43r, 173r. Hij be kroonde de wapens van geestelijken en bisschoppen met een staf en mijter en bracht differentiatie aan tussen keizerskronen, koningskronen en kronen voor graven. Verder merkte hij op dat voor dames een ruitschild gebruikt moest worden, net zoals het geval is in Valenciennes 1026. Hij nam enkel wapens van vrouwenkloosters (zoals Fontenelles) op in zijn manuscript, die inderdaad met ruitschild en een staf worden weergegeven. Zie ook Hiltmann 2011, 189, noot 97.

723 Grégoire 2017, 115. Zie voor vrouwenwapens ook Bouly de Lesdain 1898.

724 Zie voor een overzicht van de problematiek omtrent de identificatie van wapenschilden in wapenboeken de website <https://heraldica.hypotheses.org/>. Zie met name het werk van Steen Clemmensen. Hij stelde een database samen uit wapenschilden uit tientallen middeleeuwse en vroegmoderne wapenboeken. Deze database is een onmisbare bron voor onderzoek naar, en identificatie van onbekende wapenschilden. <http://www.armorial.dk/>.

over acht grafmonumenten.⁷²⁵ Er zijn in deze groep, de verdubbelingen uitgesloten, zeventig verschillende wapenschilden. Van deze zeventig verschillende soorten schilden zijn er in totaal dertig gedeeld of voorzien van een *brisure* (zie Bijlage 7, in totaal tweeënvijftig keer afgebeeld op de tombes, dezelfde schilden kunnen immers op meerdere grafmonumenten voorkomen). In deze gevallen is het meestal mogelijk om het schild op persoonsniveau te identificeren. Het gedeelde wapenschild van edele vrouwen, met aan de dexterzijde de echtgenoot en aan sinisterzijde de vader, maakt (in veel gevallen) de identificatie van een eigenaresse op persoonsniveau mogelijk.⁷²⁶ Verder zijn bisschoppen eenvoudig te identificeren. Ook zij werden in de manuscripten aangeduid door middel van een gedeeld wapen, dexter het wapen van hun vader, sinister het wapen van het bisdom. Tot slot gold voor jongere broers die een *brisure* voerden (bijvoorbeeld de barensteel van Edward de Zwarte Prins), dat in bepaalde gevallen identificatie tot op de persoon nauwkeurig aan de hand van de wapenschilden mogelijk was.

Er vallen bij de analyse van de totale groep drie zaken op. Ten eerste het wapen van de graven van Henegouwen. In de inleiding van dit hoofdstuk werd al opgemerkt dat Jan I van Avesnes en in zijn voetsporen ook zijn zoon Jan II de klimmende leeuw van Vlaanderen op hun schild voerden. Ook Gwijde en Jan van Dampierre, beiden ooms van Jan de Tweede, voerden de klimmende leeuw in sabel op het veld van or (de laatste als jongere broer van de graaf met een barensteel). Op de andere zeven grafmonumenten werd voor het graafschap Henegouwen gekozen voor het nieuwe, gekwartierde wapen (Holland-Vlaanderen). Dit wapen werd pas gevoerd door Willem I.⁷²⁷ Op zijn eerste zegel is een ruiter te paard afgebeeld, met op het schild en op de bekleding van zijn paard een klimmende leeuw en de inscriptie: S' / WILHEL / MI DE HAYNONIAE Z / : HOLLAND' MILITIS.⁷²⁸ Op zijn helm en op het hoofd van het paard is een eenkoppige adelaar afgebeeld. Op een later zegel dat dateert uit 1314 – dus van na het moment dat Willem graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen is geworden – is dit aangepast. De inscriptie luidt nu: S' GVILL'I / DEI : GRA : CO / MITIS

725 Het betreft vijf grafmonumenten uit de franciscanenkerk te Valenciennes (voor Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg; Willem I van Avesnes; Margaretha van Henegouwen; Margaretha van Artois en Jan van Beaumont), één grafmonument in de dominicanenkerk (Jan de Tweede) en tot slot twee uit het klooster Fontenelles (Isabeau van Namen en Johanna, non te Fontenelles). De grootste groep wapenschilden, 103 stuks, is (onder andere) afkomstig uit Parijs 25665. Alleen de heraldiek op het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg ontbreekt in dit manuscript, zoals gezegd is deze alleen opgenomen in Valenciennes 1026.

726 Dat deze praktijk ook in de dertiende eeuw al gebruikelijk was, blijkt uit het zegel van Philippa van Luxemburg, waar de klimmende leeuw van Henegouwen op dexter wordt gedeeld met de klimmende leeuw van Luxemburg op sinister. Sigilla: <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/27340> (geraadpleegd op 17-7-2019).

727 Zie <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/26771> (geraadpleegd op 17-7-2019).

728 <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/27204> (geraadpleegd op 17-7-2019). Transcriptie: Sigillum Wilhelmi de Haynonie Z[elandie?] et Hollandie militis. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat deze transcriptie hypothetisch is. Op de afdruk van het zegel is de inscriptie niet meer te lezen. De transcriptie is gebaseerd op een tekening van het zegel. Zie hiervoor de link naar Sigilla in deze noot. Het zegel kan helaas niet meer worden gedateerd. Dat Willem 'militis' in plaats van 'comitis' wordt genoemd wijst in de richting van de periode voor de dood van zijn vader Jan II in 1304.

: HAYNN : HOLL' : / ZE / LANDIE : AC : DNI : FRI.⁷²⁹ Op het schild van de ruiter is nu het gekwartierde wapen te zien, evenals op de bedekking van het paard. Op de helm en op het hoofd van het paard bevindt zich nog wel de eenkoppige adelaar. Het gebruik van het nieuwe gekwartierde wapen dateert dus van na 1314.

Naast het 'nieuwe' Henegouwse wapen wordt in de manuscripten Valenciennes 1026 voor het heraldisch programma van Jan II van Avesnes en Philippa ook gebruik gemaakt van het oude gekeperde wapen van Henegouwen. Door dit wapenschild wordt een differentiatie aangebracht tussen het 'oude' geslacht (bijvoorbeeld voor Isabella van Henegouwen op positie 2S en voor Margaretha van Henegouwen op positie 3S) en de Avesnestelgen. De vraag is of dit ook het geval was op het grafmonument, of dat het een vroegmoderne interpretatie betreft. Op de tombe van Jan de Tweede maakte Jacques le Boucq (Parijs 25665) ook gebruik van het oude gekeperde wapen, als onderdeel van het wapenschild voor Margaretha II van Vlaanderen (zie Afb. 91 en Tabel 17). Aan de dexterzijde van haar wapenschild is gedeeld Vlaanderen en oud-Henegouwen weergegeven. Daarnaast stond het gekeperde wapen ook in tussen wapens die zich volgens Le Boucq in de zwikken van de nissen op de zijwand van de tombe bevonden. Omdat het wapenschild oud-Henegouwen werd weergegeven door Le Boucq op de tombe van Jan de Tweede, lijkt het mij waarschijnlijk dat ook de weergave van oud-Henegouwen op het graf van Jan II en Philippa in Valenciennes 1026 ook correct is.⁷³⁰

Afb. 91 – Het zegel van Willem I en het wapenschild van Margaretha (graf Jan de Tweede, Parijs 25665).

De twee vroege Avesnestombes verschillen dus voor wat betreft de weergave van de heraldiek van de graven van Henegouwen en hun verwanten van de latere tombes (de aanpassingen op het graf van Jan II daargelaten). Waar op de vroege tombes de schilden nog

729 <http://www.sigilla.org/fr/sgdb/sceau-type/27210> (geraadpleegd op 17-7-2019). Transcriptie: Sigillum Guillelmi Dei Gratia comitis Haynonie, Hollandie, Zelandie ac domini Frizie. Er is overigens ook een tegenzegel met een klimmende leeuw waarop Willem graaf wordt genoemd. Het is dus niet gezegd dat deze wijziging heeft plaatsgevonden op het moment dat Willem graaf werd. Het ontbreken van een datering van de zegels maakt het lastig hier verdere uitspraken over te doen.

730 Zie hiervoor ook mijn opmerkingen over het gekeperde wapen in de inleiding van dit hoofdstuk. Op het grafmonument van Willem I maakt de auteur van Valenciennes 1026 ook éénmaal gebruik van oud-Henegouwen voor het wapen van Boudewijn IX. Parijs 25665 deelt hiervoor het wapenschild van Constantinopel met de leeuw van Vlaanderen.

gedifferentieerd zijn en zo, doormiddel van het gekeperde wapen van Henegouwen en de Vlaamse leeuw, de personele unie tussen Vlaanderen en Henegouwen werd benadrukt, speelt dit op de latere tombes geen rol meer. Alle personen worden dan gerepresenteerd door het nieuwe wapen van Henegouwen. In de context van wat eerder is opgemerkt over de zegels van de graven is het mijns inziens mogelijk deze vroege differentiatie in het licht van de opvolgingsstrijd te plaatsen.

Ten tweede brengt de analyse van de honderddrieëndertig wapenschilden een sterke voorkeur voor het huis Luxemburg aan het licht. In totaal zestien wapenschilden van leden van dit huis waren op de tombes weergegeven. Deze vormen, na de bovenstaand besproken Henegouwse wapens, de grootste groep. Op het grafmonument van Willem I stonden vier Luxemburgse edelen afgebeeld (Philippa van Luxemburg, zijn moeder; Hendrik VII, keizer van het Heilige Roomse Rijk; gekwartierd Limburg en Luxemburg, huis Luxemburg; Boudewijn van Trier, broer van Hendrik VII).⁷³¹ De heraldische aanwezigheid van Hendrik VII op dit grafmonument is opmerkelijk, in het licht van de aanspraken van Jan II van Avesnes en zijn vader op Rijksvlaanderen en Zeeland Bewestenschede. Toen Hendrik VII van Luxemburg in 1308 tot Roomskoning werd gekozen, koos hij in deze strijd partij voor Willems tegenstrever Robrecht, graaf van Vlaanderen. Hij beleende de laatste zelfs met de beide gebieden.⁷³² Uiteindelijk kreeg Willem Zeeland pas op 6 maart 1323 in handen, ruim na de dood van Hendrik VII († 1313) door tussenkomst van de Franse vorst Karel IV.⁷³³

Het lijkt op het eerste oog vreemd dat een politieke vijand terecht komt op het grafmonument van de overleden graaf. Maar de duurzaamheid van die boodschap (waar in Hoofdstuk 7 verder op in zal worden gegaan) maakt dat de verbeelding van Henrik VII in bredere context dan enkel dit conflict moet worden gezien. De banden met het huis Luxemburg waren nauw (onder andere verduurzaamd door het huwelijk van Philippa van Luxemburg, dochter van Hendrik V van Luxemburg). Voor de nakomelingen van Willem I werden deze banden door de weergave van Hendrik VII benadrukt. Daardoor woog in dit geval de representatie van de bloedverwantschap met een keizer zwaarder dan het politieke conflict. Aan het hoofdeinde van de tombe van Willem I waren maar liefst drie keizers opgenomen (Roomskoning Willem, Hendrik VII en Boudewijn van Constantinopel). Interessant is in dit opzicht dat een vierde nauwverwante keizer, Willems schoonzoon Lodewijk de Beier, niet op het grafmonument werd opgenomen.⁷³⁴ Wanneer de bloedlijntheorie wordt gevolgd, is dit logisch; Lodewijk was door zijn huwelijk met Margaretha van Henegouwen weliswaar een schoonzoon van Willem I, maar geen directe bloedverwant.

731 De relatie tussen Hendrik VII en Willem I is te verklaren via Beatrix van Avesnes. Zij was de dochter van Boudewijn van Avesnes, zuster van Jan de Tweede en zij huwde Hendrik VII.

732 Zie voor de bondgenootschappen van Willem I en de verhouding tot Hendrik VII, Zijlmans 2017, 240–43.

733 Zijlmans 2017, 261–65.

734 Hij stond wel op het grafmonument van Philippa van Henegouwen (zie Hoofdstuk 4).

Het derde aspect dat ik kort wil uitlichten is de rol van de meest gerepresenteerde persoon op de grafmonumenten: Boudewijn van Constantinopel. Zijn wapenschild komt maar liefst acht keer voor op de acht tombes.⁷³⁵ Voor de Avesnesafstammelingen bleef de herinnering en associatie met keizer Boudewijn van Constantinopel op het grafmonument relevant, zelfs wanneer zij vijf generaties jonger waren (dit gold voor Margaretha van Henegouwen en non Johanna van Fontenelles). Op de grafmonumenten van Jan II en Willem I werd hij prominent aan het hoofdeinde afgebeeld en het grafmonument van Jan de Tweede bevatte zelfs twee keer het wapenschild van de illustere vorst. De verbeelding van Boudewijn IX op de grafmonumenten onderstreept het belang van *lignage*, zoals die werd verbeeld op de grafmonumenten van de Avesnes. Deze *lignage* lijkt het sterkst te zijn uitgewerkt op de tombe van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg.

735 Hij ontbreekt enkel op het grafmonument van Isabeau van Namen.

6

HOOFDSTUK 6
LIGNAGE EN PARAGE OP
AVESNESGRAFMONUMENTEN

VERWANTSCHAPSTOMBES

De basis voor het onderzoek naar genealogische programma's op grafmonumenten werd gelegd door Morganstern. Zij suggereerde dat op het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg de heraldiek werd gebruikt om te refereren aan de opvolgingsstrijd tussen de Avesnes en hun Dampierretegenstrevers.⁷³⁶ Deze gedachte wordt hieronder uitgebreid en aangescherpt. De aanwezigheid van 'verwantschapspleurants' op een *kinship*-tombe, een grafmonument waarop verwantschap werd verbeeld door middel van wapenschilden, kan volgens Morganstern op twee manieren worden geïnterpreteerd, vanuit religieus en vanuit politiek perspectief.⁷³⁷ Beide gezichtspunten suggereren niet noodzakelijkerwijs hetzelfde publiek. Religieuze lezing van het programma is primair gericht op de geestelijkheid (als de uitvoerders van de nagedachtenissen), een politieke duiding doet een breder en ook seculier publiek vermoeden.⁷³⁸

Allereerst de religieuze lezing van het programma op de tombe: De begraafplaats van het lichaam van de overledene was in de late dertiende en vroege veertiende eeuw de primaire *locus* voor de *memoria*, waar de aanwezigheid van het dode lichaam een impuls gaf aan het uitvoeren van rituelen ter nagedachtenis van de overledene.⁷³⁹ Nagedachtenisstrategieën in kerken waar het lichaam niet begraven was, lijken minder effectief te zijn geweest.⁷⁴⁰ Mede ter duurzame markering van deze belangrijke commemoratieve plek diende het grafmonument. Morganstern betoogt dat de pleurants rondom de tombe niet alleen de overledene herdachten, maar dat ze eveneens de plaats van gebeden voor het zielenheil van de familieleden verbeelden, als onderdeel van vicarieën (fondsen waaruit de missen ten behoeve van het zielenheil werden bekostigd aan een bepaalde kapel of aan een bepaald altaar) gesticht door de dode of zijn nabestaanden.⁷⁴¹ Ze dienden volgens haar als geheugensteun ('mnemonic

736 Morganstern 2000b, 57–60.

737 Morganstern 2000b, 3–9.

738 Voor de rol van publiek zie Hoofdstuk 7.

739 Charlotte Stanfords vergelijking tussen de nagedachtenis voor twee geestelijken (bisschop van Parijs, Simon Matifas de Buey, † 1304 en kardinaal Michel du Bec, † 1318) laat zien dat de aanwezigheid van het dode lichaam een impuls gaf aan de rituelen ter nagedachtenis van de overledene. Nagedachtenisstrategieën in kerken waar het lichaam niet begraven was, blijken volgens Stanford minder effectief te zijn geweest. Het gebruik om delen van het lichaam in verschillende kerken te begraven, om zo het gebed ter nagedachtenis te maximaliseren, kan in deze context worden verklaard. Stanford 2007.

740 In deze context moet worden aangestipt dat dit verbonden lijkt te zijn met de praktijk van het begraven van het lichaam in verschillende kerken. Aangezien geen van de Avesnes hiervoor heeft gekozen, zal ik deze praktijk in dit proefschrift niet verder uitwerken. Ik verwijs hiervoor graag naar de sleutelpublicatie over dit onderwerp van de hand van Elisabeth Brown. Brown 1990a.

741 Het verschil tussen *kinship*- en ceremoniële pleurants is weliswaar al voor de publicatie van het boek onderkend tijdens de negende conferentie van het Conseil International des Musées (1971), maar Morganstern is de eerste die het idee verder uitwerkt. Zie voor de tentoonstelling Quarré 1971. In deze publicatie is een beknopte catalogus van pleurants op grafmonumenten en in getijdenboeken opgenomen. De tentoonstelling werd gecenseerd door Morand 1971. Zie voor het ontstaan van *kapellarijen* in de dertiende eeuw, Colvin 2000, 163.

device') voor de priesters die belast waren met de gebeden voor de overledene en zijn of haar verwanten.⁷⁴²

Deze gedachte van een *kinship*-tombe als visuele geheugensteun bij gebeden is interessant, maar er moet bij dit idee een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst ontbreekt een argumentatie waarom zou (moeten) worden afgeweken van de gebruikelijke manier van administreren van nagedachtenisgebeden en bijbehorende stichtingen. Donaties voor religieuze stichtingen werden normaliter opgetekend in memorieregisters (*libri memoriales*). Deze bevatten de registratie van begraafplaatsen, nagedachtenismissen (soms in de vorm van kalenders), giften en religieuze stichtingen.⁷⁴³ Hoewel vorm en inhoud van de registers per kerk verschilden, was het hoe dan ook gebruikelijk om een papieren administratie van memoriestichtingen bij te houden. Waarom er daarnaast nog een visuele 'schaduwadministratie' door middel van heraldiek op grafmonumenten nodig was, wordt door Morganstern niet overtuigend gemotiveerd. Haar verklaring is dat de celebrant tijdens de mis aan de hand van de wapenschilden zou kunnen onthouden voor wie er gebeden moest worden.⁷⁴⁴ Dit brengt echter een tweede, meer praktisch, probleem met zich mee. De celebrant, die tijdens de mis belast was met het noemen van de namen van de overledenen ter nagedachtenis, bevond zich bij het altaar. Vanuit deze positie waren, zeker in het geval van een vrijstaande tombe, nooit alle zijden ervan te overzien. Tijdens de mis was dus de helft van de 'geheugensteun' op het grafmonument onzichtbaar. De oplossing voor dit probleem kan een rondgang om de tombe zijn geweest. Daarvoor is bij mijn weten in de bronnen geen enkele aanwijzing te vinden. Dat het voorgeslacht waarvoor gebeden moest worden niet bij naam hoefde te worden genoemd om te worden herdacht blijkt tot slot uit de formulering in bijvoorbeeld stichtingsakten. Zo schonk Margaretha II van Vlaanderen in 1234 een rente van honderd *livres* aan haar klooster te Flines voor 'al haar voorouders' ('omnium antecessorum meorum').⁷⁴⁵ Uit bovenstaande blijkt dat zowel de noodzaak als het functioneren van de pleurants als 'mnemonic device' problematisch zijn en daarmee mijns inziens onwaarschijnlijk.

De tweede suggestie van Morganstern, de duiding van de pleurants als dragers van een politieke boodschap, biedt meer perspectief, zelfs al is ook die niet zonder problemen. Ze analyseerde de pleurant-iconografie op de tombe van graaf Theobald III van Champagne († 1201, gesticht door zijn vrouw Blanche van Navarra, † 1229), als voorbeeld van zo'n politiek gemotiveerd programma. De familiereeks op de tombe werd door haar gelezen als een

742 'The tomb is the visual reminder of chantry ordinance [...] the figures on the tomb chest probably also served as a mnemonic device' Morganstern 2000b, 4. Zie hiervoor ook Morganstern 2000a.

743 Zie voor deze registers in de *memoria* website: Memo 2019, geraadpleegd op 07-04-2020. Binie Biemans en Truus van Bueren schreven een artikel over het memorieboek van het Sint-Nicolaasklooster in Utrecht en de waarde van dit boek voor kunsthistorisch onderzoek. In dit artikel wordt ook stilgestaan bij de methodologische kansen en uitdagingen van de bestudering van dit materiaal. Biemans en Van Bueren 2005, 259, 260.

744 Ibid.

745 Hautcoeur 1873, 6. Zie ook Hoofdstuk 1, paragraaf *Flines*.

middel om het erfrecht van hun zoon Theobald IV te benadrukken.⁷⁴⁶ Graaf Theobald III overleed toen zijn echtgenote Blanche van Navarra zwanger was van hun zoon en opvolger Theobald IV. Dat Blanche op het grafmonument van haar overleden echtgenoot een verwijzing naar vier aanverwante koningshuizen opneemt, interpreteerde Morganstern als een reactie op deze politiek instabiele situatie. Door deze belangrijke familieleden af te beelden, herkenbaar door middel van heraldiek en inscripties, presenteerde de stichtster van de tombe een genealogie gelardeerd met koninklijk bloed aan de toeschouwers. Het was een krachtig propagandamiddel in een tijd dat bloedlijn en afkomst van zeer groot belang waren.⁷⁴⁷

De gepresenteerde genealogie op de tombe van Theobald III is helder te duiden; het belang van het tonen van verwantschap met vier koningshuizen voor de jonge weduwe laat weinig te vragen over. In veel andere gevallen is het echter lastiger te achterhalen welke extra betekenis de gerepresenteerde familieleden kunnen hebben gehad. Vooral op tombes waarop familieleden zijn afgebeeld die meerdere generaties teruggaan, wordt de interpretatie van het genealogisch programma nog complexer.⁷⁴⁸ Een problematisch voorbeeld dat van belang is voor dit onderzoek, is Morgansterns behandeling van het genealogisch programma op de tombe van Jan II van Avesnes.⁷⁴⁹ Ze zag in de positionering van Margaretha II van Vlaanderen (grootmoeder van Jan II) op de tombe een verwijzing naar de opvolgingsstrijd tussen de Avesnes en de Dampierres.⁷⁵⁰ De pleurant van Margaretha zou volgens haar op een (aan haar stand) ondergeschikte positie zijn geplaatst (zie Bijlage 8). Margaretha stond namelijk niet aan het hoofdeinde van het grafmonument van Jan II en Philippa, naast haar eerste echtgenoot Burchard en haar zoon Jan I van Avesnes en schoondochter Aleida van Holland. De pleurant van Margaretha werd gedegradeerd ('relegated') tot de noordelijke zijde van de tombe, de lange zijde waarop de vrouwelijke verwanten van Jan en Philippa waren geplaatst.⁷⁵¹ Margaretha stond daar op een 'magere' zevende positie. Op het eerste gezicht lijkt deze lezing overtuigend. Waarom zou de grootmoeder van de overleden graaf van Henegouwen anders moeten aansluiten in de rij, op deze schijnbaar aan haar status onwaardige plaats? Nader bekeken blijkt de positie van Margaretha echter gewoon in lijn te zijn met het contemporaine protocol. De weergave van de wapenschilden op de tombe in het eerder besproken zeventiende-eeuwse handschrift met de verschillende grafmonumenten en epitafen uit de franciscanenkerk te Valenciennes (Valenciennes 1026) maakt dit in een oogopslag inzichtelijk. De zes vrouwen die Margaretha 'voorgaan' op de tombe zijn allemaal van hogere

746 Morganstern stelt dat de tombe van Theobald III was gemaakt om de loyaliteit die de bevolking van Champagne voelde voor de overleden graaf over te brengen op zijn zoon Theobald IV. Morganstern 2000b, 13.

747 Zie ook paragraaf *Verwantschap, lignage en parage* in dit hoofdstuk.

748 Een voorbeeld hiervan is de tombe van Maria van Dreux, met zesendertig pleurants. Morganstern 2000b, 45, figuur 21. Daarnaast is het de vraag welke protagonist moet worden gekozen bij een wapenschild dat een huis representeerde. Hierover onderstaand meer.

749 Morganstern 2009b, 59.

750 Zie voor deze geschiedenis Proloog.

751 Morganstern 2000b, 59.

stand. Middeleeuws protocol schreef voor dat deze rangen voorgingen.⁷⁵² In het handschrift wordt dit gevisualiseerd door de plaatsing van kronen boven de zes wapenschilden.⁷⁵³ Vanuit dit oogpunt bezien is Margaretha op de tombe geplaatst op een positie die aansluit bij haar status als gravin. Ze moest keizerinnen, koninginnen en hertoginnen laten passeren.

Deze kanttekening bij de genealogische interpretaties van Morganstern geeft aanleiding om hier het genealogisch programma op de tombes van de Avesnesfamilie nader onder de loep te nemen. Aan de hand van de casus Avesnes zal worden geprobeerd om een betrouwbaarder interpretatie van dit genealogisch programma vast te stellen. Aan Morgansterns analyse van de tombe van graaf Jan II van Avesnes kan, op basis van nieuwe bronnen, een zevental andere Avesnestombes met heraldisch programma worden toegevoegd. Verder zal ik de rol van verwantschap (*kinship*) in de genealogieën op deze tombes duiden, maar niet zonder eerst het begrip ‘verwantschap’ in de veertiende eeuw te belichten.

VERWANTSCHAP: LIGNAGE EN PARAGE

In het onderzoek naar verwantschap en genealogie hebben Georges Duby en Karl Schmid een grote rol gespeeld.⁷⁵⁴ De zogenaamde Schmid-these stelt dat de aristocraten uit de vroege Middeleeuwen een brede opvatting van verwantschap hadden.⁷⁵⁵ Hun verwanten bestonden uit familie van zowel agnatische (vaders-) als cognatische (moeders-) kant en waren als groep sterk horizontaal georganiseerd in een zogenaamde *Sippe*. Rond het jaar 1000 vond er volgens Schmid een verandering plaats. Verwantschap concentreerde zich op de agnatische afstamming, van vader op oudste zoon (*Geslecht*). Eigendom en titels overerfden via deze patrilineaire lijn (*primogenituur*), waarmee ooms, jongere broers en vrouwen in de familie van opvolging werden uitgesloten. De theorie van Schmid vertoont parallellen met het onderzoek van Georges Duby naar de sociale geschiedenis van de Mâconnais.⁷⁵⁶ De waarde van de onderzoeken van Duby en Schmid is het verband dat werd gelegd tussen verwantschap en aristocratisch zelfbewustzijn. Volgens Barton werd het zelfbewustzijn van de middeleeuwse adel gedefinieerd door de sociale contacten met andere aristocraten.⁷⁵⁷ Voornamelijk in deze context van verwantschap, ridderlijkheid en hofcultuur werd dit zelfbewustzijn gevormd. Voor grafmonumenten volgt hieruit de in dit hoofdstuk uitgewerkte veronderstelling dat dit

752 Zie voor ‘princely rank’ in wapenboeken Hiltmann 2011, 179–84.

753 Parijs 11463, fol. 173r. Het aanbrengen van hiërarchie door de bekroning met een konings- of keizers- of grafelijke kroon is een zestiende-eeuws verschijnsel. Hiltmann 2011, 189, noot 97. De kronen zijn dus toegevoegd door de vroegmoderne auteurs, wat niet wegneemt dat de positie van Margaretha past bij haar status.

754 Stahuljak 2014, 72.

755 Schmid 1983.

756 Duby 1982.

757 In deze paragraaf zal bij de eerste context uitbreider stil worden gestaan. Voor bibliografische overzichten van de andere twee contexten verwijs ik graag naar het overzichtswerk van Barton. Barton 2009, 502.

zelfbewustzijn duurzaam werd uitgedrukt op de tombes, door de iconografie van verwantschap.

Schmids stelling dat er rond het jaar 1000 een sterke verandering zou hebben plaatsgevonden in de organisatie van de verwantschapsgroepen is echter niet meer houdbaar.⁷⁵⁸ Allereerst werd de overerving over de mannelijke lijn te sterk aangezet door Schmid en Duby.⁷⁵⁹ Hun focus op de patrilineaire overerving impliceerde een ondergeschikte positie voor de dochters en echtgenotes, hetgeen een te simplistisch model is gebleken.⁷⁶⁰ Door de gehele Middeleeuwen werd de erfenis verdeeld over alle nakomelingen, zowel de zonen als de dochters (bijvoorbeeld door de schenking van allodiale bezittingen via de bruidsschat).⁷⁶¹ Ook speelden vrouwen een niet te onderschatten rol binnen de verwantschapsstructuren. Door hun eer, hun bloed en door de verbanden die door hun huwelijken werden gesloten vervulden zij hierin hun eigen rol.⁷⁶² Verwachtingen voor de toekomst lagen in de handen van de zonen, maar de status van de familie in het heden lag even zo vaak in de handen van de dochters.⁷⁶³ Het huwelijk van Philippa met Edward III is hiervan in dit proefschrift een sprekend voorbeeld.

De vraag is nu op welke wijze verwantschap in de Middeleeuwen anders kan worden gedefinieerd.⁷⁶⁴ De sleutel ervoor ligt, zoals onder andere wordt betoogd door Crouch, bij de *lignage* (afstamming in de verticale lijn) en de *parage* (groep van gelijke rang). De betekenis van *lignage* in dertiende-eeuwse teksten was volgens Crouch universeel, namelijk gedeelde afkomst. Reden voor het benadrukken van deze afkomst was de zoektocht naar eer en onderscheid. De voorouders, bloedverwanten (*consanguinei*) gaven hun nobele eigenschappen immers aan de nakomelingen door via hun bloed.⁷⁶⁵ Stahuljak merkte verder op dat bloed binnen de verticale afstamming een metafoor is en niet zozeer moet worden gezien

758 Crouch 2016, 112–16. Bouchard 2001, 175–80.

759 Spiess stelt dat voor het Duitse keizerrijk gold dat in de Ottoonse en Salische periode de koning heerschappij over de hertogdommen, markgraafschappen en graafschappen als tijdelijke posten beschouwde en zich dus het recht voorbehield om deze posten vrijelijk toe te wijzen. Dit leidde ertoe dat slechts de oudste zoon voor opvolging in aanmerking kwam. In de dertiende eeuw veranderde de politieke situatie. De macht van de koningen nam af en de lenen werden meer en meer beschouwd als privébezit. Daarmee ontstond de mogelijkheid om een leen te verdelen tussen meerdere kinderen. Dochters kregen recht tot opvolging (wanneer er geen zoon beschikbaar was) en alle zoons kwamen in aanmerking voor opvolging. Dit leidde tot een groei van het aantal prinsen, in 1190 waren dit er tweeëntwintig, in 1350 vierenveertig. Spiess 2017, 136, 137.

760 Bouchard 2001, 180. De Salische wet bevatte een passage over de uitsluiting van vrouwen bij erfopvolging. Deze passage werd in de vijftiende eeuw ingezet om de Valois-aanspraken op de Franse kroon tijdens de Honderdjarige Oorlog kracht bij te zetten. Craig Taylor merkt op dat er geen bewijs is van de rol die deze wet wordt toegedicht in de debatten rondom de opvolging van de Capetvorsten in Frankrijk van 1316 tot 1328. Taylor 2001, 358, 359. In de *Échecs moralisés* van Jacques de Cessoles (vertaling door Jean de Vignay, 1337–1350) wordt de wet voor het eerst genoemd. Zie ook Vermijn 2018, 101.

761 Crouch 2016, 122; Stafford 1998; Spiess 2017, 136.

762 Zoals voor Henegouwen en Vlaanderen werd aangetoond door Jordan 2006a.

763 Stahuljak 2014, 74; Sabeau, Teuscher en Mathieu 2010, x–xiii.

764 Crouch stelt deze vraag, na de vaststelling dat een bestudering van familiestructuur in de breedste zin van het woord weinig oplevert. Crouch 2016, 124.

765 Carron en Gaussin 1989, 23–26. Zie ook Croenen 2003, 247.

in de enge moderne biologische interpretatie van erfelijkheid via bloed. Ook verwanten waarmee geen biologische bloedband wordt gedeeld maakten soms deel uit van de *lignage*.⁷⁶⁶ Deze kon, waar nodig, worden geherstructureerd, aangevuld of uitgedund. *Lignage* kan dus worden omschreven als een flexibel ‘web van allianties en bloedbanden’.⁷⁶⁷ Dit web bood de middeleeuwse aristocratie de kans om zich te onderscheiden en te verbinden door gebruik van hun afkomst. Bloed- en aanverwanten gaven hun nobele eigenschappen immers aan de volgende generaties door. Crouch vergeleek *lignage* zelfs met een machete, waarmee de weg wordt vrij gehakt door het dicht vertakte woud van het heden naar de toekomst.⁷⁶⁸ *Lignage* werd overigens al in dertiende-eeuwse bronnen gebruikt om afstamming weer te geven. In een contract voor een grafmonument dat dateert uit 1341 wordt gevraagd om pleurants uit de *lignage*: ‘ara ymaiginettes d’esleuvre dou lignage menant duel.’⁷⁶⁹

De andere dimensie binnen verwantschap, zoals onder meer ook door Crouch wordt geschetst, is die van de *parage*.⁷⁷⁰ Was *lignage* de verticale structuur, *parage* vertegenwoordigde de horizontale verbanden (de *liens*) binnen de familie. De rol van verwanten binnen de *parage* was van uiteenlopende aard. Ze waren borgen bij politieke verdragen, stonden garant bij geldleningen en waren scheidsrechter of pacificator in conflicten.⁷⁷¹ Deze horizontale contacten konden de carrière van de middeleeuwse aristocraat of geestelijke dus vooruithelpen – nepotisme, zou wellicht de modernere term zijn voor het profijt dat men kon hebben van de *parage*. Bloedbanden waren ook binnen de *parage* van belang, zoals Croenens analyse van de verwantschapsterminologie in bronnen over de Brabantse familie Berthout vaststelde. Binnen de *parage* werden in Brabant (en ook in Holland) de termen ‘neve’, ‘cousin’ of ‘consanguineus’ gereserveerd voor bloedverwanten. Deze terminologie werd ook gebruikt om asymmetrische machtsrelaties weer te geven.⁷⁷² Daarbij maakte het niet uit of deze contacten uit de verwanten van moeders- of vaderszijde kwamen.⁷⁷³

Morganstern maakt bij haar analyse van de verwantschapsmonumenten dit fundamentele onderscheid tussen *lignage* en *parage* niet. Om de aard van de verbeelding van verwantschap op de graftombes van de Avesnes te analyseren, in relatie tot hun aristocratisch zelfbewustzijn,

766 Stahuljak 2014, 76. Zie ook Stahuljak 2005.

767 Bouchard 2001, 178.

768 Crouch 2016, 131.

769 Crouch 2016, 125. Het citaat is afkomstig uit een tweede contract voor de grafmonumenten van Hendrik († 1285), Jan († 1312) en Hendrik de Jonge († 1323) van Leuven. Zie hiervoor Morganstern 2000b, 61–63 en noot 57.

770 Maagschap lijkt een term die aan *parage* moet worden gekoppeld. Godfried Croenen merkt hierover echter op dat maagschappen in de late Middeleeuwen nauwelijks een rol meer speelden, hoogstens in het geval van voogdijzaken en vetevoering. Croenen 2003, 246.

771 Croenen 2003, 258.

772 Croenen geeft het voorbeeld van de Hollandse oorkonde uit 1325 waarin de verwantschap van Gerard van Voorne aan graaf Willem III van Holland werd vermeld (beiden waren verwant via Walram IV van Limburg). De fout werd opgemerkt en ‘neve’ werd gewijzigd in ‘here’. Croenen 2003, 256, noot 171. Niermeyer 1971, 40, nr. 33.

773 Crouch 2016, 137.

is onderzoek naar de rol van *lignage* en *parage* op deze monumenten van de Avesnes echter van essentiële betekenis. Voordat de genealogie op de monumenten op deze wijze kan worden gereconstrueerd en geanalyseerd is een korte excursie noodzakelijk naar een tweede object aan de hand waarvan het belang van genealogie (en dus de *lignage* en *parage*) binnen het aristocratisch zelfbewustzijn van de Avesnes kan worden geïllustreerd, de zogenaamde *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*.

VERWANTSCHAP IN DE CHRONIQUE DITE DE BAUDOUIN D'AVESNES, LIGNAGE EN PARAGE

Niet alleen op grafmonumenten, ook in de kronieken is er een belangrijke rol weggelegd voor genealogie en *lignage*. Spiegel sprak in dit verband over 'perceptual grids' om het kader, de blik van de chroniqueur waarin middeleeuwse kronieken worden gevat, te definiëren.⁷⁷⁴ Een van de veel voorkomende voorbeelden hiervan is de typologische uitleg van contemporaine seculiere gebeurtenissen in monastieke bronnen. Een andere vorm, die halverwege de dertiende eeuw aan populariteit won, is de genealogie als structuur voor een kroniek. Deze teksten werden volgens Spiegel geschreven met het doel om door de stamboom de macht van de familie te legitimeren, en zo haar plaats in het politieke veld te waarborgen.

Norbye demonstreerde hoe in de vijftiende-eeuwse kroniek *A tous nobles* de *lignage* van de Franse koningen niet alleen de structuur is van het verhaal, maar ook een politieke boodschap met zich meedraagt.⁷⁷⁵ In de proloog van het manuscript wordt gesteld dat het doel ervan is de lezer iets bij te brengen ('legierement savoir') over de *lignage* van de Franse koningen. De opsomming (in de tekst en door middel van een getekende stamboom) van de koningen is redelijk accuraat, maar Norbye wees erop dat er talloze fouten in de manuscripten staan: echtgenotes zijn door elkaar gehaald en dateringen kloppen niet. Daarmee onderscheidt deze kroniek zich in ongunstige zin van vergelijkbare Engelse voorbeelden waarin zulke fouten veel minder voorkomen. Een deel ervan kan wellicht aan slordigheden of gebrek aan kennis van de auteurs worden geweten. Er zijn volgens Norbye echter twee fouten die in een ander kader moeten worden geplaatst. Door het weglaten van personen werd de aandacht afgeleid van het eventuele bastaardschap van Franse koningen.⁷⁷⁶ Ook de claim van de Engelsen op de Franse troon werd zo weggepoetst, door de omissie van Isabella van Frankrijk († 1358), de dochter van Filips IV (1285-1314) en haar kleindochters. Norbye

774 Spiegel 1983, 46.

775 Norbye 2007, 305.

776 Van Clovis werd gezegd dat hij een bastaard was. Het belang dat hij had in de *lignage* van de Franse koningen zorgde er echter voor dat zijn reputatie in de kronieken in de late veertiende en vroege vijftiende eeuw sterk verbeterde. Beaune brengt dit in verband met de nadruk die tijdens de regering van Filips de Schone (1280-1314) werd gelegd op het ontbreken van bastaards in de *lignage* van de Franse monarchie. Beaune 1991, 70-89.

bestempelde deze twee onvolkomenheden als een mogelijke vorm van ‘rewriting history in order to reflect the ideology or prejudices of the writers’.⁷⁷⁷

Ook binnen de Avesnesfamilie werd er een op genealogie gebaseerde kroniek geschreven, de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* (1278-1284), opgebouwd uit drie boeken.⁷⁷⁸ Ze bevat een wereldgeschiedenis, vanaf de schepping van de aarde tot de executie van de in ongenade gevallen kanselier van koning Filips de Stoute († 1285), Pierre de la Broce, in 1272. Het historisch verloop van de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* wordt onderbroken door een aantal genealogieën van Noord-Franse adellijke families.⁷⁷⁹ Daarin werd voor elke generatie informatie opgenomen over alle kinderen uit een huwelijk, eerst de zonen, dan de dochters. Na de biografische omschrijving volgt er informatie over het nageslacht per zoon of dochter. De auteur pluisde de afstammingslijn uit tot aan de dertiende eeuw, om vervolgens terug te keren bij de volgende zoon of dochter van de protagonist. Hij sloot een gezin steeds af met de oudste zoon en werkt zo door naar de volgende afstammingslijn.⁷⁸⁰ Personen die zijn opgenomen in de genealogieën zijn ook verweven in het chronologische relaas. Zo dienden de genealogieën als een formele structuur om de hoofdtekst te organiseren. Daarnaast bepaalden ze de manier waarop de auteur zijn versie van de werkelijkheid presenteerde en vormden ook zij, door de nadruk op verwantschap, een manier om het zelfbewustzijn te definiëren.⁷⁸¹

Boudewijn van Beaumont († 1292), broer van Jan I van Avesnes, is geïdentificeerd als de patroon van deze wereldkroniek.⁷⁸² Zijn neef Jan II bezat een kopie ervan, zoals blijkt uit een inventaris van onder andere zijn boekenbezit, opgemaakt na zijn dood in 1304.⁷⁸³ Latere eigenaren van een kopie van de kroniek waren onder andere de graven van Luxemburg, in de personen van Walram II, heer van Ligny († 1354) en Enguerrand IV van Coucy († 1311).⁷⁸⁴ Door de kroniek en de interpretatie van de historische gebeurtenissen die zich tijdens het leven van de opdrachtgever afspeelden, werd volgens Noirfalise de ‘collectieve identiteit’ van een beperkte groep edelen, namelijk de Avesnes en de Coucy en hun verwanten en bond-

777 Norbye 2007, 306.

778 Noirfalise 2009. André Noirfalise schreef een proefschrift over de kroniek, dat niet is gepubliceerd. Ik wil hem hartelijk danken voor het beschikbaar stellen van zijn manuscript, dat zich onmisbaar heeft betoond voor dit onderzoek.

779 Noirfalise 2009, 106. Zie voor collectieve identiteit ook de Inleiding van dit proefschrift.

780 De genealogie is opgebouwd als *descent-orientated* genealogie. Zie hiervoor onderstaand, in de subparagraaf ‘Parage’.

781 Noirfalise 2009, 106 en Barton 2009, 502.

782 Noirfalise 2009, 203.

783 Zie voor deze inventaris Van der Meulen 2000, 52. *Chronique dit de Baudouin d'Avesnes*: ‘Item. j. livre de cronnikes ki commenche es rebrikes comment herodes antipas fist coper le chief saint jehan bapstiste’. Cartulaire no. 19, f. 120r en 120v.

784 Noirfalise 2009, 54–60. Noirfalise denkt dat Boudewijn actief reclame maakte voor het manuscript. Noirfalise merkt verder op dat het mogelijk is dat Gwijde van Avesnes bij het schrijven van zijn *Li ars d'amour du vertu et de bonheurté* ook een kopie van de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* tot zijn beschikking heeft gehad. Hij ziet de aandacht voor Aristoteles in beide boeken als aanwijzing voor deze hypothese. Verder moet worden opgemerkt dat de latere eigenaren van dit manuscript ook present waren op de grafmonumenten van de Avesnes.

genoten, bevestigd.⁷⁸⁵ De collectieve identiteit, in de vorm van de referentie aan historische gebeurtenissen van belang voor de Avesnes, hun verwanten en bondgenoten in de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* illustreert dat de kroniek bijdroeg aan de ontwikkeling van dit adellijk zelfbewustzijn van de Avesnes.

Net zoals de ideologie van de auteurs tot uiting kwam in de vorm van de genealogie van *A tous nobles*, is er in de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* een zekere vooringenomenheid terug te lezen. De machtspositie van Boudewijn van Beaumont aan het einde van de dertiende eeuw was gecompliceerd. In eerste instantie steunde hij zijn broer Jan I van Avesnes in zijn strijd om Vlaanderen en Henegouwen, maar na de dood van Jan I in 1257 koos Boudewijn noodgedwongen partij voor zijn moeder, Margaretha II van Vlaanderen, en verzoende zich met haar.⁷⁸⁶ Hij bevond zich dus op glad ijs, ten tijde van de totstandkoming van de *Chronique*. Dit vertaalde zich in een tekst waarin zelden expliciet stelling wordt genomen. De eventuele subjectieve standpunten van de bronnen die de samensteller van de kroniek heeft geraadpleegd, heeft hij bij het opnemen van de informatie in de *Chronique* verwijderd. Dat betekent niet dat er in het geheel geen vooringenomenheid in de *Chronique* te bespeuren is. Maar om deze te ontdekken moet er, zoals Noirfalise stelt, 'tussen de regels' worden gelezen.⁷⁸⁷ Zowel de *lignage* als de *parage* werden gebruikt om de positie van Boudewijn van Beaumont en zijn familie in het contemporaine politieke landschap te benadrukken.

Lignage in de Chronique dite de Baudouin d'Avesnes: de strijd om Namen

De *lignage* van de Avesnes werd hier ingezet tegen de achtergrond van conflicten rondom de overerving van land, een terugkerend thema in de kroniek. Dit kan worden verklaard door de opvolgingsstrijd tussen de Avesnes en de Dampierres, waarin Boudewijn van Beaumont zelf een aandeel had.⁷⁸⁸ Een van de casus waarin overerving van belang was, is de aanspraak op de graafschappen Namen en Vlaanderen door de voorvader van Boudewijn van Beaumont, Boudewijn V van Henegouwen († 1195). De graven van Henegouwen kregen het graafschap Namen immers op een problematische manier in hun bezit. Onderstaand volgt allereerst een korte schets van de historische achtergrond van dit conflict.

Namen was, evenals het graafschap Luxemburg, in 1163 in bezit van de kinderloze graaf Hendrik (I) de Blinde († 1196). Bij gebrek aan opvolgers, schonk hij zijn allodiale (vrije) bezittingen in Namen aan zijn zwager Boudewijn V van Henegouwen en behield daarvan

785 Noirfalise 2009, 118.

786 Zie de Proloog van dit proefschrift voor de geschiedenis van Jan II, en Noirfalise 2009, 112, 149–72. Noirfalise merkt op dat de edelen die in de genealogie worden genoemd als aan Boudewijn en Felicitas gelieerd, ook als getuigen zijn genoemd op de charters die worden opgemaakt in de erfstrijd tussen de Avesnes en de Dampierres. Een voorbeeld is de familie Houffalize, een van de sterkste supporters van de Avesnes tijdens hun strijd met de Dampierres. Burchard en Margaretha vluchtten na hun huwelijk naar het kasteel van Diederik I van Houffalize († 1249).

787 Noirfalise 2009, 203. Ik zal mij hier beperken tot de *bias* in de genealogie. Voor partijdigheid in de kroniek verwijs ik naar Noirfalise 2009, 203–16.

788 Noirfalise 2009, 215.

zelf het vruchtgebruik. De leengoederen die hij bezat zouden na zijn dood terugvallen aan de Duitse keizer, zijn leenheer. Boudewijn VI, de zoon van Boudewijn V, was in 1184 met keizer Frederik I Barbarossa overeengekomen dat behalve de leengoederen ook de allodia aan de keizer terugvielen. Barbarossa zou daarmee vervolgens een markgraafschap oprichten en Boudewijn V van Henegouwen er direct weer mee belenen. Door deze constructie werd graaf Boudewijn V rijksvorst en daarmee viel zijn leen dus rechtstreeks onder de Duitse keizer.⁷⁸⁹

Wat niemand had verwacht gebeurde toch: Hendrik I werd in 1186 op zeer hoge leeftijd vader van een dochter, Ermensinde. Hij probeerde de gemaakte afspraken ongedaan te maken en zo zijn dochter tot zijn erfgenaam te maken. Het duurde tot vier jaar na de dood van Hendrik I, in 1199, voordat er vrede werd gesloten tussen Ermensinde en haar echtgenoot Theobald I van Bar aan de ene kant, en Filips I van Namen, de zoon van Boudewijn V, aan de andere kant, met het verdrag van Dinant.⁷⁹⁰ In dit verdrag viel Namen toe aan Filips I van Namen. Ermensinde en haar echtgenoot behielden Luxemburg.

Filips I stierf in 1212 en wees zijn tweelingzus Yolanda aan als zijn erfgename. Zij was in 1193 gehuwd met Peter II van Courtenay. Door dit huwelijk kwam haar echtgenoot, – toen een andere broer van Yolanda (Hendrik I van Constantinopel) op 11 juni 1216 kinderloos overleed – in aanmerking voor de keizerskroon van Constantinopel.⁷⁹¹ Peter II werd op 9 april 1217 door de paus in Rome tot keizer gezalfd. Hij stierf voortijdig en zou zijn keizerrijk nooit bereiken. Peter II werd opgevolgd door zijn zoon Robert († 1227) en na de dood van Robert, door Boudewijn van Courtenay (r. 1237–1261).⁷⁹²

Problemen in het Latijnse Keizerrijk zorgden voor grote geldnood bij keizer Boudewijn. De nood was zo hoog dat hij zich genoodzaakt zag om het graafschap Namen in 1237 te verpanden aan de Franse koning.⁷⁹³ Hoewel Namen dus ooit als markgraafschap werd opgericht door de Duitse keizer, viel het nu onder Franse controle. In een poging om Jan I van Avesnes nabij Henegouwen van een solide machtsbasis te voorzien, beleende Willem II hem in 1248 met het markgraafschap Namen, een recht dat hij als Roomskonink bezat.⁷⁹⁴ Deze reactie van Roomskonink (en dus leenheer) Willem II van Holland is in het licht van de toenemende invloed van de Franse vorst goed te begrijpen, en voor Jan I van Avesnes gaf

789 En daarmee viel zijn leen dus rechtstreeks onder de Duitse keizer.

790 Filips I passeerde in de Proloog eerder de revue als de voogd van Margaretha en Johanna.

791 Zie voor het huis Courtenay in Constantinopel, Nicol 1993, 13, 14.

792 Van Tricht 2013. Van Tricht pleit in dit artikel terecht voor een nuancering van de negatieve geschiedschrijving van het keizerschap van Robert. Daarnaast benadrukt hij het gebrek aan historiografie rond de regeerperiode van Robert I van Constantinopel.

793 Hij zat zo krap bij kas dat hij in 1240 ook de doornenkroon (al eeuwenlang in het bezit van de Byzantijnse heersers) verpandde aan een Venetiaans handelaar, om precies te zijn voor 13.134 goudstukken. Tijdens een tweede campagne om geld op te halen voor zijn legers in Byzantium verkocht hij de doornenkroon uiteindelijk aan Lodewijk IX van Frankrijk, waardoor het relik in de Sainte-Chapelle terecht kwam. Lock 2014, 183.

794 Voor deze vijf paragrafen is gebruik gemaakt van De Waha 1994; De Hemptinne 1996, 68–78 en dan met name 73–74. Zie hiervoor ook Noirfalise 2009.

de heerschappij over Namen hem zijn zo felbegeerde machtsbasis nabij Henegouwen. De Courtenay's gaven zich echter niet zomaar gewonnen. Om te voorkomen dat zij hun grip op Namen verloren, reisde Maria van Brienne († 1275, de echtgenote van Boudewijn van Courtenay) vanuit Constantinopel naar Namen om de rechten van haar man te verdedigen. Eerder werd al opgemerkt dat Jan I zich in 1248 niet in een positie bevond om de strijd aan te gaan met zijn uitdagers. Hij deed de rechten daarom over aan Hendrik V van Luxemburg, de zoon van Ermensinde. Hoewel Maria van Brienne zich, met behulp van gravin Margaretha en de Franse koning, uit alle macht verzette, wist Hendrik V zich in 1256 meester te maken van het graafschap.

Uiteindelijk besloten de Courtenay's zich in 1263 van het probleemgebied Namen te ontdoen. Zij verkochten het aan Gwijde van Dampierre. Van Gwijde was dit een slimme politieke zet waardoor zijn neef Jan II van Avesnes (zijn vader Jan I overleed in 1256) zich – na opvolging van zijn grootmoeder Margaretha als graaf van Henegouwen – tussen twee Dampierregebieden zou bevinden. In eerste instantie verzette Hendrik V zich totdat de oplossing voor dit conflict werd gevonden in de vorm van een huwelijk tussen Gwijde van Dampierre en Isabella van Luxemburg, de dochter van Hendrik V. De kinderen uit dit huwelijk zouden erfgenamen worden van het graafschap.

Jan II van Avesnes sloot uiteindelijk in 1304 (nog steeds als leenheer van Namen) een verdrag met Hendrik VII van Luxemburg (als nazaat van Ermensinde en Hendrik V, op dat moment nog geen Roomskoning) dat de verhoudingen definitief vastlegde. Jan I van Dampierre, de zoon van Gwijde van Dampierre en zijn opvolger in Namen, bracht in 1307 leenhulde aan de graaf van Henegouwen, Willem I, als leenheer. Hiermee kwam dit conflict dat ruim tachtig jaar in Namen speelde tot een einde.

De chroniqueur van de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* gebruikte de genealogie op een slimme manier om de rechtmatigheid van de aanspraak van Filips I van Namen († 1212) en daardoor de claim van Boudewijn van Beaumont op het graafschap Namen te benadrukken. In hoofdstuk 47 van de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* worden de nakomelingen van graaf Karel van Neder-Lotharingen († 992, de jongste zoon van de laatste Franse koning uit het Karolingische geslacht, Lodewijk IV van Frankrijk, † 954), besproken.⁷⁹⁵ Met behulp van deze afstammingslijn (dus de *lignage*) tot Karel werd het Karolingische bloed van de huizen, Namen en Avesnes en Henegouwen, onderstreept.⁷⁹⁶ De leden van het gravenhuis Namen werden gebruikt om de Avesnes te koppelen aan de Karolingische voorouders. De dochter van graaf Karel van Neder-Lotharingen, Ermengarde, fungeerde als schakel tussen beide geslachten (zie Bijlage 10). Het opvoeren van deze Ermengarde als de over-overgrootmoeder van Hendrik I van Namen bracht echter een praktisch probleem met zich mee. Het voortzetten van haar afstammingslijn naar Hendrik I zou betekenen dat ook

795 Zie voor meer informatie over het einde van de Karolingische dynastie, Werner 1991.

796 Noirfalise 2009, 208, 209.

Ermensinde II (die juist de aanspraken van Filips op Namen betwistte) in de genealogie zou voorkomen. Zo zou dit conflict rondom de opvolging in de kroniek te zeer worden belicht. De oplossing van de auteur was, volgens Noirfalise, een sprong van Hendrik I naar zijn zuster Aleida van Namen († 1169). Zij was gehuwd met Boudewijn IV van Henegouwen, de moeder van Boudewijn V en dus de grootmoeder van Filips I van Namen. Op deze wijze werd de rechtmatigheid van de aanspraak van de voorouders van Boudewijn van Beaumont op het graafschap Namen in de genealogie tot uitdrukking gebracht.⁷⁹⁷ Net als in de eerder beschreven kronieken werd in de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* simpelweg een persoon uit de *lignage* weggelaten, waardoor er een rooskleuriger beeld van een soepele en rechtmatige overerving werd geschetst.

Parage in de Chronique de Baudouin d'Avesnes: vrienden en magen

Een aanwijzing voor het belang van de *parage*, de horizontale lijn, is te vinden in de vermoedelijke bronnen voor de genealogieën in de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*. In alle hoofdstukken waar de chroniqueur zich niet heeft gebaseerd op eerdere kronieken spelen de verwanten van Boudewijn van Beaumont een belangrijke rol. Noirfalise maakte hieruit op dat zij de auteur van de *Chronique* vermoedelijk van informatie voor deze hoofdstukken hebben voorzien. Deze mannen waren niet alleen cognaten, maar ook supporters van Boudewijn en Jan I van Avesnes in hun strijd om de erfopvolging met hun moeder Margaretha en met hun Dampierrestiefbroers. Zij zegelden bijvoorbeeld als getuige mee op de oorkonde van 1235 waarin werd besloten dat, wanneer de kinderen uit beide huwelijken van Margaretha meerderjarig werden, haar gebieden in zeven gelijke delen zouden worden opgesplitst.⁷⁹⁸

In dit opzicht is het interessant dat de *Chronique* is opgebouwd uit zogenaamde *descent-oriëntated* genealogieën, dat wil zeggen, opgebouwd vanuit een stamhouder naar het heden. Zulke genealogieën konden worden gebruikt om de mate van verwantschap tussen twee personen te onderzoeken.⁷⁹⁹ Dat lijkt op het eerste gezicht misschien onlogisch, maar doordat de kans relatief hoog was dat adellijke huizen een gezamenlijke voorouder hadden die van koninklijke of prinselijke bloede was, was verwantschap met dit type genealogie goed aan te tonen. In de *Chronique* wordt dit nog benadrukt door de plaats van de desbetreffende genealogieën in het historisch verhaal. Ze werden systematisch gekoppeld aan een voorouder van hoge geboorte, zoals Lodewijk IV en Lodewijk VI van Frankrijk, gravin Richilde en Boudewijn II, III, IV en V van Henegouwen.⁸⁰⁰

797 Noirfalise 2009, *ibid.* De auteur merkt in hoofdstuk 85 van de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* nog eens extra op dat Hendrik I zijn zwager Boudewijn V als opvolger aanwijst, omdat hij op dat moment geen erfgenaam had.

798 Noirfalise 2009, 116. En ook Duvivier 1894, I, 108–109.

799 Zoals opgemerkt door Croenen, zijn er twee soorten genealogieën, de zogenaamde *descent-oriëntated* genealogie en de *ancestor-oriëntated* genealogie (opgebouwd vanuit het heden naar het verleden). Croenen 1999, 84, 58.

800 Noirfalise 2009, 117–18.

De *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* wijkt – voor wat betreft de nadruk die werd gelegd op de gezamenlijke voorouders (*lignage*) van de leden van de naaste verwanten (*parage*) van de Avesnes – niet af van andere kronieken, zoals de contemporaine *Grandes Chroniques de France* of de (latere) kroniek *A tous nobles*. De genealogie is in al deze gevallen geen gegeneraliseerde weergave van verwantschap, maar een gecureerde stamboom (waaruit onwelgevallige personen konden worden verwijderd) die werd gebruikt om de ideologie van de schrijver en zijn opdrachtgever(s) te verspreiden. Op deze wijze werd de collectieve identiteit (het adellijk zelfbewustzijn) van een zorgvuldig geselecteerde groep edelen onderstreept. Met deze schriftelijke traditie in het achterhoofd kan opnieuw naar de genealogie op de Avesnesgrafmonumenten worden gekeken. Gezien hun gedeelde opdrachtgevers is aannemelijk dat dezelfde motieven en mechanismen als werden vastgesteld voor de genealogische kroniek, ook op grafmonumenten een rol hebben gespeeld.

VERBEELDING VAN LIGNAGE – HET GRAFMONUMENT VAN JAN II EN PHILIPPA

De genealogie van wapenschilden die zich ooit bevond op het graf van Jan II en Philippa kan worden gereconstrueerd op basis van de manuscripten Valenciennes 1026 en Valenciennes 673 (Simon le Boucq). Aan het hoofdeinde van het grafmonument bevonden zich vijf wapenschilden, namelijk: Jan I van Avesnes (vader), Aleida van Holland (moeder), Lodewijk VII/VIII (oudvader), Boudewijn IX van Constantinopel (overgrootvader) en Burchard van Avesnes (grootvader). Voor alle vijf de schilden komt de identificatie van Le Boucq overeen met die in Valenciennes 1026. Aan het voeteneinde van de tombes waren de wapenschilden van de broers van Jan II van Avesnes opgenomen: de bisschoppen Gwijde van Avesnes, Willem van Cambrai en Burchard van Avesnes, alsook Floris, de prins van Achaëa (Griekenland) en Jan (die volgens Le Boucq op jonge leeftijd stierf).⁸⁰¹ Aan de dexterzijde van de tombe is een reeks van tien wapenschilden opgenomen van mannen, aan de sinisterzijde van de tombe worden tien vrouwen door wapenschilden gerepresenteerd. Daarbij moet worden opgemerkt dat er vermoedelijk latere aanpassingen aan het programma zijn gedaan. De identificatie van Philippa van Henegouwen en Margaretha van Henegouwen zijn hiervoor een sterke aanwijzing. In het komende hoofdstuk wordt hier verdere aandacht aan besteed. Van de rest van het programma kan mijns inziens worden aangenomen dat het origineel is.

Voor het grafmonument van Jan II en Philippa is geprobeerd om tot de identificatie van het gehele programma te komen, ter nuancering van Morgansterns identificatie. Daarvoor zijn eerst de wapenschilden die door de deling of *brisure* aan personen konden worden toegewezen, geïdentificeerd. Daarna is, op basis van de familiestamboom, gezocht naar een

801 Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844, 113.

identificatie van de andere wapenschilden. In Bijlage 5 is voor elk wapenschild een onderbouwing van de identificatie opgenomen. Per adellijk huis is een potentiële protagonist geïdentificeerd. Daarbij is uitgegaan van de premisse dat op het grafmonument van Jan II en Philippa, net als bij de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*, de verbeelding van de *lignage* van belang was.

Wanneer de identificaties uit Bijlage 5 worden uitgezet op de genealogische reconstructie van het grafmonument (Bijlage 9) valt op dat de naamreeks van Jan II op het grafmonument lijkt te zijn opgenomen. Zijn vader Jan I van Avesnes en moeder Aleida van Holland staan op het grafmonument. Ook zijn grootmoeder en grootvader (Margaretha II van Vlaanderen en Burchard van Avesnes) zijn op het monument opgenomen. De reeks gaat echter nog verder terug: Marie de Champagne en Boudewijn IX, Maria van Frankrijk en Hendrik I van Champagne⁸⁰² en Lodewijk VII (centraal aan het hoofdeinde geplaatst) van Frankrijk maken dat de stamreeks van Jan II in totaal vijf generaties teruggaat. Naast deze verticale reeks is er een horizontale aftakking van de stamreeks die zeer opmerkelijk is, namelijk die van Boudewijn IX van Constantinopel en zijn broers en zusters.⁸⁰³

Boudewijn IX van Constantinopel was een rechtstreekse voorvader van Jan II. Uit deze reconstructie van het genealogisch programma blijkt dat vermoedelijk ook de andere kinderen van Boudewijn V en Maria van Frankrijk, oftewel de broers en zusters van Boudewijn IX van Constantinopel, op het grafmonument werden weergegeven. Hendrik van Constantinopel (broer en opvolger van Boudewijn), Filips I van Namen en Isabella van Frankrijk werden mijns inziens op het grafmonument gerepresenteerd door hun wapenschilden. Voor de twee vrouwen op positie 9S en 10S geldt dat zij, als deze hypothese wordt gevolgd, zusters uit het gezin van Boudewijn IX zijn. Hun wapenschilden, zoals opgetekend in Valenciennes 1026, zijn niet terug te voeren op bestaande adellijke vrouwen.⁸⁰⁴ Ze worden omschreven in Valenciennes 1026 als Jolende de Hainaut en Sibille de Haynaut. Het kan geen toeval zijn dat Boudewijn IX twee zusters had, genaamd Yolanda en Sibille.⁸⁰⁵

Boudewijn van Constantinopel was de sleutelfiguur op deze tombe. Hij stond op een kruispunt in de naamreeks, omdat hij zowel deel uitmaakte van de verticale tak van de reeks, als van de bovengenoemde horizontale tak. De nadruk op de nobele afkomst via Boudewijn fungeerde naar mijn mening als bliksemafleider voor de problemen rondom de

802 Zie voor mijn opmerkingen bij de identificatie van Hendrik I, Bijlage 4.

803 Op het grafmonument zijn geen verwanten van Philippa opgenomen, zoals eerder opgemerkt in Morganstern 2000b, Appendix III, 164–166.

804 Er was geen Yolanda van Henegouwen, gravin van Dreux, en Ligne wordt pas in de zestiende eeuw tot graafschap verheven. Zie ook Morganstern 2000b, 166. Een aanwijzing die deze lezing ondersteunt is het feit dat Willem I een van zijn dochters Sibille noemt. Willem I was dus vermoedelijk bekend met deze illustere voorgangster. Voor Sibille zie Sekules 2000, 159. Devillers 1878, 426–36. Zie voor het doorgeven van familienamen Janse 2009, 1:239–44.

805 Yolanda werd markgravin van Namen na de dood van haar broer Filips I van Namen en volgde haar andere broer, Hendrik van Henegouwen, op als keizerin van Constantinopel na haar huwelijk met Peter I van Courtenay († 1219). Ik dank Steen Clemmensen hartelijk voor het meedenken over deze kwestie.

twee huwelijken van Margaretha II van Vlaanderen. Door in de naamreeks zowel verticaal als horizontaal de nadruk te leggen op Boudewijn, werd de afstamming van Jan II van Avesnes en zijn nageslacht van deze illustere vorst benadrukt, en zo ook zijn legitimiteit als graaf van Henegouwen.⁸⁰⁶ Daarmee verschilt deze hypothese van de eerdere analyse van Morganstern, die de positie van Margaretha II van Vlaanderen als de politieke boodschap op de tombe beschouwde. Hoewel ik ook van mening ben dat de erfopvolgingskwestie op de tombe tot uiting kwam, denk ik dat niet het wegmoffelen van Margaretha, maar juist het benadrukken van Boudewijn van Constantinopel (en daarmee de gehele stamreeks van voorouders van Jan II) de manier is geweest waarvoor de opdrachtgevers van de tombe hebben gekozen.

Het opnemen van de broers en zusters van Boudewijn had een aantal aanvullende voordelen. Allereerst is in de paragraaf *Verwantschap – lignage en parole* in het kader van de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* opgemerkt dat de afstamming in de verticale lijn in het manuscript werd gebruikt tegen de achtergrond van erfconflicten, in het bijzonder de problematische opvolgingsstrijd tussen de Avesnes en de Dampierres.⁸⁰⁷ In dit opzicht is ook de weergave van Filips I van Namen, broer van Boudewijn IX op de tombe van belang. Filips I van Namen passeerde eerder de revue in de bovengenoemde paragraaf, waarin werd uitgelegd dat de rechtmatigheid van zijn claim op Namen in de *Chronique* door middel van de *lignage* van Filips werd benadrukt. Het lijkt mij waarschijnlijk dat de heraldische verwijzing naar Filips op de tombe van Jan II eenzelfde functie had.

Daarnaast is het opnemen van Isabella van Henegouwen (op positie 2S, † 1190 echtgenote van Filips II van Frankrijk, † 1223) interessant. Om dit te duiden moet kort worden stilgestaan bij het dynastieke programma van een andere groep grafmonumenten: de Franse koninklijke tombes in de abdijkerk van Saint-Denis, waar Isabella ook een belangrijke rol speelt. Zoals eerder is aangetoond door Elisabeth Brown, werd legitieme geboorte in de dertiende eeuw een belangrijk thema voor de dynastie van Franse koningen uit het huis Capet. De Capetingers probeerden het beeld van het huis als usurpatoren van de Karolingers te draaien.⁸⁰⁸ Een van de middelen die werden ingezet was een profetie van de Heilige Valerius, die zich ontwikkelde tot de 'reditus regni francorum ad stirpem caroli imperatoris'.⁸⁰⁹ Volgens deze legende waren de Karolingische heersers bij God in ongenade gevallen. Hij had besloten, om de Karolingers te straffen, dat zij voor zeven generaties van de troon verstoten zouden zijn.⁸¹⁰ Daarmee lag de toegang tot de troon voor de Capetingers open, onder Gods zegen. De zevende – en volgens de profetie dus de laatste – Capetinger op de troon was Filips II van Frankrijk († 1223). André van Marchiennes beschreef in de *Historia succinta* hoe deze

806 En van alle andere gebieden waar de Avesnes recht op meenden te hebben. Zie hiervoor Proloog.

807 Noirfalise 2009, 215.

808 Brown 1990b, 201.

809 Vertaald: '(de) terugkeer van het Koninkrijk der Franken naar de bloedlijn van Keizer Karel.' Zie voor de meest recente analyse en bibliografie, McDougall 2017, 102–8. Voor de connectie met de Saint-Denis zie Leistschneider 2008, 56–75 en verder in deze paragraaf.

810 Brown 1982, 79 e.v.

profetie werd vervuld door Isabella van Henegouwen, de zuster van Boudewijn IX. Door het huwelijk tussen de Capetinger Filips II en Isabella, van Karolingisch bloed, werden met de geboorte van hun zoon Lodewijk VIII († 1226) beide bloedlijnen verenigd.⁸¹¹ Er ontstond in de late dertiende en de vroege veertiende eeuw een ‘political theology of royal bloodline’ van de Capetingers.⁸¹² Deze boodschap werd actief verspreid. In een preek uit 1302 werd bijvoorbeeld vermeld dat de Franse koningen geen bastaards (‘spurius et spurias’) binnen hun bloedlijn hadden, in tegenstelling tot het Spaanse en het Engelse koningshuis.⁸¹³

Dat de *reditus ad stirpem* een breed publiek kende, blijkt uit de uitvoerige behandeling van de constructie in de *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais, waarin de verbintenis werd geschetst als politieke legitimering van het Capetinger geslacht. Vanuit de *Speculum* vond het zijn weg naar andere teksten, zoals de *Grandes Chroniques de France*.⁸¹⁴ Eva Leistenschneider brengt de *reditus ad stirpem* overtuigend in verband met het dynastieke programma in Saint-Denis, zoals dat in het midden van de dertiende eeuw werd samengesteld.⁸¹⁵ De plaatsing van de grafmonumenten van Filips II, Lodewijk VIII en Lodewijk IX in het centrum van het programma, voor het Triniteitsaltaar, benadrukt volgens Leistenschneider de gedeelde Capetinger en Karolinger afkomst van de vorsten. Isabella van Henegouwen was hierin, ondanks dat zij niet in het programma werd opgenomen, van onschatbare waarde.⁸¹⁶

Alle broers en zusters van Boudewijn IX waren logischerwijs van Karolingisch bloed. Er had wat dat betreft op de tombe volstaan kunnen worden met enkel de weergave van Boudewijn IX. Het lijkt mij echter waarschijnlijk dat, gezien de grote rol die ze speelde in contemporaine manuscripten als de *Grandes chroniques* en de *Speculum historiale*, de verbeelding van Isabella van Henegouwen op het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa ook opportuun was, ter benadrukking van de Karolingische afstamming van Jan II. Daarnaast is het interessant dat een koningin die van groot belang is bij het aantonen van de zuiverheid van de bloedlijn van de Franse vorsten op het graf van een telg uit een vermeend bastaardgeslacht verschijnt.

Bovenstaand werd de *lignage* beschreven als een ‘web van allianties en bloedbanden’, dat de aristocratie de kans gaf om zich te onderscheiden en verbinden door afkomst.⁸¹⁷ Met deze definitie in het achterhoofd is het mogelijk om het genealogisch programma van het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg te duiden. Door de verbeelding van de *lignage* van de graaf werd Jan II van Avesnes geplaatst in een lange lijn illustere voorgangers van nobel bloed. Hij werd als zodanig gepresenteerd als de rechtmatige opvolger van zijn moeder Margaretha II van Vlaanderen. Door de verbeelding van deze *lignage* op

811 Leistenschneider 2008, 57.

812 Beaune 1991, 181, 183–86. Zie ook Zale 1994, 170–228.

813 Zoals opgemerkt door McDougall 2017, 103. Voor de preek zie Kantorowicz 2016, 252, noot 183.

814 Leistenschneider 2008, 56, noot 188.

815 Zie hiervoor ook de Inleiding van dit proefschrift.

816 Zie voor de begraafplaatsen van de koninginnen uit de Capetinger dynastie, Nolan 2003.

817 Bouchard 2001, 178.

de tombe, en dan met name de nadruk op Boudewijn IX van Constantinopel, werden de aanspraken van Jan II van Avesnes en zijn nakomelingen voor de goede verstaander publiek en duurzaam benadrukt. Dat er daarbij werd gerefereerd aan bekende genealogieën blijkt uit de toevoeging van Isabella van Frankrijk aan het programma.⁸¹⁸ Zij maakte geen deel uit van de bestaande stamreeks, maar haar rol in de ‘theology of royal bloodline’ van de Capetingen maakte het toch relevant om haar op het grafmonument op te nemen.

Deze interpretatie van het genealogisch programma verschilt van de lezing van Morganstern. Het is niet de afwijkende positionering van grootmoeder Margaretha, zoals zij betoogde, maar de plaatsing van Jan II in een lange lijn van voorgangers die terugvoerde tot de koning van Frankrijk, met als illuster zwaartepunt Boudewijn IX van Constantinopel en zijn naasten, die het aristocratisch zelfbewustzijn van Jan II van Avesnes als graaf van Henegouwen benadrukte.

VERBEELDING VAN PARAGE

Het grafmonument van Jan II en Philippa is nauw verwant aan het grafmonument van Willem I. De tombes stonden samen bij het hoofdaltaar van de franciscanenkerk te Valenciennes. Ook de overeenkomsten in de genealogie (de dochters van Willem I die op het graf werden verbeeld) zijn in het bovenstaande besproken. Een verdere vergelijking tussen de twee grafmonumenten levert in totaal zeventien overeenkomstige wapenschilden op. Opmerkelijk is dat van deze groep slechts twee wapenschilden overeenkomstig zijn met de bovenstaand voorgestelde genealogische naamreeks van Jan II. Het lijkt daarmee onwaarschijnlijk dat de heraldiek op het grafmonument van Willem I van Avesnes een vergelijkbare boodschap had als die van Jan II van Avesnes. In dat geval rijst de vraag: wat was dan wel de intentie van het graf van Willem I?

Het lijkt mij waarschijnlijk dat in het geval van het heraldisch programma van het monument van Willem I, en dat van de andere grafmonumenten die zijn geanalyseerd (Bijlage 6 en 7) niet zozeer de *lignage*, maar de *parage* werd verbeeld. Eerder werd al opgemerkt dat de rol van verwanten binnen de *parage* van uiteenlopende aard was. Deze horizontale verbanden konden bijvoorbeeld carrières vooruithelpen of speelden een rol binnen conflicten. Met deze definitie in het achterhoofd is het de vraag waarom de adel die behoorde tot de *parage* op de grafmonumenten werd afgebeeld. Eerder heb ik al betoogd dat een religieuze-mnemotechnische functie, dat wil zeggen als geheugensteun bij de gebeden ter nagedachtenis van de begraven personen, onwaarschijnlijk is.

818 Het was niet mogelijk om een directe connectie aan te tonen tussen de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* en het grafmonument van Jan II.

Een meer voor de hand liggend antwoord kan worden gevonden in de analyse van het grafmonument van Philippa van Henegouwen. Waar op het grafmonument van Willem I de huwelijksbanden aangegaan door zijn dochters (dus zijn succesvolle huwelijkspolitiek) werd verbeeld, heb ik voor het grafmonument van Philippa betoogd dat het netwerk dat ontstond door haar huwelijk centraal stond op haar grafmonument. Deze banden waren van belang voor de nagedachtenis van de overledene, maar ook voor het nageslacht, zoals in Hoofdstuk 7 zal blijken.

DUURZAME BOODSCHAP

Zowel in het geval van de verbeelding van *lignage* als van *parage* op de tombes verschilt mijn interpretatie van het genealogisch programma met die van Morganstern. In beide gevallen geloof ik dat een verklaring van programma's niet moet worden gezocht in de representatie van verwanten in kortlopende politieke conflicten. Zowel op het graf van Jan II van Avesnes, als op de tombe van Philippa van Henegouwen en haar vader Willem I was het programma duurzaam. Enerzijds door de verbeelding van *lignage*, anderzijds door een programma met nadruk op duurzame verbintenissen, bestendigd door het huwelijk. Voor Jan II van Avesnes gold dat zijn grafmonument zijn aanspraken op het erfdeel van zijn vader Jan I benadrukte. Het programma leidde de aandacht af van zijn bastaardschap, met als bliksemafleider zijn grootvader Boudewijn IX. Daarnaast benadrukte het, door een slimme sprong terug in de genealogie, het nobele Karolingische bloed in zijn huis en zijn zuivere bloedlijn. Voor Philippa van Henegouwen gold dat de duurzame verbintenis die tot stand kwam door haar huwelijk – tussen enerzijds het graafschap Holland, Zeeland en Henegouwen en anderzijds Engeland – werd benadrukt. Ook bij Willem I lijken zijn geslaagde huwelijkspolitiek en met name de verbintenissen die daaruit voortkwamen, de inspiratiebron te zijn geweest voor het genealogisch programma op zijn tombe.

Een duurzame politieke boodschap vormt dus de overeenkomst tussen de genealogische programma's op de onderzochte grafmonumenten. De aanspraken van de Avesnes in de opvolgingsstrijd en de politieke verbondenheid met Engeland waren beide niet van kortdurende aard, maar hadden hun weerslag op meerdere generaties. Daarmee sluiten ze aan bij wat er in Hoofdstuk 3 is betoogd over de genealogie op het grafmonument van Gwijde van Avesnes. Ook daar werd het graf van de bisschop ingezet om de hoop op een langdurige relatie tussen twee gebieden, namelijk het graafschap Holland, Zeeland en Henegouwen én het bisdom Utrecht, te bevestigen. Deze materialisatie van machtsidealen had een functie voor de toekomst, voor de opvolgers van de overledenen, namelijk als een duurzaam teken van verwantschapsbanden.

7

HOOFDSTUK 7
PUBLIEK EN PROPAGANDA

In de vorige hoofdstukken zijn de grafmonumenten van de Avesnes gereconstrueerd. Deze reconstructies op basis van de materialiteit, de iconografie en de heraldiek op de tombes heeft in de individuele gevallen al een glimp opgeleverd van de vermeende politieke boodschap van de monumenten. Voor het graf van Jan II en Philippa van Luxemburg gold dit voor het genealogische programma met de nadruk op *lignage*, voor Willem I en zijn dochter Philippa van Henegouwen lag deze nadruk juist op de *parage*. Bij de reconstructie van haar graf is ook stilgestaan bij de betekenis van het gebruikte materiaal, de combinatie van Dinantse steen en het albast. Hetzelfde geldt voor de tombe van Gwijde van Avesnes, het eerste grafmonument van Doornikse steen in het bisdom Utrecht. Op de laatste rustplaats van de bisschop werd verder met behulp van technisch onderzoek het bestaan van een genealogisch programma aangetoond, een uitzondering op het graf van een kerkelijk vorst. Het gaat te ver om deze losse elementen als één vooraf gepland en afgestemd politiek programma te beschouwen. Wel lenen deze reconstructies zich voor een bredere beschouwing over de waarde van het grafmonument als politiek propagandamiddel. Het methodologische nut van een dergelijke analyse is de identificatie van de actoren die een rol spelen bij de totstandkoming en de verkondiging van deze boodschap. Door deze context zo nauwkeurig mogelijk te schetsen kan er een beter begrip worden verkregen van de manier waarop het grafmonument heeft gefunctioneerd, wie er belang had bij een politieke boodschap en voor wie deze bedoeld was.

PROPAGANDA VERSUS REPRESENTATIE

Net als *memoria* vormt volgens Michalsky representatie (*Repräsentation*) de basis voor de nagedachtenis en legitimatie van het adelsgeslacht.⁸¹⁹ Beide begrippen zijn met elkaar verbonden, maar, waar *memoria* volgens haar het sociaal handelen (*soziales Handlungsgefüge*) betreft, refereert representatie aan de symbolische verbeelding van nagedachtenis als onderdeel van politieke legitimatie van een geslacht. Hieruit kan worden opgemaakt dat representatie een bruikbare term is voor de analyse van de politieke boodschap op middeleeuwse grafmonumenten. Toch kies ik ervoor om bij de analyse in dit hoofdstuk geen gebruik te maken van dat woord, maar van de term ‘propaganda’.

De discussie over het verschil tussen representatie en propaganda wordt vertroebeld door vele publicaties die een van de termen, of beide door elkaar, gebruiken zonder deze te definiëren.⁸²⁰ Ik maak daarom in deze studie een duidelijk onderscheid tussen propaganda en representatie. Een goede analyse van de bruikbaarheid van het begrip propaganda voor

819 Michalsky 2000, 18.

820 Een voorbeeld is de publicatie Ellenius 1998, 2, 3. In de inleiding met de titel ‘Visual Representations of the State as Propaganda and Legitimation’ wordt representatie gedefinieerd als ‘visualizing or illustrating’. Uitleg over de manier waarop deze representatie (*representatio*) zich verhoudt tot propaganda ontbreekt. Zie voor een zeer uitgebreid overzicht, Hruza 2002, noot 7.

onderzoek naar de elfde tot zestiende eeuw werd uitgevoerd door Karel Hruza, in het kader van een congres in Wenen in het jaar 2000.⁸²¹ In de inleiding van de congresbundel wordt het begrip geproblematiseerd. ‘Propaganda’ is voor de mediëvistiek een ahistorisch begrip. Het werd voor de eerste maal gebezigd in 1622 door paus Gregorius XV, in de context van de verspreiding van het katholieke geloof tijdens de Reformatie.⁸²² Toch stelt Hruza in navolging van František Graus dat het als zodanig wel kan worden gebruikt als ‘Idealtypus’, dat wil zeggen, een grondbegrip dat weliswaar voor de Middeleeuwen niet historisch is, maar wel de lading dekt van het hetgeen dient te worden beschreven en als fenomeen wel bestond.⁸²³ Ik sluit me aan bij deze analyse: hoewel een directe projectie van moderne propaganda problematisch is, kan de term uitstekend dienen om specifieke elementen in een overtuigingsstrategie te duiden.

Een moderne definitie van het woord propaganda is ‘een systematische poging om attitudes en gedrag van bepaalde groepen te beïnvloeden met behulp van expliciete communicatiestrategieën’. Propaganda wordt in moderne literatuur dan ook vrijwel altijd gezien als onderdeel van imagopolitiek.⁸²⁴ De definitie van ‘middeleeuwse propaganda’ die in het *Lexicon des Mittelalters* (deze werd opgenomen na het verschijnen van de bundel van Hruza) wordt gehanteerd is: het in het openbaar behandelen van actuele geschillen, zowel mondeling als schriftelijk, met de bedoeling de publieke opinie te beïnvloeden.⁸²⁵ De overeenkomst tussen de twee bovengenoemde definities is de nadruk op de actieve beïnvloeding van de opinie, door middel van een communicatiestrategie.⁸²⁶ Mijn toevoeging aan de definitie van het *Lexicon* is de inzet van een object, het grafmonument, als drager van de boodschap.

Hoewel representatie en propaganda beide als persuasieve strategieën kunnen worden beschouwd – Michalsky heeft het immers over de verbeelding van nageslacht als politieke legitimatie – doet de laatste term meer recht aan de strategie van nagedachtenis zoals die hier wordt onderzocht. In de definitie van de term propaganda zitten de actoren die een rol spelen bij de beïnvloeding van de politieke opinie nadrukkelijker besloten. In dit licht kan worden stilgestaan bij de episode die de opening vormde van dit proefschrift. Het opgraven van het lijk van Jan I en de parade die hiermee werd ondernomen, werden door Jan II

821 Het boek werd heruitgegeven in 2002. Hruza 2002.

822 Ritter 1997, 6: ‘Kongregationen, Römische’ 249–252; Egger 2002, 89. Interessant is overigens dat het woord *propagation* in de Middeleeuwen wel werd gebezigd. Het verwijst naar nageslacht, of *lignage*. Godefroy 1969, ‘propagation’.

823 Hruza 2002, 10; Graus 1980, 11.

824 Hruza 2002, 13. Zie bijvoorbeeld Jowett en O’Donnell 2006, 86.

825 Deze definitie is pas na 2000, dus na het congres over propaganda, in het *Lexicon* opgenomen. Zie hiervoor Hruza 2002, 12, noot 11. ‘Unter Propaganda wird gemeinhin die öffentliche Behandlung von aktuellen Streitfragen in Wort und Schrift mit der Absicht der Beeinflussung der Publikumsmeinung verstanden.’ *Lexicon* 1980, 7: ‘Propaganda’. Ook in het *Lexicon* wordt opgemerkt dat dit begrip omzichtig moet worden gebruikt. Verder is opmerkelijk dat objecten in deze definitie niet zijn opgenomen. Vanuit kunsthistorisch oogpunt kan een object uiteraard net zo goed de drager van een boodschap zijn, zoals een tekstuele bron. Daarvan uitgaande is het onlogisch om objecten als propagandamiddel uit te sluiten. Zie hiervoor ook Hruza 2002, 15.

826 Jowett en O’Donnell 2006, 17–19 en 31.

gebruikt om de gedachtenis van zijn vader vorm te geven. Door de postume blijde intrede van Jan I werd de vader herdacht als de graaf van Henegouwen die hij nooit was geweest; een knap staaltje ‘framing’.

Een boodschap die opinie moet beïnvloeden vergt een zender, een ontvanger en een medium. Het grafmonument is de drager van de boodschap en de ontvanger is de toeschouwer van het monument. De zender kan de stichter van het grafmonument zijn, maar het zou te simplistisch zijn, zoals onderstaand zal blijken, om te stellen dat dit altijd het geval is. Om goed inzicht krijgen in het functioneren van het grafmonument als politiek-dynastiek propagandamiddel dienen dus zowel alle actoren die betrokken waren bij de totstandkoming van de boodschap, als het publiek hiervoor, te worden geïdentificeerd.

Tot slot van deze inleidende beschouwing is een laatste kanttekening op zijn plaats. Door de grafmonumenten te analyseren als dragers van een persuasieve boodschap kan worden gesuggereerd dat deze boodschap leidend was en dat deze functie die van het grafmonument als focuspunt voor de zorg voor het zielenheil van de overledene verdrong.⁸²⁷ Dat is zeker niet het geval: beide functies bestonden naast elkaar – in het licht van Oexle’s definitie van *memoria* als ‘totales soziales Phänomen’ – en konden elkaar zelfs versterken.⁸²⁸

ZENDER

Het ligt voor de hand om de opdrachtgever van het grafmonument tot de zender van de boodschap te bestempelen, maar de studie van het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg (Hoofdstuk 2) laat al zien dat dit complexer ligt. Hoewel men bij leven en per testament werd geacht zorg te dragen voor het zielenheil en er daarbij dikwijls bepalingen werden opgenomen die vastlegden hoe en waar de overledene werd begraven, betekent dit niet dat de opdrachtgever van een grafmonument altijd verantwoordelijk kan worden geacht voor de uiteindelijke boodschap.⁸²⁹ Hoewel referenties in de rekeningen voor het grafmonument van de overleden graaf Jan II en zijn echtgenote doen vermoeden dat er tijdens zijn leven al werd gewerkt aan het grafmonument, liepen de werkzaamheden door tot ver na zijn overlijden en tot na het overlijden van zijn echtgenote Philippa.⁸³⁰ Hetzelfde gold voor het grafmonument van hun kleindochter Philippa van Henegouwen (Hoofdstuk 4). De koningin stuurde haar hofdame Marie de Saint-Pol naar Parijs om op zoek te gaan naar een geschikte beeldhouwer, een bewijs van Philippa’s betrokkenheid bij de totstandkoming van

827 Zie voor een kritische bespreking van deze kanttekening op de toepassing van propaganda als anachronisme, Burke 2011, 2.

828 Oexle 1984, 394.

829 Het canoniek recht vereiste dat van de uitvoering van de testamentaire bepalingen een nauwkeurige administratie werd bijgehouden. De rekening besproken in Hoofdstuk 2 is een voorbeeld van een dergelijke administratie. Zie hiervoor Saul 2009, 108–114.

830 Zie Hoofdstuk 2.

haar eigen monument. Dat na haar dood haar echtgenoot Edward III († 1377) nog opdracht gaf om bronzen engelen toe te voegen aan het monument, toont aan dat de werkzaamheden aan haar grafmonument doorliepen tot ruim na haar verscheiden. Een laatste voorbeeld van de betrokkenheid van de nabestaanden bij de totstandkoming van een monument uit het onderzochte corpus is het eerder aangehaalde gedicht *Le Regret Guillaume*, waarin expliciet wordt gerefereerd aan de taak van de zoon Willem II, in de nagedachtenis (de stichting van het grafmonument) van de vader Willem I.

Er zijn ook buiten de casus-Avesnes talloze voorbeelden van grafmonumenten die (tot ver) na de dood van de protagonist werden opgericht. Het lijkt zelfs eerder de regel te zijn geweest dat de nabestaanden een grafmonument oprichtten of afmaakten, dan dat dit als een uitzondering moet worden beschouwd. Hoewel het gebruikelijk was dat nabestaanden de testamentaire bepalingen van hun voorouders uitvoerden, betekent dit niet dat de vorm van het grafmonument automatisch die is, die door de protagonist werd gewenst. De nagedachtenis van een voorouder kon door nabestaanden worden gevormd naar hun eigen agenda. Dit maakt een grafmonument bij uitstek een intergenerationeel object, dat wil zeggen, een voorwerp dat verschillende generaties verbindt. Dat deze wisselwerking tussen generaties niet alleen te maken heeft met de duurzaamheid van de boodschap (waarover later meer), maar ook met de totstandkoming ervan, komt op een bijzondere manier aan het licht in de reconstructie van de heraldiek op het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg.

Het lijkt er sterk op dat het heraldisch programma in de zestiende eeuw, op het moment dat de programma's voor het eerst werden opgetekend, al onderwerp was geweest van aanpassingen. De werkzaamheden aan het grafmonument van Jan II van Avesnes en van Philippa van Luxemburg liepen in ieder geval door tot 1311 (zie Hoofdstuk 2). Aangezien de beschildering van tombes standaard in de laatste fase van het vervaardigingsproces plaatsvond, is het aannemelijk dat deze rond 1311 werd aangebracht. In de eerder besproken rekeningen waren al posten voor beschilderingen opgenomen, een teken dat deze werkzaamheden al voor 1311 werden uitgevoerd. Op de tombe waren volgens het handschrift Valenciennes 1026 de wapenschilden van twee kleindochters van Jan II van Avesnes aangebracht. Het betreft de wapenschilden van Margaretha van Henegouwen (positie 3S) en Philippa van Henegouwen (positie 5S).⁸³¹ Margaretha huwde in 1324 met Lodewijk de Beier, Philippa in 1328 met Edward III van Engeland. Hun gedeelde wapenschilden kunnen dus pas na 1328 aan het grafmonument zijn toegevoegd. Dat is dus minstens zeventien jaar na de dood van Philippa van Luxemburg, reden om aan te nemen dat het hier herstel- en/of aanpassingswerkzaamheden betrof.

831 Morganstern identificeerde deze als Johanna van Navarra († 1305) en Isabella van Frankrijk († 1357). Zij baseerde zich hiervoor enkel op Le Boucq ('de la royne de France' en 'de la royne de Angleterre') en had geen beschikking over Valenciennes 1026, waar de wapenschilden van Margaretha en Philippa in waren opgenomen). Morganstern 2000b, 165. Voor de identificatie Le Boucq zie Le Boucq en Dinaux 1844, 113.

Voor deze aanpassing kan een hypothetisch moment worden aangewezen. In Hoofdstuk 4 kwam kort de *Regret Guillaume* ter sprake, het gedicht dat in opdracht van Philippa van Henegouwen, de dochter van Willem I († 1337), werd geschreven om haar broer Willem II aan te sporen vaart te maken met de werkzaamheden aan het grafmonument van hun vader. Van der Meulen merkte op dat ten tijde van de compositie van het gedicht (tussen 28 maart 1339 en 16 april 1340) de werkzaamheden aan de tombe al in volle gang waren en dat er daarom waarschijnlijk andere motieven ten grondslag lagen aan het gedicht. Ze las hierin een aansporing aan Willem II om zijn zus Philippa en haar echtgenoot, de Engelse koning Edward III, te ondersteunen bij hun strijd tegen de Franse koning.⁸³²

Welk passender antwoord op deze klacht van zijn zuster kon er gevonden worden, dan de verbeelding van haar eigen wapenschild op het grafmonument van zowel hun vader (de tombe waarover ze haar beklag deed) als op dat van hun grootvader, Jan II van Avesnes? Hiermee werd de relatie tussen Engeland en Henegouwen via het huwelijk van Philippa subtiel en duurzaam gememoreerd, in het centrum van nagedachtenis van de Henegouwse graven. Dit impliceert dat het monument 29 jaar na de totstandkoming niet alleen werd gerestaureerd, maar dat er een bewuste aanpassing aan het genealogisch programma werd gedaan.⁸³³

Het is bij mijn weten de eerste indicatie van een dergelijke wijziging van het genealogisch programma op een grafmonument, maar er zijn wel degelijk voorbeelden van latere aanpassingen ('restauraties') van tombes.⁸³⁴ Jitske Jasperse beschreef bijvoorbeeld de vroege restauratie van het grafmonument voor Gerard IV van Gelre († 1229) en Margaretha van Brabant († 1231) te Roermond. Haar hypothese is dat op het monument de originele effigies op instigatie van hertog Karel van Gelre († 1538) werden vervangen door zestiende-eeuwse beelden.⁸³⁵ Het doel van deze restauratie was volgens Jasperse de promotie van Karels dynastie. Ook voor de Bourgondische hertogen gold dat zij zich met dit doel actief bezighielden met de restauratie van de grafmonumenten van hun voorgangers. Een voorbeeld is de betaling van Filips de Goede voor de renovatie van het grafmonument van Hendrik III van Brabant († 1261).⁸³⁶ Maar het is in deze gevallen niet mogelijk om een bewuste aanpassing binnen

832 Zie voor de post uit 1338: Devillers 1878, 412 noot 2. Voor de betaling uit 1339: Devillers 1881, 82–85. Zoals opgemerkt in Van der Meulen 2013, 85, 86.

833 Behalve de twee kleindochters van Jan II en Philippa, die later aan de tombe lijken te zijn toegevoegd, resteert er in mijn optiek de oorspronkelijke genealogie (zie ook Bijlage 4).

834 Zie voor een analyse van de term 'restauratie' Jasperse 2014, 1802, 183.

835 Jasperse 2014, 175.

836 Morganstern 2000, 32–37, met name 34. Volgens Morganstern is de blinde arcade op de tombe een van de resultaten van deze restauratie. Daarnaast stichtte Filips het Rijsselse graf voor Lodewijk van Mâle en in Brussel het grafmonument voor Johanna van Brabant. Hij was zich dus zeer bewust van zijn rol als hoeder van de *memoria* van zijn voorgelacht in de Lage Landen, en kon daarmee zijn claims op deze gebieden nadrukkelijk visualiseren. Ook deze stichtingen kunnen dus worden beschouwd als funerair-dynastieke boodschapsdragers.

het heraldisch programma aan te tonen.⁸³⁷ Ook van de overschildering van wapenschilden op memorietafels, bijvoorbeeld door latere eigenaren, zijn verschillende voorbeelden bekend.⁸³⁸ Deze gevallen moeten mijns inziens wel worden onderscheiden van de boven beschreven praktijk op grafmonumenten. Niet de identiteit van de overledene wijzigde door de aanpassing van de heraldiek op grafmonumenten (zoals op memorietafels dikwijls wel het geval was), de aanpassing betrof uitsluitend het genealogisch programma dat diende ter herinnering van de nabestaanden: met andere woorden, de *memoria* van de overledene werd levend gehouden binnen een nieuwe, aangepaste context van zijn of haar verwanten.

Deze reconstructie toont aan dat maar liefst drie generaties betrokken waren bij de totstandkoming van het grafmonument van de graaf en zijn echtgenote. Jan II en Philippa zelf vingden aan met de werkzaamheden, Willem I maakte het grafmonument af en zijn zoon, Willem II, paste het heraldisch programma aan. Het laat verder zien dat het onveranderlijke, eeuwige karakter van een grafmonument (letterlijk gebeiteld in steen) in werkelijkheid flexibeler was. Uitgaande van het fluïde karakter van het web van allianties, zoals in het voorgaande hoofdstuk werd geschetst, is dat niet geheel onlogisch. Wanneer allianties verschoven is het niet onvoorstelbaar dat dit ook kon gelden voor de verbeelding van deze allianties op een grafmonument. Juist omdat de gepolychromeerde heraldiek op grafmonumenten vaak verloren is gegaan, is deze veranderende betekenislaag op grafmonumenten tot nu toe amper onderkend.⁸³⁹

Hierbij moet wel een kanttekening worden geplaatst. In het vorige hoofdstuk heb ik gesteld dat er voor kortlopende conflicten vermoedelijk geen ruimte was binnen de eeuwigdurende nagedachtenis. De duurzaamheid van het object, in materiaal en iconografie, maakte dat niet elke politieke rimpeling zijn weg vond naar het graf. Deze stelling kan naar aanleiding van deze casus worden gepreciseerd. In het geval van het graf van Jan II en Philippa werden niet de politieke bondgenoten, maar telgen uit de eigen bloedlijn aan het monument toegevoegd. De aanpassing betekende een toevoeging van de *parage* van Willem I en Willem II aan de oorspronkelijke heraldische focus van het monument – namelijk de *lignage* van Jan II. Zo werden de horizontale lijnen van verwantschap binnen de familie (en daarmee de twee succesvolle huwelijken) benadrukt, die beide van politiek belang waren ten tijde van de

837 Op de reconstructie van het genealogisch programma opgetekend door De Succa en geanalyseerd door Morganstern staan geen familieleden die van na het overlijden van Hendrik III stammen. Morganstern 2000, 159–160.

838 Bijvoorbeeld op de memorietafel met de graflegging uit Wenen (1525–1550) waarop de wapenschilden en kinderen uit het gezin zijn overschilderd. Het wapenschild bestond oorspronkelijk uit een zilveren veld met twee afgewende vissen. Het werd als volgt overschilderd: doorsneden met in deel I A: in rood drie goud geknpte zilveren rozen; I B: in zilver een zwarte kookpot; II: in rood twee zwarte verticaal geplaatste en afgewende vissen. De twee afgewende vissen doen vermoeden dat het hier wellicht wel dezelfde familie betreft, maar wellicht een latere generatie. Omdat de vrouw een gedeeld schild draagt met op de dexterzijde de afgewende vissen zou zij een dochter uit dit geslacht kunnen representeren. Zie ook voor verdere literatuur en detailopnamen Memo 2019, MeMO memorial object ID 678 (geraadpleegd op 30-06-2020).

839 Morganstern merkt deze bijvoorbeeld niet op in haar studie naar de *kinship*-pleurants.

totstandkoming van de vermoedelijke wijzigingen omstreeks 1340. De nagedachtenis van de overgrootvader diende hier dus de politieke doelen van de achterkleinzoon, niet alleen door de aanwezigheid van zijn grafmonument, maar ook door een aanpassing van de boodschap hierop. Omdat de wijziging de toevoeging van telgen uit de eigen bloedlijn betrof, was dit een logische en duurzame aanvulling die bestand was tegen schuivende allianties.

De rol die de nabestaanden speelden bij de totstandkoming van de boodschap op het grafmonument is tot nu toe onderbelicht. Er zijn, zoals gezegd, enkele gevallen bekend van latere 'restauraties' van grafmonumenten, maar de nadruk ligt over het algemeen op de stichter van het grafmonument als zender van de politieke boodschap, of dat nu de eigenaar van de tombe is of een van de nakomelingen.⁸⁴⁰ In het geval van de bovengenoemde casus blijkt dat er nog een aanvullende mogelijkheid is, de aanpassing van het heraldisch programma door een latere generatie. Dit heeft een interessante consequentie. In de Inleiding werd opgemerkt dat Panofsky bij zijn iconografische lezing van grafmonumenten onderscheid maakte tussen de retrospectieve en de prospectieve boodschap van een tombe. Marcoux stelde voor om de verdeling tussen retro- en prospectief breder te trekken dan uitsluitend de iconografie (door toevoeging van de analyse van het materiaal en de ruimte) en merkte op dat beide perspectieven elkaar niet uitsluiten, maar elkaar juist dikwijls aanvullen. Wanneer nu de aanpassing van de heraldiek wordt bekeken, blijkt dat er aan de categorisering van Panofsky en Marcoux nog een extra laag kan worden toegevoegd. De verbeelding van een genealogisch programma is retrospectief, in de woorden van Marcoux: een panegyrisch element over het leven van de overledene.⁸⁴¹ In het geval van het genealogisch programma op het monument van Jan II en Philippa kijkt het genealogisch programma echter niet alleen terug, maar ook vooruit. Er zijn immers representanten opgenomen die na de dood van de begravenen leefden. De 'viering' van het leven van de overledenen betrof dus niet alleen het verleden, maar ook de toekomst. Eenzelfde toekomstgerichte blik kan worden toegedicht aan het grafmonument van Philippa van Henegouwen, door de nadrukkelijke representatie van haar nageslacht. Het prospectieve element op de grafmonumenten gaat dus veel verder dan alleen de individuele hoop op verlossing. Ook de nagedachtenis van de gemeenschap die voortkomt uit de overledene kan deel uitmaken van deze prospectieve iconografie. Dit benadrukt opnieuw het belang van de aandacht voor intergenerationaliteit bij de analyse van grafmonumenten.

De sleutel tot het reconstrueren van dergelijke wijzigingen in het programma van grafmonumenten ligt besloten in de opgetekende heraldiek in vroegmoderne handschriften. Wapenschilden die kunnen worden herleid tot een specifieke persoon (bijvoorbeeld het

840 De lezing van het programma van de kerk van Saint-Denis is hiervan een treffend voorbeeld. De nadruk van de studie van Sommers-Wright lag op de identificatie van de stichter van het mausoleum. Door Leistenschneider werd dit in een breder kader geplaatst. Sommers-Wright 1974, 224. Leistenschneider 2008. Zie ook de Inleiding van dit proefschrift.

841 Marcoux 2013, 63.

gedeelde wapenschild van een gehuwde vrouw) en die dateren van na het overlijden van de protagonist kunnen een aanwijzing zijn voor een dergelijke latere aanpassing van het programma door overschildering.

BOODSCHAP

In hoeverre mag worden aangenomen dat een grafmonument instrument is van een persuasieve strategie, en daarmee ook een politiek propagandamiddel wordt? De boodschap van het grafmonument kan, in lijn met de genoemde analyse van Marcoux, op drie fronten worden geïdentificeerd – iconografisch, materieel en ruimtelijk (de locatie en de samenhang met andere monumenten). De reconstructies die in deze studie zijn uitgevoerd maken het mogelijk om voor de Avesnesmonumenten over deze drie elementen, en daarmee over de aard van de boodschap, uitspraken te doen.

Voor wat betreft de iconografie is de heraldiek het belangrijkste element. In deze studie werd eerder betoogd dat het heraldische programma op de grafmonumenten (de verbeelding van *lignage* en *parage*) een politieke legitimatie van het Avesnesgeslacht vormde. Deze publieke genealogie sluit aan bij *representatie*, in Michalsky's definitie van de symbolische verbeelding van nagedachtenis als onderdeel van politieke legitimatie van een geslacht. De programma's op de tombe zijn echter geen volledige weergave van de kwartieren van de overledenen, of van de stamreeks. De genealogie op de grafmonumenten is voortgekomen uit een strategisch *cherry picking* uit de stamboom. De voorouders die het beste pasten bij het politieke doel van de tombes werden geselecteerd (of later toegevoegd). Eenzelfde selectief gebruik van de genealogie werd aangetoond voor de *Chronique de Baudouin d'Avesnes*, de kroniek voor de broer van Jan I van Avesnes.⁸⁴²

Er kan dus worden gesproken van actieve vormgeving van de politieke boodschap in de nagedachtenis van de graven van Avesnes en hun familieleden; *propaganda*. Het laat zien dat er niet alleen is gekozen voor verbeelding van de daadwerkelijke situatie (zoals door een stamreeks of door kwartieren), maar dat er werd gepoogd de werkelijkheid zo rooskleurig mogelijk weer te geven. Bovengenoemde aanpassingen van het programma zeggen ook iets over de houdbaarheid ervan: dat ervoor werd gekozen om ruim na de vervaardiging van het grafmonument van Jan II en Philippa aanpassingen te doen aan een deel van het programma en niet voor de volledige overschildering hiervan, is een indicatie dat een groot deel van het heraldisch programma in ieder geval binnen opvolgende generaties als duurzaam werd ervaren. Dat is niet vreemd, wanneer in ogenschouw wordt genomen dat in het geval van de Avesnes de genealogie op het grafmonument in de context kan worden geplaatst van familiechronieken met vergelijkbare genealogische programma's. De genealogische kennis om

842 Zie Hoofdstuk 6.

een dergelijk programma de duiden was binnen de grafelijke familie aanwezig en zal door geschriften zoals de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* zijn overgedragen op volgende generaties.⁸⁴³ Hierbij moet ook de rol van vrouwelijke adel als genealogisch geheugen nogmaals onder de aandacht worden gebracht.⁸⁴⁴ Naast de genealogie lijkt, zoals in Hoofdstuk 4 is betoogd, ook de keuze voor het materiaal waarmee het grafmonument werd samengesteld een rol te hebben gespeeld.

Het derde element dat Marcoux in zijn analyse van de boodschap van het grafmonument aanvoert is dat van de ruimtelijkheid.⁸⁴⁵ Hij illustreert het belang van de ruimte aan de hand van een analyse van grafplaten. Hun non-invasieve vorm (ze lagen in de grond en waren dus beloopbaar) maakte de begrafenissen van de overledenen mogelijk op locaties die bij de keuze voor een monumentale tombe ondenkbaar was geweest. Dit wordt treffend geïllustreerd door Jan van Eyck op de miniatuur van de Turijn-Milaan getijden (Afb. 45). De *chapelle ardente* op de miniatuur is geplaatst op twee vloerplaten, van een man en een vrouw. De vloerplaten zijn van grijze steen, waarop in beide gevallen een lichter gelaat zichtbaar is. Ook valt op dat beide platen zijn voorzien van een (onleesbare) inscriptie. Ze zijn beide met de voeten naar het hoofdaltaar gericht. Aan de voorzijde van de *chapelle ardente*, het dichtste bij het altaar, is een vergelijkbare grijze plaat te zien. Ook hier lijkt een inscriptie zichtbaar, het is niet duidelijk of er een figuur op de plaat is afgebeeld. De bezoekers van de requiemmissen (onderdeel van de rituelen ter begravenis of de herhaling hiervan, op basis van de miniatuur is niet op te maken om welk moment het hier gaat) knielen op de grafplaten, de mannen aan de zuidzijde en de vrouwen aan de noordzijde van de kerk. In het geval van het Avesnescorpus is een analyse van de positionering van de monumenten binnen de kerk en de verhouding van de objecten tot elkaar van belang. Eerder is opgemerkt (Hoofdstuk 1) dat in de plattegrond van het herbouwde klooster te Flines vermoedelijk rekening werd gehouden met de plaatsing van de grafmonumenten van de Dampierrenazaten van Margaretha. Ook voor de dominicanen- en franciscanenkerken in Valenciennes gold dat er bij de uitbreiding van de kloosters in het koor ruimte kwam voor het begraven van de Avesnestelgen. Voor beide takken van de familie werd er dus ruimte geschapen in het centrum van de liturgie, *ad sanctos*, in het koor en in de kooromgang.

843 Zijn neef Jan II bezat een kopie ervan, zoals blijkt uit een inventaris van onder andere zijn boekenbezit, opgemaakt na zijn dood in 1304. Zie voor deze inventaris Van der Meulen 2000. *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*: 'Item .j. livre de croniques ki comenche es rebrikes comment herodes antipas fist copier le chief saint jehan baptiste'. Cartulaire no. 19, f. 120r en 120v. Latere eigenaren van een kopie van de kroniek waren onder andere de graven van Luxemburg, in de personen van Walram II, heer van Ligny († 1354) en Enguerrand IV van Coucy († 1311). Noirfalise merkt verder op dat het mogelijk is dat Gwijde van Avesnes bij het schrijven van zijn *Li ars d'amour du vertu et de bonheurté* ook een kopie van de *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes* tot zijn beschikking heeft gehad. Hij ziet de aandacht voor Aristoteles in beide boeken als aanwijzing voor deze hypothese. Verder moet worden opgemerkt dat de latere eigenaren van dit manuscript ook present waren op de grafmonumenten van de Avesnes. Noirfalise 2009, 54–60.

844 Zoals opgemerkt in Hoofdstuk 2. Houts 1999, 94. Zie voor het dynastieke geheugen als sociaal fenomeen, naast de eenvoudige transmissie van informatie Innes 2001.

845 Marcoux 2014, 58–64.

Omdat het in deze gevallen een dynastiek mausoleum betreft, is het van belang om de grafmonumenten niet alleen te beschouwen als individuele objecten. Zij functioneerden ook in relatie tot elkaar. Deze groep grafmonumenten, *enfou*-tombes en vrijstaande monumenten, was een onmiskenbaar opvallend element rondom het koor.

Het betrof in de franciscanenkerk twee monumentale tombes die letterlijk hun plek opeisten in het koor, anders dus dan de grafplaten die hierboven werden beschreven. Deze twee vrijstaande monumenten correspondeerden met de grafmonumenten aan de noordzijde. Praktisch gezien liep men – wie precies zal in de volgende paragraaf worden besproken – tussen de *enfou*-tombes en de grafmonumenten van Jan II en Willem I door naar het hoofdaltaar. Daarbij passeerde men de rijen pleurants die de verwanten van de overledenen representeerden. Hoe deze verwanten waren gepositioneerd valt te reconstrueren aan de hand van de beschrijving van Le Boucq. De opmerking die eerder werd gemaakt (Hoofdstuk 1) over de verplaatsing van het hoofdaltaar van de oostelijke zijde naar de westelijke zijde van het koor moet daarbij in het achterhoofd gehouden worden. Het is gebruikelijk om een grafmonument met de voeten naar het altaar te plaatsen, zodat de (gisant van) de overledene het altaar en de missen kan ‘zien’.⁸⁴⁶ De bovengenoemde miniatuur van de hand van Jan van Eyck is hier een voorbeeld van. Ook de miniatuur van het grafmonument van Margaretha laat zien dat zij als gisant met de voeten naar het oosten was afgebeeld (Afb. 19). Le Boucq ging bij zijn omschrijving waarschijnlijk uit van de nieuwe, post-Tridentijnse indeling van de kerk, met het altaar aan de westzijde van het koor.⁸⁴⁷ Zijn gebruik van de termen dexter en sinister moet dus vanuit de westkant van het koor worden beschouwd, waardoor sinister de noordzijde van de kerk betreft en dexter de zuidzijde.

Voor de vrijstaande tombes gold dat men bij betreden van het koor aan de westzijde tegen het hoofdeinde van de tombe van Willem I aanliep waarop de volgende familieleden waren geplaatst: Philippa van Luxemburg, Jan II van Avesnes, Roomskoning Willem van Holland, Boudewijn van Constantinopel en Hendrik VII van Luxemburg, keizer van het Heilige Roomse Rijk. Daarna passeerde men de eerste rij van de tien vrouwelijke aanverwanten op het graf van Willem I. Vervolgens zag men het hoofdeinde van de tombe van Jan II en Philippa van Luxemburg met daarop: Jan I van Avesnes, Aleida van Holland, de koning van Frankrijk, Boudewijn IX van Constantinopel en Burchard van Avesnes. Alleen aan de rechterhand van de passant werd dus al een rij van samen dertig pleurants gepresenteerd, acht mannen en tweeëntwintig vrouwen. Aan de linkerzijde bevonden zich zoals gezegd de drie *enfou*-monumenten. Het graf van Margaretha bevatte twaalf pleurants, het grafmonument van Jan van Beaumont was voorzien van hetzelfde aantal rouwende figuren. Van de tombe van Boudewijn van Beaumont is niet opgetekend of het wapenschilden bevatte, dat lijkt gezien

846 Zoals zichtbaar op de eerdergenoemde miniatuur met de requiemmis van de hand van Jan van Eyck (Afb. 45).

847 De wens om de riten van de kerk dichterbij de gelovigen te brengen, zoals vastgelegd op het Concilie van Trente (1545–1563), resulteerde in een verplaatsing van het altaar naar de westzijde van het koor en de afbraak van koorschermen.

de grafmonumenten van zijn familieleden niet onwaarschijnlijk. In ieder geval gold dus voor de *enfeu*-tombes dat ook zij een rij van minimaal vierentwintig verwanten vormden. Wie aan de noordzijde het koor betrad, liep letterlijk door een ‘eeuwige’ erehaag van meer dan vijftig verwanten van de graven van Henegouwen en hun naasten (zie voor de zichtbaarheid van de monumenten de volgende paragraaf).

Daarbij moet nog een korte kanttekening worden geplaatst voor wat betreft de scheiding tussen de mannen en de vrouwen op de vrijstaande grafmonumenten in de franciscanenkerk. De mannelijke pleurants zijn op de dexterzijde van de tombes geplaatst, de vrouwen op de sinisterzijde. Deze splitsing van mannen en vrouwen in de kunst is niet ongebruikelijk, zoals werd vastgesteld door Corine Schleif.⁸⁴⁸ Zij stelt bovendien dat de noordelijke zijde (donker) van de kerk werd geassocieerd met vrouwen en de zuidelijke zijde (licht) met mannen, een onderscheid dat is terug te voeren op de liturgie.⁸⁴⁹ Morganstern verwijst hiervoor naar de *rationale divinatorum officiorum* van Durandus (1286), waarin de symboliek van de rituelen en architectuur van de middeleeuwse kerk werden verklaard. Durandus stelde het kerkgebouw gelijk aan het menselijk lichaam. De dexterzijde van de kerk correspondeerde volgens Durandus met de rechterhand van Christus. De ruimtelijke scheiding tussen sinister en dexter in het kerkgebouw had dus zijn weerslag op de liturgie en op de locatie van objecten in de kerk.⁸⁵⁰ Schleif merkte op dat ook voor de dertiende eeuw bewijs bestaat voor een scheiding tussen mannen en vrouwen in de liturgie. Lodewijk de Heilige liet bijvoorbeeld bij de bouw van de Sainte-Chapelle twee gescheiden loggia's bouwen in de bovenkapel, zijn loggia aan de rechterzijde van de kapel, die voor koningin Blanche aan de linkerzijde.⁸⁵¹ Morganstern is van mening dat de separatie van mannen en vrouwen op de tombes van Jan II en Willem I een verbeelding is van dit gebruik. Interessant in dezen is de miniatuur met de requiemmis door Van Eyck, waar ook een scheiding van mannen en vrouwen over de noord-zuid-as is weergegeven, tijdens het begrafenisritueel. De monumenten van de Avesnes lijken dus inderdaad de verdeling mannen aan de zuidzijde en vrouwen aan de noordzijde te hebben gevolgd. Wellicht omdat, de miniatuur en de opmerking van Morganstern in ogenschouw genomen, een genealogie van vrouwen tijdens de rituelen ter nagedachtenis voor een vrouwelijk publiek geschikter werd geacht.

Naast de heraldische betekenis van deze groep Avesnespleurants, die in het vorige hoofdstuk werd besproken, valt er nog een tweede duiding aan deze figuren toe te dichten. Marcoux merkt op dat de gisant van de overledene een *simulacrum* vormt van deze persoon in het hier

848 Schleif 2005, 219–24.

849 Morganstern 2000b, 60, noot 46. Zie ook Hablot 2013.

850 Richard Krautheimer bracht de mozaïeken in de galerij van het schip in de Sant' Apollinare Nuovo in Ravenna (derde kwart zesde eeuw) in verband gebracht met deze scheiding. Hablot, 2013, 292. Krautheimer 1992, 218–219. Zie voor een overzicht van de historie van de plaatsing van mannen en vrouwen in het kerkgebouw Müller 1961.

851 Schleif, 2005, noot 31.

en nu.⁸⁵² Wanneer dit wordt aangenomen voor de verbeelding van de overledene, kan dit bij implicatie worden gesteld voor de rijen beelden die aan de zijden van het grafmonument waren geplaatst. Wanneer de geestelijken zich in het koor begaven, vormden de pleurants als het ware een rij van ‘toeschouwers’ van de rituelen die zich in het koor afspeelden, die van de dagelijkse liturgie, maar ook die ter nagedachtenis van de overledene.⁸⁵³

De analyse van de ruimte en, in dit geval, van de samenhang van de grafmonumenten, laat zien dat de monumenten als individuele objecten kunnen worden beschouwd, maar dat zij daarnaast door de kwantiteit van de pleurants en effigies ook als een symbolische bijeenkomst van de dynastie kunnen worden gezien. Een geestelijke, onderweg naar het hoofdaltaar, maar ook de bezoeker van de kerk werd geconfronteerd met een flink aantal familieleden (minimaal vijftig volgens mijn reconstructie) van de overledene, rijk gekleed en eventueel herkenbaar aan hun wapenschilden. Het is interessant om dit symbolisch treffen van familieleden uit verschillende generaties te beschouwen in het licht van de in de Inleiding besproken *memoria*-opvolgingsreeksen. Daar werd opgemerkt dat bij de totstandkoming van dergelijke reeksen de trits traditie, successie en *memoria* een rol speelt.

Tot de traditie (gewoonte of gebruik die van generatie op generatie wordt doorgegeven) kunnen de grafmonumenten van de Avesnes worden gerekend, en dan met name de iconografie van de pleurants op deze grafmonumenten. Successie werd verbeeld door de opvolgende rij graven en de gravin, gerepresenteerd door gisants op hun grafmonumenten. Daarbij waren de pleurants een rechtstreekse verwijzing naar de wortels van hun machtsaanspraken (voorouders) en de vrucht hiervan (nazaten). Voor deze grafmonumenten gold dat zij (en met name de pleurants) het visuele bewijs leverden voor de authenticiteit van de traditie en successie. De lengte van de reeks werd kunstmatig opgerekt door de toevoeging van de pleurants; voorouders die niet in de kerk werden begraven kregen zo wel een rol in de opvolgingsreeks.⁸⁵⁴ *Memoria* als fenomeen waarbij de levenden en de doden waken voor elkaars belangen sluit naadloos aan bij de functie van de tombes. Dat de groep monumenten van belang bleef voor de levenden blijkt bijvoorbeeld uit de boven omschreven aanpassingen aan de heraldiek van het grafmonument van Jan II. Juist de kwantiteit en de combinatie van enerzijds verwanten en anderzijds voorouders maakten dit mausoleum mijns inziens tot een krachtig propagandamiddel.

852 Marcoux 2014, 63. Hij verwijst hiervoor naar <https://journals.openedition.org/actesbranly/92>.

853 Het meest extreme voorbeeld hiervan is het monument voor de Habsburgse vorst Maximiliaan I, in de Hofkirche te Innsbruck, waar de pleurants tot levensgrote vrijstaande beelden zijn verworpen die om de cenotaaf van de keizer staan.

854 Van Bueren en Oexle 2005, 68, 69.

PUBLIEK

De aard van het publiek, de ontvangende partij van de boodschappen, is een van de lastigste kwesties bij de interpretatie van het middeleeuwse grafmonument als propagandamiddel.⁸⁵⁵

De identificatie van het publiek voor de politieke boodschap van een grafmonument wordt dan ook zelden expliciet gemaakt in funeraire studies. Morganstern beredeneerde dat het verhoogde zelfbewustzijn van adellijke familie als gevolg van een behoefte zich te onderscheiden van de opkomende bourgeoisie, resulteerde in de systematisering van heraldiek en in de stichting van genealogieën, familiekronieken, gebeden ter nagedachtenis van familieleden en verwantschapstombes. Dit impliceert dat er voor de grafmonumenten een publiek was dat breder was dan enkel de religieuze gemeenschap belast met het gebed tot nagedachtenis.⁸⁵⁶ De bezoeken van middeleeuwse adel aan de grafmonumenten van de Franse koningen, opgetekend in 'gidsen' zijn hiervan volgens haar een voorbeeld. In deze gidsjes waren de grafmonumenten, de daden van de koningen die er lagen begraven en hun *lignage* opgenomen. Ze hielpen de monniken bij de informatievoorziening aan de bezoekers. Willem van Nangis, kroniekschrijver en monnik in de abdij van Saint-Denis († ca. 1300), merkte bijvoorbeeld op dat de (hooggeplaatste) bezoekers van de kerk van Saint-Denis wilden weten wanneer de daar begraven koningen waren geboren en welke belangrijke daden zij tijdens hun leven hadden verricht.⁸⁵⁷

Deze opmerking van Willem van Nangis is bijzonder interessant. Enerzijds toont zij aan dat de graven van de koningen van Frankrijk toegankelijk waren voor een publiek van leken. Zij konden de monumenten bezoeken in het koor, of het was mogelijk om ze vanuit het ambulatorium te bekijken. Anderzijds kan uit de opmerking van de geestelijken worden geconcludeerd dat 'li haut homme et li noble' (de hoge heren en de adel) geïnteresseerd waren in de grafmonumenten van de koningen. Zij bezochten deze en hadden behoefte aan achtergrondinformatie over de monumenten en begravenen. Het feit dat dergelijke kronieken werden geproduceerd door monniken van de Saint-Denis is tot slot een aanwijzing voor het belang van de geestelijken bij zulk 'toerisme'. Hoewel de Saint-Denis – als mausoleum voor de Franse vorsten – een uitzonderingspositie bekleedde, zijn er aanwijzingen dat ook elders grafmonumenten van edelen werden bezocht door een lekenpubliek. Hoewel het niet mogelijk is om voor de franciscanen- en dominicanenkerk te Valenciennes het exacte publiek

855 Zoals eerder werd opgemerkt door Truus van Bueren. Van Bueren 2005, 24, 25.

856 Morganstern 2000b, 154.

857 '[M]oult de gent et meisement li haut homme et li noble qui souvent viennent en l'église monsignour Saint Dyonix de France, ou grant partie de vaillans roys de France gisent en sepulture, desirent cognoiste et savoer la naissance et la descendue de lour très-haute génération [...]'. Erlande-Brandeburg 1975, 106. 'Veel mensen, ook de hooggeplaatsten en edelen, die de kerk van Saint-Denis vaak bezoeken, waar een groot deel van de dappere koningen van Frankrijk zijn begraven, willen weten van de geboorte en de afkomst van hun zeer belangrijke generatie.' Een voorbeeld van een dergelijke kroniek bevindt zich in de Bibliothèque Nationale de France, Parijs, inv.nr. 16819.

voor de graftombes te reconstrueren, kunnen er op basis van vergelijkbare locaties wel in bredere zin uitspraken worden gedaan over de toegankelijkheid van de grafmonumenten en de aard van het publiek dat deze bezocht.

De eerste vraag die moet worden beantwoord betreft de zichtbaarheid van de monumenten. In hoeverre waren grafmonumenten in het koor van de kerken te Valenciennes toegankelijk of zichtbaar voor publiek? Margit Mersch merkt op dat er bij kerken van bedelorden (Dominicanen en Franciscanen) een typische scheiding is tussen het koor (plafonds met kruisgewelven) voor de geestelijkheid en het schip (plafond opgebouwd uit houten spanten) voor de leken, de verbeelding van twee verschillende werelden door de architectuur. Beide groepen werden van elkaar gescheiden door een (volgens de voorschriften van de orde verplicht) koorscherp.⁸⁵⁸ Eerder werd al opgemerkt (Hoofdstuk 1) dat in de franciscanenkerk er nog restanten van de bevestiging van een dergelijk koorscherp zichtbaar lijken, in de vorm van bakstenen reparaties die zich op grote hoogte in de zuilen op de grens van koor en schip bevinden (Afb. 10). Er zijn geen verdere bronnen beschikbaar voor de reconstructie van de beide koorscherpen. Omdat het in het geval van de architectuur van beide bedelorden echter wel mogelijk is om op regionaal niveau te spreken van – in de woorden van Mersch – een ‘limited set of new and synthetic [building] types’, kan er over het koorscherp in de kerken van de bedelorden in algemenere zin wel uitspraak worden gedaan.⁸⁵⁹

Deze op het oog strikte scheiding tussen de wereld van de geestelijken en die van de leken blijkt in de praktijk veel minder rigide te zijn geweest. In het dominicaner decreet van 1249, waarin het koorscherp verplicht werd gesteld voor alle kerken van de orde, werd ook opgenomen dat de deuren van het koorscherp open moesten blijven zodat de leken (vrouwen uitgezonderd) de oostelijke kapellen in het koor konden bereiken via de zijkanten van het koor.⁸⁶⁰ Volgens Raymundus van Penaforte konden met Pasen en tijdens de consecraties van kerken ook de vrouwen van de lekenpopulatie toegang krijgen tot het koor.⁸⁶¹ Hoewel de mate van toegang dus varieerde, is het duidelijk dat leken wel degelijk toegang hadden tot de *mundus intelligibilis*, waar zich de grafmonumenten bevonden van de edelen. Ook voor de franciscanen- en dominicanenkerk te Valenciennes zal dit waarschijnlijk het geval zijn geweest.

Naast de toegankelijkheid van het koor is ook de zichtbaarheid van de grafmonumenten in het koor van belang. Men hoefde vermoedelijk het koor niet te betreden om de tombes

858 Mersch 2009, 153. De basis voor dit bouwtype lag volgens Mersch in de theologie. Het sloot aan bij het topos van de *mundus sensibilis* en de *mundus intelligibilis*. Simpel gezegd de aardse en de spirituele wereld. De verschillende bouwstijl van beide ‘werelden’ is volgens Mersch kenmerkend voor de bedelorden. In kathedralen en andere traditionele kerkgebouwen werden koor en schip ook afgescheiden door een koorscherp, maar was er geen verschil in bouwstijl tussen beide gebouwdelen. Zie voor een uitgebreide discussie en bibliografie voor architectuur van bedelorden Bruzelius 2012, 382; Todenhöfer 2010, 133.

859 Mersch 2009, 143.

860 Mersch 2009, 155. Zie ook Bruzelius 2012, 370.

861 Mersch 2009, 156.

te kunnen zien. Het koorscherm, of het doksaal (afgeleid van doxologie, lofprijzing) was een gesloten of deels geopende scheidingswand vervaardigd van hout of steen. Het bood ruimte aan een tribune die kon worden gebruikt als leesplaats, maar ook ruimte bood aan zangers of muzikanten.⁸⁶² Jacqueline Jung stelt dat een dergelijk koorscherm niet moet worden beschouwd als een barrière, maar eerder als een raam, een doorkijk naar de *mundus intelligibilis*.⁸⁶³ Het openen van de deuren van het koorscherm vormde volgens haar voor de lekenpopulatie letterlijk een moment van openbaring, vergelijkbaar met de Openbaring van Johannes.⁸⁶⁴

Daarna had ik een visioen: Ik zag een deur in de hemel die open stond, en de stem, luid als een trompet, die ik al eerder tot mij had horen spreken, riep: "Kom hier omhoog, dan zal ik u tonen wat geschieden moet na dezen." (Openbaring van Johannes, 4:1, Willibrordvertaling).

Koorhekken waren een simpele versie van het doksaal. Zij kenden geen tribune en hadden een open karakter. De bovenzone was voorzien van dunne houten of metalen spijlen. Op de kroonlijst stond veelal een triomfkruis. Omdat deze koorhekken veelal van hout waren hebben zij de tand des tijds nog slechter doorstaan dan hun stenen evenknie, de doksalen. Justin Kroesen merkt op dat zij in de Middeleeuwen vermoedelijk veel gangbaarder waren dan op basis van het huidige bestand kan worden vermoed.⁸⁶⁵ De zichtbaarheid van het koor was functioneel en kwam volgens hem voort uit de behoefte om de *elevatio* (de ophef-fing van de hostie en de kelk na de consecratie in de mis) voor leken zichtbaar te laten plaatsvinden. Enkel tijdens de Lijdenstijd waren de tralies van de koorhekken bedekt met gordijnen. Interessant ten slotte zijn de zogenaamde *squints*, kleine openingen in het doksaal op knielhoogte waardoor men de geheven hostie kon zien. Wanneer een gelovige knielt zit hij of zij (volgens mij niet toevalligerwijs) ook oog in oog met de pleurants die zich op de zijwanden van grafmonumenten in kerken bevinden.

Hoewel voor de franciscanen- en dominicanenkerk te Valenciennes niet meer kan worden vastgesteld hoe het koorscherm eruitzag, blijkt uit het bovenstaande dat het koor (en dus ook de grafmonumenten) voor leken zichtbaar was. De overleden graven en gravinnen lagen opgebaard als onderdeel van de *mundus intelligibilis* en hoewel de pleurants op een dergelijke afstand vermoedelijk niet konden worden geïdentificeerd aan de hand van hun wapenschilden, waren ze op afstand wel zichtbaar als lange rijen verwanten en nakomelingen

862 Kroesen 2005, 3. In het Frans wordt het doksaal aangeduid als de *jubé*. Doksalen zijn in Frankrijk amper bewaard gebleven.

863 Jung 2000, 186.

864 Jung 2000, 191. Het onthullen van het heilige door het openen van de deur van het koorscherm vertoont een interessante parallel met het verhullen en het onthullen van het grafmonument (Hoofdstuk 2).

865 Kroesen 2005, 8. De behoefte aan zichtbaarheid leidde tot doksalen waar de onderzijde volledig ontbrak (en die dus enkel uit de hangende tribune bestonden) en door de invoering van zogenaamde *squints*, kleine openingen op knielhoogte.

– de reden dat deze graven deel uitmaakten van deze wereld, namelijk hun edele *lignage*. Een lekenpubliek heeft dus weldegelijk visueel en fysiek toegang te gehad tot het koor, en dus de grafmonumenten, van de minderbroederkerken te Valenciennes.

Uit wie bestond dit publiek? Het bezoek van de grafmonumenten wordt in deze analyse in de breedste zin van het woord gedefinieerd. Enerzijds worden hieronder de personen die de kerken fysiek bezochten geschaard, anderzijds moet hiervoor ook het *Nachleben* van de grafmonumenten in woord en beeld worden beschouwd. Wanneer het grafmonument wordt gezien als een intergenerationeel object, volgt hieruit logischerwijs dat de boodschap van een grafmonumenten ook voor meerdere generaties bezoekers van het monument relevant zou moeten zijn. De positie van de beide kerken in de stad is in Hoofdstuk 1 al aan de orde gekomen. Volti heeft voor beide kerken betoogd dat zij in voortdurende interactie waren met de stedelijke omgeving waarin zij zich bevonden.⁸⁶⁶ Gelovigen konden volgens haar niet alleen naar de kerk gaan en daar deelnemen aan de rituelen, zij waren zelfs in staat om zich bij bepaalde gelegenheden de kloostergebouwen toe te eigenen. Als voorbeeld daarvan noemt ze de *chapelle ardente*, de tijdelijke begrafenisarchitectuur die de revue passeerde in Hoofdstuk 2.⁸⁶⁷ Voor de bedelorden gold verder dat zij nauw verbonden waren aan de opkomende stedelijke klasse. De dominicanenkerk te Valenciennes verwelkomde bijvoorbeeld de gilden van de wolbewerkers en de wolversers in de kerk, gilden die sociaal, economisch en politiek een belangrijke rol speelden in de stad.⁸⁶⁸ De bewoners van de stad en dan met name de opkomende klassen kunnen dus als een eerste deel van het beoogde publiek voor de grafmonumenten worden geïdentificeerd. Deze handelaren, vaklieden en andere burgers van de stad zagen op deze religieuze, economische en politieke knooppunten in de stad hun graven en, door de verbeelding van de *lignage* van de graven, de legitimatie van hun heerschappij en alle daaruit voortvloeiende rechten en plichten.⁸⁶⁹

Deze opmerking van Volti over de *chapelle ardente* en de appropriatie van het kerkgebouw door de verwanten is de opmaat voor een reconstructie van een tweede deel van het beoogde publiek voor de politieke boodschap op het grafmonument. De efemere *chapelle ardente* en de semipermanente versie hiervan – de *hughe* over het grafmonument van Jan II en Philippa (Hoofdstuk 2) – vormen een indicatie van het belang van rituelen als betekenisgevers aan de tombe. Doordat de zichtbaarheid van het grafmonument werd beperkt (door de *chapelle ardente* geplaatst over het dode lichaam en door de baardoek die over de *hughe* werd gelegd) kreeg het graf extra pregnantie als *locus* voor de nagedachtenis. De rituelen en dan met name

866 Volti 2003, 263–267.

867 Volti 2003, 325. 'En investissant ceux-ci [*chapelles ardentes*], les défunts et leurs familles se les appropriaient un tant soit peu, et participaient activement à la spiritualité des frères — donc, à l'espoir et aux promesses de rédemption que celle-ci véhiculait.'

868 Volti 2003, 32; Cappliez 1893, 79.

869 Zie voor de relatie van de graven met de stad Valenciennes De Waha en Dugnoille 2006.

de herhaling van de begrafenisceremonie zullen een belangrijk moment zijn geweest voor de verspreiding van politieke boodschappen die aan de tombe kleefden.

Over een van de rituelen ter nagedachtenis van de graven van Henegouwen is, dankzij een bewaarde rekening, veel bekend.⁸⁷⁰ Op 16 juni 1337 (n.s.), de dag van de begrafenis van Willem I, maakten twee klerken, Guillaume, sire de Gommenies, en Gérard, sire de Pottes, de rekening op van de kosten voor de ceremonie.⁸⁷¹ De posten in deze rekening bevatten betalingen voor de aanschaf van toortsen, kaarsen en wapentuig en betalingen aan mensen die een rol hadden tijdens de begrafenisrituelen.⁸⁷² Voor de eerste verplaatsing van het lichaam naar de Salle werden tien *chirons* (waskaarsen) besteld, die met het lichaam mee de zaal in werden gedragen. Ook werden er voor die dag vierentwintig toortsen besteld. Hieruit valt op te maken dat het lichaam van de graaf is verplaatst van zijn sterfbed naar de Salle-le-Comte, onder begeleiding van in ieder geval vierentwintig toortsdragers en tien personen die kaarsen droegen, in totaal dus vierendertig personen. De tien waskaarsen werden later om het doodsbed van de graaf opgesteld. De tweede processie, waarin het lichaam van de Salle naar het franciscanenklooster werd gebracht, is langer. In de rekening werden zestig toortsen besteld die worden meegedragen in de stoet.⁸⁷³

Deze (en andere elementen uit deze) processie komen overeen met andere laatmiddeleeuwse prinselijke begrafenisstoeien.⁸⁷⁴ Hiervoor gold dat deze de perfecte gelegenheid vormden om vriend en vijand te confronteren met de rijkdom en status van het adellijke huis. Deze ontwikkeling werd gestimuleerd door de kerk, omdat onder andere de rijke wapenuitrusting uiteindelijk als gift aan de begraafplaats ten goede kwam.⁸⁷⁵ Ook vormde de begrafenisstoei voor de verwanten een moment waarop hun rangen en standen konden worden verduidelijkt. De bloedige conflicten tussen de studenten en de kanunniken van de Notre-Dame over hun positie in de begrafenisstoei van Filips VI († 1350) zijn hiervan een

870 Ook het testament van Willem I, met codicil, is overgeleverd in de vorm van een *vidimus* (authentiek afschrift) van de hand van notaris Arnoul de Saint-Gilain, gedateerd op 9 juni 1337, dus twee dagen na de dood van de graaf. Daarin staat opgetekend dat Willem in de franciscanenkerk te Valenciennes begraven wil worden: 'Ch'est assavoir que nous eslisons no sépulture en l'ecglise Saint-Francois, en no ville de Valenchiennes.' Devillers 1878, 436. Verder worden in het testament giften aan familieleden (dochters), religieuzen en armen opgenomen.

871 In de rekening is een post opgenomen waarin betaald wordt voor kaarsen voor de wake. 'Item, le dimenche, pour les vegilles, LX tortis c'on porta au moustier avec le corps, pesans VIIC XX lib.' Item, zondag, voor de vigiliën, 60 toortsen die mee worden gedragen naar het klooster (Franciscanen) met het lichaam, waard VIIC XX lib. Hieruit valt op te maken dat het lichaam op zondag voor de wake naar het klooster werd vervoerd. Logischerwijs vond de begrafenis vermoedelijk de dag erna, dus maandag 16 juni plaats.

872 De rekening is eerder geanalyseerd door Janet van de Meulen. Van der Meulen 2013.

873 'Item, le dimenche, pour les vegilles, LX tortis c'on porta au moustier avec le corps, pesans VII^C XX lib.' Item, zondag, voor de vigiliën, 60 toortsen die mee worden gedragen naar het klooster (Franciscanen) met het lichaam, met een gewicht van 720 ponden [dat is 12 pond per stuk].

874 Er zijn, behalve betalingen voor textiel, de uitdossing van de kerk en voor leden in de stoet (*povres priestres* en *begijnen, bhegines*), betalingen voor twee toernooiharnassen en twee op maat gemaakte harnassen, vermoedelijk gevechtsharnassen. Deze laatste werden gedragen door Bernier de Rampemont en Henri d'Antoing. Colart de *haubregier* en de page van Henri d'Antoing kregen betaald voor het aanmeten van het gevechtsharnas. Van der Meulen 2013, 81. Zie voor ridders tijdens de begrafenisstoei ook Boytsov 2016.

875 Vale 1981, 88.

treffend voorbeeld.⁸⁷⁶ Dat de directe bondgenoten bij de begrafenisstoet aanwezig waren, blijkt onder meer uit de beschrijving van de begrafenisstoet van Lodewijk van Male († 1384) door Froissart. Aan deze stoet namen ‘grant foison de seigneurs de France, de Flandres, de Hainnau et de Braibant’ deel.⁸⁷⁷ Het was gebruikelijk dat deze bondgenoten de punten van de baardoek droegen, die was geplaatst op de kist met het lichaam.⁸⁷⁸

Een exacte lijst van personen die aanwezig waren bij de begrafenisceremonie van Willem I is helaas niet overgeleverd. Het is onwaarschijnlijk dat zijn dochters deelnamen aan de ceremonie. Rouw was voor vrouwen in de veertiende eeuw een persoonlijke zaak. Zij beleefden deze in afzondering in hun vertrekken die waren bekleed met zwarte doeken. De periode van rouw hing af van de verwantschap met de overledene, maar kon wel tot zes maanden duren.⁸⁷⁹ De hoogstgeplaatste schoonzonen van Willem I namen vermoedelijk ook geen deel aan deze de plechtigheden – Edward III bevond zich in Engeland en ook voor Lodewijk de Beier zijn mij geen bronnen bekend die wijzen op zijn aanwezigheid.⁸⁸⁰ Wel zullen zij representanten hebben gestuurd. Andere bondgenoten zullen wel lijfelijk aanwezig zijn geweest. Vlak voor zijn dood organiseerde Willem I op 4 mei een diplomatiek overleg met betrekking tot de vijandigheden met Frankrijk. Daarbij waren een delegatie uit Engeland en de graven van Gelre, Limburg, Kleve en de markgraaf van Gulik lijfelijk aanwezig. De hertog van Brabant, de graaf van Namen en de aartsbisschop van Keulen stuurden representanten.⁸⁸¹ Het lijkt waarschijnlijk dat (representanten van) deze bondgenoten ook aanwezig waren tijdens de begrafenisceremonie, ruim een maand later.

De relevantie van deze groep voor de politieke boodschap van het grafmonument blijkt uit de herhaling van de rituelen van de begrafenisceremonie ter nagedachtenis van de overledene. Het meest spectaculaire voorbeeld van dergelijke nagedachtenis is de herdenking van het overlijden van Archambaud de Grailly (graaf van Foix-Béarn, † 1414), zijn echtgenote Isabelle († 1429) en hun zoon Jan I († 1437). Voor alle drie werd in de abdij van Boulbonne een uitgebreide herdenking georganiseerd, een of twee jaar na het overlijden. In het geval van Archambaud werden maar liefst 475 uitnodigingsbrieven verstuurd.⁸⁸² Voor de accommodatie van de gasten was vijfentwintighonderd kilo brood nodig, werden dertig stieren geslacht, honderd schapen en vijftig paarden. De benodigde tweehonderd kippen konden niet geleverd

876 Giesey 1960, 39,40.

877 Een grote hoeveelheid heren uit Frankrijk, Vlaanderen, Henegouwen en Brabant. Gaude-Ferragu 2005, 242.

878 Ibid. Gaude-Ferragu noemt verder de begrafenisstoeten van Peter II van Bourbon (1503) en van Filips de Stoute (1467). In de rekening voor de begrafenis van Willem I is opgenomen (in het deel met betalingen voor onderdelen die met de stoet worden meegevoerd, zoals ook harnessen): ‘Item, pour une piel [baarkleed] III gros.

879 Gaude-Ferragu 2005, 235. Opmerkelijk is dat deze vrouwen wel werden afgebeeld op de grafmonumenten en ook op de miniatuur van Jan van Eyck (Afb. 45). Daaruit kan worden geconcludeerd dat zij weldegelijk deel uit konden maken van de ceremonies ter nagedachtenis van de overledene.

880 Sumption 1999, 197. De koning was in Stamford.

881 Sumption 1999, 195.

882 Onder andere naar de aartsbisschoppen van Bayonne, Dax, Albi, Montpellier en Bordeaux, de edelen van Armagnac en de Comminges en de koninklijke huizen van Navarra en Aragon. Gaude-Ferragu 2005, 287.

worden. De kerk werd passend ingericht, in het zwart, voorzien van kaarsen en wierook.⁸⁸³ Hoewel er over de grafmonumenten van de graven van Foix-Béarn niet meer bekend is, lijkt het onwaarschijnlijk dat de gasten van de herdenkingen (zeker de herdenking van de later overleden Isabelle en Jan I) de grafmonumenten van de overledenen niet met eigen ogen hebben gezien. De aankleding van de kerk suggereert de herhaling van de rituelen, tussen de grafmonumenten. Ook het uitnodigen van minstens 475 personen om deze rituelen bij te wonen, wijst op meer dan devote motieven alleen. Voor een eventuele politieke boodschap van de grafmonumenten was er in het geval van de Foix-Béarn een uitgebreid publiek. Hoewel voor de Avesnes niet bekend is wie deelnamen aan de begrafenisceremonie en verdere rituelen, kan worden aangenomen dat ook in hun geval de uitvaartrituelen bij hun grafelijke stand pasten. De bezoekers van de uitvaart van Willem I zagen het grafmonument van zijn ouders Jan II en Philippa in het koor staan. Hetzelfde gold voor de begrafenisceremonieën van de andere leden van de grafelijke familie.

Naast de aanwezigheid tijdens rituelen bezocht de adel de franciscanenkerk waarschijnlijk ook buiten de hoogtijdagen. De gidsen die werden gemaakt voor de grafmonumenten in de kerk van Saint-Denis vormen hiervoor een duidelijke indicatie. Een interesse in grafmonumenten in mausolea is niet vreemd. In een samenleving waar adel doordrongen was van het belang van *lignage* lijkt een bezoek aan een kerk waar een verwante adellijke familie lag begraven even voor de hand liggend als het bezoek van een hedendaagse toerist aan een kerk of begraafplaats. Een vijftiende-eeuwse miniatuur is in dit licht interessant (Afb. 36). De miniatuur is van de hand van de Vlaamse schilder Lieven van Lathem († 1493) en stamt uit een manuscript (patronage Louis Gruuthuse)⁸⁸⁴ waarin het verhaal van Gillion de Trazegnies staat opgetekend (Los Angeles 111, fol. 9v, 1464). De auteur stuit in een kerk op een opvallende graftombe, namelijk die van een ridder die wordt geflankeerd door zijn twee echtgenotes. De monniken van de kerk vertellen hem het verhaal van De Trazegnies, die op instigatie van Boudewijn IX trouwde met Maria van Oostervant.⁸⁸⁵ Omdat het echtpaar kinderloos bleef, zwoer Gillion om nageslacht af te smeken door op pelgrimage naar Jeruzalem te gaan. Daar werd hij jarenlang gevangengehouden en trouwde hij met de Egyptische prinses Gracienne. Hoewel Gillion bigamie pleegde, loopt het verhaal goed af. Hij nam zijn Egyptische vrouw en kinderen mee terug naar Henegouwen alwaar zijn twee echtgenotes samen in het klooster van Olive intraden en beste vriendinnen werden. Hij trad zelf in, in het klooster van Cambron. Na de dood van zijn twee vrouwen vertrok hij nog eenmaal naar Egypte om te strijden

883 Tucoo-Chala 1978, 334. 'Et fut dressée sur le corps la noire chapelle carrée, aromatisée d'encens et chargée de luminaire en façon de théâtre.' Zie voor de navolging van dit ritueel, met name de *chapelle ardente* en de *chevalier du duel*, de ridder die te paard het kerkgebouw betrad, Bock 1999, 383, 384. Zie ook noot 874. De afmeting van de *chapelle ardente* voor Isabelle was overigens 3,30 bij 2,40 meter. De bezoekers van de dienst ter nagedachtenis maakten driemaal een ronde om de *chapelle*. Uit de beschrijving valt niet op te maken dat het grafmonument zelf een rol speelde bij deze herdenking.

884 Morisson en Stahuljak 2015, 3.

885 Zie voor een uitgebreide beschrijving Morisson en Stahuljak 2015, 12-14.

in dienst van de sultan. Nadat hij daar dodelijk verwond raakte, werd zijn hart begraven in Henegouwen, in het graf bij zijn twee echtgenotes.

De parallel tussen de praktijk in de kerk van Saint-Denis en wat wordt afgebeeld op de miniatuur is opmerkelijk. In de tekst schrijft de auteur dat zijn aandacht werd getrokken door drie verhoogde tombes (op de miniatuur zijn drie gisants geplaatst op één tombe afgebeeld) in een oude abdij. De abt vertelde hem wie er begraven lagen en vervolgens las de auteur de epitaaf en de inscriptie op de tombe. Het feit dat een van de vrouwen de dochter van de Egyptische sultan blijkt te zijn, verbaasde hem en hij vroeg de abt hem alles over deze personen te vertellen. Daarop gaven de geestelijken hem een klein oud boekje, geschreven in het Italiaans in een ouderwets handschrift. De lotgevallen van de auteur lijken op die van de adel, op zoek naar kennis over de *lignage* en de daden van illustere voorgangers, aan de hand van de grafmonumenten. Los van het verhaal van De Trazegnies is deze miniatuur een aanvullend voorbeeld van het gebruik van grafmonumenten als geheugensteun en aanleiding voor contemplatie over de daden en *lignage* van de overledene. Daarnaast toont het de relatie tussen de bezoeker en de geestelijken van het klooster. Zij droegen zorg voor het bewaren van de herinneringen aan de Trazegnies, zowel oraal als in schrift, door het boekje dat de auteur in handen kreeg. Hoewel het uiteraard niet mogelijk is om de miniatuur als een fotografische weergave van de werkelijkheid te zien, maakt deze wel inzichtelijk hoe, ook buiten de religieuze context, het bezoek aan grafmonumenten eruit kan hebben gezien. Het bezoek van de auteur van het verhaal van de Trazegnies aan een kerk zal voor de edelen aan het Bourgondische hof geen ongebruikelijke actie zijn geweest. Ook zij hebben vermoedelijk de grafmonumenten van de voorgangers van hun eigen hertogen, de koningen van Frankrijk en andere adel bezocht en zijn aldaar van de heldendaden en *lignage* van deze overledenen op de hoogte gesteld.⁸⁸⁶

Niet alleen de adel zelf, maar ook de middeleeuwse herauten moeten hierin een belangrijke rol hebben gespeeld. Eerder werd opgemerkt dat zij bij uitstek de kenners van de heraldiek waren en dus de grafmonumenten moeten hebben kunnen 'lezen'. Zij bezochten de kerken, bekeken de grafmonumenten en tekenden de heraldiek op in de vroegmoderne handschriften die in dit proefschrift zo'n belangrijke bron vormden.⁸⁸⁷ Deze taak was niet alleen belegd bij de lokale herauten. Wim van Anrooij stelt dat de herauten met hun vorsten meereisden (Albrecht van Beieren liet zich op zijn oorlog tegen de Friezen in 1396 vergezellen door maar liefst negentien herauten), maar ook dat zij er zelf op uit trokken

886 Verschillende andere voorbeelden van grafbezoeken: Hercules aan het graf van de herder Geryon (BNF Français 59, fol. 188); het bezoek van Lancelot aan het grafmonument van Galehad (Parijs 115, fol. 394v); de Diadochen bij het graf van Alexander (Parijs 232, fol. 132) en Achilles bij de tombe van Hector (Parijs 24920, fol. 27v). In alle gevallen is de antieke scène vertaald naar de vijftiende eeuw, waardoor een groep edelen wordt afgebeeld die gesticulerend bij gotische afbeeldingen staat. Ook hiervoor geldt dat dit geen fotografische weergave van de werkelijkheid is. Maar wellicht wel de schematische weergave van een breder verspreid gebruik.

887 Zie voor herauten Hoofdstuk 5.

en hun informatie met elkaar deelden.⁸⁸⁸ Ook kroniekschrijvers profiteerden van de kennis van deze groep. Froissart (als chroniqueur in dienst van Philippa van Henegouwen) merkt bijvoorbeeld in zijn kroniek op dat hij veel van de informatie heeft opgetekend uit de mond van ‘rois d’armes nommes hiraus et lors marescaux’ (de wapenheren, die ook wel herauten worden genoemd en hun officieren).⁸⁸⁹

Voor grafmonumenten geldt dus dat zij ook buiten de rituelen ter nagedachtenis van de overledene op de interesse van adel, herauten en kroniekschrijvers mochten verheugen. Een laatste belangrijke aanwijzing hiervoor is het gedicht van Philippa van Henegouwen, gericht aan haar broer Willem II. De poëtische rouwburcht die door Jean de le Motte werd opgebouwd, hielp de middeleeuwse toehoorder om de heldendaden van de overledene in ogenschouw te nemen en daarbij zich ook het beeld van het grafmonument dat zich in het collectieve geheugen van de middeleeuwse adel bevond, voor ogen te halen. In dat opzicht is de suggestie van Van der Meulen, dat het rouwdicht niet werd voorgelezen in Valenciennes, maar in Brabant, voor een publiek van bondgenoten die daar verzameld waren, een voor de hand liggende.⁸⁹⁰ De grafmonumenten waren dus objecten van eeuwige nagedachtenis die – naast hun functie van de religieuze nagedachtenis van de overledene – ook dienden als propagandamiddel, voor een publiek van stedelingen, geestelijken, adel en herauten.⁸⁹¹

888 Van Anrooij 1994, 51, 54. Hij spreekt van een ‘continuous exchange of information in the sphere of heraldry.’

889 Van Anrooij 1994, 51.

890 Van der Meulen 1991, 29.

891 Dat dit verschillende publiek voor het grafmonument ook een differentiatie van het begrip van deze boodschap tot gevolg had, wordt geïllustreerd door Kathryn Brush in haar analyse van de grafplaat van bisschop Siegfried III von Eppstein (1249). De ‘multiple dimensions of meaning’ die zij leest in dit grafmonument zijn ongetwijfeld ook toepasbaar op de grafmonumenten van de Avesnes. Waar een kenner een geraffineerd genealogisch programma leest, zal voor iemand die minder ingevoerd was het feit dat er drie keizers te herkennen waren ook tot de verbeelding hebben gesproken. Brush 1990, 117, 198.

CONCLUSIE

Dit proefschrift begon met de macabere ‘blijde intrede’ van het lijk van Jan I van Avesnes – de vader van de graaf van Henegouwen die postuum de lof kreeg toegezwaaid die hij bij leven zo zwaar had bevochten maar door zijn vroegtijdige dood nooit verkreeg. Het vroegmoderne handschrift dat van deze gebeurtenis getuigt is exemplarisch voor de overgeleverde funeraire cultuur van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Van de rijke mausolea voor de graven en hun familie in Valenciennes – de franciscanenkerk werd omschreven als het Henegouwse ‘Saint-Denis’ – resteert slechts een schim: een aantal fragmenten van grafmonumenten en twee monumenten van familieleden van de graven die weliswaar bewaard zijn gebleven, maar wel in zwaar toegetakelde staat. Om een beeld te krijgen van dit ooit rijke corpus moest worden uitgeweken naar andere bronnen: een serie contemporaine rekeningen en een groep vroegmoderne handschriften.

Deze sporen van wat eens de macht en rijkdom van het Henegouwse huis verbeeldde, konden in dit onderzoek leiden tot een viertal reconstructies: drie van specifieke grafmonumenten en één van het heraldisch programma op de groep monumenten. De diversiteit van het gebruikte bronnenmateriaal heeft geleid tot een verscheidenheid aan reconstructies. De rekeningposten leidden tot inzage in het materiaal dat werd gebruikt voor een verder verloren gegaan monument en de identificatie van de personen die betrokken waren bij de organisatie en uitvoer van dit project. De tombe die de tand des tijds wel min of meer heeft doorstaan, die van Gwijde van Avesnes in de Domkerk te Utrecht, bood de mogelijkheid om met nieuwe onderzoekstechnieken (XRF) een vermoeden te bevestigen over de polychromie op de monumenten. De hypothese over de plaatsing van een geschilderd wapenschild van de pleurants kon vervolgens worden getest door middel van een 3D-reconstructie. Door de aard van de bronnen en de verschillende methoden waarop zij zijn bevraagd, heeft de schim van de grafmonumenten (soms letterlijk) meer kleur gekregen.

De vier bovengenoemde reconstructies zijn gebruikt om de premisse van dit onderzoek te testen. Hieruit blijkt dat de grafmonumenten van de dertiende- en veertiende-eeuwse graven van Henegouwen en van hun naaste verwanten – naast hun traditionele functie als tekens van religieuze *memoria* – kunnen worden beschouwd als agenten van hun politieke idealen. Zij functioneerden, zowel individueel als in onderlinge relatie, als een politiek propagandamiddel waardoor een boodschap van dynastieke continuïteit en verwantschap zowel binnen als buiten Henegouwen kon worden verspreid. Het genealogisch programma – onderdeel van vrijwel alle monumenten – omvatte de *parage* (de horizontale genealogische verbanden) of de *lignage* (de verticale genealogische verbanden) van de overledene. Daarbij kon de verbeelde *lignage* op het grafmonument van Jan II van Avesnes in verband worden gebracht met de erfopvolgingsstrijd tussen de Avesnes en de Dampierres die zich in de late dertiende en de vroege veertiende eeuw afspeelde. Verder is er betoogd dat de genealogie op grafmonumenten kan worden vergeleken met die van familiechronieken, waar door *cherry picking* een zo rooskleurig mogelijk beeld van opvolging kon worden geschetst. Tot slot is voor de monumenten buiten Henegouwen, die van Gwijde van Avesnes en van Philippa van

Henegouwen, gesuggereerd dat ook de keuze voor de kunstenaar en voor het materiaal (in het geval van Philippa Dinantse steen en voor Gwijdes tombe Doornikse steen) de relatie van de overledene met zijn of haar bakermat benadrukte.

Dit onderzoek heeft zich gericht op de grafmonumenten van één familie. Maar het onderzochte corpus is niet uniek in zijn functie als propagandamiddel. De grafmonumenten van de abdij van Saint-Denis zijn hiervan het meest bekende voorbeeld, maar ook aan de tombes van de families Champagne, Anjou en vele andere grafelijke families kan een dergelijke functie worden toegedicht. De uitzonderlijkheid van de Avesnes als casus betreft daarom mijns inziens niet zozeer de vorm van hun nagedachtenis, maar de overlevering hiervan. Hoewel het bronnenmateriaal schaars was, heeft de diversiteit ervan de reconstructies op verschillende niveaus mogelijk gemaakt. Daarnaast zijn de monumenten van de graven en van hun familieleden (ook de personen die elders werden begraven) voor het eerst als één groep bekeken. Daardoor is het beeld van de genealogie als politiek propagandamiddel en het belang van materiaalkeuze, de zichtbaarheid en de verbondenheid van grafmonumenten van verwanten voor verbeelding van de relaties van het graafschap verhelderd. Voor andere te onderzoeken corpora geldt dat een vergelijkbare aanpak vruchtbaar kan zijn. Niet alleen de individuele monumenten, maar de samenhang van monumenten in netwerken zijn hierbij van groot belang.

De kracht van dit onderzoek is tegelijkertijd de achilleshiel: de diversiteit van het bronnenmateriaal leidt automatisch tot versnippering. Het in de Inleiding uiteengezet theoretisch kader bood daarom een belangrijk raamwerk voor de analyse van de bronnen. De beschreven trits: traditie, successie en memorie, heeft steeds de context gevormd waarin de bronnen werden bekeken. Traditie: de gewoonte of het gebruik dat generatie op generatie werd doorgegeven, kwam in de bronnen tot uiting in zowel het bovengenoemde genealogisch programma, als in de keuze voor de zwarte Belgische steen. Twee heel diverse bronnen konden zo dienen voor de analyse van eenzelfde concept. Hetzelfde gold voor successie: de verbeelding van opvolging, op de individuele grafmonumenten zichtbaar als de genealogische reeks, maar ook in de bredere context van de ruimtelijkheid, de manier waarop de grafmonumenten zich verhielden tot elkaar. *Memoria* werd in de Inleiding met reden beschreven als de mortel tussen de stenen van dit onderzoek. Door de bronnen te analyseren binnen het bovengenoemde kader is gepoogd om de diversiteit van de bronnen recht te doen, maar ook om ze binnen de context van dit onderzoek samen te brengen.

Om monumenten als een politiek propagandamiddel te beschouwen is een analyse van de tombes, het medium, alleen niet voldoende. Ook de zender en de ontvanger van de boodschap moeten daarvoor in beeld worden gebracht. Voor wat betreft de zender geldt dat in dit onderzoek het belang van de Avesnesgrafmonumenten als intergenerationale objecten is aangetoond. Niet alleen op een grafmonument zelf werden in het genealogisch programma verschillende generaties verbeeld, monumenten bleven ook relevant voor de generaties die volgden. Dat werd zichtbaar op het grafmonument van Jan II van Avesnes en zijn echtgenote

Philippa van Luxemburg. Op hun grafmonument werden (vermoedelijk door hun kleinzoon Willem II) zijn zusters aan het programma toegevoegd. Beiden waren nog niet eens geboren ten tijde van de totstandkoming van het grafmonument. Het feit dat een latere generatie de moeite nam om een genealogisch programma aan te passen, maakt duidelijk dat een dergelijk programma een duurzame waarde had.

Bij de interpretatie van het middeleeuwse grafmonument als propagandamiddel is de identificatie van de ontvanger, het publiek, een van de meest problematische elementen. Voor de Avesnesmonumenten zelf is een reconstructie van het publiek dan ook niet mogelijk gebleken. In bredere zin blijkt echter dat er een publiek van adel en herauten geïnteresseerd was in deze grafmonumenten. De verwanten zagen de grafmonumenten tijdens de rituelen ter nagedachtenis van de overledene. Maar daarnaast bezocht men, zo blijkt, de monumenten ook uit interesse. Het verhaal van de Guillaume de Trazegnies, de auteur die stuit op het grafmonument van een ridder met zijn twee echtgenotes, is daarvan misschien wel het meest sprekende voorbeeld. Maar ook de reizende herauten, de middeleeuwse maar ook vroegmoderne zoals Jacques le Boucq, kenden en gebruikten de grafmonumenten als bron van kennis over de middeleeuwse adel.

Dit onderzoek heeft aangetoond dat de analyse van het gebruikte materiaal, het iconografisch programma, de locatie en de samenhang van de monumenten van de Avesnesgraven duidelijkheid biedt over de politieke boodschap van de grafmonumenten. Door de verbeelding van traditie en successie was een Avesnestombe meer dan een monument ter nagedachtenis van de overledene alleen. Het moet worden beschouwd als een testament van een volledige familie, een verbeelding van traditie en successie, een propagandamiddel gebeiteld in steen.

A large, bold, white capital letter 'S' is centered on a dark, textured background. The background appears to be a close-up of soil or a similar granular material, with small, light-colored specks and some faint, irregular shapes scattered throughout. The lighting is somewhat uneven, with the letter 'S' being the brightest element against the darker, more varied tones of the background.

S

SAMENVATTING

PROPAGANDA IN STEEN. EEN RECONSTRUCTIEF ONDERZOEK NAAR DE COMMEMORATIEVE EN POLITIEK-DYNASTIEKE BOODSCHAP VAN DE GRAFMONUMENTEN VAN HET GRAFELIJK HENEGOUWSE HUIS (1280-1356)

De grafmonumenten van de Avesnesgraven van Henegouwen, Holland en Zeeland en hun familieleden kunnen worden beschouwd als een politiek propagandamiddel. Ze verspreiden zowel binnen als buiten Henegouwen een boodschap van dynastieke continuïteit en van verwantschap. Hoewel de grafmonumenten zelf de tand des tijds nauwelijks hebben doorstaan, getuigen een viertal reconstructies van Avesnesmonumenten van deze functies.

In de Proloog wordt stilgestaan bij de historische achtergrond waartegen de grafmonumenten worden bekeken; de Vlaams-Henegouwse successiestrijd. Een korte schets van dit conflict is noodzakelijk omdat – zo wordt in dit onderzoek betoogd – dit conflict tussen het Avesnesnageslacht uit het eerste huwelijk van gravin Margaretha van Vlaanderen en hun Dampierrestiefbroers een stempel heeft gedrukt op de nagedachtenis van de Avesnes.

In Hoofdstuk 1 wordt vervolgens geïnventariseerd wat er nog rest van de grafmonumenten van de Avesnes. Margaretha II van Vlaanderen, de stammoeder van de Avesnes, stichtte een cisterciënzer vrouwenklooster in Orchies (later verplaatst naar Flines) en begroef aldaar haar tweede echtgenoot Willem van Dampierre. Dat het klooster werd gesticht als mausoleum voor haar nageslacht blijkt uit het grondplan van het tweede klooster, waar een ambulatorium met vijf straalkapellen de ruimte bood voor grafmonumenten, altaren en de bijbehorende vicarieën. Er was voor de Avesnesgraven van Henegouwen geen plaats in het klooster te Flines. Niet alleen bevond het zich op Vlaams grondgebied, ook de bovengenoemde successiestrijd waarin Margaretha nadrukkelijk de zijde van de Dampierres koos, heeft er vermoedelijk voor gezorgd dat de Avesneskinderen van Margaretha elders werden begraven. Zij vonden hun laatste rustplaats in de dominicanen- en franciscanenkerk te Valenciennes. Bij archeologisch onderzoek in de dominicanenkerk werden fragmenten van Avesnesgrafmonumenten aangetroffen. Ook in de franciscanenkerk werden opgravingen verricht, maar hierbij zijn geen restanten van grafmonumenten gevonden. De *fortuna mala* van deze kerk (onder andere de beeldenstorm, een twee maanden durend bombardement in 1793 door Nederlands-Oostenrijkse troepen en een bombardement tijdens de Tweede Wereldoorlog in 1944) is hiervoor een logische verklaring.

Een serie van zes rekeningen, die wordt besproken in Hoofdstuk 2 ‘Versteende rituelen’, biedt echter de mogelijkheid om een glimp op te vangen van de oorspronkelijke verschijningsvorm van één van de grafmonumenten in de franciscanenkerk, namelijk dat van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg. Deze serie bevat betalingen voor de werkzaamheden aan het grafmonument die werden uitgevoerd na de dood van gravin Philippa van Luxemburg in 1310. Het vervaardigingsproces – en dan met name de taken van de

verschillende personen die meewerkten aan de totstandkoming van de tombe – kan worden gereconstrueerd: van executeurs-testamentair verantwoordelijk voor de verkoop van goederen van de overleden gravin om fondsen voor de tombe vrij te maken, tot de leveranciers van het materiaal van de tombe en de ambachtslieden die het monument maakten. Daarnaast is een deel van het materiaal dat werd aangekocht voor de vervaardiging van het monument te reconstrueren. Er zijn betalingen opgenomen voor drie verschillende soorten zwarte steen (Doornikse hardsteen, zwart marmer uit Dinant en Belgische hardsteen), voor bladgoud en pigmenten en voor ijzer. Deze betalingen voor het ijzer leidden tot de reconstructie van de zogenaamde *hughe*. Deze ijzeren structuur, die permanent op of over de tombe werd geplaatst, is vergelijkbaar met de *chapelle ardente*, de tijdelijke constructie die tijdens de begrafenisceremonie over de kist werd geplaatst. Over de *hughe* werden, net als op de *chapelle ardente*, doeken gehangen waardoor het grafmonument gedeelten van de tijd aan het oog onttrokken werd. Door dit ritueel van verhullen en onthullen kreeg het grafmonument (en daarmee het heraldische programma) extra pregnantie als plek van nagedachtenis. De verwijdering van het doek, aan het einde van het ritueel, symboliseerde de terugkeer van de overledene in de gemeenschap van de levenden, de laatste fase van de *rites de passage*.

Hoewel voor de grafmonumenten in Valenciennes geldt dat ze de tand des tijds nauwelijks hebben doorstaan, zijn twee grafmonumenten van Avesnesfamilieleden die zich buiten het graafschap bevonden beter bewaard gebleven. In Hoofdstuk 3 ‘Episcopale nagedachtenis’ wordt één van die tombes, die van Gwijde van Avesnes, broer van graaf Jan II van Avesnes, gereconstrueerd. Uit technisch onderzoek met een XRF-scanner blijkt het grafmonument ooit volledig gepolychromeerd te zijn geweest, net als enkele van de fragmenten van de tombes van Avesnes die in Valenciennes zijn overgeleverd. Uit dit onderzoek en de lagere positionering van één van de pleurants op het grafmonument van Gwijde ten opzichte van de andere beelden op de zijwand van de tombe, volgt verder dat zich boven de hoofden van de pleurants ooit wapenschilden hebben bevonden. Een 3D-reconstructie van het monument toont hoe dit er vermoedelijk oorspronkelijk heeft uitgezien. Dat zich op het grafmonument van Gwijde ooit wapenschilden hebben bevonden, is opmerkelijk te noemen. Gwijde was immers bisschop, prins van de kerk, en over het algemeen worden bisschoppen als zodanig herdacht. Voor Gwijde gold echter dat naast de nagedachtenis als prins van de kerk, zijn grafmonument door het genealogisch programma ook een wereldlijke component bevatte. De verbintenis tussen het bisdom en het graafschap werd zo in het hart van het bisdom weergegeven. Er zijn weinig andere voorbeelden overgeleverd van een dergelijk programma op een bisschoppelijke tombe.

Het andere monument dat in (relatief) goede staat is overgeleverd is het monument van Philippa van Henegouwen, de echtgenote van koning Edward III van Engeland. In Hoofdstuk 4 ‘Philippa van Henegouwen: een Franco-Henegouwse tombe’ wordt beargumenteerd dat ook op dit monument de band tussen Engeland en het graafschap Henegouwen, Holland en Zeeland tot uiting komt. De keuze voor Dinantse steen in plaats van de lokale Engelse

Purbeck-steen voor het grafmonument is hiervan een eerste indicatie. Daarnaast zijn voor het grafmonument continentale beeldhouwers ingeschakeld. Van Jean de Liège is, door overgeleverde rekeningposten, bekend dat hij aan het grafmonument van Philippa werkte. Van de beeldhouwer André Beauneveu wordt in eerdere literatuur gesuggereerd dat hij een bijdrage aan de totstandkoming van de tombe zou kunnen hebben geleverd. Een vergelijking van de positie van de vingers van de hand van Philippa met die van de gisant op het grafmonument van Karel V van Frankrijk (een werk van Beauneveu) levert een opmerkelijke overeenkomst op. Ook op de miniatuur van het graf van Margaretha van Henegouwen is een vergelijkbare positie van de vingers van de gisant te zien. Daarnaast is het vooruit springende fries op de zijwand van de tombe, zoals te zien is op het grafmonument van Philippa en op de miniatuur van het graf van Margaretha een van de vroegste voorbeelden van een dergelijke architectuurweergave. Hoewel een stilistische vergelijking op basis van twee zeer beschadigde grafmonumenten geenszins het definitieve argument vormt voor de vaststelling van de bijdrage van André Beauneveu aan het grafmonument van Philippa, is deze wel een extra aanwijzing voor medewerking van een kunstenaar uit de geboortestreek van de koningin aan het grafmonument. Daarnaast suggereert het vooruitstekende fries (een noviteit) dat eenzelfde beeldhouwer aan het graf van Margaretha van Henegouwen, Philippa's zuster, gewerkt zou kunnen hebben. In dit hoofdstuk wordt voorgesteld dat, gezien het materiaal en de afkomst van de kunstenaars uit haar geboortestreek of uit de omliggende gebieden, de tombe van Philippa moet worden beschouwd als een Franco-Henegouwse tombe. Ook in het genealogisch programma van het grafmonument komt de duurzame relatie tussen Henegouwen, Holland en Zeeland tot uiting, zoals deze werd bestendigd door het huwelijk van Philippa.

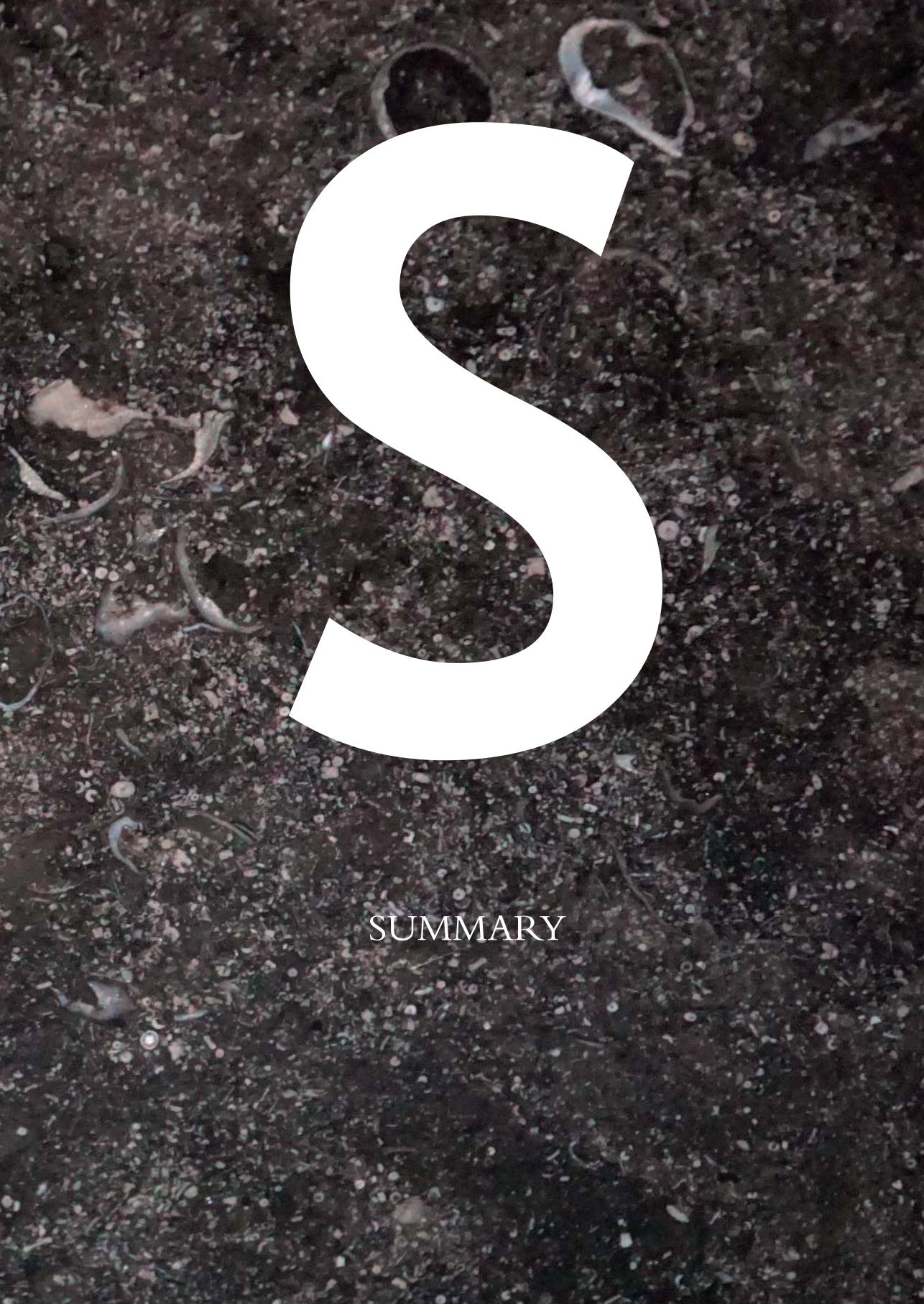
Naast de fragmenten en de rekeningen die in de voorgaande hoofdstukken tot bron van reconstructie hebben gediend is er tot slot een serie van vier vroegmoderne handschriften waarin de heraldiek van de grafmonumenten te Valenciennes staat opgetekend. Net als op de twee eerder besproken monumenten van Gwijde en Philippa, hadden de Valencijnse monumenten vrijwel allemaal een genealogisch programma, verbeeld door wapenschilden op het grafmonument. Dit werd voor individuele monumenten eerder opgemerkt, maar de grafmonumenten zijn nooit in relatie tot elkaar onderzocht. In Hoofdstuk 5 'Heraldische reconstructie' worden de vroegmoderne handschriften en de daarin opgetekende wapenschilden geïnventariseerd. Daarbij vallen drie zaken op: in de handschriften is een discrepantie zichtbaar tussen het gebruik van het 'oude' gekeperde wapen en het nieuwe wapen (gekwartierde wapen) van Henegouwen en Holland. Daarnaast blijkt er over het geheel gezien een voorkeur te zijn voor verwanten uit het huis Luxemburg. Tot slot wordt voorvader Boudewijn IX van Constantinopel het meest afgebeeld op de Avesnes grafmonumenten.

In Hoofdstuk 6 '*Lignage en parage*' wordt de heraldiek op de grafmonumenten geanalyseerd. Daarbij wordt een methode voorgesteld waarin twee dimensies van verwantschap

centraal staan: de *lignage* en de *parage*. De *lignage* vertegenwoordigde de verticale verwantschapsstructuren (de voorouders), *parage* vertegenwoordigde de horizontale verbanden (de *liens*) binnen de familie. Wanneer de grafmonumenten in dit licht worden bekeken, blijkt op het grafmonument van Jan II van Avesnes en Philippa van Luxemburg de nadruk sterk te liggen op de *lignage*, waardoor zijn aanspraken (en die van hun nakomelingen) op de erflanden van zijn vader Jan I van Avesnes werden benadrukt. Op de 'jongere' grafmonumenten is een *parage*-programma zichtbaar, waarbij directe verwanten en nakomelingen de hoofdrol speelden.

In het laatste hoofdstuk 'Publiek en propaganda' worden de vier reconstructies in een bredere context van het grafmonument als politiek propagandamiddel geplaatst. Daarbij is bewust gekozen voor de term propaganda (in plaats van representatie), omdat in deze term de actoren die een rol spelen bij de totstandkoming en de verkondiging van een politieke boodschap (de zender, de ontvanger en het medium) nadrukkelijker besloten zitten. De primaire (maar niet de enige) zender van deze boodschap is de opdrachtgever van het grafmonument. Dat kan de eigenaar van het grafmonument zijn, maar ook nabestaanden die als executeurs-testamentair verantwoordelijk waren voor de totstandkoming ervan. Daarnaast zijn er in dit corpus voorbeelden van nabestaanden (van zelfs enkele generaties later) die de heraldische boodschap van de grafmonumenten aanpasten. Voor het monument van Jan II van Avesnes en zijn echtgenote geldt dat er maar liefst drie generaties bij de totstandkoming betrokken waren. De boodschap van het graf bleef (in aangepaste vorm) dus relevant, ook voor latere generaties. Deze duurzame boodschap wordt in dit hoofdstuk op drie fronten geïdentificeerd: iconografisch, materieel en ruimtelijk. Het genealogisch programma, de steensoorten waarvan de tombes werden vervaardigd en de samenhang tussen de grafmonumenten binnen de kerk maken dat zij als een krachtig propagandamiddel kunnen worden beschouwd. Tot slot vergt het onderzoek naar het grafmonument als politiek propagandamiddel een analyse van het mogelijke publiek voor deze boodschap. Dat de grafmonumenten vermoedelijk voor het publiek dat de kerk bezocht zichtbaar waren, blijkt uit de analyse van koorschermen. Deze waren geen barrière, maar een doorkijk, een raam naar de *mundis intelligibilis*. Dat er interesse was van een adellijk publiek voor grafmonumenten blijkt uit de reisgidsen met informatie over de grafmonumenten van de Franse vorsten, die werden aangeboden in de Saint-Denis. Een tweede aanwijzing voor deze interesse, dicht bij huis voor de Avesnes, is de vijftiende-eeuwse miniatuur van de legende van Guillaume de Trazegnies, van de hand van Lieven van Lathem. Het verhaal speelt zich af in Henegouwen en vertelt van de auteur die stuit op een grafmonument met één mannelijke gisant, vergezeld van zijn beide echtgenotes. Het is een voorbeeld van de manier waarop een grafmonument uitnodigt om een familiegeschiedenis te ontrafelen. In mijn opinie is dit vergelijkbaar met de manier waarop de grafmonumenten van de Avesnes in de veertiende eeuw hebben gefunctioneerd.

A large, bold, white capital letter 'S' is centered on a dark, textured background. The background appears to be a close-up of soil or a similar granular material, with small, light-colored specks and some faint, irregular shapes scattered throughout. The lighting is somewhat uneven, with the 'S' being the brightest element.

S

SUMMARY

This thesis aims to demonstrate that the tombs of the Avesnes Counts of Hainaut, Holland and Zeeland, and their relatives, can be considered a tool for political propaganda. The tombs spread a message of dynastic continuity and kinship both inside and outside Hainaut, Holland and Zeeland. This assumes a more active shaping of the political message than is suggested by the often used notion of ‘representation’. Although the funerary monuments themselves have hardly stood the test of time, four reconstructions of Avesnes monuments bear witness to these functions.

The historical background against which these monuments are viewed – the Flemish-Hainaut succession conflict – is demonstrated in the *Prologue*. A brief outline of this conflict is necessary in this study because this conflict between the Avesnes family, the offspring from the first marriage of Countess Margaret II of Flanders, and their Dampierres stepbrothers has left a mark on the memory of the Avesnes.

Chapter 1 *Inventarisatie* (“Inventarisation”) analyses what remains of the Avesnes’ burial monuments. Margaret II of Flanders, the matriarch of the Avesnes, founded a Cistercian convent in Orchies (later moved to Flines) and buried her second husband William of Dampierre there. It is clear from the ground plan of the church of the monastery in Flines that it was founded as a mausoleum for her offspring. The monastery contains an ambulatory with five radiating chapels that provided space for funerary monuments and altars. There was however no space for the burial of the Avesnes Counts of Hainaut in the monastery at Flines. Not only was it situated on Flemish territory, also the above-mentioned succession conflict in which Margaret emphatically sided with the Dampierres, ensured that Margaret’s Avesnes children from her first marriage were buried elsewhere. They found their final resting place in the Dominican and Franciscan churches at Valenciennes. During archaeological research in the Dominican Church, fragments of Avesnes monuments were found. Excavations were also carried out in the Franciscan church, but no remains of funerary monuments were discovered there. The *fortuna mala* of this church (including the iconoclasm, a two-month bombing in 1793 by Dutch-Austrian troops and a bombing during World War II in 1944) might be a logical explanation for this.

However, a series of six accounts, discussed in Chapter 2 *Versteende Rituelen*, (“Petrified Rituals”) provides an opportunity to glimpse the original appearance of one of the tombs in the Franciscan church, that of John II of Avesnes and Philippa of Luxembourg. These documents contain payments for the work on the monument carried out after the death of Countess Philippa of Luxembourg in 1310. The manufacturing process – and in particular the roles of the various people who collaborated in the creation of the tomb – can be reconstructed: from executors of wills responsible for the sale of goods belonging to the deceased countess to the payments to suppliers of the tomb’s materials and the craftsmen who made the monument. In addition, some of the material purchased to make the monument can be reconstructed. Payments are included for three different types of black stone (Tournai bluestone, black marble from Dinant, and Belgian bluestone), for gold leaf and pigments, and for

iron. These payments for the iron lead to the reconstruction of the so-called *hughe*. This iron structure, which was permanently placed on or over the tomb, is similar to the *chapelle ardente*, the temporary structure placed over the coffin during the burial ceremony. Cloths were hung over the *hughe*, just as on the *chapelle ardente*, obscuring the tomb from view. This ritual of veiling and unveiling gave the monument (and thus the heraldic program) extra attention as a place of memory. The removal of the cloth, at the end of the ritual, symbolized the return of the deceased to the community of the living, the final phase of the *rites de passage*.

Although the tombs at Valenciennes have barely stood the test of time, two other tombs of Avesnes family members who were buried outside the Hainaut county have been better preserved. In Chapter 3 *Episcopale nagedachtenis* (“Episcopal Memory”), the tomb of Guy of Avesnes, brother of Count John II of Avesnes, is reconstructed. Technical examination with an XRF scanner reveals that the tomb was once fully polychromed, as were some of the fragments of the tombs of Avesnes that were excavated in the Dominican church in Valenciennes. Another clue for the appearance of coats of arms is the lower positioning of one of the pleurants on the tomb. A possible reason for this position is the mitre, that once stood on his head. Wearing a mitre, this figure was taller than the other pleurants. To retain the space for the painted heraldry above his head, he was probably placed in a lower position. A 3D reconstruction of the pleurant shows how this might have looked in its original state. That coats of arms were once present on Guy’s tomb is remarkable. After all, Guy was a bishop, a prince of the church, and in general bishops are commemorated as such and not as part of a comital family. For Guy, however, in addition to his memory as prince of the Church, his tomb also contained a secular component through the genealogical program. The connection between the diocese and the counties of Hainaut, Holland and Zeeland was thus reflected at the heart of the diocese. Few other examples of such a program on an episcopal tomb have survived.

The other monument that has withstood the test of time in (relatively) good condition is the monument of Philippa of Hainaut, wife of King Edward III of England. In Chapter 4 *Philippa van Henegouwen: een Franco-Henegouwse tombe*, (“Philippa of Hainaut: a Franco-Hainaut tomb”) it is argued that also on this monument the bond between England and the counties of Hainaut, Holland and Zeeland is expressed. The choice of Dinant stone instead of the local English Purbeck stone for the monument is a first indication of this. In addition, continental sculptors were contracted for the monument. Jean de Liège is known to have worked on Philippa’s tomb through surviving account entries. As has been suggested in earlier literature, the sculptor André Beauneveu may have contributed to the creation of the tomb. A comparison of the position of the fingers of Philippa’s hand with that of the gisant on the tomb of Charles V of France (a work by Beauneveu) reveals a remarkable similarity. A similar position of the fingers of the gisant can also be seen on a sixteenth century miniature of the tomb of Philippa’s sister, Margaret of Hainaut. The protruding frieze on the side wall of the tomb, as seen on Philippa’s tomb and on the miniature of Margaret’s tomb, is one of

the earliest examples of such an architectural rendering. While a stylistic comparison based on two highly damaged tombstones is by no means the definitive argument for establishing André Beauneveu's contribution to Philippa's tomb, it is an additional indication of collaboration on the tomb by two artists from the queen's native region. In addition, the protruding frieze (a novelty) suggests that the same sculptor might have worked on the tomb of Margaret of Hainaut, Philippa's sister. This chapter proposes that, given the material and the origin of the artists from her native region or from the surrounding areas, Philippa's tomb should be considered a Franco-Hainaut tomb. The genealogical program of the tomb also reflects the enduring relationship between England and Hainaut, Holland and Zeeland, as perpetuated by Philippa's marriage.

Finally, in addition to the fragments and accounts that have served as sources of reconstruction in the preceding chapters, there is a series of four early modern manuscripts that record the heraldry of the funerary monuments at Valenciennes. As with the two monuments of Guy and Philippa discussed earlier, the Valenciennes monuments almost all had a genealogical program, represented by coats of arms on the tomb. This has been noted for individual monuments before, but the funerary monuments have never been examined in relation to each other. In Chapter 5 *Heraldische Reconstructie* ("Heraldic Reconstruction") the early modern manuscripts and the coats of arms recorded in them are inventoried. Three things stand out: in the manuscripts a discrepancy is visible between the use of the 'old' coat of arms (bendy of six or and gueles) and the new coat of arms (quartered Hainaut and Holland). In addition, a general preference for depicting relatives from the house of Luxembourg on the tombs seems to be present. Finally, ancestor Baudouin IX of Constantinople is most often depicted on the Avesnes tombstones.

Chapter 6 *Lignage en parage* ("Lignage and Parage") assesses the heraldry on the monuments. Thereby a method is proposed in which two dimensions of kinship are central: the *lignage* and the *parage*. The *lignage* represented the vertical kinship structures (the ancestors), *parage* represented the horizontal connections (the *liens*) within the family. When the monuments are viewed in this light, the tomb of John II of Avesnes and Philippa of Luxembourg shows a strong focus on *lignage*, emphasizing his claims (and those of his descendants) to the lands of his father John I of Avesnes. On the 'younger' monuments, a *parage* program is visible, in which direct relatives and descendants played the leading role and which focussed more on the here and now.

In the final chapter *Publiek en Propaganda* ("Audience and Propaganda") the four reconstructions are placed in a broader context of the tomb as a tool for political propaganda. The term propaganda (rather than representation) was deliberately chosen because this term more explicitly includes the actors that play a role in the realization and proclamation of a political message (the sender, the receiver and the medium). The primary (but not the only) sender of this message is the patron of the tomb. This can be the owner of the monument, but also relatives who, as executors of the will, were responsible for its creation. In addition,

there are examples in this corpus of next of kin (from even several generations later) who adapted the heraldic message of the tombs. For the monument of John II of Avesnes and his wife, it seems that no less than three generations were involved in its creation. The message of the tomb thus remained relevant (in adapted form) even for later generations. This enduring message is identified in this chapter on three fronts: iconographic, material, and spatial. The analysis of the genealogical program, the stone types from which the tombs were made, and the coherence between the monuments within the church show that they can be considered a powerful propaganda tool. Finally, the study of the tomb as a tool for political propaganda requires an analysis of the possible audience for this message. That the monuments were presumably visible to the public who visited the church is demonstrated by the analysis of choir screens. These were not a barrier, but a vista, a window to the *mundis intelligibilis*. That there was an interest of a noble public in funerary monuments is shown by the guidebooks with information on the funerary monuments of French monarchs, which were offered in Saint-Denis. A second indication of this interest, closer to home for the Avesnes, is the fifteenth-century miniature of the legend of Guillaume de Trazegnies, by Lieven van Lathem. Set in Hainaut, the story tells of the author who stumbles upon a tomb containing one male gisant, accompanied by both his wives. This legend is an example of how a tomb invites one to unravel a family history. In my opinion, this is similar to the way in which the Avesnes' monuments functioned in the thirteenth and fourteenth century.

A large, bold, white capital letter 'P' is centered in the upper half of the image. The background is a dark, granular surface, likely soil or gravel, with small, light-colored stones and organic debris scattered throughout. The lighting is somewhat uneven, with the letter 'P' being the brightest element.

P

PRIMAIRE BRONNEN

Manuscripten

Voor manuscripten is in de lopende tekst een verkorte vorm gebruikt.⁸⁹²

Arras 266	Arras, Bibliothèque Municipale, ms. 266
Brussel 369/A	Algemeen Rijksarchief Brussel, cartons, 369/A
Brussel 1862	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. II 1862/1
Brussel 19394	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 19394
Cambrai 1031	Cambrai, Bibliothèque Municipale, ms. 1031
Den Haag 20	Koninklijke Bibliotheek Den Haag, ms. KA 20
Den Haag 76	Koninklijke Bibliotheek Den Haag, ms. 76 F 22
Douai 1183	Douai, Bibliothèque Municipale, ms. 1183, t. II
Lille 526	Lille, Archives Départementales du Nord, ms. Musée 526
Londen 874	Londen, British Library, Landsdowne MS 874
Los Angeles 111	Los Angeles, Getty Museum, ms. 111 (2013.46)
Melun 84	Melun, Bibliothèque Municipale, ms. 84 (<i>Vie de Louis VII</i>)
New York 893	New York, Pierpont Morgan Library, ms. M. 893
Parijs 59	Bibliothèque Nationale de France, ms. fr. 59
Parijs 115	Bibliothèque Nationale de France, ms. fr. 115
Parijs 232	Bibliothèque Nationale de France, ms. fr. 232
Parijs 571	Bibliothèque Nationale de France, ms. fr. 571
Parijs 640	Bibliothèque Nationale de France, ms. fr. 640
Parijs 11463	Bibliothèque Nationale de France, ms. fr. 11463
Parijs 16819	Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 16819
Parijs 24920	Bibliothèque Nationale de France, nouvelles acquisitions françaises 24920
Parijs 25665	Bibliothèque Nationale de France, nouvelles acquisitions françaises 25665
Parijs 25272	Bibliothèque Nationale de France, nouvelles acquisitions françaises 25272
Parijs 31832	Bibliothèque Nationale de France, ms. fr. 31832
Saint-Dié 38	Saint-Dié, Bibliothèque Municipale, ms. 38
Turijn 47	Palazzo Madama - Museo Civico d'Arte Antica inv.nr. 47
Utrecht 11-27	Utrecht, Universiteitsbibliotheek, RAR 11-27 qu (Rolevinck 1480)
Utrecht XXVII L 1	Utrechts Archief, Aernout van Buchel. <i>Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa</i> , ms. XXVII L 1
Valenciennes 673	Valenciennes, Médiathèque Simone Veil, ms. 673

892 Waar mogelijk zijn de originelen op locatie geraadpleegd. In enkele gevallen is er gebruik gemaakt van de digitale afbeelding of is een transcriptie gebruikt.

- Valenciennes 1026** Valenciennes, Médiathèque Simone Veil, ms. 1026 (voorheen bekend als ms.762)
- Valenciennes 1229** Valenciennes, Médiathèque Simone Veil, ms. 1229
- Vaticaan L VIII** Biblioteca Vaticana ms. Chigiano L VIII

Archiefstukken

- Lille, Archives Départementales du Nord , 32 H 6
- Lille, Archives Départementales du Nord, 480, nr. 4810★
- Lille, Archives Départementales du Nord, B 7937★
- Lille, Archives Départementales du Nord, B. 8220, nr. 151648★
- Mons, Archives de l'État en Belgique, 69★
- Mons, Archives de l'État en Belgique, 465★
- Mons, Archives de l'État en Belgique, 470★
- Mons, Archives de l'État en Belgique, 485★
- Parijs, Bibliothèque Nationale de France, Fonds de Clairambault, no. 124
- Utrecht, Het Utrechts Archief 216, inv. 2853★
- Utrecht, Het Utrechts Archief 216, inv. 2848★
- Utrecht, Het Utrechts Archief 216, inv. 2852★
- Utrecht, Het Utrechts Archief 747, inv. 212★
- Utrecht, Het Utrechts Archief 702, 121-2 Resoluties van de Vroedschap 1582/83-1589/90
- Utrecht, Het Utrechts Archief, Oudmunster, inv. 2523⁵
- Utrecht, Het Utrechts Archief, Catalogusnummer 37080
- Londen, The National Archives, F 101/508/30
- Den Haag, Nationaal archief, AGH, inv. 1241, 1244, 1467
- Den Haag, Nationaal archief, 3.01.01, inv. 1268
- Den Haag, Nationaal archief, 3.01.01, inv. 1269
- Londen, Westminster Abbey, Fabric Vouchers 1852

LITERATUUR

Académie Royale 1886.

l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1866. *Biographie Nationale*. Brussel.

Adams en Barker 2016.

A. Adams en J. Barker, 2016. *Revisiting the Monument: Fifty Years since Panofsky's Tomb Sculpture*. Londen.

Adhémar en Dordor 1974.

J. Adhémar en G. Dordor, 1974. "Les tombeaux de la collection Gaignières, dessins d'archéologie du XVIIe siècle". *Gazette des Beaux-Arts* 116, 1-192.

Adhémar en Dordor 1976.

J. Adhémar en G. Dordor. 1976. "Les tombeaux de la collection Gaignières, dessins d'archéologie du XVIIe siècle". *Gazette des Beaux-Arts* 118, 1-128.

Ainsworth 2005.

M. Ainsworth, 2005. "From connoisseurship to technical history: The evolution of the interdisciplinary study of art". *Getty Newsletter* 20.1, 4-10.

Amstel 1999.

Th.A.A.M. van Amstel, 1999. *De heren van Amstel, 1105-1378: Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296*. Hilversum.

Ardura 2001.

B. Ardura, 2001. *Le concordat entre Pie VII et Bonaparte: 15 juillet 1801 bicentenaire d'une réconciliation*. Parijs.

Arnade 2018.

P. Arnade, 2018. *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: The political culture of the Dutch revolt*. Ithaca.

Austin 2009.

J.L. Austin, 2009. *How to do things with words*. Oxford, New York.

Badham 2016.

S. Badham, 2016. "The rise to popularity of alabaster for memorialisation in England". *Church Monuments* 31, 11-67.

Bakhuizen van den Brink e.a. 1925-42.

R.C. Bakhuizen van den Brink, J.S. Theissen en H.A. van Gelder, 1925-42. *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, Duchesse de Parme*. Utrecht.

Baron en Brocard 1997.

F. Baron en N. Brocard. 1997. *L'enfant oublié: Le gisant de Jean de Bourgogne et le mécénat de Mahaut d'Artois en Franche-Comté*. Besançon.

Barringer en Droth (red.) 2014.

T.J. Barringer en M. Droth (red.). 2014. *Sculpture victorious: Art in an age of invention, 1837 - 1901 (tent.cat. 11 sept. - 30 nov. 2014 Yale Center for British Art 24 feb. - 18 mei Tate Britain)*. New Haven.

Barton 2009.

R.E. Barton, 2009. "Aristocratic culture: kinship, chivalry, and court culture". In: *A companion to the medieval world*. C. Lansing en E.D. English (red.), 500-524. Chichester.

Beacham e.a. 2009.

R. Beacham, F. Niccolucci, H. Denard, S. Hermon en A. Bentkowska-Kafel, 2009. "London Charter". London Charter for the computer-based visualisation of cultural heritage. 2009. <http://www.londoncharter.org/>. Geraadpleegd op 12-2019.

Beaune 1991.

C. Beaune, 1991. *The birth of an ideology: myths and symbols of nation in late-medieval France*. Berkeley.

Beaussart 1981.

P. Beaussart, 1981. "L'archéologie des lieux de culte à Valenciennes". In: *L'archéologie en Hainaut-Cambrésis, Avesnois*, 41-45. Valenciennes.

Beaussart 1985.

P. Beaussart, 1985. "Valenciennes: Première évaluation du patrimoine archéologique urbain". *Revue du Nord* 67.264, 103-119.

Beaussart en Maliet 1999.

P. Beaussart en V. Maliet. 1999. "Valenciennes à coeur ouvert: 1989-1999". *Archeologia: Trésors des ages* 357, 49-65.

Beaussart en Nys (red.) 1987.

P. Beaussart en L. Nys (red.), 1987. *Richesses des anciennes églises de Valenciennes (tent.cat. 28 nov. 1987 - 28 feb. 1988 Musée des Beaux-Arts)*. Valenciennes.

Beck 1913.

E. Beck, 1913. "The ecclesiastical hat in heraldry and ornament before the beginning of the 17th century". *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 22.120, 338-344.

Bégin 1840.

É.A. Bégin, 1840. *Histoire & description pittoresque de la cathédrale de Metz, des églises adjacentes et collégiales*. Metz.

Bergmans 2005.

A. Bergmans, 2005. "Le mémorial dynastique du duc Henri III de Brabant et d'Alix de Bourgogne dans l'église des Dominicains à Louvain". In: *[Actes du] 12ième Congrès international d'études sur les Danses macabres et l'art macabre en général*, 13-30. Meslay-le-Grenet.

Bergmans 2007.

A. Bergmans, 2007. "Fundatio et memoria. Verdwenen gedenktekens van de Brabantse hertogen in de Leuvense predikherenkerk (13de eeuw) (prov. Vlaams-Brabant)". *Relicta* 1, 213-236.

Berman 2002.

C.H. Berman, 2002. *Women and monasticism in medieval Europe: sisters and patrons of the Cistercian reform*. Kalamazoo.

Bernstein 2009.

A. Bernstein, 2009. "Heaven, hell and purgatory: 1100-1500". In: *The Cambridge history of Christianity*. M.M. Mitchell en F.M. Young (red.), 200-216. Cambridge.

Bialostocki 1967.

J. Bialostocki, 1967. "Review of Tomb Sculpture". *Art Bulletin* 49.3, 258-61.

Biemans en Van Bueren 2005.

B. Biemans en T. van Bueren. 2005. "A veritable treasure trove: The memorial book of St. Nichola's convent in Utrecht and its art donations." In: *Care for the here and the hereafter*. T. van Bueren en A. van Leerdaam (red.), 249-265. Turnhout.

Bijsterveld 2007.

A.J. Bijsterveld, 2007. *Do ut des: Gift giving, memoria, and conflict management in the medieval Low Countries*. *Middeleeuwse studies en bronnen* 104. Hilversum.

Bilbey 2002.

D. Bilbey, 2002. *British sculpture 1470-2000: A concise catalogue of the collection in the Victoria and Albert Museum*. Londen.

Binski 1995.

P. Binski, 1995. *Westminster Abbey and the Plantagenets: Kingship and the representation of power, 1200-1400*. New Haven.

Binski 2001.

P. Binski, 2001. *Medieval death: ritual and representation*. Londen.

Binski 2002.

P. Binski, 2002. "Gothic Tombs of Kinship in France, the Low Countries, and England". *The Journal of Ecclesiastical History* 53.1, 108-193.

Binski 2019.

P. Binski, 2019. *Gothic Sculpture*. New Haven.

Birignani 2009.

C. Birignani, 2009. "Restoration in architecture: First dialogue". *Future anterior: Journal of historic preservation, history, theory, and criticism* 6.1, 68-83.

Blair 1991.

J. Blair, 1991. "Purbeck Marble". In: *English medieval industries: craftsmen, techniques, products*. J. Blair en N. Ramsay (red.), 39-56. Londen, New York.

Blair 1992.

C. Blair, 1992. "The date of the early alabaster knight at Hanbury, Staffordshire". *Church Monuments: Journal of the Church Monuments Society* 7, 3-18.

Bloys van Treslong Prins 1919.

P.C. Bloys van Treslong Prins, 1919. *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht*. Utrecht.

Bock, Foletti en Tomasi (red.) 2014.

N.Bock, I. Foletti en M. Tomasi. (red.), 2014. *L'Évêque, l'image et la mort: Identité et mémoire au Moyen Age*. Rome.

Boito 1893.

C. Boito, 1893. *Questioni pratiche di belle arti : Restauri, concorsi, legislazione, professione, insegnamento*. Milaan.

Bok 1996.

M.J. Bok, 1996. "Laying claims to nobility in the Dutch republic: Epitaphs, true and false". *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 24.2/3, 209-226.

Bolly, Lefèvre en Misonne 1990.

J.J.Bolly, J.B. Lefèvre en D. Misonne. 1990. *Monastères Bénédictins et Cisterciens dans les albums de Croy: 1596-1611*. Maredsous.

Bony 1949.

J. Bony, 1949. "French Influences on the Origins of English Gothic Architecture". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 12, 1-15.

Borgolte 2012.

M. Borgolte, 2012. *Stiftung und Memoria*. Berlijn.

Borgolte en Lohse 2014.

M. Borgolte en T. Lohse. 2014. *Stiftung und Memoria*. Berlijn, Boston.

Borst (red.) 1997.

P. Borst (red.), 1997. *Graven en begraven in de Dom van Utrecht*. Bunnik.

Bossuyt 2001.

S. Bossuyt, 2001. "Dood en begraven: De mogelijkheden van middeleeuwse grafinscripties in het historisch onderzoek." *Trajecta* 10.2, 97-111.

Bossuyt 2002.

S. Bossuyt, 2002. "‘Media vita in morte sumus’: Graven als representatie van sociale structuren." In: *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*. R. Bauer, M. de Smet, B. Meijns en P. Trio (red.), 301-314. *Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis* 30, series A. Leuven.

Bouchard 2001.

C.B. Bouchard, 2001. *Those of my blood: Constructing noble families in medieval Francia*. Philadelphia.

Bouchot en Gaignières 1891.

H. Bouchot en F.R. de Gaignières, 1891. *Inventaire des dessins exécutés pour Roger de Gaignières et conservés aux départements des estampes et des manuscrits*. Parijs.

Bouly de Lesdain 1898.

L. Bouly de Lesdain, 1898. *Les armoiries des femmes d'après les sceaux*. Saint-Amand (Cher).

Boureau 2006.

A. Boureau, 2006. "How Christian was the sacralization of monarchy in western Europe (twelfth-fifteenth centuries)?" In: *Mystifying the monarch*. J. Deploige en G. Deneckere (red.), 25-34. *Studies on Discourse, Power, and History*. Amsterdam.

Bourgarit en Thomas 2012.

D. Bourgarit en N. Thomas, 2012. "Late medieval copper alloying practices: a view from a Parisian workshop of the 14th century AD". *Journal of Archaeological Science* 39.10, 3052-3070.

Boytssov 2016.

M. A. Boytssov, 2016. "Ghostly knights: Kings' funerals in fourteenth-century Europe and the emergence of an international style". In: *Death in medieval Europe: death scripted and death choreographed*. J. Rollo-Koster (red.), 149-163. Londen, New York.

Bresc-Bautier en Chancel-Bardelot 2016.

G. Bresc-Bautier en B. de Chancel-Bardelot. 2016. *Un musée révolutionnaire: le musée des monuments français d'Alexandre Lenoir*. Parijs.

Brine 2015.

D. Brine, 2015. *Pious memories: The wall-mounted memorial in the Burgundian Netherlands*. Leiden.

Brown 1982.

E.A.R. Brown, 1982. "La notion de la légitimité et la prophétie à la cour de Philippe Auguste". In: *La France de Philippe Auguste actes du colloque international organisé par le C.N.R.S. (Paris, 29 septembre - 4 octobre 1980)*. R.H. Bautier (red.), 77-112. Parijs.

Brown 1990a.

E.A.R. Brown, 1990. "Authority, the family, and the dead in late medieval France". *French historical studies* 4, 803-832.

Brown 1990b.

E.A.R. Brown, 1990b. "Vincent de Beauvais and the reditus francorum ad stirpem Caroli imperatoris". In: *Vincent de Beauvais: intentions et réceptions d'une oeuvre encyclopédique au Moyen Âge*. S. Lusignan, M. Paulmier-Foucart en A. Nadeau (red.), 165-196. Bellarmin.

Bruchet 1927.

M. Bruchet, 1927. *Marguerite d'Autriche, duchesse de Savoie*. Lille.

Brush 1990.

K.L. Brush, 1990. "Power, Politics, and Demonstration in Thirteenth-Century Mainz: The Tomb Slab of Archbishop Siegfried III von Eppstein (1249)". *RACAR: Revue d'art Canadienne / Canadian Art Review* 17.2, 117-198.

Bruzelius 2012.

C. Bruzelius, 2012. "The Architecture of the Mendicant Orders in the Middle Ages: An Overview of Recent Literature". *Perspective. Actualité en histoire de l'art* 2, 365-386.

Burgers 1997a.

J.W.J. Burgers, 1997. "Het beeld van de adel bij Melis Stoke: De adelspolitiek van de Hollandse graven in het begin van de veertiende eeuw". *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112, 469-486.

Burgers 1997b.

J.W.J. Burgers, 1997. "Jean d'Avesnes, comte de Hollande (1299-1304): les villes, la noblesse, le pouvoir". In: *700 ans de franchises à Mons. Les privilèges de Jean d'Avesnes (1295)*. J. M. Cauchies (red.), 207-225. Mons.

Burgers 2000.

J.W.J. Burgers, 2000. "Grafelijke kanselarij en ambtenaren in Holland in de eerste jaren van het Henegouwse Huis (nov. 1299-circa 1320)". In: *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 107-127. Hilversum.

Burguière 2006.

A. Burguière, 2006. *L'école des Annales: une histoire intellectuelle*. Parijs.

Burke 2011.

P. Burke, 2011. *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven.

Burton 2009.

J. Burton, 2009. *Monastic order in Yorkshire, 1069-1215*. Cambridge.

Buylaert 2011.

F. Buylaert, 2011. *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)*. Gent.

Cameron 2017.

C. Cameron, 2017. "Reconstruction: Changing attitudes". *Unesco Courier*, sept. 2017.

Campbell 1977.

L. Campbell, 1977. "The authorship of the recueil d'Arras". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 40, 301-313.

Cappliez 1891.

C. Cappliez, 1891. *Les madones de Valenciennes*. Valenciennes.

Cappliez 1893.

C. Cappliez, 1893. *Histoire des métiers de Valenciennes et de leurs saints patrons*. Lille, Valenciennes.

Cappon 1992.

C. M. Cappon, 1992. *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht: een studie op grond van Utrechtse rechtsbronnen van het begin van de achttste tot het midden van de veertiende eeuw*. Amsterdam, Deventer.

Cardinali 2017.

M. Cardinali, 2017. "Technical art history and the first conference on the scientific analysis of works of art (Rome, 1930)". *History of Humanities* 2.1, 221-243.

Carmi Parsons 2002.

J. Carmi Parsons, 2002. "Never was a body buried in England with such solemnity and honour". In: *The burials and posthumous commemorations of English queens to 1500*. A. Duggan (red.) 317-337. Londen.

Carpino 1997.

A. Carpino, 1997. "Margaret of Austria's funerary complex at Brou: Conjugal love, political ambition, or personal glory?" In: *Women and art in early modern Europe: Patrons, collectors, and connoisseurs*. C. Lawrence (red.), 37-52. Pennsylvania.

Carron en Gaussin 1989.

R. Carron en P.R. Gaussin, 1989. *Enfant et parenté dans la France médiévale: Xe-XIIIe siècles*. Genève.

Cauchies 1996.

J.M. Cauchies, 1996. "Valenciennes et les comtes de Hainaut (milieu XIIIe-milieu XVe siècle): Des relations politiques mouvementées." In: *Valenciennes au XIVe et XVe siècles: art et histoire*. L. Nys en A. Salamagne (red.), 67-88. Valenciennes.

Chassel 2012.

J.L. Chassel, 2012. "Le nom et les armes: La matrilinearité dans la parenté aristocratique du second moyen âge". *Droit et cultures: Revue internationale interdisciplinaire* 64, 117-148.

Châtelet en Paviot 2007.

A. Châtelet en J. Paviot. 2007. *Visages d'antan: le Recueil d'Arras (XIVe-XVIe s.)*. Doussard.

Chauvin 2001.

B. Chauvin, 2001. "A travers les sources illustrées de quatre abbayes cisterciennes féminines de la Flandre Française". In: *Citeaux et les femmes*. Bernadette Barrière en Marie-Élizabeth Henneau (red.), 99-120. Parijs.

Chauvin en Delepierre 2006.

B. Chauvin en G. Delepierre. 2006. "Le mausolée de la comtesse Jeanne à l'abbaye de Marquette, essai de restitution". *Revue du Nord* 5.368, 109-125.

Cocke en Buttress 1995.

T. Cocke en D. Buttress. 1995. *900 years: The restorations of Westminster Abbey*. Londen.

Cohen 1973.

K. Cohen, 1973. *Metamorphosis of a death symbol: The transi tomb in the late Middle Ages and the Renaissance*. Berkeley.

Cohn 1988.

S. K. Cohn, 1988. *Death and property in Siena, 1205-1800: Strategies for the afterlife*. Baltimore.

Cohn 1997.

S.K. Cohn, 1997. *The cult of remembrance and the black death: Six renaissance cities in central Italy*. Baltimore.

Colls 2008.

R. Colls, 2008. "Architecture and regional identity". In: *Sources of regionalism in the nineteenth century: Architecture, art, and literature*. L. Van Santvoort en T. Verschaffel (red.), 16–31. Leuven.

Colvin 2000.

H. Colvin, 2000. "The origin of chantries". *Journal of Medieval History* 26.2, 163–173.

Comblen-Sonkes en Bergen-Pantens 1977.

M. Comblen-Sonkes en C. van den Bergen-Pantens. 1977. *Les mémoriaux d'Antoine de Succa: Exposition organisée à la bibliothèque royale Albert Ier, (tent.cat. maart- april 1977)*. Brussel.

Coomans 2004.

T. Coomans, 2004. "The medieval architecture of Cistercian nunneries in the low countries". *Bulletin KNOB* 61.3, 62–90.

Coomans 2005.

T. Coomans, 2005. "Moniales cisterciennes et mémoire dynastique: Églises funéraires princières et abbayes cisterciennes dans les anciens Pays-Bas médiévaux". In: *Sepulturae cistercienses: Burial, memorial and patronage in medieval Cistercian Monasteries*. C. Kratzke en J. Hall (red.), 87–146. Cîteaux, *Commentarii Cistercienses* 56, Pontigny.

Coppens 1840.

J.A. Coppens, 1840. *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch, naar aanleiding van het katholijk Meijerijisch memorieboek van A. van Gils: Over hetgene het bisdom in het algemeen betreft. 's Hertogenbosch*.

Cordfunke 1996.

E.H.P. Cordfunke, 1996. "Familiërelaties en dynastieke belangen". In: *Wi Florens: De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*. D.E.H. de Boer, H. Sarfatij en E.H.P. Cordfunke (red.), 20–37. Utrecht.

Cordfunke 2000.

E.H.P. Cordfunke, 2000. "Één graaf, drie graafschappen". In: *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 9–22. Hilversum.

Cordfunke 2011.

E.H.P. Cordfunke, 2011. *Floris V: een politieke moord in 1296*. Zutphen.

Cordfunke Borg en Maat 2002.

E.H.P. Cordfunke, K. van der Borg en G.J.R. Maat. 2002. "De skeletten uit het grafmonument te Rijnsburg: Een hernieuwd onderzoek". *Bulletin KNOB*, 97.1, 1-14.

Cordfunke en Maat 2013.

E.H.P. Cordfunke en G. J. R. Maat. 2013. *Willem II, graaf van Holland en roomskoning: Een zoektocht naar het koningsgraf in Middelburg*. Zutphen.

Croenen 1996.

G. Croenen, 1996. *Familie en macht: De familie Berthout en de Brabantse adel 12de-midden 14de eeuw*. Diss. Universiteit Gent.

Croenen 1999.

G. Croenen, 1999. "Princely and noble genealogies, twelfth to fourteenth century: Form and function". In: *The Medieval chronicle* (Vol. 1). E.S. Kooper and S. Levelt (red.), 84-95. Leiden.

Croenen 2003.

G. Croenen, 2003. *Familie en macht: De familie Berthout en de Brabantse adel*. Leuven.

Crouch 2016.

D. Crouch, 2016. *Birth of nobility: Constructing aristocracy in England and France 900-1300*. Londen, New York.

Cuchet 2012.

G. Cuchet, 2012. *Le purgatoire: Fortune historique et historiographique d'un dogme*. Parijs.

Cutler 1994.

A. Cutler, 1994. *The hand of the master*. Princeton (NJ).

D'Outreman 1639.

H. d'Outreman, en Pierre d'Outreman. 1639. *Histoire de la ville et comte de Valenciennes, divisee en 4 parties*. Douai.

D'Outremeuse, Bormans en Borgnet 1869.

J. d'Outremeuse, S. Bormans en A.C.J. Borgnet. 1869. *Ly myreur des histors, chronique de Jean des Preis dit d'Outremeuse* (Vol. 2). Brussel.

Dabrowska 2011.

E. Dabrowska, 2011. "La découverte des tombes épiscopales dans la cathédrale de Metz en 1521". In: *Écrire l'histoire à Metz au Moyen Âge*. M. Chazan en G. Nauroy (red.), 45-68. Bern.

Dale 2019.

J. Dale, 2019. *Inauguration and liturgical kingship in the long twelfth century: Male and female accession rituals in England, France and the empire*. York.

Daniell 2005.

C. Daniell, 2005. *Death and burial in medieval England 1066-1550*. New York, Londen.

David 1857.

J.B. David, 1857. *Vaderlandsche historie* (Vol. 6). Leuven.

De Boer 1978.

D.E.H. de Boer, 1978. "Graaf en grafiek: Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen +/- 1345 en +/- 1415". Leiden.

De Boer 1994.

D.E.H. de Boer, 1994. "Tussen Jacob van Minniken en Jorijs de beeldsnijder: De Hollandse beeldhouwkunst omstreeks 1400". *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 45, 140-59.

De Boer 2015.

D.E.H. de Boer, 2015. "Op het raakvlak van historische disciplines". *BMGN - Low Countries Historical Review* 130.4, 66-77.

De Boer en Cordfunke 2000.

D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke. 2000. *1299: Eén graaf, drie graafschappen de vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. Hilversum.

De Boer en Cordfunke 2010.

D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke. 2010. *Graven van Holland: Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)*. Zutphen.

De Boer, Cordfunke en Sarfatij 1996.

D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij. 1996 *Wi Florens: De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*. Utrecht.

De Graaf 1996.

R.P. de Graaf, 1996. *Oorlog om Holland 1000-1375*. Middeleeuwse studies en bronnen 48. Hilversum.

De Groot 2011.

A. de Groot, 2011. “De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw: Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal”. Utrecht.

De Guyse 1826.

J. de Guyse, 1826. *Histoire de Hainaut: Traduite en Français avec le texte Latin en regard, et accompagnée de notes* (Vol. 4). J. Lefevre en F. d’Urban (red.). Annales de Hainaut 5. Parijs.

De Hemptinne 1996.

T. de Hemptinne, 1996. “De landsheren van de zuidelijke gewesten: De gravinnen en graven van Vlaanderen/Henegouwen, Namen en Luxemburg, de hertog van Brabant, de prins-bisschop van Luik”. In: *Wi Florens ... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*. D.E.H. de Boer; E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), 68-78. Utrecht.

De Hemptinne 2000.

T. de Hemptinne, 2000. “Holland, Zeeland en Henegouwen onder het huis van Avesnes (1299-1345): Het succesverhaal van een personele unie?” In: *1299: één graaf, drie graafschappen: De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 37-46. Hilversum.

De Kam, Kipp en Claessen 2014.

R. de Kam, A.F.E. Kipp en D. Claessen. 2014. *De Utrechtse Domtoren: Trots van de stad*. Utrecht.

De Lespinasse Boileau en Bonnardot 1879.

E.R. de Lespinasse Boileau en F. Bonnardot. 1879. *Les métiers et corporations de la ville de Paris: XIIIe siècle. Le livre des métiers d’Étienne Boileau*. Parijs.

De Waha 1994.

M. de Waha, 1994. “La marche impériale de Namur-Luxembourg: Vicissitudes d’un concept géo-politique de 1150 à 1300”. In: *Ermesinde et l’affranchissement de la ville de Luxembourg*. Michelle Margue (red.), 91-160. Luxemburg.

De Waha en Dugnoille 2000a.

M. de Waha en J. Dugnoille. 2000. “De Avesnes en Holland vóór 1299”. In: *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 23-35. Hilversum.

De Waha en Dugnoille 2000b.

M. de Waha en J. Dugnoille. 2000. “De Avesnes en de Henegouwse steden”. In: *1299: één graaf, drie graafschappen: De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 144-162. Hilversum.

De Waha en Dugnoille 2006.

M. de Waha en J. Dugnoille. 2006. “Valenciennes et les tombes des comtes de Hainaut (1304-1417)”. In: *Sépulture, mort et représentation du pouvoir au moyen âge*. 471-490. Luxembourg.

De Weijert 2015.

R. de Weijert, 2015. *Schenken, begraven, gedenken – Lekenmemoria in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391-1580)*. Diss. Universiteit Utrecht.

De Wind 1835.

S. de Wind, 1835. *Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers*. Middelburg.

Dectot 2004.

X. Dectot, 2004. “Les tombeaux des comtes de Champagne (1151-1284). Un manifeste politique”. *Bulletin Monumental* 162.1, 3-62.

Dehaisnes 1886.

C.C.A. Dehaisnes, 1886. *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*. Lille.

Dehaisnes 1886.

C.C.A. Dehaisnes, 1886. *Histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*. Lille.

Delcambre 1930.

E. Delcambre, 1930. “Une chronique valenciennoise inédite (1255-1378)”. *Bulletin de la Commission Royale* 94, 1-102.

Delewarde 1719.

M. Delewarde, 1719. *Histoire generale du Hainau*. Mons.

Delgrange 2011.

D. Delgrange, 2011. "A la recherche des sceaux de Jean de Flandre-Dampierre". *Annales du Comité Flamand de France* 67, 129-160.

Delmaire 2005.

B. Delmaire, 2005. "La Comtesse Mahaut d'Artois et ses trois testaments (1307, 1318, 1329)". *Histoire et archéologie du Pas-de-Calais: Bulletin de la commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais* 23, 4-43.

Demay 1875.

G. Demay, 1875. "De la peinture à l'huile." *Mémoires de la société nationale des antiquaires de France* 34, 236-246.

Den Hartog en Van Wezel 2015.

E. den Hartog en G.W.C. van Wezel. 2015. *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom: Een andere kijk op de bouwgeschiedenis*. Utrecht.

Denard 2012.

H. Denard, 2012. "A new introduction to the London charter". In: *Paradata and transparency in virtual heritage*. A. Bentkowska-Kafel, D. Baker en H. Denard (red.), 57-71. Ashgate.

Deregnaucourt 1983.

J.P. Deregnaucourt, 1983. "L'élection de sépulture d'après les testaments Douaisiens". *Revue du Nord* 65, 343-352.

Desmette 2018.

P. Desmette, 2018. "La Crise iconoclaste de 1566". In: *La sculpture gothique à Tournai: Splendeur, ruine, vestiges*. L. Nys en L.D. Casterman (red.), 31-45. Brussel.

Devillers 1878.

L. Devillers, 1878. "Sur la mort de Guillaume le Bon, comte de Hainaut, de Hollande, de Zélande et seigneur de Frise". *Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire* 5, 409-436.

Devillers 1881.

L. Devillers, 1881. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière (1337-1436)*. Brussel.

Devon 1837.

F. Devon, 1837. *Issues of the Exchequer, being a collection of payments made out of His Majesty's revenue, from King Henry III to King Henry VI inclusive*. Londen.

Diez 2017.

F.C. Diez, 1864. *Etymological dictionary of the romance languages*. Londen.

Dijkstra 1864.

B.K.S. Dijkstra, 1979. *Graven en gravinnen van het Hollandse Huis: Onderzoek van de stoffelijke resten, opgegraven op het terrein van de voormalige abdijkerk te Rijnsburg in 1949 en 1951*. Zutphen.

Dikken 2016.

C.P.A. Dikken, 2016. *Transparent meanings? Intended communicative functions of medieval stained-glass windows in the Low Countries*. Diss. Universiteit Utrecht.

Donders 2008.

Y. Donders, 2008. "A right in cultural identity in Unesco". In: *Cultural human rights*. F. Francioni en M. Scheinin (red.), 317-340. Leiden.

Dressler 2015.

R. Dressler, 2015. "Identity, status, and material: Medieval alabaster effigies in England". *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture* 5.2, 65-96.

Drucker 2013.

J. Drucker, 2013 "Is there a 'digital' art history?" *Visual Resources* 29.1-2, 5-13.

Dubelaar, 2020.

W. Dubelaar, 2020. "Engels albast in sculpturen uit de 15e-17e eeuw in de Nederlanden." In: *Professional Papers of the Geological Survey of Belgium*. T. de Kock, M. de Ceukelaire en C. van der Star (red.), 47-56.

Dubrulle 1904.

H. Dubrulle, 1904. *Cambrai à la fin du Moyen Age (XIIIe-XVIe siècle)*. Cambrai.

Duby 1982.

G. Duby, 1982. *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*. Parijs.

Duvivier 1894.

C. Duvivier, 1894. *La querelle des d'Avesnes & des Dampierre jusqu'à la mort de Jean d'Avesnes, 1257*. Brussel.

Eastlake 1872.

C.L. Eastlake, 1872. *A history of the gothic revival: An attempt to show how the taste for Medieval architecture which lingered in England during the two last centuries has since been encouraged and developed*. Cambridge.

Egger 2002.

C. Egger, 2002. "Päpstliche Wahldekrete und Wahlanzeigen - Formen mittelaltlicher Propaganda?" In: *Propaganda, Kommunikation und Öffentlichkeit: (11.-16. Jahrhundert)*. K. Hruza (red.), 89-128. Wenen.

Ellenius (red.) 1998.

A. Ellenius (red.), 1998. "Introduction: Visual representations of the state as propaganda and legitimization". In: *Iconography, Propaganda, and legitimization*. 1-7. Oxford.

Erlande-Brandenburg 1975.

A. Erlande-Brandenburg, 1975. *Le roi est mort: Étude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Genève.

Farmer 2017.

S. Farmer, 2017. *The silk industries of medieval Paris: Artisanal migration, technological innovation, and gendered experience*. Philadelphia.

Fehl 1967.

P. Fehl, 1967. "Review of tomb sculpture: Four lectures on its changing aspects from ancient Egypt to Bernini." *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 26.2, 260-61.

Fors, Principe en Sibum 2016.

H. Fors, L.M. Principe en H.O. Sibum. 2016. "From the library to the laboratory and back again: Experiment as a tool for historians of science". *Ambix* 63.2, 85-97.

Fraser 2005.

I. Fraser, 2005. "The tomb of the hero king: The death and burial of Robert I, and the discoveries of 1818-19". In: *Royal Dunfermline*. R. Fawcett (red.), 155-176. Edinburgh.

Fraser en Karim 2007.

G.W. Fraser en N. Karim. 2007. "Scanning in space and time". In: *Tomb destruction and scholarship: Medieval monuments in early modern England*. P. Lindley (red.), 93-98. Donington.

Frequin 2013.

S. Frequin, 2013. "Pleurant of priant. Een iconografisch motief in de middeleeuwse sepulchrale kunst". In: *Graven spreken: Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*. P. Bitter, V. Bonenkampová, en K. Goudriaan (red.), 123-136. Hilversum.

Frequin 2014a.

S. Frequin, 2014. "A voice from the grave. The tomb of Guy of Avesnes in Saint-Martin's cathedral in Utrecht". In: *Medieval art in the northern Netherlands before van Eyck: New facts and features*. A.M.J. van Egmond en C.A. Chavannes-Mazel (red), 160-171. Utrecht.

Frequin 2014b.

S. Frequin, 2014. "Een tombe als stamboom: Verbeelding van de dynastie voor de eeuwigheid." *Virtus. Journal of Nobility Studies* 21, 151-158.

Frequin 2016.

S. Frequin, 2016. "Veiling and unveiling: The materiality of the tomb of John I of Avesnes and Philippa of Luxembourg in the Franciscan church of Valenciennes". In in: *Revisiting the monument: Panofsky's Tomb Sculpture fifty years on*. A. Adams en J. Barker (red), 184-200. Londen.

Frequin 2017.

S. Frequin, 2017. "Geef deze Utrechtse tombe weer kleur! Een geslaagde crowdfunding voor Gwijde". *Madoc: Tijdschrift over de Middeleeuwen* 31.1: 41-47.

Froissart, Johnes 2010.

J. Froissart en T. Johnes (vert.). 2010. *Chronicles of England, France, Spain, and the adjoining countries: From the latter part of the reign of Edward II to the coronation of Henry IV*. Whitefish.

Gardner 1992.

J. Gardner, 1992. *The tomb and the tiara: Curial tomb sculpture in Rome and Avignon in the later middle ages*. Oxford.

Gardner 2007.

J. Gardner, 2007. "Stone saints: Commemoration and likeness in thirteenth-century Italy, France, and Spain". *Gesta* 46.2, 121-134.

Gardner 2011.

A. Gardner, 2011. *Alabaster tombs of the pre-reformation period in England*. Cambridge.

Garnier 1989.

F. Garnier, 1989. *Le langage de l'image au moyen âge*. (2 Vols.). Parijs.

Kovács, Garreta, Gaborit-Chopin 2004.

E. Kovács (red.), J. C. Garreta, D. Gaborit-Chopin, 2004. *L'âge d'or de l'orfèvrerie parisienne au temps des princes de Valois*. Dijon.

Gaude-Ferragu 2005.

M. Gaude-Ferragu, 2005. *D'or et de cendres: La mort et les funérailles des princes dans le royaume de France au bas Moyen Age*. Villeneuve-d'Ascq.

Geary 1987.

P.J. Geary, 1987. "Review of Memoria: Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter". *Speculum* 62.1, 189-191.

Geary 1996.

P.J. Geary, 1996. *Phantoms of remembrance: Memory and oblivion at the end of the first millennium*. Princeton (NJ).

Gelfand 2017.

L. D. Gelfand, 2017. "What's love got to do with it? Unlacing the love knots in Margaret of Austria's royal monastery at Brou". In: *Ut pictura amor*. W.S. Melion, J. Woodall en M. Zell (red.), 413-438. Leiden.

Gennep 1960.

A. van Gennep, 2004. *The rites of passage*. New York, London.

Gerard en Montlivault 1986.

R. Gerard en F. Guyon de Montlivault. 1986. 'Gesteenten en mineralen. Bijlage 1: De Doornikse steen.' *Technische Voorlichtingen* 163, 1-12.

Giesey 1960.

R.E. Giesey, 1960. *The royal funeral ceremony in renaissance France*. Genève.

Godding 1993.

P. Godding, 1993. "Testament princier dans les Pays-Bas meridionaux (12e-15e siècles): Acte prive et instrument politique". *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 61, 217-236.

Godding en Pycke 1981.

P. Godding, en J. Pycke, 1981. *La paix de Valenciennes de 1114: Commentaire et édition critique*. Louvain-la-Neuve.

Godefroy 1969.

F. Godefroy, 1969. *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du 9. au 15. siècles: Composé d'après le dépouillement de tous les plus importants documents manuscrits ou imprimés*. Nendeln.

Grandmontagne 2018.

M. Grandmontagne, 2018. "Sculpture tournaïsiennne?" In: *La sculpture gothique à Tournai: Splendeur, ruine, vestiges*, L. Nys en L. D. Casterman (red.), 271-287. Brussel.

Graus 1980.

F. Graus, 1980. *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter*. Sigmaringen.

Great Britain. Public Record Office 1891.

Great Britain. Public Record Office. 1891. *Calendar of the patent rolls preserved in the Public record office*. London.

Grégoire 2017.

M. Grégoire, 2017. *Héraldique des femmes en France: Archéologie et histoire*. Montréal.

Gubellini 2006.

L. Gubellini, 2006. "L'abbaye de Marquette (nord). Les sondages 2003-2004". *Revue du Nord* 368.5, 79-107.

Guzzetti 2007.

L. Guzzetti, 2007. "Testamentsforschung in Europa seit den 1970er Jahren: Bibliographischer Überblick." In: *Seelenheil und irdischer Besitz: Testamente als Quellen für den Umgang mit den "letzten Dingen"*. M. Herzog en C. Hollberg (red.), 17-33.

Hablot 2013.

L. Hablot, 2013. "Aux origines de la dextre héraldique : Écu armorié et latéralisation au Moyen Âge." *Cahiers de la civilisation médiévale* 56.223, 281-94.

Hall en Karim 2012.

J. Hall en N. Karim, 2012. "Thetford priory and the reformation". In: *International Conference on Cultural Heritage and New Technologies* (Wenen, 2012), bezocht op 1 mei 2019 via http://www.chnt.at/wp-content/uploads/eBook_CHNT17_Hall_Karim.pdf.

Harris 2007a.

J. Harris, 2007. "Digest of documents". In: *André Beauneveu: "no equal in any land"*. S. Nash, T. Borchert en J. Harris (red), 190-205. Londen.

Harris 2007b.

J. Harris, 2007. *Moving rooms*. New Haven.

Haslinghuis 1965.

E.J. Haslinghuis, 1965. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: geïllustreerde beschrijving. Deel II: De provincie Utrecht, eerste stuk: De gemeente Utrecht, tweede aflevering*. Den Haag.

Haslinghuis en Peeters 1965.

E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters. 1965. *De Dom van Utrecht*. Den Haag.

Hautcoeur 1873.

E. Hautcoeur, 1873. *Cartulaire de l'abbaye de Flines*. Parijs.

Hautcoeur 1909.

E. Hautcoeur, 1909. *Histoire de l'abbaye de Flines*. Parijs.

Hécart en Desfontaines de Preux 1825.

G.A.J. Hécart en P.L.J. Desfontaines de Preux, 1825. *Précis historique et statistique sur la ville de Valenciennes*. Valenciennes.

Herklotz en Delogu 2001.

I. Herklotz en P. Delogu, 2001. *Sepulcra e monumenta del Medioevo: Studi sull'arte sepolcrale in Italia*. Napels.

Hermens 2012.

E. Hermens, 2012. "Technical art history: The synergy of art, conservation and science". *Art History and Visual Studies in Europe* 212.4, 151-165.

Hiltmann 2011.

T. Hiltmann, 2011. "Potentialities and limitations of medieval armorials as historical source: The representation of hierarchy and princely rank in late medieval collections of arms in France and Germany". In: *Princely Rank in Late Medieval Europe: Trodden Paths and Promising Avenues*. T. Huthwelker, J. Peltzer, en M. Wemhöner (red.), 157-198. Ostfildern.

Hoch 1992.

A.S. Hoch, 1992. "Beata stirps, royal patronage and the identification of the sainted rulers in the St Elizabeth chapel at Assisi". *Art History* 15.3, 279-295.

Hofman 1900.

J.H. Hofman, 1900. "Willem Berthold, 1296-1301 bisschop van Utrecht". *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 26, 324-450.

Holladay 2003.

J.A. Holladay, 2003. 'Tombs and Memory: Some Recent Books'. *Speculum* 78.2, 440-50.

Holladay 2019.

J.A. Holladay, 2019. *Genealogy and the Politics of Representation in the High and Late Middle Ages*. Cambridge, New York.

Hossart 1792.

P. Hossart, 1792. *Histoire ecclésiastique et profane du Hainaut* (2 Vols.). Mons.

Housen 2004.

J. Housen, 2004. "Tournai – église Saint-Quentin". In: *Bulletin de la commission royale des monuments, sites et fouilles*, 58-61.

Howard 2003.

H. Howard, 2003. *Pigments of English medieval wall painting*. Londen.

Hruza 2002.

K. Hruza, 2002. *Propaganda, Kommunikation und Öffentlichkeit: (11.-16. Jahrhundert)*. Wenen.

Hugenholtz 1954.

F.W.N. Hugenholtz, 1954. "Historie en historiografie van de slag aan het Manpad (1304)". *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 31-47.

Innes 2001.

M. Innes, 2001. "Keeping it in the family: Women and aristocratic memory, 700–1200." In: *Medieval memories: Men, women and the past, 700-1300*. Elisabeth van Houts (red.), 17–35. Harlow.

Jacoby en Abulafia 1999.

D. Jacoby en D. Abulafia. 1999, "The Latin empire of Constantinople and the Frankish states in Greece". In: *The New Cambridge Medieval History, Volume V: c. 1198–c. 1300*. David Abulafia, (red.), 525–542. Cambridge.

Janse 1992.

A. Janse, 1992. "De hoofse liedcultuur aan het Hollands-Beierse hof omstreeks 1400". In: *Een zoet akkoord: Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. F. Willaert (red.), 123–135. Amsterdam.

Janse 1993.

A. Janse, 1993. *Grenzen aan de macht: De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. Den Haag.

Janse 2009.

A. Janse, 2009. *Ridderschap in Holland: Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen*. Hilversum.

Janse en Van Winter 2000.

A. Janse en J.M. van Winter. 2000. "Een bruiloftsmaal aan het Hollandse hof". *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 3, 162–195.

Janse e.a. 1980.

H. Janse, A. Slinger, G. Berends en P. Meijer. 1980. *Natuursteen in monumenten*. Zeist.

Janssens 1998.

P. Janssens, 1998. *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*. Brussel.

Jappe Alberts 1946.

W. Jappe Alberts, 1946. *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht 1395-1529*. Den Haag

Jasperse 2019.

T.G. Jasperse, 2019. "Between León and the levant: The infanta Sancha's altar as material evidence for medieval history". *Medieval Encounters* 25.1–2: 124–149.

Jones 2014.

C. Jones, 2014. "Model for the restauration of the tomb of Philippa of Hainaut 1850-1". In: *Sculpture Victorious: Art in an age of invention, 1837-1901*. M. Droth, J. Edwards en M. Hatt (red.), 162-164 (cat.nr. 45). New Haven en Londen.

Jordan 1980.

W.J. Jordan, 1980. "Sir George Gilbert Scott R.A., surveyor to Westminster Abbey 1849-1878". *Architectural History* 23, 60-190.

Jordan 2006a.

E.L. Jordan, 2006. "A clash of wills". In: *Religious and laity in western Europe, 1000-1400: Interaction, negotiation, and power*. E. Jamrozak en J. Burton (red.), 241-262. Leiden.

Jordan 2006b.

E. L. Jordan, 2006. *Women, power, and religious patronage in the middle ages*. New York.

Jordan 2008.

E.L. Jordan, 2008. "Female founders: Exercising authority in thirteenth-century Flanders and Hainaut". *Church history and religious culture* 88, 535-561.

Jordan 2015.

E.L. Jordan, 2015. "Swords, seals, and coins: Female rulers and the instruments of authority in thirteenth-century Flanders and Hainaut". In: *Medieval coins and seals: Constructing identity, signifying power*. S. Solway (red.), 229-46. Turnhout.

Jowett en O'Donnell 2006.

G. Jowett en V. O'Donnell, 2006. *Propaganda and persuasion*. Los Angeles.

Kantorowicz 2016.

E. Kantorowicz, 2016. *The king's two bodies: A study in medieval political theology*. Princeton (NJ).

Keane 2016.

M. Keane, 2016. *Material culture and queenship in 14th-century France: The testament of Blanche of Navarre (1331-1398)*. Leiden.

Keyzer 1992.

W. de Keyzer, 1992. "A propos de l'histoire particulière des troubles advenues en la ville Valentienne à cause des hérésies". *Valentiana: Revue d'histoire régionale* 10, 19-32.

Kirby, Nash en Cannon 2010.

J. Kirby, S. Nash en J. Cannon, (red.) 2010. *Trade in artists' materials: Markets and commerce in Europe to 1700*. Londen.

Klein 1970.

R. Klein, 1970. *La forme et l'intelligible: Écrits sur la Renaissance et l'art moderne*. Parijs.

König 1987.

E. König, 1987. "Die Illustration des Totenoffiziums in Stundenbüchern". In: *Im Angesicht des Todes: Ein interdisziplinäres Compendium*. B. Einig, H. Becker en P. O. Ullrich (red.), 487-528. St. Ottilien.

Körner 1997.

H. Körner, 1997. *Grabmonumente des Mittelalters*. Darmstadt.

Krautheimer 1992.

R. Krautheimer, 1992. *Early Christian and Byzantine Architecture*. New Haven.

Kroesen 2005.

J. Kroesen, 2005. "Die Tralyen voert choer. Middeleeuwse koorafscheiding in Holland." *Bulletin van de stichting Oude Hollandse Kerken* 61.4, 3-29.

Kroos 1984.

R. Kroos, 1984. "Grabbräuche – Grabbilder". In: *Memoria: Der geschichtliche Zeugniswert des Liturgischen Gedenkens im Mittelalter*. K. Schmid en J. Wollasch (red.), 285-353. München.

Kruhl, Adhikari en Dorka 2017.

J.H.Kruhl, R. Adhikari en U.E. Dorka. 2017. *Living under the threat of earthquakes: Short and long-term management of earthquake risks and damage prevention in Nepal*. New York.

Kruisheer 1998.

J. G. Kruisheer, 1998. *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren: Met een teksteditie van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)*. Hilversum.

Kruisheer, Koch en Dijkhof 1970.

J.G. Kruisheer, A.F.C. Koch en E.C. Dijkhof, 1970. *Oorkonden van Holland en Zeeland tot 1299* (5 Vols). Den Haag.

Kurman-Schwarz 2019.

B. Kurman-Schwarz, 2019. "Gender and medieval art". In: *A companion to medieval art: Romanesque and Gothic in northern Europe*. C. Rudolph (red.), 125-158. Hoboken.

Lauwers 1996.

M. Lauwers, 1996. *La mémoire des ancêtres, le souci des morts: Morts, rites et société au Moyen Age (Diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles)*. Parijs.

Le Boucq 1857.

P. le Boucq, 1857. *Histoire des choses les plus remarquables advenues en Flandre, Hainaut, Artois et pays circonvoisins, depuis 1596 jusqu'à 1674, mise en lumière par le sieur-Pierre Le Boucq; publiée avec une notice sur l'auteur et sa famille par le CHer: Amédée Le Boucq de Ternas*. Douai.

Le Boucq, Dinaux en Macaire 1844.

S. le Boucq, A. Dinaux en H. Macaire, 1844. *Histoire ecclésiastique de la ville et comté de Valentienne (Valenciennes)*. Valenciennes.

Le Goff 1991.

J. le Goff, 1991. *The Birth of purgatory*. Chicago.

Le Maire 1970.

O. le Maire, 1970. "Le mausolée de Francon de Mirabello, dit van Halen, Chevalier de la Jarretièrre, par Jean van Mansdale, dit Keldermans (1391-1416)". *Bulletin des musées royaux d'art et d'histoire* 40-42, 105-136.

Lecuppre 2009.

G. Lecuppre, 2009. "Jeanne de Constantinople face au fantôme du père". In: *Jeanne de Constantinople, comtesse de Flandre et de Hainaut*. Nicholas Dessaux (red.), 33-41. Parijs.

Leistenschneider 2008.

E. Leistenschneider, 2008. *Die Französische Königsgrablege Saint-Denis Strategien monarchischer Repräsentation 1223-1461*. Weimar.

Lemaire 1848.

F. Lemaire, 1848. *Notice historique sur la ville de Nivelles, et sur les abbesses qui l'ont successivement gouvernée depuis sa fondation jusqu'à la dissolution de son chapitre*. Nijvel.

Lethaby 1925.

W. R. Lethaby, 1925. *Westminster Abbey re-examined*. Londen.

Lexicon 1980.

Lexicon des Mittelalters (Vol. 7). 1980. München.

Lindley 2003.

P. Lindley, 2003. “‘The singuler mediacion and praiers of al the holie companie of heven’: Sculptural functions and forms in Henry VII’s chapel”. In: *Westminster Abbey: The Lady Chapel of Henry VII*. T. Tatton-Brown en R. Mortimer (red.), 259–294. Woodbridge.

Lindley 1990.

P. Lindley, 1990. “‘Una Grande Opera Al Mio Re’: Gilt-Bronze effigies in England from the Middle Ages to the Renaissance”. *Journal of the British Archaeological Association* 143.1, 112–30.

Lindley 2007.

P. Lindley, 2007. *Tomb destruction and scholarship: Medieval monuments in early modern England*. Donington.

Lindley 2015.

P. Lindley, 2015. *The Howards and the Tudors: Studies in science and heritage*. Donington.

Lipinska 2012.

A. Lipinska 2012. “‘Alabastrum, id est, corpus hominis’: Alabaster in the Low Countries, a cultural history”. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 62, 84–115.

Lock 2014.

P. Lock, 2014. *The Franks in the Aegean: 1204-1500*. New York, Londen.

Luykx 1946a.

T. Luykx, 1946. “De strijd van Margareta van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, voor het behoud van hare rijksgebieden”. *Gedenkschriften oudheidkundige kring der stad en des voormaligen lands van Dendermonde* 2, 113–144.

Luykx 1946b.

T. Luykx, 1946. *Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen: Haar leven (1199/1200 - 1244); Haar regeering (1205-1244), vooral in Vlaanderen*. Brussel.

Luykx 1950.

T. Luykx, 1950. “Over de geboorte- en sterfdata van gravin Margareta van Constantinopel en van hare kinderen, de Avesnes en de Dampierres”. *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 5, 63–77.

Machelart 1996.

F Machelart, 1996. "La destruction du patrimoine artistique médiéval de Valenciennes." In: *Valenciennes au XIVe et XVe siècles: Art et histoire*. L. Nys en A. Salamagne (red.), 89-101. Valenciennes.

MacLennan e.a. 2019.

D. MacLennan, , L. Llewellyn, J. K. Delaney, K. A. Dooley, C. Schmidt Patterson, Y. Szafran en K. Trentelman. 2019. "Visualizing and measuring gold leaf in fourteenth- and fifteenth-century Italian gold ground paintings using scanning macro x-ray fluorescence spectroscopy: A new tool for advancing art historical research". *Heritage Science* 7.1, 25.

Mâle 1908.

E. Mâle, 1908. *L'Art religieux de la fin du moyen âge en France*. Parijs.

Maliet 1995.

V. Maliet, 1995. *Histoire et archéologie du couvent des Dominicains de Valenciennes*. Valenciennes.

Marcoux 2013.

R. Marcoux, 2013. "L'espace, le monument et l'image du mort au Moyen Age: Une enquête anthropologique sur les tombeaux médiévaux de la collection Gaignières". Diss. Université Laval (Québec, Canada).

Margue 2006.

M. Margue, 2006. *Sépulture, mort et symbolique du pouvoir au moyen âge / Tod, Grabmal und Herrschaftsrepräsentation im Mittelalter: Actes des 11e journées Lotharingiennes*. Luxemburg.

Mauss 1990.

M. Mauss, 1990. *The gift: Forms and reason for exchange in archaic societies*. Londen.

McDougall 2017.

S. McDougall, 2017. *Royal bastards: The birth of illegitimacy, 800-1230*. Oxford, New York.

Memo 2019.

Universiteit Utrecht, 2019. *Medieval Memoria Online: Commemoration of the dead in the Netherlands until 1580*, Truus van Bueren, Rolf de Weijert (red.), <https://memodatabase.hum.uu.nl/memo-is/> (geraadpleegd december 2019).

Mersch 2009.

M. Mersch, 2009. "Programme, pragmatism and symbolism in mendicant architecture." In: *Self-representation of medieval religious communities: The British isles in context*. A. Muller en K. Söber (red.), 143-166. Berlijn.

Meskeel 2018.

L. Meskeel, 2018. *A Future in ruins: Unesco, world heritage, and the dream of peace*. Oxford, New York.

Meuwissen 2011.

D. Meuwissen, 2011. *Gekoesterde traditie: De portretreks met de landcommandeurs van de Utrechtse Balije van de ridderlijke Duitse orde*. Bijdragen tot de geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht. Hilversum.

Michalsky 1998.

Michalsky, T. 1998. "Die Repräsentation einer 'Beata Stirps': Darstellung und Ausdruck an den Grabmonumenten der Anjous." In: *Die repräsentation der gruppen*. O.G. Oexle en A. von Hülsen-Esch (red.), 187-224. Göttingen.

Michalsky 2000.

T. Michalsky, 2000. *Memoria und representation: Die Grabmäler des Königshauses Anjou in Italien*. Diss. Philosophische Fakultät Ludwig-Maximilians-Universität (München).

Moffit 2005.

J. F. Moffitt, 2005. "Sluter's 'pleurants' and Timanthes' 'tristitia velata': Evolution of, and sources for a humanist topos of mourning". *Artibus et Historiae* 26.51, 73-84.

Mol 1994.

J.A. Mol (red.), 1994. "Friezen en het hiernamaals: zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580". In: *Zorgen voor zekerheid: Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw*, 175-214. Leeuwarden.

Molinier 1890.

A. Molinier, 1890. *Les obituaires français au Moyen Âge*. Parijs.

Morand 1971.

K. Morand, 1971. "'Les pleurants dans l'art du Moyen Âge en Europe' at Dijon". *The Burlington Magazine* 113.823, 620-624.

Morganstern 2000a.

A. McGee Morganstern, 2000. "The tomb as prompter for the chantry". In: *Memory and the medieval tomb*. E. Valdez del Alamo en C. Stamatis Pendergast (red.), 81-97. Aldershot.

Morganstern 2000b.

A. McGee Morganstern, 2000. *Gothic tombs of kinship in France, the low countries, and England*. University Park, Pennsylvania.

Morganstern 2004.

A. McGee Morganstern, 2004. "Liturgical and honorific implications of the placement of gothic wall tombs". *Hortus Artium Medievalium* 10, 81-96.

Morganstern 2011.

A. McGee Morganstern, 2011. *High gothic sculpture at Chartres cathedral, the tomb of the count of Joigny, and the master of the warrior saints*. Pennsylvania.

Morvan 2017.

H. Morvan, 2017. "La tombe du cardinal Hugues Aycelin (†1297) à Clermont: Le manifeste d'une famille au faîte de son ascension". *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 112.1-2, 53-90.

Mulder-Bakker 1996.

A.M. Mulder-Bakker, 1996. "Met recht van spreken: Johanna van Valois, gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen (ca. 1297-1353)". *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 16, 37-56.

Müller 1961.

I. Müller, 1961. "Frauen rechts, Männer links: historische Platzverteilung in der Kirche". *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 57.2, 65-81.

Munby 2003.

J. Munby, 2003. "Richard Beauchamp's funeral car". *Journal of the British Archaeological Association* 155, 278-287.

Nash 2007.

S. Nash, 2007. "'Adrien Biaunevopt... Fasseur Des Thombes': André Beauneveu and Sculptural Practice in Late Fourteenth-Century France and Flanders". In: *"No equal in any land": André Beauneveu: Artist to the courts of France and Flanders*. S. Nash, T. Borchert en J. Harris (red.), 31-65. Londen.

Nash 2010.

S. Nash, 2010. “‘Pour couleurs et autres choses prise de lui...’: The supply, acquisition, cost and employment of painters’ materials at the Burgundian court, c. 1375–1419”. In: *Trade in artists’ materials: Markets and commerce in Europe to 1700*. J. Kirby, S. Nash en J. Cannon (red.), 97–182. Londen.

Nash 2016.

S. Nash, 2016. “Erwin Panofsky’s tomb sculpture: Creating the monument”. In: *Revisiting the monument: Fifty years since Panofsky’s tomb sculpture*. A. Adams en J. Barker (red.), 16–28. Londen.

Nash 2019.

S. Nash, 2019. “Two tombs of Philip the Bold”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 82, 1–110.

Nash, Borchert en Harris (red.) 2007.

S. Nash, T. Borchert en J. Harris (red.), 2007. “*No equal in any land*”: *André Beauneveu. Artist to the courts of France and Flanders*. Londen.

Nicol 1993.

D.M. Nicol, 1993. *The last centuries of Byzantium, 1261–1453*. Cambridge.

Niermeyer 1971.

J.F. Niermeyer, 1971. *Honderd Noord-Nederlandse oorkonden en akten uit de jaren 1254–1501*. Groningen.

Noirfalise 2009.

A. Noirfalise, 2009. “Family feuds and the (re)writing of universal history: The chronique dite de Baudouin d’Avesnes (1278–84)”. Diss. University of Liverpool.

Nolan 2003.

K. Nolan, 2003. “The tomb of Adelaide of Maurienne and the visual imagery of Capetian queenship”. In: *Capetian Women*. Kathleen Nolan (red.), 45–76. The New Middle Ages. New York.

Noppen 1931.

J.G. Noppen, 1931. “A tomb and effigy by Hennequin of Liege”. *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 59.342, 114–117.

Norbye 2007.

M.A. Norbye, 2007. "Genealogies and dynastic awareness in the hundred years war: The evidence of a tous nobles qui aiment beaux faits et bonnes histoires". *Journal of Medieval History* 33.3, 297-319.

Nys 1993.

L. Nys, 1993. *La pierre de Tournai: Son exploitation et son usage aux XIIIème, XIVème et XVème siècles*. Tournai.

Nys 2018.

L. Nys, 2018. "Les sculptures du porche de la cathédrale. Plaidoyer pour une iconologie de l'architecture". In: *La sculpture gothique à Tournai: Splendeur, ruine, vestiges*. L. Nys en L. D. Casterman (red.), 139-157. Brussel.

Nys en Casterman 2018.

Nys, L en L.D. Casterman. 2018. *La sculpture gothique à Tournai: Splendeur, ruine, vestiges*. Brussel.

Nys en Salamange 1996.

L. Nys, en A. Salamange. 1996. *Valenciennes au XIVe et XVe siècles: Art et histoire*. Valenciennes.

O'Dell 2013.

E.J. O'Dell, 2013. "Waging war on the dead: The necropolitics of sufi shrine destruction in Mali". *Archaeologies* 9.3, 506-525.

Oexle 1983.

O. G. Oexle, 1983. "Die Gegenwart der Toten". In: *Death in the Middle Ages*. H. Braet en W. Verbeke (red.), 19-77. Leuven.

Oexle 1984.

O.G. Oexle, 1984. "Memoria und Memorialbild". In: *"Memoria": Der geschichtliche Zeugniswert*. K. Schmid en J. Wollasch (red.), 384-440. München.

Oltrogge 2010.

D. Oltrogge, 2010. "'Pro lazurio auricalco et alii correquisitis pro illuminacione': The werden accounts and other sources on the trade in manuscript materials in the lower Rhineland and Westfalia around 1500". In: *Trade in artists' materials: Markets and commerce in Europe to 1700*. J. Kirby, S. Nash, en J. Cannon (red.), 189-198. Londen.

Ormrod 2010.

W.M. Ormrod, 2010. "Queenship, death and agency: The commemorations of Isabella of France and Philippa of Hainault". In: *Memory and commemoration in medieval England: Proceedings of the 2008 Harlaxton symposium*. C. M. Barron en C. Burgess (red.), 87-103. Donington.

Ormrod 2012.

W.M. Ormrod, 2012. *Edward III*. New Haven, Connecticut.

Painter 1937.

S. Painter, 1937. *The scourge of the clergy: Peter of Dreux, duke of Brittany*. Charles Village (Baltimore).

Panofsky 1964.

E. Panofsky, 1964. *Tomb sculpture: Four lectures on its changing aspects from ancient Egypt to Bernini*. New York.

Pastoreau 1976.

M. Pastoureau, 1976. *Les armoiries*. Turnhout.

Pastoureau 1979.

M. Pastoureau, 1979. *Traité d'héraldique*. Parijs.

Paton 1907.

J.M. Paton, 1907. "Archaeological News". *American Journal of Archaeology* 11.1, 71-141.

Pentcheva 2011.

B.V. Pentcheva, 2011. "Hagia Sophia and multisensory aesthetics". *Gesta* 50.2, 93-111.

Perkinson 2009.

S. Perkinson, 2009. *The Likeness of the king: A prehistory of portraiture in late medieval France*. Chicago.

Petti, Trillo en Di Mauro 2018.

L. Petti, C. Trillo en M. Di Mauro. 2018. "Heritage and reconstruction: Different perspectives". In: *Living under the threat of earthquakes*. J.H. Kruhl, R. Adhikari, en U.E. Dorka (red.), 101-116. Cham.

Philippa en Debrabandere 2003.

M. Philippa, F. Debrabandere. 2003. *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (Vol. 1). Amsterdam.

Pinchart 1863.

A.J. Pinchart, 1863. *Archives des arts, sciences et lettres*. Gent.

Pinoteau en Hervé 1982.

H. Pinoteau, 1982. *Vingt-cinq ans d'études dynastiques*. Parijs.

Platelle 1982.

H. Platelle, 1982. *Histoire de Valenciennes*. Lille.

Plather 2010.

U. Plather, 2010. "The trade in painters' materials in Norway in the middle ages, II: Materials, techniques and trade from the twelfth century to the mid-fourteenth century". In: *Trade in artists' materials: Markets and commerce in Europe to 1700*. J. Kirby, S. Nash, en J. Cannon (red.), 64-73. Londen.

Poumarède 1992.

J. Poumarède, 1992. "Le testament en France dans les pays de droit écrit du moyen age à l'époque moderne". In: *Actes a cause de mort: Acts of last will*. II: 129-159. Brussel.

Pradel 1951.

P. Pradel, 1951. "Les tombeaux de Charles V." *Bulletin Monumental* 109.3, 273-296.

Prevenier en Smit 1987.

W. Prevenier, en J.G. Smit. 1987. *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544: Deel 1 1276-1433*. Den Haag.

Proctor-Tiffany 2019.

M. Proctor-Tiffany, 2019. *Medieval art in motion: The inventory and gift giving of Queen Clémence de Hongrie*. Pennsylvania.

Quarré 1971.

P. Quarré, 1971. *Les pleurants dans l'art du Moyen Age en Europe: Musée des beaux-arts de Dijon, Palais des ducs de Bourgogne, (tent.cat. 1971)*. Dijon.

Ramsay 1991.

N. Ramsay, 1991. "Alabaster." In: *English medieval industries: Craftsmen, techniques, products*. J. Blair en N. Ramsay (red.), 29-40. Londen.

Raspe 1781.

R.E. Raspe, 1781. *A critical essay on oil painting: Proving that the art of painting in oil was known before the pretended discovery of John and Hubert van Eyck*. Londen.

Reuter 1997.

T. Reuter, 1997. "The medieval nobility in twentieth-century historiography". In: *Companion to historiography*. M. Bentley (red.), 177-202. New York, Londen

Rhein und Maas 1972.

– 1992. *Rhein und Maas: Kunst und Kultur 800-1400 (tent.cat. 14 mei-23 juli 1973, Schnütgen Museum)*. Keulen.

Richez 1997.

J.M. Richez, 1997. "Vicissitudes d'une lente reconstruction de centre urbain : Valenciennes, 1940-1960." *Revue du Nord* 79.320, 683-710.

Rikhof 2006.

F. Rikhof, 2006. "Kapelanieën in de middeleeuwse Utrechtse Dom". *Jaarboek Oud-Utrecht* 79, 43-81.

Ritter 1997.

J. Ritter, 1997. *Lexikon für Theologie und Kirche* (Vol. 6). Freiburg im Breisgau.

Rodríguez 2019.

A. Rodríguez, 2019. "Narrating the treasury: What medieval Iberian chronicles choose to recount about luxury objects". *Medieval Encounters* 25.1-2, 39-58.

Roggen 1952.

D. Roggen, 1952. "Doornikse grafplastiek in het Sticht". *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde* 13, 193-198.

Roggen 1954.

D. Roggen, 1954. "A. Beauneveu en het Katharinabeeld van Kortrijk". *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde* 15, 223-231.

Rouzet 1982.

A. Rouzet, 1982. *Les Chroniques de Hainaut de Jacques de Guise*. Luik.

Rublack, Hayward en Tiramani 2015.

U. Rublack, M. Hayward en J. Tiramani, 2015. *The first book of fashion: The book of clothes of Matthaeus and Veit Konrad Schwarz of Augsburg*. Londen.

Rutgers 1970.

C. A. Rutgers, 1970. *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht*. Groningen.

s'Jacob 1950.

H.E. s'Jacob, 1950. *Beschouwingen over christelijke grafkunst, voornamelijk in Frankrijk en Italië*. Leeuwarden.

Sabean, Teuscher en Mathieu 2010.

D.W. Sabean, S. Teuscher en J. Mathieu. 2010. *Kinship in Europe: Approaches to long-term developments (1300-1900)*. New York.

Salamagne 2010.

A. Salamagne, 2010. "La salle-le-comte à Valenciennes, une résidence des comtes de Hainaut." *Cercle archéologique et historique de Valenciennes: Memoires* 11, 113-134.

Salamange 2016.

A. Salamange, 2016. "Courants d'exportation de la pierre bleue dans le sud du comté de Hainaut (14e-16e siècles)." In *Mélanges d'histoire et d'archéologie offerts à Jean-Pierre Ducastelle à l'occasion de son 75e anniversaire*. C. Cannuyer, L. Debrackeleer, L. Dubuisson, en A. Dupont (red.), 733-762. Ath.

Saul 2011.

N. Saul, 2011. *English church monuments in the middle ages: History and representation*. Oxford.

Schleiff 2005.

C. Schleiff, 2005. "Men on the right – women on the left: (a)symmetrical spaces and gendered spaces." In *Women's Space: Patronage, place and gender in the Medieval church*. V. Chieffo en S. Stanburry (red.), 207-249. Albany.

Schmid 1983.

K. Schmid, 1983. "Zur problematik von Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Dynastie beim mittelalterlichen Adel. Vorfagen zum thema 'Adel und Herrschaft im Mittelalter'". In: *Gebetsgedenken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter*. Karl Schmid (red.), 183-244. Sigmaringen.

Schmidt 1971.

G. Schmidt, 1971. "Beitrage zu stil und oeuvre des Jean de Liege." *Metropolitan Museum Journal* 4, 81-107.

Schraven 2006.

M. Schraven, 2006. "Festive funerals: Funeral apparati in early modern Italy, particularly in Rome". Groningen.

Schwartzbaum 1981.

E. Schwartzbaum, 1981. "Three tournai tombslabs in England". *Gesta* 20.1, 89-97.

Sclafer 1994.

J. Sclafer, 1994. *Manuscris du Moyen Âge et de la Renaissance: Enrichissements du département des manuscrits: fonds Européens 1983-1992*. Paris.

Scott 1850.

G.G. Scott, 1850. *A plea for the faithful restoration of our ancient churches: A paper read before the architectural and archaeological society for the county of Bucks, at their first annual meeting in 1848 ... To which are added some miscellaneous remarks on other subjects connected with the restoration of churches, and the revival of pointed architecture*. Londen.

Scott 1861.

G.G. Scott, 1861. *Gleanings from Westminster Abbey*. Oxford, Londen.

Scott 1879.

G.G. Scott, 1879. *Personal and professional recollections*. Londen.

Scott 2009.

M. Scott, 2009. *Medieval dress and fashion*. Londen.

Scott, Snodin en Litten 1978.

G.G. Scott, M. Snodin en J. Litten, 1978. *Sir Gilbert Scott (1811-1878), architect of the gothic revival (tent.cat. 31 mei-10 sept. 1978 Victoria and Albert Museum)*. Londen.

Sekules 2000.

V.A. Sekules, 2000. "Dynasty and patrimony in the self-construction of an English queen: Philippa of Hainault and her images". In: *England and the continent in the Middle Ages: Studies in memory of Andrew Martindale, proceedings of the 1996 Harlaxton Symposium*. John Mitchell en Matthew Moran (red.), 157-174. Stamford.

Serbat 1926.

L. Serbat, 1926. "L'église des frères mineurs à Valenciennes". *Revue d'histoire franciscaine: Recueil d'histoire, de littérature, d'archéologie et d'art* 2, 141-177.

Serck-Dewaide 2018.

M. Serck-Dewaide, 2018. "Sculpture et polychromie". In: *La sculpture gothique à Tournai: Splendeur, ruine, vestiges*. L. Nys en L. D. Casterman (red.), 237-253. Brussel.

Shugar en Mass (red.) 2012.

A.N. Shugar, en J.L. Mass (red.). 2012. *Handheld XRF for art and archaeology*. Leuven.

Smit 1929.

H.J. Smit, 1929. *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis* (Vol. 2). Utrecht.

Smith Meyers en Cook (red.) 2014.

P.H. Smith, A.R.W. Meyers en H.J. Cook, (red.) 2014. *Ways of making and knowing: The material culture of empirical knowledge*. Ann Arbor.

Sommé 1989.

M. Sommé, 1989. "Le testament d'Isabelle de Portugal et la dévotion moderne". *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 29, 27-45.

Sommers-Wright 1974.

G. Sommers-Wright, 1974. "A royal tomb program in the reign of St. Louis". *The Art Bulletin* 56.2, 224-243.

Spiegel 1983.

Spiegel, G.M. 1983. "Genealogy: Form and function in medieval historical narrative". *History and theory* 22.1, 43-53.

Spiess 2017.

K.H. Spiess, 2017. "Marriage and inheritance". In: *The origins of the German principalities, 1100-1350. Essays*. G. A. Loud en J. Schenk (red.), 136-157. Londen en New York.

Spurr 2012.

D. Spurr, 2012. *Architecture and modern literature*. Ann Arbor.

Stafford 1998.

P. Stafford, 1998. "La mutation familiale: A suitable case for caution". In: *The community, the family and the saint: Patterns of power in early medieval Europe, selected proceedings of the international medieval congress, University of Leeds, 4-7 July 1994, 10-13 July 1995*. J. Hill en M. Swan (red.), 103–125. Turnhout.

Stahuljak 2005.

Z. Stahuljak, 2005. *Bloodless genealogies of the French middle ages: Translatio, Kinship, and Metaphor*. Gainesville.

Stahuljak 2014.

Z. Stahuljak, 2014. "Genealogy". In: *Medievalism: Key critical terms*. E. Emery en R. J. Utz (red.), 71–78. Cambridge.

Stanford 2005.

C. Stanford, 2005. "Held in perpetual memory". *InterCulture* 2, 1–23.

Stanford 2007.

C. Stanford, 2007. "The Body at the funeral: Imagery and commemoration at Notre-Dame, Paris, about 1300". *Art Bulletin* 89.4, 657–673.

Stone 1955.

L. Stone, 1955. *Sculpture in Britain: The Middle Ages*. Baltimore.

Stow 1618.

J. Stow, 1618. *The survey of London*. Londen.

Tarvainen, Salminen en De Vos 2005.

T. Tarvainen, R. Salminen en W. de Vos, 2005. *Geochemical atlas of Europe*. Espoo.

Taylor 2001.

C.D. Taylor, 2001. "The Salic law and the Valois succession to the French crown". *French History* 15, 358–77.

Todenhöfer 2010.

A. Todenhöfer, 2010. *Kirchen der Bettelorden: Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Sachsen-Anhalt*. Berlijn.

Tolboom e.a. 2009.

H.J. Tolboom, M. Duser, W. Dubelaar, R. Dreesen, J. Elsen, E. Groessens en C. van der Star. 2009. *Geological survey of Belgium professional paper* 305, 47-77.

Tolboom en Dubelaar 2009.

H.J. Tolboom en C.W. Dubelaar, 2009. "Avendersteen in Nederland". *Bulletin KNOB* 108.5-6, 173-82.

Tóth-Ubbens 1957.

M.M. Tóth-Ubbens, 1957. "De Graftombe van Margaretha van Brieg, gemalin van Albrecht van Beieren: Een bijdrage tot de grafsculptuur van de 14de eeuw in de Nederlanden". *Oud Holland* 72, 59-72.

Tourneur en Groessens 2018.

F. Tourneur en E. Groessens. 2018. "Le matériau, d'ici et d'ailleurs". In: *La sculpture gothique à Tournai: Splendeur, ruine, vestiges*, L. Nys en L. D. Casterman (red.), 47-55. Brussel.

Treadgold 1997.

W.T. Treadgold, 1997. *A history of the Byzantine state and society*. Stanford.

Tummers 1980.

H.A. Tummers, 1980. *Early secular effigies in England: The thirteenth century*. Leiden.

Tummers 1983.

H.A. Tummers, 1983. "Het grafmonument van een heer Van Arkel en zijn vrouw te Gorinchem". *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 17, 3-14.

Tummers 1992.

H.A. Tummers, 1992. "Medieval effigial monuments in the Netherlands". *Church monuments: Journal of the Church Monuments Society* 7, 19-33.

Tummers 2003.

H.A. Tummers, 2003. "De begraafplaatsen en grafmonumenten van de graven en hertogen van Gelre. In: *Het hertogdom Gelre: Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. M. Evers en J. Stinner (red.), 54-64. Utrecht.

Unesco 2018.

UNESCO World Heritage Centre. 2018. "Recommendations for World Heritage Recovery and Reconstruction Developed in Warsaw". UNESCO World Heritage Centre. Geraadpleegd 11 december 2019. <https://whc.unesco.org/en/news/1826/>.

Valdez del Alamo 1996.

E. Valdez del Alamo, 1996. "Lament for a lost queen: The sarcophagus of Doña Blanca in Nájera". *Art Bulletin* 78, 311-333.

Vale 1981.

M. Vale, 1981. *War and chivalry: Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the middle ages*. Athens (Ga).

Valkeneer 1963.

A. de Valkeneer, 1963. "Inventaire des tombeaux et dalles à gisants en relief en Belgique. Epoque roman et gothique." *Bulletin de la Commission royale des monuments et des sites* 14, 89-256.

Van Anrooij 1990.

W. van Anrooij, 1990. *Spiegel van ridderschap: Heraut Gelre en zijn erereds*. Amsterdam.

Van Anrooij 1994.

W. van Anrooij, 1994. "Heralds, knights and travelling." In: *Medieval Dutch Literature in its European Context*. E. Kooper (red.), 46-61. Cambridge.

Van Bruaene, Jonckheere en Suykerbuyk 2016.

A.L. van Bruaene, K. Jonckheere en R. Suykerbuyk. 2016. "Introduction". *BMGN - Low Countries Historical Review* 131.1, 3-14.

Van Bueren 2005.

T. van Bueren en A. van Leerdam. 2005. *Care for the here and the hereafter: Memoria, art and ritual in the middle ages*. Turnhout.

Van Bueren en Oexle 2005.

T. van Bueren en O.G. Oexle. 2005. "Die Darstellung der Sukzession: über Sukzessionsbilder und ihren Kontext". In: *Care for the here and the hereafter*. T. van Bueren en A. van Leerdam (red.), 55-77.

Van Bueren, Ragetli en Bijsterveld 2011.

T. van Bueren, K. Ragetli en A.J.A. Bijsterveld. 2011. "Researching medieval memoria: Prospects and possibilities. With an introduction to medieval memoria online (MeMO)". *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 14, 183-235.

Van Buren en Wieck 2011.

A.H. van Buren en R.S. Wieck. 2011. *Illuminating fashion: Dress in the art of medieval France and the Netherlands, 1325-1515*. New York, Londen.

Van Camp 2011.

V. van Camp, 2011. *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland*. Hilversum.

Van Dael 2013.

P. van Dael, 2013. "Efemere dodenmemorie. Het castrum doloris". In: *Graven spreken: Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*. P. Bitter, V. Bonenkampová, en K. Goudriaan (red.), 65-77. Hilversum.

Van Dale 2013.

Van Dale online woordenboeken. 2013. Utrecht.

Van de Wetering 2017.

E. van de Wetering, 2017. *A corpus of Rembrandt paintings: VI, Rembrandt's paintings revisited, a complete survey*. Rembrandt Research Project Foundation, Subsequent Delivery 6. Dordrecht.

Van de Wetering en Broekhoff 1996.

E. van de Wetering en P. Broekhoff 1996. "New directions in the Rembrandt research project, Part I: The 1642 self-portrait in the royal collection". *The Burlington Magazine* 138.1116, 174-180.

Van den Hoven van Genderen 2000.

B. van den Hoven van Genderen, 2000. "Een bisschop uit het zuiden: Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland." In: *1299: één graaf, drie graafschappen, de vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 77-92. Hilversum.

Van der Meulen 2000.

J.F. van der Meulen, 2000. "Avesnes en Dampierre of 'de kunst der liefde': Over boeken, bisschoppen en Henegouwse ambities". In: *1299: één graaf, drie graafschappen: de vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*. D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 47-72. Hilversum.

Van der Meulen 2013.

J.F. van der Meulen, 2013. "Een chapelle ardente en een castrum doloris in verzen. Over het graf van Willem III en de Regret Guillaume (1339)". In: *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*. P. Bitter, V. Bonenkampová, en K. Goudriaan (red.), 79-89. Hilversum.

Van Dijck-Mulier 1992.

K. van Dijck-Mulier, 1992. "The tomb monuments of the dukes of Brabant (12th-14th century)". *Verhandelingen – Koninklijke Academie voor geneeskunde van België* 54.5, 395-412.

Van Eck 2010.

C. van Eck, 2010. "Living Statues: Alfred Gell's Art and Agency, Living Presence Response and the Sublime". *Art History* 33, 642-659.

Van Egmond 2014.

A.M. van Egmond, 2014. "Art and archives, clerics and counts. New insights on the mural in the Utrecht burial chapel of Guy of Avesnes". In: *Medieval art in the northern Netherlands before Van Eyck: New facts and features*. A.M. van Egmond en C. Chavannes-Mazel (red.), 58-73. Utrecht.

Van Egmond 2019.

A.M. van Egmond, 2019. "Opgetekend: Materiële representatie aan het Haagse Hof 1345-1425". Diss. Universiteit van Amsterdam.

Van Egmond 2020.

A.M. van Egmond, 2020. *Opgetekend: Materiële representatie aan het Haagse Hof 1345-1425*. Hilversum.

Van Gelder, Bakhuizen en Theissen 1942.

E. van Gelder, R.C. Bakhuizen van den Brink en J.S. Theissen. 1942. *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, Duchesse de Parme, avec Philippe II éd. d'après les copies* (Vol. 7). Utrecht.

Van Houts 1999.

E.M.C. van Houts, 1999. *Memory and gender in medieval Europe, 900-1200*. Basingstoke.

Van Langh 2012.

R. van Langh, 2012. *Technical studies of Renaissance bronzes*, Diss. Delft, Technische Universiteit.

Van Mieris 1754.

F. van Mieris, 1754. *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland En heeren van Vriesland: Beginnende met de eerste en oudste brieven van die landstreeken, en eindigende met den dood van onze graavinne, vrouwe Jacoba van Beijere*. Leiden.

Van Nieuwenhuyzen 1976.

G.C. van Nieuwenhuyzen, 1976. "Gwijde van Avesnes, bisschop van Utrecht 1301-1317". Scriptie Universiteit Utrecht

Van Oostrom 1996.

F.P. van Oostrom, 1996. *Het woord van eer: Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam.

Van Tricht 2013.

F. van Tricht, 2013. "Robert of Courtenay (1221-1227): An idiot on the throne of Constantinople?" *Speculum* 88.4, 996-1034.

Van Welie-Vink 2007.

W.A.W. van Welie-Vink, 2007. "Een hoofs gebaar? De betekenis van de handschoen in laat-dertiende-eeuwse Noord-Franse miniatures". In: *Manuscripten en miniatures: studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. Jos Biemans (red.), 367-83. Zutphen.

Van Werveke 1949.

H. van Werveke, 1949. "Avesnes et Dampierre's: Vlaanderen's vrijheidsoorlog". In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Vol.2), 306-337. Utrecht.

Vanderkindere 1902.

L. Vanderkindere, 1902. *La Formation territoriale des principautés Belges au Moyen Âge* (Vol. 2). Brussel.

Varner 2004.

E. R. Varner, 2004. *Monumenta graeca et romana: Damnatio memoriae and roman imperial portraiture*. Leiden.

Vermet 2019a.

B. Vermet, 2019. “Het Haagse grafmonument voor Margaretha van Brieg”. In: *Het einde van de middeleeuwen (Feest- bundel bij het afscheid van prof. Jos Koldewey, Nijmegen 2019)*. M. Ilsink, B. de Klerck en A. Willemsen (red.), 275–279 en 344. Hilversum.

Vermet 2019b.

B. Vermet, 2019. “Twee aftekeningen van grafmonumenten in de Hofkapel”. *Jaarboek Die Haghe* 120, 12–27.

Vermeylen 2010.

F. Vermeylen, 2010. “The colour of money: Dealing in pigments in sixteenth-century Antwerp”. In: *Trade in artists’ materials: Markets and commerce in Europe to 1700*. J. Kirby, S. Nash en J. Cannon (red.), 356–365. Londen.

Vermijn 2018.

Y. Vermijn, 2018. ‘*De quoy juqu’a mille ans parlé en sera*’: *La réception de la chanson de Bertrand du Guesclin entre 1380 et 1618*. Diss. Universiteit van Amsterdam.

Verschaffel 1998.

T. Verschaffel, 1998. *De hoed en de hond: Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden, 1715–1794*. Hilversum.

Viaene 1973.

A. Viaene, 1973. “Abdijen en kapittelkerken als laatste rustplaats van de Graven van Vlaanderen 879–1455”. *Biekorf* 74, 5–38.

Victorian church art 1971.

– 1971. *Victorian church art (tent.cat nov. 1971– jan. 1972, Victoria and Albert Museum)*. Londen.

Vinchant 1848–1853.

F. Vinchant en A. P. V. Descamps 1848–1853. *Annales de la province et comté du Hainaut*. Brussel.

Viollet-le-Duc 1863.

E. E. Viollet-le-Duc, 1863. *Entretiens sur l’architecture*. (2 Vols.). Brussel.

Vleeschouwers-Van Melkebeek 1993.

M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, 1993. "De parochies van het bisdom Doornik, 1400-1559." *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 130.3, 187-220.

Volti 2003.

P.Volti, 2003. *Les couvents des ordres mendiants et leur environnement à la fin du Moyen Âge: Le nord de la France et les anciens Pays-Bas méridionaux*. Parijs.

Vovelle 1973.

M. Vovelle, 1973. *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle : Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*. Parijs.

Vovelle 1983.

M. Vovelle, 1983. *La mort et l'occident: de 1300 à nos jours*. Parijs.

Vromen 2014.

J. Vromen, 2014. "De 'bemoeijingen' van Koch. P.J.H. Cuypers, F.C. Koch en de restauratie van de Grote Kerk in Zwolle 1875-1898". *Bulletin KNOB* 113, 32-49.

Vroom 1981.

W. H. Vroom, 1981. *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder de Dom van Utrecht*. Diss. Universiteit van Amsterdam.

Waagen 1848.

G. F. Waagen, 1848. "Ueber eine alte bildhauerschule zu Tournay in den Niederlanden". *Kunstblatt* 1, 1-3 en 9-10.

Walden 2014.

C. Walden, 2014. "The bishop, the image, and salvation: English episcopal effigies in the twelfth and thirteenth centuries". In: *L'Évêque, l'image et la mort: Identité et mémoire au Moyen Âge*. N. Bock, M. Tomasi en I. Foletti (red.), 193-216.

Waller Zeper 1914.

S.A. Waller Zeper, 1914. *Jan van Henegouwen, heer van Beaumont: Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlanden in de eerste helft der veertiende eeuw*. Den Haag.

Wauters 1875.

A. Wauters, 1875. "Le Hainaut pendant la guerre du comte Jean d'Avesnes contre la ville de Valenciennes (1290-1297)". *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 44.2, 295-342.

Weigert 2012.

L. Weigert, 2012. "Performativity". *Studies in Iconography* 33, 61–72.

Werner 1991.

K.F. Werner, 1991. "Il y a mille ans, les Carolingiens: Fin d'une dynastie, début d'un mythe". *Annuaire-Bulletin de la Société de l'histoire de France*. 17–89.

Wieck 1999.

R. Wieck, 1999. "Death desired: Books of hours and the medieval funeral". In: *Death and dying in the middle ages*. B. Gusick en E. Dubruck (red.), 431–77. New York.

Williamson 2004.

B. Williamson, 2004. "Altarpieces, liturgy, and devotion". *Speculum* 79.2, 341–406.

Wilson 1987.

C. Wilson, 1987. "Gloucester cathedral, tomb of Edward II, north side". In: *Age of chivalry: Art in Plantagenet England 1200-1400*. J. J. G. Alexander en P. Binski (red.), 416–417. Londen.

Wolff 1952.

R.L. Wolff, 1952 "Baldwin of Flanders and Hainaut, first Latin emperor of Constantinople: His life, death, and resurrection, 1172-1225". *Speculum* 27.3, 281–322.

Woods 2015.

K. Woods, 2015. *Cut in alabaster: Traditions of alabaster sculpture in western Europe 1300-1530*. Turnhout.

Zale 1994.

S.C. Zale, 1994. *Unofficial histories of France in the late Middle Ages*. Diss. Ohio State University.

Zijlmans 2017.

R. Zijlmans, 2017 *Troebele betrekkingen: Grens-, scheepvaart- en waterstaatskwesties in de Nederlanden tot 1800*. Hilversum.

A large, bold, white capital letter 'D' is centered in the upper half of the image. The background is a dark, textured surface, likely soil or gravel, with small, light-colored stones and organic debris scattered throughout. The lighting is somewhat uneven, with the letter 'D' being the brightest element.

Dankwoord

